1257

БІБЛІОТЕКА
ОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

44643/II в

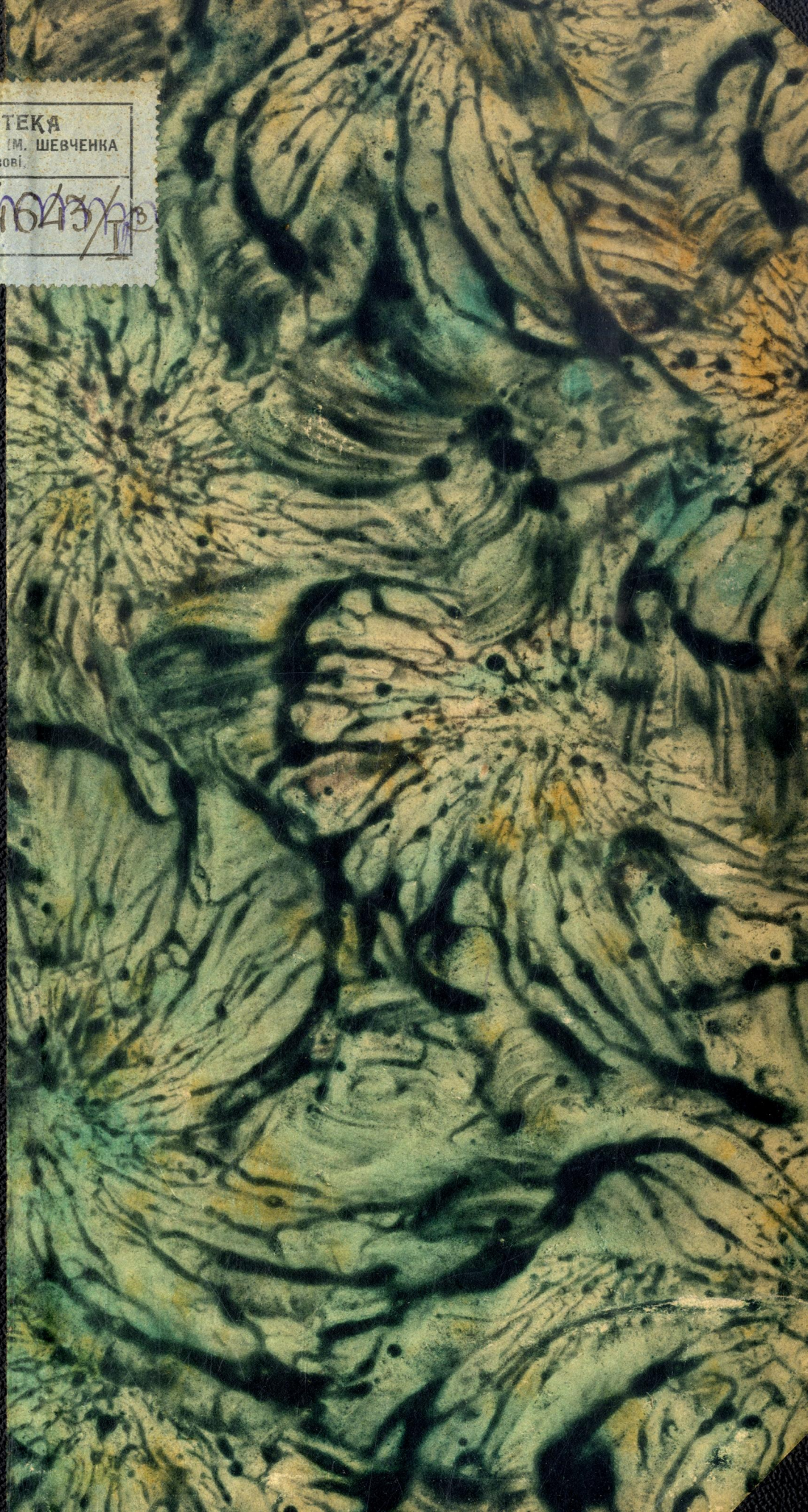

Kgs. 3/12

44643 I

ПАВЛО ХРИСТЮК

НАРИС ІСТОРІЇ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА СОЦІЯЛІЗМУ

ТОМ ПЕРШИЙ

8257

Наказ № 14
369 - 1938

Львів. Бібліотека
Акад. Наук УРСР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

06 10

Павло ХРИСТЮК

НАРИС ІСТОРІЇ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА СОЦІЯЛІЗМУ

ТОМ ПЕРШИЙ

КЛАСОВА БОРОТЬБА ЗА ДОБИ ПОЧАТКІВ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРСТВА

8257

ВИДАННЯ ТРЕТЄ, ПЕРЕРОБЛЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ

I

Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти УСРР по секції професійної освіти та політосвіти дозволив до вжитку як підручник для профшкіл і ВУЗ'ів та в бібліотеках Радпартшкіл і КомВУЗ'ів.

Нак
УССР-1965
Пр. № 08 с Гл
БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Т3(0)0-4я7

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Львівська державна наукова бібліотека
№ 5417

Укрголовліт № 2030(1308).
Держтрест „Київ - Друк“,
1 - ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 212—3000.

ПЕРЕДМОВА ДО 3-го ВИДАННЯ.

Даючи цей «Нарис історії класової боротьби та соціялізму» до 3-го видання, автор вважає за потрібне і тепер (як і до попередніх видань) зазначити, що «Нарис» написано було не як підручник, а як загальний суцільний систематичний курс, придатний для студіювання історії класової боротьби та соціялізму. Але, ураховуючи брак відповідних підручників для шкіл, написаних за програмами, автор, не ламаючи загального плану «Нарису» й обсягу викладу, не ставлячи собі спеціяльної мети дати підручник для якоїсь одної школи, зробив все від нього залежне задля того, щоб ще більше, ніж було досі, наблизити «Нарис» до шкільних програм і тим зробити його придатним задля використання в профшколах, радпартшколах і ВУЗ'ах—чи то як підручник, чи як посібник або й книжку для читання.

Конкретно що-до *програми історії класової боротьби в профшколах*, то в «Нарисі» маємо весь основний матеріял, передбачений останньою програмою профшкіл (Нар. Коміс. Освіти УСРР. Програми суспільствознавства для профшкіл і робфаків. Харків, 1927). А саме: в першому томі «Нарису» маємо матеріял, передбачений розділами I, II, III і IV програми, а в другому та третьому томі «Нарису» матеріял, передбачений V і VI розділом програми (розвиток промислового капіталізму і доба імперіялізму).

Так само маємо в «Нарисі» і весь основний матеріял, передбачений *програмою історії класової боротьби для радпартшкіл* II ступеня (Европа до промислового перевороту—в I томі; розвиток промислового капіталізму, організація буржуазної держави й розвиток революційних організацій пролетаріяту та соціялістичних ідей у XIX віці; імперіялізм, II Інтернаціонал та світова війна, розклад капіталізму й епоха III Інтернаціоналу — в II та III томах). До речи, зміни, зроблені НКО в програмі радпартшкіл в останні роки (супроти програми 1925 року), не розбігаються з основним напрямом «Нарису» (Управління Політосвіти НКО УСРР. Програми з історії класової боротьби для радпартшкіл II ступеня. ДВУ, 1927).

Однак, як і в попередніх виданнях, «Нарис» містить в собі й чимало такого матеріялу, що його не передбачають програми профшкіл та радпартшкіл.

Що-до ВУЗ'ів, то ще в передмові до другого видання цього курсу автор писав, що, на його думку, «Нарис» характером викладу й обсягом матеріялу найближче підходить до *програми вищих шкіл*. Це саме можна сказати і про це третє видання, тим більше, що, з одного боку, автор, підготовляючи третє видання, поробив зміни і доповнення в напрямі наближення курсу до програми ВУЗ'ів (насамперед і головно ПедВУЗ'ів), а з другого — і це важливо отут пікреслити — програми

класової боротьби наших ВУЗ'ів в останні роки значно наблизились до тієї фактичної програми, за якою автор написав оцей «Нарис» п'ять років тому.

Особливості «Нарису» полягають (як на це вказував автор і в передмові до попередніх видань) в тому, що «Нарис» являє собою спробу дати систематичний курс *всесвітньої історії* класової боротьби та соціялізму; що тому, не обмежуючись історією класової боротьби в Західній Европі, подає автор в ньому також ще й історію класової боротьби в Сполучених Державах Північної Америки, історію класової боротьби в Росії та на Україні (на тлі і в органічнім звязку з інтернаціональним рухом) і, нарешті, історію класової боротьби на Сході, в колоніяльних країнах (розглядаючи їх в комплексі подій, що характеризують нашу добу, яко добу пролетарської революції). П'ять років тому включення циклу оцих тем в курс класової боротьби було з боку автора новаторством, бо, зокрема, тодішні програми класової боротьби наших шкіл їх або зовсім не передбачали, або обмежувались невиразними натяками. Нині що-до цього стались поважні зміни. В пояснюючій записці до останньої програми «З історії Заходу і Сходу» Комуністичного Університету імени Я. Свердлова читаємо: «На користь перебудови нашої програми промовляє ще й отаке дуже важливе міркування. До цього часу в наших КомВУЗ'ах вивчали історію лише західньо-европейських країн та почасти Спол. Штатів Північної Америки. Тим часом, не може бути двох думок, що задля орієнтування у всіх подіях наших днів, в рушійних силах сучасного суспільства, в класовій боротьбі сьогоднішнього й завтрашнього днів, конче *потрібна є певна кількість знання з історії колоніяльних та напівколоніяльних країн*. У східніх країнах відбуваються велетенські історичні зрушення, східні народи виходять на історичну авансцену, вони перетворюються на одну з основних рушійних сил нашої доби; національно-революційний рух Сходу становить собою одну з основних проблем міжнародньої соціялістичної революції. Знати історію таких країн, як Китай, Індія, Турція та инші, хоча б за ближчі десятиліття, конче потрібно для студентів КомВУЗ'ів. У наших же програмах з історії історія цих країн зовсім не мала місця. Ми навіть історію імперіялізму вивчали без звязку з колоніяльною політикою окремих країн. Оцю хибу можна виправити, лише поширивши програму по історії імперіялізму, включивши до неї цілий цикл тем з історії східніх країн, щільно ув'язавши їх з основними історичними проблемами доби, що ми її вивчаємо («Программы и методика учебных занятий — инструкция о дифференциации лабораторного плана—Коммунистического Университета им. Я. М. Свердлова за 27—28 уч. г.», стор. 102. Москва, 1928).—В поясненнях до нової програми з історії класової боротьби для українських ВУЗ'ів так само підкреслюється зміна програми в зазначенім напрямі. «В цій програмі — читаємо в поясненні — уділяється окреме місце сучасній історії Сходу і розвиткові робітничого руху в П. А. Сполуч. Штатах. Цим вона відрізняється від попередніх програм». (Нар. Ком. Освіти УСРР. Програми суспільствознавства для ВУЗ'ів. Харків, 1927. Стор. 59). Там же читаємо і таке: «В цій програмі робиться спробу органічно ув'язати історію Заходу з історією України та Росії. Досі всі програми давали лише механічне об'єднання цих трьох історичних процесів» (стор. 59).

Отож маємо в основі тепер повну відповідність що-до цього між програмою «Нарису» й програмою ВУЗ'ів.

Матеріял, передбачений *програмою ВУЗ'ів (головно—ПедВУЗ'ів)* вміщено в «Нарисі» таким чином:

1) вступ (4 виклади: Марксизм і історична наука; історія суспільства, як історія боротьби класів; докапіталістичний розвиток людства) і 2) доба торговельного капіталізму (9 викладів і 1 завдання: Доба торговельного капіталізму на Заході—підготовка торговельного капіталізму, загальний огляд доби торговельного капіталізму, аграрна революція за торговельного капіталізму, доба Нідерландської революції, англійська революція, революція торговельного капіталу в Росії, розвиток торговельного капіталу на Україні, революція торговельного капіталу на Україні, Пугачовщина)—подано в І томі «Нарису». Решту матеріялу—доба промислового капіталізму в Европі (14 викладів і 6 завдань) і доба імперіялізму (13 викладів і 4 завдання) подано у II та в III томах «Нарису».—Розуміється, матеріял «Нарису», оскільки написано його не за якоюсь певною ВУЗ'івською програмою, не цілком відповідає обсягом своїм визначеним у програмах годинам (за різними програмами на історію класової боротьби відведено різну кількість годин). Так само і що-до методу викладання (розподіл матеріялу на лекційний і лабораторний) «Нарис» не пристосовано до якоїсь одної певної програми. Але і перше і друге, на думку автора, без особливих труднощів зуміє виправити (себ-то визначити потрібну кількість годин для пророблення того чи иншого питання, а також розподілити матеріял на лекційний і для лабораторного пророблення) сам викладач, керуючись певною програмою.—Не погоджено «Нарис» лише з програмою КомВУЗ'ів, де історію класової боротьби студіюється дещо ширше, ніж є це в «Нарисі».

Так стоїть справа що-до відповідности цього курсу до програм профшкіл, радпартшкіл і ВУЗ'ів з історії класової боротьби. Але «Нарис» водночас є й курсом історії соціялізму (цеб-то розвитку соціялістично-комуністичних ідей і, зокрема, марксизму-ленінізму), що подається на тлі класової боротьби в схемі єдиного суцільного курсу. Тим часом, за наявними програмами історію марксизму-ленінізму вивчають окремо від класової боротьби. У передмові до другого видання автор про це писав: «Дехто ставив питання про доцільність такого сполучення цих двох тем, особливо в звязку з тим, що наявними шкільними програмами ці теми роз'єднано. Автор, однак, переконаний, що в такому курсі, яким є «Нарис», таке сполучення є цілком оправдане. У вступі до «Нарису» (перша частина) говориться про це докладно». Цієї думки тримається автор і тепер, даючи курс до третього видання. Нагадаємо тут слова Г. В. Плеханова, що «ми нічого не зрозуміємо в розвитку ідеологій, коли не візьмемо під увагу класову боротьбу»[1]).

Нарешті, що-до літератури, то автор до кожного розділу подає (як і в попередніх виданнях) всю головну літературу на українській і російській мові так марксистську, як і немарксистську—для учнів і викладачів. Дехто робить закиди проти цього, висловлюючи думку, що ніби доцільніше подавати менше назв і взагалі давати лише те, що рекомендовано у відповідних програмах (до речи—рекомендовану літературу відзначено в «Нарисі» зірками). Автор, однак, цих закидів не визнає за слушні. Про рекомендовану літературу учень і викладач

[1]) Г. В. Плеханов. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю.

дізнаються (крім «Нарису») також з відповідних програм чи вказівок викладача. Отож не тут суть справи. Вона полягає в тому, щоб, крім обов'язкової і рекомендованої, подати ще й иншу цінну літературу, що може стати в пригоді і учневі школи та слухачеві ВУЗ'у, котрі захочуть якесь питання простудіювати ґрунтовніше, і викладачеві (задля якоїсь справки чи загального орієнтування в літературі з даного питання) і, нарешті, читачеві що поза школою працює над поглибленням знання в історії класової боротьби та соціялізму.

В кінці кожного розділу подано завдання для проороблення їх учнями, курсантами та студентами і вказано головну літературу. Але, розуміється, відповідно до програми певної школи чи ВУЗ'у, викладач має звузити чи поширити намічені завдання, або й доповнити їх новими.

П. Христюк.

Харків, VII-1928 р.

І. ВСТУП.

1. Економічна структура суспільства та ідеологія. В суспільному людському житті ми розрізняємо явища матеріяльні — господарські й духові—психологічні, инакше кажучи, суспільну господарську працю й суспільну свідомість. В суспільній свідомості ми розрізняємо дві форми її—суспільну психологію і суспільну ідеологію. Під суспільною психологією розуміють звичайно несистематизовані або малосистематизовані почування, думки й настрої, що існують у даному суспільстві, класі, групі, професії, партії, то-що; в кожний даний час у певному даному суспільстві є певний домінантний напрям думок, почувань і настроїв, тоб-то домінантна психологія, що забарвлює собою все суспільне психологічне життя. Суспільна ідеологія відрізняється від суспільної психології тим, що вона виявляється у виразному формулюванні, подає почуття, думки й настрої в певній закінченій системі, тоб-то є вищою формою суспільної свідомости; ідеологія — це мова, науки, мистецтво, звичаї, мораль, релігійні теорії, право, різні соціяльно-політичні теорії і т. д.[1]).

Зокрема, наука—це найбільш систематизований досвід. «Ми говоримо про науку не тоді, коли маємо механічну купу вражінь, а тоді, коли належний сюди досвід планово впорядковується, коли його (на вищому ступені) планово, активно збирають, або-ж коли (на найвищому ступені) планово витворюють».

Ідеологічні процеси являють собою також суспільну працю (але, звісно, не матеріяльну продукцію). На початку людської історії, себ-то в суспільствах з примітивним господарством, де бракує додаткової праці, ідеологічні процеси щойно започатковуються. І лише згодом, коли з'являється додаткова праця (додатковий продукт), утворюється, поруч величезної більшости (що мусить працювати лише фізично), верства, що віддає свою силу на працю ідеологічну. Отже ідеологічні процеси являють собою віддиференційовану працю. З розвитком продукційних сил одбувається не лише поділ праці в царині матеріяльної продукції, але й вилучення ідеологічної праці.

Між суспільною матеріяльною працею і суспільною свідомістю існує нерозривний звязок. Про характер цього звязку соціялістична соціологія, що становить метод для історичного дослідження суспільних явищ, каже: у процесі суспільного виробу життьових засобів люди вступають у певні, конечні, незалежні від їхньої волі відносини—продукційні відносини, які відповідають певному щаблеві розвитку їхніх матеріяльних витворчих (продукційних) сил. Цілість цих виробничих (продукційних) відносин утворює *економічну структуру,* реальну основу, на якій підноситься правна й політична надбудова *і якій відповідають певні форми суспільної свідомости;* спосіб продукції матеріяльного

[1]) Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму. ДВУ. 1926.

життя (тоб-то суспільна боротьба з природою, суспільна господарська праця) зумовлює соціяльний, політичний і духовий життьовий процес взагалі, його історичний поступ [1]).

Форму суспільної свідомости зумовлюється суспільною економічною структурою (тоб-то характером суспільних відносин у продукції) і правною та політично-державною надбудовою над нею; суспільна свідомість нерозривно звязана з суспільною структурою і відповідною надбудовою: вона народжується, розвивається й занепадає разом із ними.

Власне й суспільна свідомість (психологія та ідеологія) належать до надбудови (Ф. Енґельс). Н. Бухарін визначає надбудову яко форму суспільних явищ, що лежать над економічною базою. «Тут бачимо й матеріяльні речі, і різноманітні людські організації, і пильно систематизовані думки й почування... Сюди належить і суспільна психологія, і соціяльно-політичний лад з усіма його матеріяльними частинами та людською організацією, і такі явища як мова й думання» (Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму, стр. 208). С. Семковський під надбудовою (над економічною базою суспільства) розуміє правову й політичну організацію суспільства (державу), суспільну психіку й суспільну ідеологію.— Але ми умовно відрізняємо тут «суспільну свідомість» від «правової й політичної надбудови».

Між економічною структурою суспільства і його надбудовою, з одного боку, і суспільною свідомістю, з другого, існує не тільки нерозривний звязок, але й взаємні впливи.

«Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній розвиток і т. д. основується на економічному,—зазначає Енґельс.—Але всі вони впливають один на один і на економічну базу» [2]). Важлива роля ідеології в суспільному житті очевидна. «Знищіть сучасну науку—тим самим знищите й велику продукцію з її технікою; скасуйте засоби людських зносин—мову, літературу—не зможе існувати й розкладеться суспільство» [3]). Роля мови—погоджувати (координувати) вчинки людей. Мораль, звичаї й тому подібні норми координують вчинки людей, стримуючи їх у певних рямках. Природничі науки в кінцевому рахункові вказують шляхи продукційному процесові, підвищуючи його ефект і регулюючи, впорядковуючи його ходу. Філософія намагається координувати окремі науки і і т. д. [4]).

Без суспільної психології, ідеології, хоч би й найпримітивнішої, не може існувати суспільство. Кожна людина відчуває (цеб-то сприймає враження від оточення) і чинить (цеб-то доцільними рухами пильнує пристосуватися до оточення). В цьому подвійному процесі й витворюється свідомість, відбувається надбання та логічний обробіток досвіду, постають ідеї. Людина виношує свої життьові інтереси в формі ідей. Тому досвід, знання й наука не суть випадкові досягнення; навпаки, вони є конче потрібною, важливою складовою частиною суспільного життя [5]). Духова праця так само потрібна, як і матеріяльна. Зростаючи на ґрунті економічних суспільних відносин, ідеологія — як ми вже зазначали —в той самий час і *сама впливає на розвиток цих відносин;* окремі елементи суспільної ідеології суть чинники в суспільному процесі: в залежності від обставин вони то допомагають суспільному розвиткові, то (відстаючи від того розвитку) гальмують його (Н. Бухарін).

[1]) К. Маркс. До критики політичної економії. ДВУ. 1926.
[2]) Лист Ф. Енґельса, 1890 р., надрукований в «Der Socialistische Akademiker».
[3]) Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму. Ст. 227.
[4]) Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму. Стр. 227—228.
[5]) К. А. Вітфогель. Наука буржуазного суспільства. ДВУ. 1925.

Нерозривний звязок між суспільною економікою, її надбудовою й суспільною свідомістю і факт взаємного впливу між ними не порушує монізму, єдности, цілости, моністичної закономірности суспільного процесу, всі бо складні явища суспільного життя перебувають в основній, глибокій, переважній залежності від закономірности в розвитку суспільних продукційних сил.

Складні взаємини між базою та надбудовами Плеханов визначає за такою формулою: 1) стан суспільних виробничих сил; 2) обумовлені ним економічні взаємини; 3) соціяльно-економічний лад, що виріс на даній економічній основі; 4) обумовлена економікою та соціяльно-політичним ладом психіка суспільної людини і, нарешті, 5) різні ідеології, що відбивають властивості тієї психіки [1]). Отож не можна спрощувати взаємин між базою та надбудовою, треба уникати механічного розуміння отих взаємин.

Проти марксистського розуміння значіння ідеології в суспільному житті робиться багацько закидів з боку буржуазної соціології, що ідеалістично розуміє історичний процес (заперечування практичного коріння ідеології та службового значіння її й висунення, натомість, теорії чистої істини; висунення теорії кількох рушійних сил—«факторів»—з надаванням різного значіння тим факторам; закид, що, відколи марксизм визнає взаємодію між базою і надбудовою, він немов би тим самим зрікається монізму). Марксистською соціологією всі ці закиди й заперечення ґрунтовно збито. Але й з боку деяких марксистів (чи ніби марксистів) маємо також помилкове розуміння значення ідеології в суспільному процесі. По-перше—часто маємо вульгаризацію, спрощування теорії Маркса та Енґельса, зведення ідеології до пасивної відбитки економіки, тим часом коли вона відграє активну ролю. Ми на цьому спинялись вже вище, але наведемо тут ще думку Ф. Енґельса про вплив ідеології на хід історичної боротьби: «Економічне становище творить базу, але різні моменти надбудови: політичні форми класової боротьби та її наслідки, погляди, до котрих приходить переможна класа після перемоги і т. д., правні форми, навіть відбитки всіх цих дійсних процесів в мозку сучасників, політичні, юридичні й філософські теорії, релігійні погляди та їх дальший розвиток в догматичні системи,—*все це впливає на хід історичної боротьби й часто переважно визначає форму її*... Ми самі творимо нашу історію, але, по-перше, за цілком визначеними припущеннями та умовами. З останніх, економічні, врешті, є рішаючі. Але й політичні та інші умови, навіть сама традиція, що як привід блукає в головах людей, відграє ролю, хоч і не рішучу» (лист Ф. Енґельса, 1890 р., надрук. в «Der Socialistische Akademiker»).—По-друге, маємо у деяких марксистів протилежне збочення, в напрямі перебільшення значіння та ролі ідеології в історичному процесі. Так, наприклад, А. Богданов пише: «Ідеологія—це знаряддя організації суспільства, виробництва, клас та взагалі всяких суспільних сил та елементів, знаряддя, без якого ця організація неможлива. Ідеологія—форма, організатор» (А. Богданов. Наука про суспільну свідомість). Отже, у Енґельса мова йде про вплив ідеології на історичну боротьбу, про те, що вона «переважно визначає форму» тієї боротьби, а в Богданова—ідеологія виступає вже як «організатор» суспільства, класової боротьби, тоб-то починає заступати собою базу, основу суспільного життя—виробничі відносини. Від цілком слушного признання за ідеологією великого службового значіння в суспільнім житті («знаряддя» організації суспільства) переходить Богданов до визначення домінантної ролі ідеології в історичнім процесі (в класовій боротьбі). Він доходить до того, що навіть поділ суспільства на класи ставить в залежність від розвитку ідеологічного процесу. «Класа,—пише Богданов,—постає вкупі з ідеологічною відокремленістю організаторів від виконавців»,—так ніби генеза клас корениться в ідеології. І далі: «Ідеолог—організує життєві відносини й досвід людей, утворюючи форми для першого й другого шляхом зносин («общения»), робить ці форми соціяльними» [2]).

Богданов впадає тут в ідеалізм (як і в багатьох инших соціологічних та філософських питаннях). Що поділ суспільства на класи йшов у супроводі творення класових ідеологій, що в житті клас, в класовій боротьбі ідеологія відграє дуже важливу ролю, що без ідеології взагалі не зможе (як зазначає Н. Бухарін)

[1]) Г. В. Плеханов. Основные вопросы марксизма.
[2]) А. Богданов. Эмпириомонизм. Кн. III.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

існувати й розкладається суспільство,—все це так, але звідси аж ніяк не випливає, що «життєві відносини» організуються, складаються, витворюються на ідеологічній основі. Суспільне життя має лише одну реальну основу—виробничі відносини, економічну структуру. І зокрема поділ суспільства на класи постав на ґрунті утворення нових виробницьких, власницьких відносин; а саме—привласнення додаткового продукту, що стало можливим на певнім щаблі розвитку продукційних суспільних сил, й дало початок поділу суспільства на класи; це привласнення й було початком експлоатації людини людиною; воно повело далі до привласнення засобів виробництва задля визиску людської праці й до зосередження керівної, організаційної, ідеологічної праці в руках маєтної класи, класи визискувачів.

Слушно натискуючи на важливе значіння організаційних, керівних функцій в суспільному житті, А. Богданов збочує далі від марксизму, коли відносини між класами розуміє, яко відносини між організаторами і виконавцями (тим часом як ці відносини суть виробничі відносини, власницькі відносини визискувачів до визискуваних, суть антагоністичні відносини). До речи—суспільно-організаційні, керівні функції були і в первісних некласових суспільствах [1]).

2. Метод дослідження, історична періодизація та систематизація матеріялу. Розвиток суспільної свідомости зумовлюється розвитком суспільних продукційних, витворчих сил (під ними розуміють засоби продукції й робочу людську силу). Цим самим указується на потребу досліджувати розвиток суспільної ідеології або окремих її елементів у нерозривному звязку й на тлі господарського суспільного розвитку, на тлі розвитку суспільної економічної структури та її «правної і політичної надбудови». Це саме стосується й дослідів над історією класової революційної боротьби та соціяльної думки.

Досліджуючи розвиток революційної боротьби клас і соціялістичної думки, ми повинні виходити в кожному конкретному випадку з аналізи економічної будови суспільства. Крім того, й саму систему викладу (оскільки він має охопити певні історичні класові суспільства) найкраще пристосувати до історично даних суспільних формацій, в основі яких лежать історично дані форми продукційних відносин. Було б недоцільно зосереджуватися на відрубному вивченні окремих країн чи йти за синхроністичним методом й оповідати про найрізноманітніші історичні явища, звязані між собою лише тим, що відбулись вони в один і той самий час (за цим останнім методом написано багацько буржуазних «всесвітніх історій»). За підставу треба покласти вивчення певних фаз в розвиткові історичного процесу, певних суспільних формацій (як висловлюється К. Маркс), чи певних суспільних типів (як висловлюється Н. Бухарін). Зрозуміла річ, що в історії класової боротьби треба уникати мертвлящих, абстрактних схем, а тим більше шаблонів; треба ані на мить не відходити від матеріялістично-діялектичного методу дослідження й освітлення конкретних історичних явищ. Та, проте, на підставі дослідження конкретних суспільних явищ ми дошукуємось матеріялістично-діялектичної закономірности в суспільнім розвитку, «взаємна бо залежність і найщільніший нерозривний звязок усіх боків даного явища дає єдиний закономірний світовий процес руху» [2]). Поділ історичного процесу на фази, поділ історичних суспільств на формації, зрозуміла річ, не повинен затуляти конкретної дійсности. Проф. Г. Сальвіолі має слушність,

---

[1]) Г. В. Плеханов. Основные вопросы марксизма.
Історичний матеріялізм. Збірник статей. Упорядкував С. Семковський. ДВУ. 1926.
В. Быстрянский. Ленин как материалист диалектик. Вид. «Прибоя». 1925.
И. Вейнштейн. Организационная теория и диалектический материализм. ГИЗ. РСФСР. 1927.

[2]) Ленін. Собр. Соч., том XX, часть I, стор. 475.

коли каже: «Немає можливости встановити цілком *чисті форми* продукції, що зміняли б одна одну, бо жадна з них не зникла цілком і протягом якогось часу старі форми існують поруч із новими. Економічний розвиток не йшов прямою лінією, *не всі народи переходили через ті самі ступені розвитку* й не всі розвивались під впливом тотожніх причин»[1]). К. Маркс також зауважував, що «абстрактно-вузькі межові лінії так само мало розмежовують доби історії людського суспільства, як і доби історії землі»[2]). Кажучи про капталізм, говорив К. Маркс про нього лише, як про «суспільну форму, в якій панує капіталістичний спосіб продукції», себ-то не вважав його за чисту суспільну формацію.—Та все це аж ніяк не каже проти потреби (і можливости) визначення в історичному процесі певних суспільних формацій і нав'язання вивчення історії класової боротьби та соціялізму й розподілу матеріялу саме за тими формаціями.

Суспільство існує на певній трудовій базі, а через те, що цій базі (певному способові продукції) відповідає і певний спосіб уявлювання, то зрозуміло, що тим дано *і тип всього суспільства.* Історичні форми суспільства відповідають не тільки економічній базі, але й усій сукупності суспільних явищ, бо ж економічна структура зумовлює собою і структуру політичну, і структуру ідеологічну. Це, звичайно, не зобов'язує, щоб один тип суспільства був одрубаним від другого такими чіткими межами, коли у цих різних суспільств не могло бути спільних елементів[3]).

В розвитку багатьох історичних народів в основному маємо спільні елементи й це спільне дає нам можливість згрупувати окремі суспільства в історичні типові формації, а весь історичний процес поділити на економічні доби соціяльної структури, відмінні одна від одної *«особливим характером і способом об'єднання працівників і засобів виробництва»*[4]).

Кожен суспільний тип має,—каже Н. Бухарін,—поруч типу економічної структури (яка звязана з технікою суспільства) й тип соціяльно-політичної структури, і тип структури ідеологічної. Дане суспільство має один основний «стиль» у всіх керівних виявленнях свого життя[5]).

Таким робом, досліджуючи розвиток класової боротьби та суспільної ідеології, ми маємо можливість і повинні нав'язати кожне окреме конкретне суспільне явище до певної історичної суспільної формації, до певного суспільного типу, до певної фази в розвиткові історичного процесу.

«Досі соціологам важко було відрізнити в складнім плетеві суспільних явищ значні й незначні явища, не вміли бо вони знайти об'єктивний критерій на таке розмежування. *Матеріялізм К. Маркса дав цілком об'єктивний критерій, виділивши «продукційні відносини», як структуру суспільства, й давши змогу застосувати до цих відносин загально-науковий критерій повторности й правильности в суспільних явищах.* Аналіза матеріяльних суспільних взаємин відразу дала змогу *помітити повторність та правильність і узагальнити порядки різних країн в одно основне поняття суспільної формації.* Тільки взагальнення й дало змогу перейти від опису суспільних явищ до суворо-наукової аналізи їх[6]).

---

[1]) Г. Сальвиоли. Капитализм в античном мире. Этюды по истории хозяйственного быта Рима. Харків. 1922.

[2]) К. Маркс. Капітал. Том І.

[3]) Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму. Стор. 234—235.

[4]) У ІІ томі (стор. 12—13) «Капітала» К. Маркса читаємо: «Які б не були суспільні форми виробництва, працівники і засоби виробництва завше залишаються його факторами... *Той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це об'єднання, розрізняє окремі економічні доби соціяльної структури».*

[5]) Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму, ст. 241.

[6]) Н. Ленін. Матеріялізм та емпіріокритицизм. Стор. 275.

В передмові «До критики політичної економії» К. Маркс висловився, що «як поступові епохи економічного формування суспільства можна зазначити азійський, античний, феодальний та сучасний буржуазний способи продукції» [1]). В іншій праці К. Маркса читаємо: *Античне* суспільство, суспільство *феодальне* і суспільство *буржуазне* являють собою певні сукупності виробничих відносин: кожна з цих сукупностей знаменує *особливий* ступінь розвитку в історії людства [2]). У нашому викладі ми додержуємось оцієї марксової періодизації, а саме за основні фази історичного розвитку вважаємо: старовинні суспільства (азійські й античні), європейський феодалізм [3]), торговельний капіталізм (яко переходова фаза від феодалізму до капіталізму), промисловий капіталізм і фінансовий капіталізм (імперіялізм). Маючи за предмет вивчення історію класової боротьби та соціялізму, ми систематизуємо матеріял викладу за такими основними розділами: І. Класова боротьба за доби початків капіталістичного господарства (старовинні суспільства, европейський феодалізм, торговельний капіталізм); ІІ. Класова боротьба за доби промислового капіталізму (буржуазні революції й організування пролетаріяту, яко класи); ІІІ. Класова боротьба за доби фінансового капіталізму чи імперіялізму (боротьба пролетаріяту за соціялізм).

3. Боротьба за усунення соціяльної нерівности. Боротьба клас і похідне з неї прагнення пригнічених і визискуваних усунути соціяльну нерівність існує з дуже давніх часів, але далеко не завжди носила вона характер боротьби за соціялізм, тоб-то в першу чергу за усуспільнення засобів продукції і організацію суспільного планового виробництва в безкласовому суспільстві. Ототожнювання боротьби проти соціяльної нерівности, боротьби, що тягнеться через усю історію людського (класового) суспільного життя, з боротьбою за соціялізм є наслідком примітивности соціялістичного (або соціологічного) мислення, наслідком незнання й нерозуміння історичних фактів або бажання (свідомого чи несвідомого) затушкувати дійсний історичний, пролетарський, революційний зміст новітньої соціялістичної теорії та боротьби.

Не зважаючи на те, що питання це з'ясовує досить виразно ще Ф. Енґельс, а потім і інші вчені соціялісти, і досі ще зустрічаємо помилкові, плутані, утопічні погляди на соціялізм (або комунізм), змішування боротьби проти соціяльної нерівности з боротьбою за соціялістичне суспільство.

Ось приклад такої плутанини: «Історія соціялізму—пише А. Вишинський—є найцікавіше оповідання про минуле людства... Це є історія зросту свідомости трудящих і пригнічених мас людства... Ще перед початком людської історії, коли люди жили родовими громадами, вони були вже комуністами. І пізніше, коли люди втратили комуністичний суспільний лад і поділились на класи, кращі з них, сумуючи та оплакуючи минуле, були вже комуністами... А ті бурхливі, величезні рухи, що наганяли панічний страх на владущі верстви людства і примушували їх поступатися на користь знедолених та упосліджених нижчих станів—цих ілотів, рабів, плебеїв, демосу, хіба це не були комуністичні рухи?.. Через увесь старовинний світ, через дике середньовіччя, через нові часи—через усі ці довгі тисячі років існування людства йде боротьба бідних проти багатих, трудящих проти експлоата-

[1]) К. Маркс. До критики політичної економії. ДВУ. 1926.
[2]) К. Маркс. Наймана праця і капітал.
[3]) Слово феодалізм походить від германського слова «феод»—себ-то участок землі. Приблизно з IX століття в Зах. Европі значну частину землі було закріплено за великими землевласниками, що звались феодалами (докладно про це далі).

торів, *комуністів* проти власників... Народні маси в різні віки й у різних країнах, стаючи до живої революційної діяльности, йшли до мети, спільної для всіх трудящих всіх країн і народів... Мета ця—*соціялізм,* комунізм» [1]).

Такі плутані, помилкові погляди на соціялізм (комунізм) особливо поширені серед дрібно-буржуазних соціялістів та реформістів, що свідомо або несвідомо сходять з пролетарсько-революційної класової позиції або не вміють на неї стати.

Приклад затушковування історичного змісту новітньої соціялістичної теорії і боротьби дає «Програма німецької соціял-демократичної партії» (більшости, тобто правиці), ухвалена в Герлиці 1921 року (замість відомої Ерфуртської програми). В цій програмі про боротьбу с.-дем. партії за соціялізм читаємо таке: «Соціял-демократична партія Німеччини є партія трудящого народу міст і сіл. Вона намагається об'єднати всіх фізичних і розумових працівників, що живуть із власної праці, коло однієї думки й ціли,—для боротьби за демократію». В цьому уступі, як і в цілій програмі, немає й натяку на те, що соціялізм є продукт нового економічного розвитку й що носієм його є нова класа, яка постала з того розвитку, що до соціялізму дійде пролетаріят шляхом революційної боротьби.

«Соціяльна нерівність старіша, ніж писана історія,—каже К. Каутський.—Ми знаходимо її ще до початку писаної історії, хоч і не в такій гострій формі, як у розвиненому капіталістичному суспільстві. Тому вже на дуже ранніх стадіях суспільного розвитку можна спостерігати прагнення усунути нерівність. Натурально, це прагнення помічається між убогими незаможними верствами, але також і серед членів заможних класів, які мали співчуття до тяжкого становища незаможних. Це почуття випливає з соціяльної вдачі людини, воно є частиною її морального єства. І коли б хотіли кожне прагнення усунути соціяльну нерівність визначити, як соціялізм, тоді, звичайно, можна було б обґрунтувати соціялізм етично. Але в такому розумінні соціялізм такий же давній, як і людська цивілізація взагалі. Та коли ми, одначе, перейдемо від етичних загальностей до конкретної економічної дійсности, то побачимо, що прагнення усунути нерівність набирає в різних продукційних відносинах дуже різноманітних форм» [2]).

Новітній соціялізм є своїм змістом витвір домінантних у сучасному капіталістичному суспільстві класових суперечностей між заможними й незаможними, між капіталістами й найманими робітниками й анархії, що панує в продукції (Ф. Енґельс. Анти-Дюрінґ).

«Соціялізм є продукт нового економічного розвитку: його носієм є нова класа, яка постала з цього розвитку. Звичайно, здійснення соціялізму несе визволення всьому людству, і таким робом усі елементи, які працюють у напрямку досягнення людством вищих ступенів розвитку, зацікавлені в соціялізмі; одначе, він являє собою справу тільки немаєтної, позабавленої всяких засобів виробництва робітничої класи, всі бо інші класи тримаються приватної власности на засоби продукції. Народні маси при всіх способах продукції завжди були покривджені в їхньому праві на «продукт своєї праці»—у старовинному світі, як і в середньовіччі, і однак ніколи ніде ще не прийшло до соціялізму» (К. Каутський).

Однієї спільної прикмети між сучасним соціялістичним рухом і боротьбою проти соціяльної нерівности в минулому—прагнення усунути визиск людини людиною і встановити економічну рівність—не

[1]) А. Вышинский. Очерки по истории коммунизма. Часть I. Москва. 1925 г.
[2]) K. Kautsky. Die proletarische Revolution und ihr Programm. Berlin. 1922. (К. Каутський. Пролетарська революція та її програма. Берлін. 1922).

досить для ототожнювання цих різних методами й конкретними цілями суспільних рухів. Новітній соціялізм—і як форма суспільної свідомости, і як теорія організації нових форм суспільної продукції, і як змагання до нового суспільного безкласового ладу—є витвір новітніх розвинених форм капіталістичної продукції.

4. Предмет історії класової боротьби та соціялізму. Обсяг історії класової боротьби надзвичайно широкий. К. Маркс і Ф. Енґельс у «Комуністичному Маніфесті» висловились, що «історія всього попереднього суспільства — це історія боротьби клас» [1]). А Ф. Енґельс, пояснюючи це місце, додав, що «поділ суспільства на різні, а потім і на протилежні класи починається з того часу, як розпалась первісна громада».

Отже, історію класової боротьби можна було б починати з перших, найнижчих щаблів суспільного розвитку і включити у сферу вивчення її весь комплекс різноманітних суспільних явищ, які досліджують нині численні окремі науки (політична економія, соціологія, історія, філософія, історія культури та інші). До історії класової боротьби, зрозуміла річ, належить включити й історію соціялізму та, зокрема, історію різних соціяльних теорій. Завдання надзвичайно велике та тяжке для розвязання. Тому виникає потреба наперед внести значні обмеження що-до обсягу теми. Насамперед можна вважати, що для дослідження розвитку революційної боротьби клас і соціялістичної думки не всі історичні форми суспільної продукції (отже, не всі суспільні формації) мають однаковий безпосередній інтерес. Некласові суспільства (первісне родове комуністичне суспільство й авторитарні племінно-родові суспільства) мають на цьому місці лише посередній інтерес: на них ми бачимо, як суспільство доходило до класової структури, а тим самим і до класової боротьби. Тому, хоч цей період і займає в історії людського суспільства дуже довгий час, хоч новіші досліди на ньому дають дуже інтересний матеріял, ми не будемо над ним спинятися й почнемо з того часу, коли певні людські суспільства зовсім виразно перейшли до класової організації, тоб-то з феодальних суспільств. Зауважимо тут, що *класове суспільство постає перед нами всюди вже як державне суспільство.*

Таким робом, ми будемо спинятись на класовій боротьбі лише в так званих історичних суспільствах, цеб-то суспільствах, що дійшли вже державних форм організації.

Вчені марксисти, починаючи з К. Маркса і Ф. Енґельса й кінчаючи В. І. Леніном, вважають, що перехід суспільства до класової організації є в той самий час перехід його до державних форм життя (Н. Ленін. Держава і революція). Але деякі вчені роблять закиди проти такого погляду. Так, приміром, італійський соціяліст проф. Лорія вважає, що державна організація існувала і в родовому суспільстві (A. Loria. Les bases economiques de la constitution sociale»— А. Лорія. Економічна база соціяльної організації). Так само й акад. М. Грушевський вважає, що держава існувала й до поділу суспільства на класи; певний ступінь суспільної організації примітивних, ще не поділених на класи племен він вважає за істотну ознаку державного устрою (М. Грушевський. Початки громадянства. Генетична соціологія. Wien. 1921). Не спиняючись на цих питаннях докладніше, зауважмо однак, що зазначені закиди хибні хоча б уже тому, що вони ведуть до надання поняттю «держава» надто широкого, маловизначеного змісту та до затушкування класового характеру історично даних форм державности.

---

[1]) К. Маркс і Ф. Енґельс. Комуністичний Маніфест. Вид. «Шлях Освіти». Харків. 1923.

[2]) Г. Сальволи. Капитализм в античном мире. Этюд по истории хозяйственного быта Рима. Перевод с французского. Харьков, 1922.

Далі, виходячи з того, що спосіб продукції матеріяльного життя, тоб-то суспільна боротьба з природою, суспільна господарська праця, зумовлює соціяльний, політичний і ідейний процес взагалі, що виробничі, *власницькі* відносини творять основу суспільної організації і зумовлюють поділ суспільства на класи, ми беремо—як то було вже зазначено вище—способи продукції матеріяльного життя й виробничі, власницькі відносини за основну вісь усього нашого викладу історії класової боротьби й зосереджуємо увагу лише на тих головних явищах суспільного життя, суспільного історичного процесу, які мають найщільніший, найбезпосередніший звязок із тією віссю (класові сутички за зміни у виробничих, власницьких відносинах; залежність суспільної свідомости від способів продукції матеріяльного життя, постання та еволюція класових ідеологій).

І, нарешті, вносимо ми ще одне важливе обмеження: спиняючись на окремих суспільних формаціях, беремо не всі, а лише найбільш показові суспільства (держави, нації), а в житті цих останніх вибираємо найбільш яскраві суспільні явища. До цих останніх яскравих суспільних явищ належить і історія соціялізму—яко суспільного класового руху й теорії.

«Науковий, сучасний соціялізм — каже Енґельс — це теоретичне виявлення пролетарського руху, це ідейне виявлення фактичного конфлікту між продукційними силами й капіталістичним способом виробництва» [1]).

Як теорія суспільного перевороту, ґрунтується він на науковій аналізі законів розвитку капіталістичного суспільства і являє собою систему певних ідей, змагань, зміст яких: а) у знищенні класового суспільства, побудованого на приватній власності, і звязаних із нею форм суспільних взаємовідносин; б) в організації на його руїнах нового безкласового соціялістичного суспільства з суспільною власністю на засоби виробництва, з плановою продукцією і з забезпеченням однакових матеріяльних і культурних умов праці та існування для всіх членів його; в) у визнанні революційного способу перебудови через встановлення пролетарської диктатури.

З комплексом зазначених ідей та змагань звязані глибокі зміни у психології пролетарської класи, що закінчуються створенням нового матеріялістично-діялектичного світогляду, запровадженням нової матеріялістично-діялектичної методи в усі галузі науки (гносеологію, суспільствознавство і природознавство).

Але ми знаємо, що ідеологія є не що инше, як «ідеальне відбиття, відсвіт у людських головах» певних суспільних явищ. Соціялістична ідеологія, є усвідомлення, «відсвіт» у людських (насамперед у «пролетарських») головах боротьби пролетаріяту проти буржуазії за соціялізм. Відци історія соціялізму, яко пролетарського руху, є історія конфлікту між продукційними силами й капіталістичним способом виробництва, історія боротьби робітничої класи проти ворожих їй клас, проти буржуазії, кінець-кінцем, за політичну владу й перебудування капіталістичного суспільства на безкласове соціялістичне суспільство; вона має охопити й історію розвитку соціялістичної теорії та практичних спроб здійснення соціялістичного ідеалу.

---

[1]) Ф. Енгельс. Анти-Дюрінґ. Москва. 1923, стр. 242, 258.

Та, як відомо, крім науково-соціялістичної теорії, існували та й нині є багацько ненаукових, непролетарських соціялістично-комуністичних теорій. Ці теорії також треба дослідити й на конкретних історичних прикладах з'ясувати їхнє класове єство, утопічність, відмінність від наукового соціялізму.

В поняття «соціялізм» вкладається різний зміст і через це деякі дослідники вносять в це питання плутанину. Мабуть чи не перший вжив слово «соціялізм» італієць Джакомо Джуліані у своїй праці «L'antisocialismo confutato», що вийшла року 1803. Джуліані був тієї думки, що людина є істота суспільна, громадська, і що громадське життя й являє собою наслідок отих природніх властивостей людини; суспільні взаємини між людьми, побудовані, мовляв, на вимогах природи, і називає він «socialismo». До природніх властивостей зараховує Джуліані і приватну власність, і соціяльну нерівність; отож слово «соціялізм» вживає він для означення класового суспільства, вкладає в нього зміст, що немає нічого спільного з тим, який слово це має нині. Лише пізніше починають вживати слово «соціялізм» задля визначення теорій усуспільнення засобів виробництва (теорій, що відкидали індивідуальну приватну власність). Року 1827 знаходимо слово соціялізм саме в такому розумінні в англійському журналі «The cooprative Magzine and Monthly Herald», що його видавали послідовники Р. Овена. З початку 30-х років XIX століття слово це трапляється в пресі все частіше, то в розумінні протиставлення соціялізму індивідуалізмові, то в такому, що наближається до нашого. Року 1832 про соціялізм каже Жонсьєр в сен-сімоністському журналі «Globe»; року 1833—фур'єрист Пеларен; року 1834—П'єр Леру. А трохи пізніше Л. Рейбо дає вже працю про соціялістичні системи початку XIX століття. З цього часу маємо багацько спроб точно визначити зміст поняття соціялізму. Вкажемо тут на деякі з них. Так, наприклад, Диль, автор відомої праці «Про соціялізм, комунізм та анархізм» (є переклад російською мовою, вид. «Народная Мысль», 1906 р.) дає таке визначення соціялізмові: «Соціялізм є такий напрям політичної економії, котрий або вважає за бажане знищення приватної власности на засоби виробництва, або є тієї думки, що історичний розвиток неминуче веде нас до такого суспільного ладу». Розуміється, Диль дає хибне визначення: по-перше—соціялізм не є лише напрям політичної економії, а по-друге—нічого не каже він про класову природу та мету соціялізму й ті способи, що ними має бути досягнено тієї мети. Значно повніше визначення дає В. Зомбарт у своїй праці «Соціялізм і соціяльний рух» (є переклад російською мовою під редакцією Б. Канеля: О социализме, коммунизме и анархизме. 1919 р.), коли пише: «Всі соціялістичні автори сходяться на тому, що за майбутнього ладу або зовсім не буде інституту приватної власности, або сфера його буде значно обмежена. Отож приватно-господарська організація перетвориться на суспільно-господарську чи товариську». Але й це означення явно недостатнє (бо невиразно сказано в ньому про основи організації суспільного виробництва й розподілу за соціялізму). Ступінь наперед робить Вандервельде, коли пише: «Кінцевою метою соціялізму є суспільна власність на засоби виробництва та обміну, суспільна організація праці, розподіл додаткової вартости поміж трудящими, за виключенням певної частини, що потрібна для загального вжитку всього суспільства» (E. Vandervelde. Le collectivisme et l'evolution industrielle», 1904; є переклад на російську мову «Промышленное развитие и коллективизм»; вид. «Знание», 1906 р.); в цьому визначенні думка про те, що за соціялізму не буде визиску людини людиною формульована невірно (мовляв, будуть розподіляти «додаткову вартість», тим часом—додаткова вартість властива лише капіталізмові). Туган-Барановський дає таке визначення: «Соціялізм—це є такий суспільний лад, в котрому, через рівні права й однакові обов'язки для всіх брати участь в суспільній праці і через таке саме право для всіх брати участь в користуванні плодами цієї праці, неможливою є експлоатація одних членів суспільства иншими» («Современный социализм в своем историческом развитии», 1906). Однак, як це легко помітити, всі наведені та й инші подібні до них визначення неповні й цілком формальні, бракує бо в них головного—класової ознаки. Ленін писав: «Є соціялізм і соціялізм. У всіх країнах з капіталістичним способом виробництва є соціялізм, що відбиває ідеологію тієї класи, котра йде на зміну буржуазії, і є соціялізм, що відповідає ідеології клас, котрим і йде на зміну буржуазія. Феодальний соціялізм, наприклад, являє собою соціялізм останнього роду, і характер такого соціялізму давно, понад 60 років тому, здобув оцінку від Маркса поруч з оцінкою инших видів соціялізму» [1]). Відомо, що К. Маркс і Ф. Енґельс в «Комуністичному Маніфесті»

[1]) В. Ленин. Лев Толстой и его эпоха.

визначили *такі види соціялізму: феодальний, дрібно-буржуазний* (з його німецькою відміною, так званим «щирим» соціялізмом), *буржуазний* і *критично-утопічний*. Забуваючи оці зауваження Леніна й Маркса, вчені здебільшого шукають такого універсального визначення соціялізму, що годилось би задля всіх, так званих, соціялістичних чи комуністичних теорій, що виникали коли-небудь серед різних клас, почавши з теорій старовинного світу. Розуміється, таке намагання марне, так само, як марним є, наприклад, намагання визначити політичну економію яко науку не про конкретне—капіталістичне суспільне господарство, а, мовляв, взагалі «про народнє господарство». Розглядаючи науковий соціялізм, як ідеологію, яко теорію пролетарської революції, яко новітній щабель суспільної свідомости, новітній метод пізнання,—маємо виходити з класичного означення Ф. Енгельса, що його ми вже наводили («Науковий соціялізм—це теоретичне виявлення пролетарського руху, це ідейне виявлення фактичного конфлікту між продукційними силами й капіталістичним способом продукції»). Соціялізм Маркса—Леніна являє собою теорію пролетарської революції; як суспільний рух—є він класова боротьба пролетаріяту проти капіталізму (розуміючи під нею і добу виростання робітничої класи, добу «становлення» її, перетворення з «класи в собі» в класу «для себе»,—і добу фінансового капіталізму, добу початку світової соціялістичної революції).—Тому безпідставним є твердження, ніби ми «досі не маємо точного визначення поняття «соціялізм» (як це, наприклад, запевняє В. Волгін в «Истории социалистических идей», стор. 14, вид. ГИЗ РСФСР, 1928). Пролетарське поняття соціялізму є цілком визначене й конкретне. Так само й соціялістичні теорії инших клас визначені й менше-більше точно формульовані. Намагання-ж об'єднати численні соціялістично-комуністичні теорії з різним класовим змістом є безплідне. Всі теорії треба досліджувати, викривати їхній класовий зміст, їхню історичну ролю; треба з'ясовувати різницю між ними і науковим соціялізмом, аніяк не змішувати їх докупи, шукаючи зовнішніх спільних ознак.

Розуміється, визначаючи науковий соціялізм, яко теоретичне виявлення пролетарського руху, не повинні ми закривати очі на те, що серед самої робітничої класи, серед її теоретиків маємо розбіжні думки й збочення від правдивого (марксового-ленінового) визначення пролетарського соціялізму. В *«Програмі Комуністичного Інтернаціоналу»* що-до цього читаємо:

«У своїй боротьбі з капіталізмом за диктатуру пролетаріяту революційний комунізм натрапляє на численні течії серед робітничої класи, течії, що виявляють більший чи менший ступінь ідеологічного підпорядкування пролетаріяту імперіялістській буржуазії, або що відбивають ідеологічний тиск на нього дрібної буржуазії й міщанства, які бунтують часом проти кайданного режиму фінансового капіталу, але нездібні до витриманої і науково-продуманої стратегії й тактики боротьби і до здійснення цієї боротьби організовано на основі суворої дисципліни, властивої пролетаріятові.

Величезна соціяльна міць імперіялістської держави, з усіма її допоміжними апаратами — школою, пресою, театром, церквою — відбивається насамперед на існуванні *конфесіональних і реформістських* течій серед робітничої класи, які являють собою найголовнішу перешкоду на шляху соціялістичної революції пролетаріяту.

Конфесіональні, релігійно-зафарблені, напрями серед робітничої класи виявляються в конфесіональних *професійних спілках,* що часто безпосередньо звязані з відповідними політичними організаціями буржуазії, і що долучаються до якоїсь церковної організації владущої класи (католицькі професійні спілки, християнські спілки молоди, єврейські сіоністські, то-що). Всі ці течії, бувши найяскравішим продуктом ідеологічного полону деяких верств пролетаріяту, мають здебільша романтично-феодальне зафарблення. Освячуючи святою водою релігії всі гидоти капіталістичного режиму й тероризуючи свою паству примарами загробних кар, керівники цих організацій являють собою *найреакційніші* загони класового ворога в країні пролетаріяту.

Комерційно-цинічну й світсько-імперіялістську форму підпорядкування пролетаріяту ідеологічному впливові буржуазії становить сучасний *«соціялістичний реформізм»*. Списуючи свої основні заповіді із скрижалів імперіялістської політики, він має тепер собі за зразок свідомо-антисоціялістичну й одверто контр-революційну «Американську Федерацію Праці». «Ідейна» диктатура американської льокайської профбюрократії, що, своєю чергою, виявляє «ідейну» диктатуру американського долара, стала через посередництво англійського реформізму і його королівських соціялістів із робітничої партії дуже важливою складовою частиною теорії і практики всієї міжнародньої соціял-демократії і лідерів Амстердамського Інтернаціоналу, при чому проводирі германської й австрійської соціял-демократії зафарблюють ці теорії марксистською фразеологією, прикриваючи нею свою цілковиту зраду

Львівська державна наукова бібліотека № 5417

марксизму. «Соціялістичний» реформізм, бувши головним ворогом революційного комунізму в робітничому русі й мавши широку організаційну базу в соціял-демократичних партіях і через них у реформістських професійних спілках, у всій своїй політиці і в усьому своєму теоретичному спрямуванні виявляє себе, як сила, *скерована проти пролетарської революції.*

В галузі *зовнішньої політики* соціял-демократичні партії під прапором «оборони вітчизни» активно допомагали імперіялістській війні. Експансія імперіялістської держави й «колоніяльна політика» мають від них всебічну піддержку; орієнтація на контр-революційний «Священний Союз» імперіялістських держав («Ліга Націй»), проповідь «ультраімперіялізму», мобілізація мас під фальшиво-пацифістськими гаслами й разом з тим активна піддержка імперіялізму в його нападах на СРСР і в його прийдешній війні проти СРСР,—ось основні риси зовнішньої політики реформізму.

В галузі *внутрішньої політики* соціял-демократія поставила за своє завдання безпосередньо сприяти й безпосередньо допомагати капіталістичному режимові. Цілковита піддержка капіталістичної раціоналізації й стабілізації капіталізму, забезпечення класового миру, «миру в промисловості», політика вростання робітничих організацій в організації підприємців і розбійницької імперіялістської держави. практика так званої «господарської демократії», що на ділі є практкою цілковитого підпорядкування трестівському капіталові; схиляння перед імперіялістською державою і особливо перед її фальшиво-демократичними вивісками, активне будівництво органів цієї держави, її поліції, армії, жандармерії, її класового суду; оборона цієї держави від усякого зазіхання революційного комуністичного пролетаріяту і катівська роля соціял-демократії під час революційних криз,—ось лінія внутрішньої політики реформізму. Симулюючи професійну боротьбу, реформізм за головне своє завдання і в цій галузі ставить так провадити цю боротьбу, щоб гарантувати класу капіталістів од усіх і всяких зворушень і принаймні забезпечити цілковиту недоторканість основ капіталістичної власности.

В галузі *теорії* соціял-демократія зрадила марксизм повнотою, пройшовши через ревізіоністський етап до закінченого ліберально-буржуазного реформаторства і одвертого соціял-імперіялізму: Марксову науку про суперечності капіталізму вона замінила на буржуазну науку про його гармонійний розвиток; науку про кризу і зубожіння пролетаріяту вона здала в архів; грізну й палку теорію класової боротьби вона перетворила в паскудну проповідь класового миру; науку про загострення класових суперечностей вона проміняла на міщанську байку про «демократизацію» капіталу; на місце теорії неминучих за капіталізму воєн вона поставила буржуазне ошуканство пацифізму і брехливу проповідь «ультра-імперіялізму»: теорію революційного краху капіталізму вона розміняла на фальшиву монету «здорового» капіталізму, що мирно перетворюється в соціялізм; революцію вона замінила на еволюцію, зруйнування буржуазної держави—на її активне будівництво; науку про пролетарську диктатуру—на теорію коаліції з буржуазією; науку про міжнародню пролетарську солідарність — на науку про оборону імперіялістських отчизн; діялектичний матеріялізм Маркса—на ідеалістичну філософію і кокетування з релігійними покидьками буржуазії.

Всередині цього соціял-демократичного реформізму виділяється ряд напрямів, особливо характерних із погляду буржуазного виродження соціял-демократії.

Конструктивний соціялізм (Макдональд і К°), що в самій своїй назві носить ідею боротьби з революцією пролетаріяту і позитивного ставлення до капіталістичного ладу, продовжує ліберально-філантропічні, антиреволюційні й буржуазні традиції фабіянства (подружжя Вебби, Б. Шов, лорд Олів'єр, і ин.). Принципіяльно заперечуючи диктатуру пролетаріяту і насильницькі засоби боротьби проти буржуазії, він підтримує насильницьку боротьбу проти пролетаріяту і колоніяльних народів. Бувши апологетом капіталістичної держави, проповідуючи, під виглядом соціялізму, державний капіталізм, оголошуючи — разом з найвульгарнішими ідеологами імперіялізму обох півкуль—теорію класової боротьби «донаукової» теорією, «конструктивний соціялізм» проповідує на словах помірковану програму націоналізації з викупом, податок на земельну ренту, податок на спадщину і оподаткування надзиску, як засіб знищити капіталізм. Бувши рішучим супротивником диктатури пролетаріяту в СРСР, «конструктивний соціялізм» у цілковитому союзі з буржуазією є активний ворог комуністичного руху пролетаріяту й колоніяльних революцій.

Окрему форму «конструктивного соціялізму» становить «*кооперативізм*», або «*кооперативний соціялізм*» (Шарль Жід, Тотоміянц і К°), що так само рішуче заперечує класову боротьбу й пропагує кооперативну організацію споживачів, як засіб мирним способом побороти капіталізм, на ділі всяко допомагаючи його зміцненню. «Кооперативізм», маючи в особі масові організації споживчої кооперації, ши-

рокий пропагандистський апарат для повсякденного систематичного впливу на широкі маси, запекло бореться з революційним робітничим рухом, перешкоджаючи здійснити його цілі і являє собою тепер один із найактивніших факторів у таборі реформістської контр-революції.

Так званий *«гільдійський соціялізм»* (Пенті, Ораж, Гобсон і ин.) являє собою еклектичну спробу об'єднати «революційний» синдикалізм з буржуазно-ліберальним фабіянством, анархістську децентралізацію (національні промислові гільдії) з державно-капіталістичною централізацією, цехову ремесничу обмеженість середньовіччя з сучасним капіталізмом. Виходячи з словесної вимоги знищити «систему заробітної плати», як «іморальний інститут», що його треба скасувати робітничою контролею над промисловістю, гільдійський соціялізм зовсім обминає найважливіші питання, питання про владу. Намагаючись об'єднати робітників, інтелігентів і техників у федерацію національних промислових «гільдій» і перетворити ці гільдії мирними способами («контроля з середини») в органи керівництва промисловістю в рямках буржуазної держави, гільдійський соціялізм на ділі боронить цю державу, затушковує її класовий імперіялістський, антипролетарський характер і дає їй місце «позакласового» представника інтересів «споживачів», як противагу «продуцентам», організованим у гільдії. Своєю проповіддю «функціональної демократії», цеб-то представництва клас капіталістичного суспільства, репрезентованих як професії з їх особливими суспільно-продукційними функціями, гільдійський соціялізм прокладає шлях «корпоративній державі» фашизму. Заперечуючи парламентаризм і разом з тим заперечуючи «безпосередню чинність», більшість гільдійських соціялістів засуджує робітничу класу на цілковиту бездіяльність і пасивне підпорядкування буржуазії. Отже, він являє собою своєрідний тред-юніоністський утопічний опортунізм і, як такий, не може не відограватн антиреволюційної ролі.

Окрему форму соціял-демократичного реформізму становить, нарешті, *австро-марксизм*. Бувши складовою частиною «лівого» крила соціял-демократії, австро-марксизм являє собою найтоншу форму того, як обдурювати трудящі маси. Проституючи марксистською термінологією і разом з тим рішуче пориваючи з основами революційного марксизму (кантіянство, махізм і т. ин. «австро-марксистів» у галузі філософії), кокетуючи з релігією, списуючи у англійських реформістів теорію «функціональної демократії», тримаючись погляду «будівництва республіки», цеб-то будівництва буржуазної держави, австро-марксизм рекомендує «кооперацію клас» в період так званої «рівноваги класових сил», цеб-то саме тоді, коли достигає революційна криза. Ця теорія означає виправдання каоліції з буржуазією для задушення пролетарської революції під маскою оборони «демократії» від нападу реакції. Об'єктивно і на практиці насильство, що його допускає австро-марксизм у разі нападу реакції, перетворюється в насильство реакції проти революції пролетаріяту. «Функціональна роля» австро-марксизму в тому, щоб обдурювати робітників, які вже йдуть до комунізму, і тим-то австро-марксизм— особливо небезпечний ворог пролетаріяту, небезпечніший, ніж одверті прихильники розбійницького соціял-імперіялізму.

Коли всі ці течії, бувши складовими частинами «соціялістичного» реформізму, являють собою агентуру імперіялістської буржуазії серед робітничої класи, то, з другого боку, комунізм стикається з багатьома дрібно-буржуазними течіями, що відбивають і виявляють вагання несталих суспільних верств (міська дрібна буржуазія, міське міщанство, що розкладається, люмпенпролетаріят, декласована інтелігентська богема, ремесники, що бідніють, деякі верстви селянства і т. д. і т. ин.). Ці течії, відзначаючись крайньою політичною несталістю, часто прикривають лівою фразеологією праву політику, або вдаються в авантуризм, заміняючи об'єктивний облік сил на крикливу політичну жестикуляцію, переходячи часто від неймовірного революційного чванства до глибочезного песимізму й справжньої капітуляції перед ворогом. Ці течії в деяких умовах, особливо коли круто змінюється політична ситуація і коли треба тимчасово відступити, можуть стати дуже небезпечними дезорганізаторами пролетарських лав і через те—гальмом революційного руху пролетаріяту.

Анархізм, що найвидатніші представники його (Кропоткін, Жан Грав і ин.) по-зрадницькому перейшли під час війни 1914—1918 р.р. на бік імперіялістської буржуазії, заперечує потребу широких централізованих і дисциплінованих організацій пролетаріяту і тим самим зоставляє його безсилим перед могутніми організаціями капіталу. Проповідуючи індивідуальний терор, він відтягає пролетаріят від методів масової організації й масової боротьби. Заперечуючи диктатуру пролетаріяту в ім'я абстрактної «свободи», анархізм позбавляє пролетаріят дуже важливої і найгострішої зброї проти буржуазії, її армії, всіх її репресивних органів. Далекий від будь-якого масового руху в найважливіших центрах пролетарської боротьби, анархізм що-раз більше перетворюється в секту, що всією своєю так-

тикою і всіма своїми виступами, в тому числі виступами проти диктатури робітничої класи в СРСР, об'єктивно включає себе в єдиний фронт антиреволюційних сил.

«Революційний» синдикалізм, багато ідеологів якого перейшло під час найкритичнішого воєнного періоду до табору «антипарламентських» контр-революціонерів фашистського типу, або перетворилося в мирних реформістів соціял-демократичного типу, подібно анархізмові, своїм запереченням політичної боротьби (зокрема революційного парламентаризму) і революційної диктатури пролетаріяту, своєю проповіддю цехового децентралізму в робітничому русі взагалі, в професійному русі особливо, своїм запереченням партії пролетаріяту, своїм запереченням потреби повстання і своєю переоцінкою загального страйку («тактики схрещених рук») заваджає революціонізувати робітничі маси скрізь, де він має будь-який вплив. Його вихватки проти СРСР, звязані із запереченням пролетарської диктатури взагалі, ставлять його з цього погляду на одну дошку з соціял-демократією.

Всі ці течії й напрями сходяться з *соціял-демократією,* цим головним ворогом пролетарської революції, в основному питанні політики, *питанні про диктатуру пролетаріяту.* Тим-то всі вони більш-менш певно виступають в одному фронті з соціял-демократією проти СРСР. З другого боку, соціял-демократія, цілком і повнотою зрадивши марксизм, спирається що-раз більше на ідеологію фабіянців, конструктивних і гільдійських соціялістів. Ці течії перетворюються в офіціяльну ліберально-реформістську ідеологію буржуазного «соціялізму» Другого Інтернаціоналу.

В колоніяльних країнах і серед пригноблених народів і рас взагалі комунізм стикається в робітничому русі з впливом своєрідних течій, що в певну фазу розвитку відогравали певну позитивну ролю, але вони стають реакційною силою на новому етапі розвитку.

Сун-ят-сенізм у Китаї являв собою ідеологію дрібно-буржуазного, народницького «соціялізму». В науці про «три принципи» (націоналізм, демократія, соціялізм) поняття народу покривало і приховувало поняття клас, соціялізм був не специфічним і особливим способом виробництва, що його здійснює окремий класовий чинник, пролетаріят, а певним громадським добробутом; боротьба з імперіялізмом не була поєднана з перспективами розвитку класової боротьби всередині країни. Тим-то сун-ят-сенізм, відогравши на першій стадії китайської революції величезну позитивну ролю, в результаті дальшої класової диференціяції в країні й дальшого ходу китайської революції, з ідеологічної форми її розвитку перетворився в кайдани цього розвитку. Епігони сун-ят-сенізму, всяко роздмухуючи якраз ті його ідеологічні риси, які стали об'єктивно реакційними, перетворили його тим самим в офіціяльну ідеологію гоміндану, що став одвертою контр-революційною силою. Ідеологічне зростання мас китайського пролетаріяту і трудящого селянства повинно, отже, відбуватися разом з рішучою боротьбою проти гомінданівського ошуканства і перемогою залишків ідеології сун-ят-сенізму.

Такі течії, як *гандизм* в Індії,—що наскрізь пройняті релігійними уявленнями, що ідеалізують найвідсталіші й економічно-реакційні форми побуту, що вбачають вихід не в пролетарському соціялізмі, а в воротті до цих відсталих форм, що проповідують пасивність і заперечення класової боротьби,—перетворюються в процесі розвитку революції в одверто реакційну силу. Гандизм де-далі більше стає ідеологією, скерованою проти революції народніх мас. Він повинен бути комунізмові за об'єкт як - найрішучішої боротьби.

Гарвізм, що був колись ідеологією негритянських дрібних власників і робітників в Америці, що має ще й тепер певний вплив на негритянські маси, став так само тепер перешкодою на шляху революціонізування мас. Виступавши по - первах за повну суспільну рівноправність негрів, він перетворився у своєрідний негритянський «сіонізм», який, замість боротьби проти американського імперіялізму, виставив гасло: «назад до Африки!» Ця небезпечна ідеологія, що не має будь-яких справді демократичних рис, і що заграє з аристократичними атрибутами фіктивного «негритянського королівства», повинна дістати жорстоку одсіч, бо вона не допомагає, а, навпаки, заваджає масовій визвольній боротьбі негрів проти американського імперіялізму.

Проти всіх цих течій стоїть *пролетарський комунізм.* Бувши великою ідеологією міжнародньої революційно-робітничої класи, він одрізняється від усіх цих течій, і насамперед від соціял-демократії, тим, що в цілковитій згоді з наукою Маркса-Енгельса він провадить теоретичну й *практичну революційну боротьбу за диктатуру пролетаріяту, застосовуючи при цьому всі форми пролетарської масової чинности»* [1]).

[1]) «Програма Комуністичного Інтернаціоналу». Стор. 56—64. ДВУ, 1928.

Досліджуючи новітній, науковий соціялізм (марксизм-ленінізм), відмежовуючи його різко від боротьби пригноблених, експлоатованих мас проти владущих клас у минулому, від комуністичних теорій і руху в старовинних суспільствах, від феодального й дрібно-буржуазного соціялізму, від утопічного соціялізму на світанку пролетарського руху, від реформістського, конструктивного, гільдійського та иншого подібного «соціялізму» нашої доби,—ми, проте, зробили б велику помилку, коли б обмежили історію соціялістичної думки тільки науковим соціялізмом. Адже сучасна пролетарська класа народилась не з «піни морської» і не раптово. Зародки її, перші вісники її народження, так званий передпролетаріят, виступає менш або більш виразно одночасно з розгортанням початкових капіталістично-торговельних суспільних форм ще в старовинних суспільствах. Цілком природньо, що ці ранні натяки на пізніші суспільні явища давали такі самі натяки й на пізніші суспільні теорії. Так новітній соціялізм звязується з ранніми суспільними рухами пригноблених та визискуваних мас проти визискувачів і з ранніми теоріями—вістунами пролетарської ідеології, пролетарського світогляду, натяки на основні елементи якого (світогляду) знаходимо вже в попередніх теоріях.

Енґельс зазначає, що новітня соціялістична теорія, як усяка инша нова теорія, мусіла звязатись з попереднім ідейним матеріялом, з попередніми надбаннями в царині філософії, соціології, історії, економічних і инших наук, використовуючи ці надбання для вироблення нових форм мислення і для обгрунтування своїх соціологічних постулатів [1]).

Так само і Ленін виразно вказує на історичний звязок між пролетарською ідеологією й попередніми ідеологічними надбаннями: «Соціялізм, бувши ідеологією класової боротьби пролетаріяту, підлягає загальним умовам повстання (виникнення), розвитку й укорінення ідеології, себ-то він *ґрунтується на всьому матеріялі людського знання*» [2]). І ще: «Пролетарська культура не є така, що невідомо звідки взялась; вона не є вигадка людей, що називають себе фахівцями в справах пролетарської культури. Пролетарська культура повинна бути *закономірним розвитком тих запасів знання,* котрі набуло людство під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, урядницького суспільства». Не можна зробитись комуністом, не опанувавши тим, що назбирано людським знанням, бо *комунізм є наслідок того знання* [3]).

Г. В. Плеханов також не раз підкреслював, що «стан суспільної свідомости за кожної даної доби можна зрозуміти лише в звязку зі станом свідомости попередньої доби» [4]).

Отже, постає потреба дослідити історію розвитку соціялістично-комуністичних ідей, теорій та утопій, що постали до Маркса-Енґельса, а також розглянути непролетарські соціялістично-комуністичні теорії вже часів розвитку марксизму та ленінізму і збочення від теорії наукового соціялізму в лавах пролетарських теоретиків.

З найдавніших часів маємо ми багато різних соціяльних теорій, які мали певний вплив на вироблення сучасної соціялістичної теорії. Правда, вплив цих систем на вироблення теорії новітнього соціялізму неглибокий, бо між ними й сучасним соціялізмом така ж велика різ-

[1]) Ф. Енґельс. Розвиток соціялізму від утопії до науки. ДВУ. 1923.
[2]) Ленин. Письмо к Северному Союзу. Собр. Сочин. Том V, стр. 286.
[3]) Ленин. Собр. Соч. Том XVII. Стр 316—317.
[4]) Г. В. Плеханов. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю.

ниця, як між сучасним капіталістичним суспільством і попередніми суспільними формаціями, але він мав місце. В світлі дослідження тих теорій яснішим стає новітнє походження і правдивий зміст пролетарського соціялізму. Та, крім цього, треба мати й взагалі на увазі засадничий метод соціялістичного дослідження суспільних явищ, який каже, що «питомі особливості даного суспільного явища ми пізнаємо тільки тоді, коли порівняємо це явище з иншим однорідним явищем», тоб-то зобов'язує нас спинитись на старовинних і пізніших утопічних соціялістичних та комуністичних теоріях та на практичних спробах здійснення їх (К. Кавтський).

Знавши історію соціялізму, легше розпізнати впливи на сучасну наукову теорію пережитків минулого: переінакшеного сен-сімонізму, Луї-Бланівського угодства, анархізму Прудона, змовницької тактики Блянкі. Пролетаріят веде за собою величезні маси трудящих: селянство, ремесників, інтелігенцію; ці суспільні верстви, мавши свою ідеологію, намагаються пристосувати до своєї свідомости і пролетарську теорію соціялізму. Суб'єктивно ідеологам цих клас часто здається, ніби вони, виступаючи сьогодні, в XX столітті, з своїми власними теоріями чи з «доповненнями» та мовляв «уточненнями» до наукової теорії соціялізму, певні, що дають щось зовсім нове, що немов би сягають вони вершків сучасної свідомости й науки. В дійсності ж переказують вони (нехай в дещо зміненій формі) давні-предавні теорії, що їх витворили ідеологи селянства та міської дрібної буржуазії ще в той час, коли робітничої класи або зовсім не було, або була вона лише в зародку. Отож є практична потреба вивчати історію соціялізму. Теоретичний інтерес історії соціялізму полягає також і в тому, що вивчення її дає можливість з'ясувати, якими шляхами, яким способом доходило людське суспільство до тієї вищої форми суспільної свідомости, якою є новітній соціялізм-комунізм Маркса-Леніна.

У класовому суспільстві всі важливі зміни відбуваються через класову боротьбу; з цієї боротьби, на ґрунті її, постають і всі суспільні системи, ідеї та ідеали і, зокрема, й новітній, науковий соціялізм. Отже треба подавати історію соціялістичної думки на тлі розвитку класової боротьби. Так збігається історія класової боротьби з історією соціялізму.

Г. Плеханов висловився про це так: «Лише взявши до уваги класову боротьбу та вивчивши складний перебіг її, ми спроможемось бодай хоч трохи задовільно з'ясувати духову історію цивілізованого суспільства, історія бо його ідей відбиває собою історію його клас та їхньої боротьби»[1]). І ще: «Чим дужче загострюється взаємна боротьба суспільних клас, тим швидше йде вперед суспільна думка»[2]).

5. Соціялізм і комунізм. Спинімось тут ще на різниці між комунізмом і соціялізмом. Новітня соціялістична теорія не робить принципової різниці між соціялізмом і комунізмом, говорячи про сучасний інтернаціональний пролетарський рух, скерований на повалення капіталістичної суспільної системи й на організацію соціялістичного суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс[3]), комуністи Н. Ленін, Н. Бу-

[1]) Г. В. Плеханов. Искусство у первобытных народов.
[2]) Г. В. Плеханов. История русской общественной мысли. Том I, ч. 2, розд. I.
[3]) Дивись передмову Ф. Енгельса до «Комуністичного Маніфесту» з 1 травня 1890 року.

харін, соціял-демократи К. Кавтський, М. Адлер і багато инших вважають, що «комунізм і соціялізм—це те саме» (М. Адлер), або що соціялізм «є перший ступінь, перша фаза комунізму» (Ленін).

Ленін особливо яскраво вказав на те, що спроби відмежувати соціялізм од комунізму, спроби дати вичерпні означення першого і другого, як різних систем, є чиста схоластика. Посилаючись на Карла Маркса, Ленін зазначає, що, визначаючи поняття соціялізму (або комунізму), як теорії нової суспільної організації, треба мати на увазі різні фази економічної дозрілости комунізму й що першу фазу його (комунізму) саме і слід вважати за соціялізм [1]).

В «Програмі Комуністичного Інтернаціоналу» (що її ухвалив VI Конгрес Комінтерну 1 вересня 1928 р.) так само визначено комунізм яко вищу стадію соціялізму, при чому і в перше і в друге поняття вкладено зовсім певний, конкретний зміст.

«Комуністичний лад,—читаємо в «Програмі Комінтерну»,—знищує поділ суспільства на класи, ц.-т., разом із знищенням виробничої анархії, знищує всі види й форми експлоатації та гнобительства людини людиною. На місце клас, що борються, стають члени єдиного світового трудового товариства. Вперше в історії людство бере свою долю у власні руки. Замість у боях між класами й народами знищувати безліч людей і незчисленні багатства, людство повертає всю свою енергію на боротьбу з силами природи, на розвиток та піднесення своєї власної колективної могутности.

Знищивши приватну власність на засоби виробництва, обернувши їх у громадську власність, світова система комунізму заміняє стихійну силу світового ринку й конкуренції, сліпий хід громадського виробництва—на його свідому та планомірну організацію, скеровану на задоволення громадських потреб, що швидко зростають. Разом із знищенням виробничої анархії та конкуренції, зникають спустошливі кризи і ще спустошливіші війни. Колосальній розтраті продукційних сил та конвульсійному розвиткові суспільства протиставиться тут планове порядкування всіма його матеріяльними ресурсами й безболізний економічний розвиток на основі безмежного, плавкого та швидкого піднесення продукційних сил.

Скасування приватної власности та зникнення клас знищують експлоатацію одних людей иншими. Праця перестає бути роботою на класового ворога: вона перестає бути тільки засобом до життя і перетворюється в найпершу життьову потребу; зникають злидні, зникає економічна нерівність між людьми, убогість поневолених клас, мізерний рівень матеріяльного життя взагалі; зникає ерархія людей при поділі праці, а з нею й суперечність між розумовою та фізичною працею; зникають, нарешті, всі сліди соціяльної нерівности статів. Разом з цим зникають і органи класового панування, насамперед, державна влада. Вона, бувши втіленням класового панування, відмирає в міру того, як відмирають класи. З нею поступінно відмирають усі й усякі норми примусу.

Разом із зникненням клас щезне всяка монополія освіти. Культура стає загальною власністю, і колишні класові ідеології поступаються місцем науковому матеріялістичному світоглядові. За такої ситуації стає неможливим будь-яке панування людей над людьми, а відкривається величезне поле для суспільного добору та гармонійного розвитку всіх закладених у людей здібностей.

Зростанню продукційних сил не ставлять тут ніяких меж суспільного характеру. Ні приватна власність на засоби виробництва, ні корисливі розрахунки зиску, ні штучно підтримувана темрява мас, ні їх злидні, що затримують технічний прогрес у капіталістичному суспільстві, ні величезні непродукційні витрати не існують у суспільстві комуністичному. Найдоцільніше використання сил природи та природніх умов виробництва в окремих частинах світу, знищення протилежности між містом і селом, протилежности, звязаної із систематичним одставанням сільського господарства та низьким рівнем його техніки; максимальне об'єднання науки й техніки, дослідницької роботи та її практичного застосування в як-найширшому суспільному маштабі: планомірна організація самої наукової праці; запровадження найдосконаліших методів статистичного обліку та планового господарського регулювання: сильні внутрішні рушії всієї системи, суспільні потреби, що швидко зростають,—все це забезпечує максимум продукційности суспільної праці і визволяє, своєю чергою, людську енергію для могутнього зростання науки й мистецтва.

[1]) Н. Ленін. Держава і революція. Переклад П. Дятлова. Відень. 1920 рік.

Розвиток продукційних сил світового комуністичного суспільства дає можливість піднести добробут усієї людської маси та максимально скоротити час, який вона віддає на матеріяльне виробництво, і, значить, для незнаного в історії культурного розквіту. Ця нова культура об'єднаного вперше людства, що знищило всі і всякі державні межі, спиратиметься, всупереч капіталізмові, на виразні та прозорі взаємини між людьми. Тим-то вона назавжди поховає всяку містику, релігію, забобони та марновірство й дасть могутній імпульс для розвитку всепереможного наукового пізнання.

Ця *вища* стадія комунізму, коли комуністичне суспільство вже розвинулося на своїй власній основі, коли разом із всебічним розвитком людей величезною мірою зросли й суспільні продукційні сили, коли суспільство вже написало на своєму прапорі: «З кожного по його здібностях, кожному по його потребах!»—має за свою попередню історичну умову нижчу стадію свого розвитку—*стадію соціялізму*. Тут комуністичне суспільство ще тільки виходить з капіталістичного суспільства, виходить укрите з усіх боків—економічного, морального, розумового—прирожденими плямами старого суспільства, що з його лона воно народжується.

Продукційні сили соціялізму ще не досить розвинені, щоб забезпечити розподіл продуктів праці по потребі: їх розподіляють по праці. Поділу праці, ц.-т. закріплення певних трудових функцій за певними групами осіб, ще не скасовано, і зокрема ще не знищено в основному протилежности між розумовою й фізичною працею. Ще є, хоч класи й знищено, залишки старого класового поділу суспільства, а, значить, і рештки державної влади пролетаріяту, примусу, права. Зостаються отже певні сліди нерівности, що ще не встигли відмерти. Не знищено і ще не пережито цілком протилежности між містом і селом. Але всіх тих залишків старого суспільства не захищає й не обороняє ніяка суспільна сила. Бувши звязаними з певним рівнем розвитку продукційних сил, вони зникають у міру того, як визволене від кайданів капіталістичного ладу людство швидким темпом підпорядковує собі сили природи, перевиховує самого себе в дусі комунізму й переходить від соціялізму до *повного комунізму*» [1]).

Виходячи з принципів розподілу матеріяльних дібр, витворених в процесі суспільної праці, поділяють теорії про майбутнє ідеальне суспільство на *колективістичні* (що зберігають в майбутньому суспільстві категорію особистого доходу, грошову заробітну плату, ціни—себ-то грошовий характер суспільного господарства, хоч і не на капіталістичній основі) *і комуністичні* (що в них немає особистої грошової заробітної плати, грошей і цін на предмети споживання; розподіл переводиться в натурі—кожному чи то за його потребами, чи всім однаково—в одній мірі; инакше кажучи—системи ці мають на увазі натуральне господарство на вищій основі). Після такого методологічного розподілу колективістичні і комуністичні теорії об'єднують (як видові поняття) в одно ширше «родове поняття»—«соціялізм».—Розглядаючи соціялістичні (колективістичні та комуністичні теорії) з погляду організації суспільної продукції й инших галузів суспільного життя, розрізняють *централістичні й децентралістичні* («громадські») теорії. Найбільш централістичні теорії охоплюють всі народи, всі сучасні суспільства, об'єднуючи їх в єдине світове суспільство на ґрунті єдиного, централізованого, планово-організованого світового господарства (сен-сімонізм, марксизм). Менш централістичні обмежуються рямцями наявних державних організацій (система Пеккера, Родбертуса, Кабе). Децентралістичні, громадівські системи за основну одиницю беруть на світову спілку трудящих, не державну навіть, а всього лиш невелику громаду, товариство, общину, що веде натуральне господарство й працею своїх членів задовольняє всі свої потреби (системи Фур'є, Р. Овена). Крім цих двох основних типів, розрізняють ще й системи компромісні, так би мовити *федералістичні*.—Поділяють соціялістичні (колективістичні й комуністичні) теорії ще й за ознакою ставлення їх до держави, до принципу примусової політичної влади. Ті системи, що визнають принцип державної організації називають *авторитарними*, а ті, що відкидають його—*анархічними*. Але багацько систем мають компромісний характер. Нарешті, поділяють соціялістичні (комуністичні й колективістичні) теорії ще й за ознакою їхнього обґрунтування, їхньої аргументації, методу доведення бажаности чи неминучости того суспільного ладу, що та чи инша система висовує його. З цього погляду маємо системи *релігійні* (наприклад, середньовічні комуністично-сектанські), *раціоналістичні* (що розквітали були за XVIII століття в Европі), й *наукові* [2]).

Вдала класифікація соціялістичних, комуністичних, колективістичних систем має значіння для вивчення історії соціялізму. Але, класифікуючи, треба виходити

[1]) «Програма Комінтерну», стор. 24, 25. ДВУ, 1928.

[2]) Туган-Барановский. Социализм, как положительное учение *и* Современный социализм в его историческом развитии.

не стільки з абстрактних, загальних міркувань і ознак, скільки з викриття класової сути, соціяльно-економічної основи тих теорій. На жаль, майже всі «класифікатори» якраз і обминають цей критерій, цю основу для класифікації.

Шукаючи посутньої різниці між новітньою науковою теорією соціялістичного суспільства й попередніми, зокрема утопічними та зрівняльно-комуністичними, мусимо, насамперед, відзначити конкретність, історичну обґрунтованість мети і способів досягнення соціялізму за науковою теорією; конкретне, історично-обґрунтоване ставлення до держави, конкретний спосіб організації суспільного виробництва й розподілу. Що-до останнього, то науковий соціялізм, як теорія суспільної організації, відділяючи процес продукції від процесу споживання (і набування) продуктів, кладе центр ваги на перший процес, тоб-то на організацію продукції: вимагає усуспільнення засобів продукції, транспорту й засобів розподілу, залишаючи в той самий час набування продуктів і споживання їхнього приватною справою, не припиняючи, отже, процесу обміну, навіть грошового, і не касуючи приватної властивости на речі приватного вжитку. Инакше стоїть справа у представників утопічного соціялізму, комуністичного утопізму, а також і зрівняльного комунізму. Тут немає історичної обґрунтованости й конкретности, особливо що-до способів досягнення мети. Самий ідеал має здебільшого дрібно-буржуазний характер, а комунізм ґрунтується на історичних пережитках. Виникши в малорозвинених суспільствах за панування (або ще великого значіння) в них напівнатуральних господарських відносин (за яких продукція і споживання майже зовсім не розлучені), теорії ці переносять і в ідеальне суспільство цю нерозривність між процесом продукції і процесом споживання, вважаючи, що не тільки продукція повинна бути організована суспільно і планово (зі спільною власністю на засоби продукції), але також і споживання (кожен одержує те, що йому призначено, і не може вільно купити, або набути ту чи иншу річ; обмін, торгівлю, всяку приватну власність виключається). Отже їхня схожість тут з вищим щаблем соціялізму-комунізмом лише формальна, зверхня.

Беручи, однак, питання в обсягові історичної практики, в обсягу визначення різниці між сучасними соціялістичними і комуністичними партіями, треба зазначити, що комунізм нині являє собою революційну боротьбу пролетаріяту, вищий ступінь цієї боротьби, а соціялізм—нижчу форму цієї боротьби, що скочується—через опортунізм та угодовство—геть аж до інтелігентсько-буржуазного псевдокомунізму, псевдосоціялізму. Отака різниця намітилась ще з середини минулого (XIX) століття. В передмові до «Комуністичного Маніфесту» Енґельс писав (1890 року): «1848 року соціялістами називалися люди, що стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріш серед освічених клас... Вони намагалися усунути суспільні болячки різним латанням, без жадних незручностей для капіталу та прибутку. Навпаки, та частина робітничої класи, яка, переконавшись, що звичайного політичного перевороту не досить, жадала ґрунтовної перебудови суспільства, називала себе в той час комуністичною... Соціялізм 1848 року був буржуазним рухом, комунізм—рухом робітників». Пізніше, протягом другої половини XIX віку, правдивий пролетарський рух, що почався, як рух комуністичний, прибрав назви соціялістичного руху; буржуазії було не по руці з цим рухом.

Та вже під кінець XIX століття, а особливо на початку XX ст. соціялістичний рух остільки вже розплився, остільки почав одходити від правдивої революційної пролетарської тактики, що відчувалася потреба очистити цей рух од невластивого революційному пролетаріятові опортуністичного, угодовського намулу. Кінець-кінцем, Ленін запропонував (1918 р.) назвати партію робітничої класи комуністичною партією. От з того часу маємо ми дві інтернаціональні політичні форми пролетарського руху—соціялістичну і комуністичну. На вищій основі, в нових формах маємо ситуацію 1848 року. Перейшовши через назву соціялістичного, пролетарський революційний рух повертається до старої назви—комуністичного руху.

6. Еволюція, революція і реформа. Процес суспільних змін відбувається на основі тих змін, що їх зазнають виробничі суспільні відносини (економічна структура) на ґрунті розвитку продукційних, витворчих сил суспільства (засобів продукції та робочої людської сили). Рух продукційних сил і звязаний з ним рух і перегрупування всіх елементів суспільства є процес постійного порушування й відновлення суспільної рівноваги. Перегрупування людей у господарському процесі, зміна економічної структури—викликає конечну потребу перегрупування й у соціяльно-політичній структурі суспільства (постають нові класові відносини й т. д.), тягне за собою зміну регулятивних норм (правних, моральних); таким чином усувається суперечність і відновлюється рівновагу між суспільними витворчими (продукційними) силами та економічною й політичною структурою даної суспільної формації.

Це відновлення суспільної рівноваги відбувається двома шляхами: еволюційним шляхом і шляхом швидких, раптових змін—революцій. Ми маємо дати огляд переважно *революційної боротьби клас,* тоб-то важніших революцій, громадянських воєн, які відбулися в історичних класових суспільствах, тому слід з'ясувати той зміст, який вкладається в поняття революції і еволюції.

Найширше визначення революції дав К. Маркс (у своїй передмові до «Критики політичної економії»), коли назвав революцією *повільну* або й *швидку* зміну *правної і політичної надбудови* суспільства, яка (зміна) випливає із змін *економічних основ* цієї надбудови. Н. Бухарін розвиває це визначення, і на підставі його проводить різницю між революцією та еволюцією. «Досліджуючи хід суспільного процесу,—каже він,—ми бачимо, з одного боку, зміни, які відбуваються в межах наявної суспільно-економічної структури, а, з другого боку, зміни, які являють собою перехід від однієї суспільно-економічної структури до иншої (до инших суспільних відносин у продукції) і разом із тим до иншої правної та політичної надбудови. Ці останні зміни викликає та сторона суперечностей між продукційними силами та економічною структурою (і правно-політичною надбудовою) суспільства, яка полягає в суперечностях між класами, що тримають у своїх руках головні засоби продукції, і иншими класами, що або мають у своїх руках другорядні засоби продукції, або й зовсім не мають ніяких, инакше кажучи, в суперечностях, які постають на ґрунті відносин класового володіння засобами продукції. Революція настає тоді, коли постає гострий конфлікт між продукційними (витворчими) силами (які розвинулись уже до того ступеня, що вже не можуть уміститись у рямцях старих виробничих відносин) і старими виробничими відносинами. Коли маємо зміни в рямцях наявних відносин класового володіння засобами продукції, отже і в рямцях *наявного політичного ладу,* тоді перед нами *еволюція;* коли-ж зміни виходять за наявні рямці, тоді маємо *революцію.* При еволюційній зміні відносин у продукції *основна структура* тих відносин залишається непорушна; коли ж та структура зміняється і встановлюються нові відносини власности, тоді ми маємо *революційну перебудову.* Революційні конфлікти підготовляються поволі в рямцях наявних продукційних відносин. У надрах старого суспільства назрівають матеріяльні умови для нових продукційних відносин. Назрівання це виявляється і в психологічних суспільних змінах: свідомість тієї класи, яка має виступити в революції для перебудови суспільної економіки, революціонізується (творить нову, революційну

ідеологію). Коли революційна класа перемагає, *вона захоплює в свої руки політичну владу і* створює нову правну й політичну надбудову»[1]).

Отже, коротко кажучи, революцією, з погляду політичних змін, називаємо таку зміну в суспільних відносинах, коли до політичної влади в державі приходить нова класа; цей перехід влади до нової класи підготовляється і супроводиться змінами в економічній структурі суспільства. Подібне визначення революції дає й К. Кавтський. «Соціяльна революція, — каже К. Кавтський, — це є особливий метод соціяльного перевороту, а саме такий, що веде до здобуття політичної влади новою, до того часу гнобленою класою». І далі встановлює він таку різницю між революцією і реформою: «Заходи, які прямують до пристосування правної і політичної надбудови суспільства до змінених економічних умов, будуть *реформами,* коли їх виконують класи, що панували до того часу в суспільстві політично й економічно; вони будуть лише реформами навіть і тоді, коли виконується їх не добровільно, а під натиском пригноблених клас. І, навпаки, такі заходи суть соціяльна *революція,* коли їх здійснює класа, до того часу економічно й політично пригноблена, яка *завоювала політичну владу* й користується нею, щоб швидше або повільніше змінити цілу політичну і правну надбудову та втворити нові форми суспільної діяльности людей. Здобуття державної влади класою, до того часу пригнобленою, цеб-то *політична революція,* є істотна відзнака соціяльної революції у протилежність соціяльній реформі... Але лише та політична революція стає соціяльною революцією, яку виконує суспільно пригноблена до цього часу класа... Незгода серед владущих мас, хоч би вона набула не знати яких гострих форм громадянської війни, не є соціяльна революція»[2]). Так само повстання гноблених клас, коли вони кінчаються поразкою тих мас, а не переходом до їхніх рук політичної влади, залишаються лише революційними повстаннями, бунтами, громадянськими війнами, а не соціяльними революціями[3]).

Ідучи далі в аналізі революційного процесу, треба відзначити, що соціяльна революція являється соціялістичною революцією тільки тоді, коли гноблена й немаєтна до того часу класа, завоювавши політичну владу, користується з неї для зміни правної і політичної надбудови в напрямі скасування права приватної власности на землю й засоби продукції та розподілу, знищення поділу суспільства на класи й перетворення його на трудову громаду, яка провадила б суспільно організовану продукцію.

Далі ми побачимо, що в минулому майже ніколи політична державна влада не переходила до нової класи в мирний спосіб, без насильства, без громадянської, класової війни.

З поданого вище визначення революції (К. Маркса і К. Кавтського, а почасти й Н. Бухаріна) можна зробити формальний логічний висновок, що революція може відбутися й без громадянської війни, мирним способом.

К. Кавтський у своїх останніх творах (викликаних пролетарськими революціями нашого часу) намагається довести, що ця остання теоретична можливість

[1]) Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму. ДВУ. 1926.

[2]) К. Кавтський. Соціяльна революція. Переклад з третього німецького вид. М. Я. і С. Вікула. Берлін—Київ. 1920 р.

[3]) Під громадянською війною розуміємо збройну боротьбу між громадянами однієї держави. «Громадянська війна,—каже В. Бистрянський,—по суті речей є боротьба однієї частини нації проти иншої. Класи, на які розпадається нація, класи, які перед тим так або инакше жили спільно під однією державною покрівлею, виступають одна проти одної зі зброєю в руках».

здійснити революцію мирним шляхом буде в фактичній дійсності саме тоді, коли відбуватиметься соціялістична революція. «Громадянські війни—то метод старих буржуазних революцій; соціялістична революція буде новою змістом і методами»—запевняє він усупереч фактам (збройна боротьба пролетаріяту в Росії, на Україні, в Фінляндії, Німеччині).

Завдання для пророблення.

1. Економічна структура суспільства та ідеологія. База і надбудова.
2. Науковий метод дослідження історичних явищ. Завдання й мета марксівської історії класової боротьби.
3. Історія суспільства, як історія боротьби класів.
4. Що таке суспільна формація і які поступові історичні доби визначив К. Маркс.
5. Еволюція, реформа і революція.
6. Чому буржуазні історики не зосереджують нині своєї уваги на вивченні явищ класової боротьби?
7. Соціялізм і комунізм.

ЛІТЕРАТУРА.

1. К. Маркс.—До критики політичної економії. Передмова. ДВУ. Харків. 1926.
2. К. Маркс.—Боротьба класів у Франції. Вступ.
3. Н. Бухарін.—Теорія історичного матеріялізму. ДВУ. 1926.
4. М. Покровский.—Очерк истории русской культуры. Част. I.
5. М. Покровський.—Руська історія в найстислішім викладі. Вступ.
6. Д. Петрушевский.—Очерк из истории средневекового общества и государства (немарксистська праця).
7. К. Маркс і Ф. Енгельс.—Комуністичний Маніфест.
8. Н. Ленін.—Держава і революція.
9. «Програма Комуністичного Інтернаціоналу».

II. КЛАСОВА БОРОТЬБА ТА ІДЕОЛОГІЧНЕ ВИЯВЛЕННЯ ЇЇ В СТАРОВИННИХ СУСПІЛЬСТВАХ.

7. Техніка й витворчі сили старовинних суспільств. Розвиток чи занепад кожного історично відомого нам суспільства, зміни в його економічній структурі (у виробничих взаєминах) відбувались одночасно зі змінами й розвитком матеріяльних засобів виробництва, зі змінами витворчих сил його; при цьому суспільна техніка відограє, на ґрунті наявних у даному суспільстві відносин власности, особливо важливу ролю в економічній структурі кожної суспільної формації, до певної міри обумовлюючи її. В залежності від *характеру засобів виробництва,* — зауважує К. Маркс, — *постають різні суспільні відносини виробників,* різні умови обміну, їхньої діяльности та участи у спільній продукції[1]). Ось чому, досліджуючи розвиток класової боротьби в певному суспільстві (чи кількох суспільствах, що належать до якоїсь одної суспільної формації), мусимо бодай побіжно спинитись на «характері засобів виробництва», зокрема на його суспільній техніці.

У всіх старовинних суспільствах, що на них ми будемо спинятись пізніше (Єгипті, Китаї, Вавилонії, Фінікії, Індії, Персії, Греччині та Римі), навіть на найвищих щаблях їхнього розвитку основу матеріяльного добробуту становило хліборобство й скотарство; а вже за ним ішло ремесництво та взагалі обробна промисловість. Але хліборобство не створює сприятливих умов для розвитку техніки; віки і тисячоліття в найрізноманітніших країнах вживано було майже ті самі хліборобські знаряддя, користано майже з однакової рільничої техніки. Отже вже одне це визначало певні, не такі вже й широкі рямці для розвитку витворчих сил старовинних суспільств, накладало певне тавро консервативности на їхній розвиток. Оживлення в суспільне життя, в розвиток продукційних сил вносив розвиток техніки в ремесництві, в обробній промисловості, в будівництві та у виробленню засобів та знарядь війни (як те зауважив К. Маркс — «війна раніш доходить досконалости, ніж мир»).

Та поза цим всім і техніка хліборобська в старовинних суспільствах дійшла високого ступеня розвитку, коли порівнювати її до стану попереднього (в племінно-родових суспільствах). Пізніші европейські суспільства геть аж до нових часів (розвитку промислового капіталізму) в основному не так то вже й значно доповнили та удосконалили її. Так, наприклад, в старовинному Єгипті вживали не лише ручні мотики (сапи), але й сохи (плуги), в котрі, що правда, довший час впрягали людей і лише пізніше волів. В инших старовинних суспільствах також вживано було ці знаряддя. По селянських господарствах

[1]) К. Маркс. Наемный труд и капитал.

переважала дрібна, ручна праця. У деяких східніх народів, як от, наприклад, у Китаї, ще досі обробку землі провадять в значній мірі ручною працею.—Єгиптяни й инші старовинні народи вміли робити вино, бити олію, молоти зерно на кам'яних жорнах (на ручному млині, що його кам'яний вал крутили невільники або жінки). Хліб жали серпами, вживали коси і граблі. По деяких країнах, як от у Китаї, Японії, почасти Месопотамії, Фінікії, обробка землі набрала характеру «грядкової» та «садової» культури. Стародавні греки вміли угноювати лани гноєм і зеленим угноєнням. Щось за 6000 років до наших часів дійшла в Єгипті досить високого ступеня гідротехніка, постачання води ланам та регулювання поводів. Так само в Месопотамії, Індії, Китаї та инших старовиних суспільствах техніка уводнювання ланів дійшла значної досконалости. Між иншим, великі гідротехнічні роботи (як от, наприклад, на всьому протязі Нільської долини) значно сприяли утворенню централізованих великих державних об'єднань. К. Маркс зазначає, що «однією з матеріяльних основ державної влади над нез'єднаними поміж собою дрібними виробничими частинами Індії було регулювання водопостачання», і що потреба регулювати нільську повідь «утворила єгипетську астрономію, а разом з тим панування жреців, як керівників хліборобства». Для водопостачання та регулювання поводей будували в старовинних суспільствах великі спорудження, канали, греблі, штучні озера; вміли будувати особливі прилади задля того, щоб піднімати воду вгору (журавлі, колеса). В Месопотамії чотири великі канали з'єднували річки Тигр і Євфрат. Єгиптяни окремим каналом з'єднали були Ніл з Червоним морем.

Для будівель вживали в старовинних суспільствах камінь (як от в Єгипті), а по тих країнах, де бракувало каміння (як, наприклад, в Месопотамії), за головний будівельний матеріял правила цегла. Стародавні римляни вживали вапну і цемент. Будівлі в Єгипті й инших країнах робили після ретельних розрахунків з великою технічною вмілістю (храми, піраміди, то-що).—З поширенням морської торговлі значного розвитку дійшло будування портів (особливо у фінікійців) з великими склепами для краму, верфями (де будували кораблі), молами, маяками, то-що (визначніші порти того часу — Картагена, грецький Пірей, римський — Остія, єгипетський — Олександрія й инші). В старовинних суспільствах: Китаї, Римі й инших вміли будувати гарні кам'яні шляхи, містки та водогони. За обліком деяких вчених, штучні шляхи старовинного Риму були завдовжки до 70.000 кілометрів; про їхню технічну досконалість свідчить те, що деякі з них залишилися до наших часів і цілком придатні для того, щоб їздити, хоч і служать уже більш як 2000 років. Величезні водогони було збудовано в Єгипті, Асирії, Вавилонії, Іудеї (щоб постачати воду у Віфлеєм), Римі й инших країнах. Водний транспорт, будування кораблів дійшло значних розмірів у Єгипті, Вавилонії, Китаї, Фінікії, Греччині і Римі. Виріб зброї, засобів нападу та оборони дійшов великої досконалости, хоч старовинні суспільства й не знали вогнепальної зброї.

Техніка деяких виробництв у старовинних суспільствах також дійшла значного розвитку. За кілька тисяч років до нашої ери єгиптяни здобували золото, мідь, залізо. До наших часів збереглися навіть шахти, що зробили їх стародавні єгиптяни. Також здавна було поширене виробництво металів у Месопотамії, Китаї, Індії, а пізніше і в инших країнах. Витоплювали метал у ямах, а пізніше — в невеликих горнах. Поширене було виробництво тканини: в Єгипті — з льону,

вовни і бавовни, в Греччині—з льону і вовни, в Китаї—з бавовни і шовку, в країнах Месопотамії—з льону, в Індії—з бавовни. Пряли нитки виключно руками за допомогою веретен, виробляли тканину на ткацьких верстатах. Крім виробництва тканин, дійшло великого розвитку ганчарне виробництво, скляне, виробництво фарб, вичинювання шкір. В багатьох країнах далеко пішов розподіл праці (що-до окремих виробництв і в середині кожного виробництва), виробництво набрало було масового характеру (на ринок) і провадилось не лише в дрібних ремесничих господарствах, але й у великих майстернях, що їх організовували купці.

Одначе, за порівняно великих досягнень, старовинна техніка все ж не дійшла до значного користування двигунами, до значного використання природньої рушійної сили. Дешева праця невільників заступала двигуни й природню рушійну енергію. Різні верстати, водочерпні колеса, плуги, кораблі—все це обслуговувалось людською робочою силою. Навіть сила худоби і то не так часто використовувалась, яко сила двигунова (впрягали волів чи верблюдів у колесо, щоб тягти воду для зрошування ланів, використовували коней та волів у ступальних колесах-топчаках). Менше-більше було поширено водяні двигуни, що утворено їх з водочерпних колес. Водяні млини були відомі в Азії і в старовинному Римі. Але всі ті двигуни виконували незначну роботу порівняно з роботою невільників, селян і ремесників.

Цілі віки техніка в старовинних суспільствах клякла на однім рівні,—зауважує Сальвіолі, розуміючи під цим відносно повільний розвиток її. Арістотель у своїх «Проблемах механіки», даючи реєстр допомічних технічних знарядь («звичайних машин»), уживаних античними народами, називає: журавля біля колодязя, терези, безмін, кліщі, сокиру, «катеринку», вал, колесо воза, ролик, блок, шків, пращу, стерно, а також крутильні колеса з міди або заліза з різним напрямком руху (певно наші трибки [1]). Переробка металів мала примітивний характер і своєрідний ухил. Перероблювано в першу чергу золото; більша частина металів взагалі йшла на виготовлення речей непродуктивного споживання (виливали статуї, то-що). Досить далеко йшло лише ковальство: за допомогою молота, ковадла, щипців (кліщів) та напильника виготовлювано було сокири, молотки, копаниці, підкови, цвяхи, ланцюжки, вила, заступи, ложки й таке инше. «Така техніка зумовлювала собою і тип робітника, його трудову кваліфікацію, рівно ж і трудові відносини. Тип робітника на ґрунті такої техніки міг бути лише один: тип ручного робітника, ремесника. Ця техніка зумовлювала і певну ступінь поділу праці» [2]). Античному світові чужою була велика продукція, вона ніколи не виходила за межі ремества,—зауважує Сальвіолі [3]). Навіть і тоді, коли зводили колосальні будівлі або будували величезні водогони, чи, нарешті, закладали велетенські робітні з працею невільників у них—виробництво мало дрібний, або середній ремесничий характер.

Збереження без основних змін наявних способів виробництва, консерватизм суспільної техніки був характеристичною ознакою всіх старовинних, докапіталістичних суспільств. Через цей консерватизм, через порівняльно низьку суспільну техніку та невідповідне використання

[1]) A. Neuburger. Die Technik des Altertums. Leipzig, 1919. (А. Нейбург. Техніка старовинного світу. Лейпціг, 1919).
[2]) Н. Бухарін. Теорія історичного процесу.
[3]) Сальвіолі. Капіталізм в старовинному світі.

людської робочої сили (праця невільників й одночасне зубожіння селянства, люмпен-пролетаризація убогої міської і селянської людности й т. и.), витворчі сили старовинних суспільств заклякли, досягши певного щабля розвитку, а потім і занепали.

8. Загальна характеристика економічної структури та соціяльно-політичних взаємин в старовинних суспільствах. Особливостей економічної структури старовинних суспільств треба шукати в тому особливому характері і способі, яким було об'єднано в ньому працівників і засоби виробництва (К. Маркс), бо саме цей спосіб, його особливості відрізняють старовинні суспільні формації від инших. Ми знаємо, що спосіб об'єднання робочої людської сили з засобами виробництва витворює певні історичні типи продукційних відносин. А продукційні відносини в класовому суспільстві суть відносини власности на засоби виробництва [1]).

К. Маркс, як знаємо, виділив старовинні суспільства в окрему суспільну формацію, виразно відокремивши її від західньо-европейського феодалізму і буржуазного суспільства. Однак, це не значить, що старовинні суспільства, постаючи на ґрунті розкладу й деформації племінно-родових суспільств, не перетворювались на феодальні, а перетворюючись—не зазнавали на собі впливу торговельного капіталу й не змінялись під цим впливом. Відомості, які збереглися про старовинні суспільства, свідчать, що й старовинні суспільства від племінно-родового ладу переходили до феодального, а феодальний лад їхній підпадав під вплив торговельного капіталу, розкладався й модифікувався в суспільно-економічну структуру, відмінну від инших суспільних формацій. «Феодалізм—суспільне явище, властиве всім народам в певну добу їхнього розвитку»,—зазначає П. Кушнер [2]). Ф. Енґельс характеризує феодальний спосіб виробництва, як «загальне дрібне виробництво на ґрунті приватної власности виробників на їхні засоби виробництва: і хліборобство дрібних, вільних або покрепачених селян і ремество в містах». Він вказує на те, що «засоби виробництва—земля, сільсько-господарський реманент, ремесничий інструмент—були засоби праці кожного окремого виробника, що їх розраховувалося на персональне вживання, а тому вони неминуче були дрібні, незначні, обмежені... Наймана праця існувала, як виключення, як побічне заняття, як допоміжна праця, як переходове явище» [3]). Правда, все це говорив Ф. Енґельс про европейський (власне західньо-европейський) феодалізм, але вже після огляду техніки та стану виробничих сил старовинних суспільств ми бачимо, що в основному і в багатьох старовинних суспільствах спосіб виробництва був побудований на ґрунті загального дрібного приватно-власницького виробництва, з дрібними, обмеженими засобами виробництва. Економічна суть феодальних продукційних відносин в галузі хліборобства полягає взагалі в своєрідній залежності дрібних селянських господарств від феодалів-поміщиків, а саме—феодал-поміщик стягає в формі податків, данин, чиншу, панщини, відробітків, то-що від підлеглих йому селян не лише додатковий продукт, створений їхньою працею, але й значну частину основного (стягає силою, тим часом коли поміщик в буржуазному суспіль-

---

[1]) К. Маркс. До критики політичної економії. ДВУ. Стор. 40.
[2]) П. Кушнер (Книшев). Очерк развития общественных форм. 4 изд., Москва. 1927, стр. 359.
[3]) Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Изд. РСФСР. Москва. 1923, стр. 243—245.

стві визискує селянина зовсім иншим, економічним способом). Отака залежність селян була і в старовинних суспільствах.

Наприклад, оподаткування селян в Японії в XIV—XVI віках досягало було 70% річної продукції селянського господарства. В Західній Європі було не краще. «Щоб примусити селян віддавати слухняно таку велику частину своєї праці, треба було мати велику військову силу й міцну солідарність феодалів» [1]). Коли мати на увазі цю ознаку виробничих відносин за феодалізму, то мабуть жадне суспільство не перевищило східні деспотії що-до вживаного в них феодалами-поміщиками насильства відносно селянства. К. Маркс звертає особливу увагу на особливості феодального визиску, на його «позаекономічний» характер. У феодальному суспільстві—каже він—безпосередній виробник володіє своїми власними засобами виробництва, матеріяльними умовами праці, потрібними задля того, щоб працювати й виробляти засоби його існування. За таких умов *додаткову працю* для номінального земельного власника *можна витиснути з дрібних селян тільки позаекономічним примусом,* хоч би якої форми він набирав [2]).

Класові відносини феодального суспільства характеризуються наявністю двох основних клас—селянства і феодалів, політичним пануванням феодалів, згаданим вище «позаекономічним» визиском селянства за допомогою сили з боку феодалів і класовою боротьбою між цими двома основними класами. Всі ці моменти маємо і в економічній структурі старовинних суспільств, як і инших, певна річ—на відповідних щаблях розвитку тих суспільств. «За феодалізму — зазначає П. Кушнер — у всіх народів бачимо ми класу великих земельних власників, що монопольно володіють військовою силою, що за її допомогою примушують вони дрібних виробників давати їм данину і чинші, виконувати панщину та инші повинності. За умов, коли в країні не було або дуже незначно розвинена була промисловість (ремесниче), шляхи для сполучення були незручні, в господарстві і окремих районах не було різнорідности продуктів, і тому переважало натуральне господарство,—державна влада не централізувалась і кожен феодал сам безпосередньо здійснював відносно дрібних виробників позаекономічне насильство» [3]). І, дійсно, державна влада за феодалізму (до розвитку торговельного капіталізму) розпорошена всюди поміж великими землевласниками; окремі феодали беруть собі право творити суд над підданцями. Оце розпорошення влади виявляється, між иншим, також і у військовому здобичництві, військовому розбишацтві феодалів.

Отож за всіма цими ознаками, на підставі конкретного історичного матеріялу, що дійшов до нас, можемо з певністю говорити про феодалізм в старовинних суспільствах. Деякі дослідники вважають навіть, що типовий феодалізм був якраз не в Західній Європі.

«Феодалізмом—каже Кушнер—історики називали той суспільний лад, що утворився в наслідок розпаду держав старовинних германців у VIII—IX віках у Західній Європі. Особливістю того ладу вважалось подрібнення державної влади поміж великою кількістю великих землевласників (чим більше було землеволодіння, тим більше і влади), утворення умовного землеволодіння (роздавання землі на певний час, щоб забезпечити виконання тих чи инших повинностів) та своєрідну експлоатацію землевласниками селянства (визиск, побудований на системі позаекономічного примусу). Вивчення історії східньо-европейських і позаевропейських народів виявило, що феодалізм у різних варіяціях існував (та ще існує й досі) у багатьох народів; звичайно, виникав він при переході від натурального господарства до мінового—яко *процес натурального зросту витворчих сил,* але зустрічалось також і повернення феодалізму за часів розпаду вже вищих—мінових, товарових відносин та заміни їх натуральними: *в таких випадках феодалізм являв собою*

[1]) П. Кушнер. Очерк развития общественных форм, стр. 361.
[2]) К. Маркс. Капитал, том III, ч. 2, розд. 47, § 2, стор. 327. Вид. ГИЗ. РСФСР.
[3]) П. Кушнер. Очерки развития общественных форм.

процес занепаду витворчих сил. Західньо-європейський феодалізм VIII—XII віків являв собою поєднання обох типів і в цьому полягала його своєрідність; *первісний же тип феодалізму можна бачити швидше в старовинно-ірландському, старо-руському, японському, старовинно-мексиканському та инших феодалізмах,* ніж в західньо-європейському. На жаль, не можна сказати, щоб первісний феодалізм було докладно вивчено: історики все порівнювали його з феодалізмом західньо-європейським суспільними відносинами;—можливо, що відкидали таким чином й ознаки, що були істотні для феодалізму. Не зважаючи на велику силу праць про феодалізм, наука досі немає ще точного визначення феодалізму [1]).

Ми маємо відомості про феодалізм в старовинному Китаї, Єгипті, Римі, Греччині, Месопотамії, Персії й инших старовинних суспільствах. По багатьох країнах він частково розкладався під впливом розвитку торговельного капіталу, а пізніше знову повертався і в своєрідній формі затримувався на сотні й тисячі років (а подекуди, як от, приміром, в Китаї затримались його пережитки аж до наших часів). Особливістю феодалізму й розкладу його в старовинних суспільствах є широке вживання *невільницької праці,* остільки широке, що призвело воно тут до своєрідного «об'єднання працівників і засобів виробництва», до особливого суспільного типу, особливих виробничих відносин. Хоч у старовинних суспільствах було й крепацтво, але воно в деякі моменти історичного розвитку відогравало другорядну ролю порівняно до ролі невільництва в суспільній структурі; на цій підставі деякі дослідники називають старовинні суспільства невільницькими чи рабовласницькими.

Невільництво зросло на ґрунті зросту додаткової праці і збройних конфліктів між племенами і витвореними ними державними організаціями.

Різниця між крепаками і невільниками залежить од різного становища їх у продукційному процесі.

Крепак, так само, як і невільник, позбавлений особистої волі, але він є дрібний господар і або обробляє з своєю родиною своє поле, або займається ремеством у своєму господарстві, працюючи в той самий час на панському полі (відбуваючи панщину), або виплачуючи своєму панові-землевласникові свого роду податок—натурою чи грішми. Що-ж до невільника, то він не тільки не має свого господарства, але не володіє навіть своєю робочою силою. Раби були вже і в племінно-родових суспільствах; але в економічному житті тієї доби невільництво не відогравало значної ролі. Инакше в старовинних суспільствах, що ми їх тут досліджуємо: тут рабство відограє дуже велику ролю, часом переважну, головну ролю в продукції.

Розвиток старовинних суспільств не йшов, звичайно, простою лінією і за якимось одним шаблоном. У дійсності часто крепацтво розвивалось і зберігалось поруч невільництва, і таким робом економічна структура мала мішаний характер; так було, приміром, у багатьох східніх суспільствах. З другого боку, навіть і в більш типових (античних) невільницьких суспільствах ніколи не замирали цілком невеликі (селянські й ремесничі) господарства, що або зовсім не мали невільників, або мали їх дуже малу кількість і випадково.

Невільницька економічна структура характеризується існуванням великих рабовласницьких господарств, які давали напрямок усьому економічному життю суспільства. Господарства ці мали здебільшого або рільничий характер, або мішаний: поруч із хліборобством у господарстві провадилось і ремесничо-промислову працю (виробляли одяг, різне знаряддя, меблі, то-що); в невільницьких майстернях, подібних до мануфактур, сотні й тисячі рабів виробляли різні товари для ринку.

[1]) П. Кушнер. Очерк развития общественных форм, стор. 243—244.

Треба мати на увазі, що рукодільні старовинних суспільств відрізнялись від мануфактур початків промислового капіталізму в Європі. Хоч і в мануфактурах європейських працювали иноді крепаки та злочинці, але ж у своєму розвиненому вигляді користали вони переважно з вільної праці, тим часом як у старовинних мануфактурах, хоч і працювали також і вільні робітники, але головною робочою силою були раби. З погляду суспільних відносин в продукції тут була така сама різниця, як і між економічним визиском селянина поміщиком в буржуазному суспільстві і позаекономічним визиском селянина-крепака поміщиком-феодалом.

У будові кожної суспільної економічної структури велику ролю відограє розподіл між членами суспільства керівних, командних функцій. Наявні власницькі відносини в класових суспільствах ведуть до того, що ця керівна, організаційна, командна праця зосереджується в руках владущої класи. В старовинних суспільствах вона була зосереджена на початку в руках феодалів-поміщиків, військової аристократії та духівництва; пізніше, коли народилась торговельна аристократія в містах, частина цієї праці одійшла до неї. Виконуючи цю працю, зазначені класи виконували суспільно-корисні функції, хоч і робили вони те виключно задля зміцнення свого класового панування. Деякий час, а саме доки господарства були невеликі, ними керували сами власники-рабоволодільці, виступаючи в ролі технічних організаторів виробництва. Та, коли господарства розростались, власники повільно передавали деякі організаторські функції членам пригнічених клас, инколи, навіть, спритним та досвідченим рабам, залишаючи за собою тільки зверхній догляд та контроль. В античних суспільствах рабовласники згодом чим раз більше відривались од господарського процесу, перетворюючись цілком на паразитів. Ми вже зазначили, що основними класами старовинних суспільств були феодали (військова аристократія і духівництво) та селянство. Згадували і про ремесників. Згодом, досить широкі троговельні зносини між старовинними суспільствами викликали до життя особливу лихварсько-купецьку верству. Ця верства набирає подекуди дуже великої ваги, зафарбовуючи все суспільне життя. Так, приміром, Фінікію називають инколи купецькою державою.

Таким робом у старовинних суспільствах ми маємо досить складну економічну структуру: аристократію світську і духовну, що володіла великими маєтками й рабами, купців, селян, ремесників і якусь кількість здекласованої, позбавленої засобів продукції і майна взагалі, голоти.

В залежності від обставин, «правна й політична надбудова» в старовинних суспільствах набирала різних форм, хоч реально завжди відповідала своїй основній цілі—охороні класових інтересів маєтних, владущих верств. Форма політично-державної організації залежала насамперед від того шляху, від тих обставин, за яких вона складалась. За одних обставин політично-державна організація набрала форм деспотії (такими деспотіями були царства єгипетське, асирійське, вавилонське, перське й инші); за инших—держава набирала республіканських форм (такими державами були численні республіки старовинної Греччини, а також почасти й Італії).

В утворенню велетенських старовинних держав, в централізації влади велику ролю відігравала потреба організації якоїсь роботи на великому просторі і розвиток торговлі. Ми вже вказували на те, що в Індії та Єгипті важливе значіння що-до зміцнення та централізації державної влади мала справа водопостачання та регулювання поводи. Будування шляхів, портів, вибивання грошей з металу, будування

великих водогонів—все це також потрібувало й сприяло централізації державної влади. Поза всім цим і класові інтереси землеволодільців-феодалів вимагали певного об'єднання політичної влади. Адже селянин та ремесник утворювали все, що потрібне було для життя владущим верствам. А брати те все від селянина можна було лише за допомогою сили, за допомогою державного насильницького апарату (шляхом так званого «позаекономічного» визиску).

Азійські деспотії особливо характеристичні тим, що в них пригноблені, визискувані класи зовсім не користали з політичних прав. Закрепачення селянства було остільки тяжким, що подекуди, в певні моменти, наближалось воно майже до невільництва. Коли гніт робився нестерпний, селянська-крепацька людність повставала проти великих землеволодільців і часом добивалась певних уступок на свою користь.

На долинах північного Індостану створилося за кілька тисяч літ до нашої ери кілька арійських держав, на чолі яких стояли царі-раджі; у цих державах на становищі покрепаченої людности перебувала тубільна дравідійська людність, що її підбили арійці. Завойовники арійці зосередили всеньку політичну владу в своїх руках, поділяючись на військову аристократію, духівництво, селян та ремесників; що ж до тубільної «нечистої» людности («шудра»), то їй, як учили брахмани, «бог призначив одне—служити благородній людності», перебуваючи в повному безправ'ї.

Инакше склались соціяльно-політичні відносини в старовинній Греччині та Римі. Тут вільна людність мала більше політичних прав і брала діяльну участь у державно-громадському житті. Спочатку й тут вдалося заможнішим аристократичним рабовласницьким родам поставити в економічну та політичну залежність від себе иншу людність, так званих плебеїв, демос, насамперед, масу бідніших селян і ремесників—і звести їхній вплив на державне управління до мінімуму[1]). Та коли розвиток мінових зносин збільшив взаємний звязок елементів демосу або плебеїв і на кін життя виступила нововтворена верства демосу — торгівці, тоді демос (плебеї) об'єднався проти великої земельної аристократії і повів проти неї вперту боротьбу за політичні права, за звязані з ними економічні вигоди. Як відомо, боротьба демосу в Атенах закінчилась перемогою його: демос добився повної політичної рівноправности. Так само було і в старовинному Римі. Протягом кількох віків боролись там плебеї проти вищої класи—проти рабовласників і великих землевласників—патриціїв, аж доки добились юридичної, формальної рівноправности. Та ні в Греччині, ані в Римі ні плебеї, ані демос (а тим більше аристократи або патриції) ніколи не підносили голосу не то що за скасування невільництва, ба навіть за поліпшення умов життя рабів. Невільників не вважали за членів суспільства.

Загалом можна сказати, що в старовинних суспільствах класова боротьба йшла в двох напрямах: 1) боротьба селян, ремесників, торгівців проти феодалів, проти великої земельної світської й духовної аристократії, лихварів та бюрократів, при чому селяни домагались прирізки землі, зменшення податків і обмеження адміністраційної сваволі, скасування лихви, і 2) боротьба бідної міської людности (ремесників) проти міських багатіїв — купців, лихварів, аристократів.

[1]) Демос в Атенах—це весь нарід, крім аристократії; до демосу належали й багаті купці (коли вони походили не з аристократів). Плебеї в Римі—те саме. Дивись про це далі.

Окремо стоять повстання невільників проти малих і великих рабовласників та бунти здекласованої голоти, що часом скупчувалась у містах.

9. Основні риси ідеології старовинних суспільств. Порівняний консерватизм суспільної техніки, дрібне виробництво, тривкий поділ суспільства на касти й стани (з дотриманням ієрархічних відносин, аж доки почав їх руйнувати торговельний капіталізм [1]), зосередження ідеологічної праці в руках владущих клас—всі ці умови матеріяльного буття викликали відповідні форми свідомости у старовинних суспільствах. Світогляд старовинного світу має в собі багацько елементів світогляду феодального: він релігійний, чи, як висловлюються деякі дослідники, авторитарний, себ-то пройнятий принципом рангу; він мало рухомий, кохається в традиціях. Наука скупчується довший час переважно в руках духівництва. Панує мораль шляхетських гордощів, пошани до славетних заповітів предків, до «благородного» походження. Кастовий лад породжує кастові ідеології (наприклад, священне знання, як привілей жрецтва; окрема мораль земельної та військової аристократії). Мистецтво, література також має кастово-класовий характер. Звичайно, ми говоримо при цьому про «тип» суспільної свідомости, переважно про ідеологію владущих клас, інтелектуально розвинених, а не визискуваних мас, які не мали можливостей до великої ідеологічної творчости і наслідували в основному форми суспільної свідомости владущих верств. За часів розвиненого феодалізму переважали риси авторитарно-релігійної культури. Але в міру того, як зростав обмін і поволі модифікувались феодальні відносини, починали набирати чим раз більшого значіння риси індивідуалістичної ідеології.

Приватна власність, індивідуалізація виробництва, початки ринкової боротьби (конкуренції) ведуть до того, що виробник починає поволі підпадати економічній конечности, яка випливає з неорганізованости виробництва і є не чим иншим, як пануванням над людьми суспільно-трудових відносин.

Виробник починає почувати примус цієї конечности: він економічно змушений рахуватись з ринком і підлягати його цінам. Отак неорганізованість мінової системи ставить людину під нову владу—суспільних стосунків у формі незалежних від неї умов ринку. Звичайно, все це у старовинних суспільствах здебільшого лише тенденції, що розвивались поволі, переплітаючись з старими економічними й технічними відносинами.

Ці нові технічно-економічні суспільні тенденції кладуть відбиток на суспільну свідомість, викликають нові тенденції в суспільній ідеології, нові способи пізнання. Загалом зростає багатство та поступовість ідеологічних форм, які починають розвиватися в напрямку індивідуалізму та почасти абстрактного фетишизму. Індивідуалістичні тенденції зростають на ґрунті анархічности суспільства, ринкової боротьби й конкуренції. Суть у тому, що індивідуум, який провадить своє зовнішньо

[1]) «За попередніх історичних епох ми майже всюди знаходимо *ієрархічний поділ* суспільства на різні верстви, *цілі ступені* різних громадських станів. В стародавньому Римі ми знаходимо патриціїв, верхівців, плебеїв і рабів; за середніх віків—феодалів, цехових майстрів, підручних і крепаків, і до того майже в кожній з цих клас були ще окремі поділи»,—зазначають К. Маркс і Ф. Енґельс в «Комуністичному Маніфесті». До цього треба додати, що «феодали, цехові майстри, підручні і крепаки» були не лише в західньо-европейському феодальному суспільстві, але й в старовинних суспільствах (зрозуміла річ, конкретно мали вони там своє відмінне становище).

незалежне підприємство, вважає себе за особний, самостійний центр діяльности, інтересів, протиставляючи себе зі своєю приватною власністю иншим таким самим індивідуумам і всьому світові. Отже, індивідуалізм є конче потрібне пристосування в міновому суспільстві; він дозволяє особі відстоювати себе й своє господарство в економічній боротьбі, спонукає її розвивати свої сили, щоб устояти й перемогти, веде особу, таким робом, шляхом творчости та розвитку. Зародки абстрактного фетишизму постають на ґрунті нерозуміння дійсного єства й характеру влади над людьми їхніх власних трудових стосунків і виявляються в тому, що поза дійсністю приймаються всякі *безособові сили,* яким надається панування над дійсністю і які правлять у свідомості за абстрактну причину.

Про загальний характер ідеології старовинних суспільств найкраще можемо судити з античної грецької філософії та науки. При своєму зародженні грецька філософія являє собою систематизацію надбаного «світського» знання, що не вкладалося в рямці релігійного переказу. Батьківщиною античної філософії, що в той час містила в собі зародки науки, були торговельні грецькі колонії в Малій Азії. Широкі стосунки малоазійських греків, які жили по найважливіших торговельних дорогах давніх часів, приводили їх до звязку з великими культурними народами Сходу (єгиптянами, фінікійцями, асиро-вавилонцями й иншими); від них греки набували багато нового й важливого знання, насамперед такого, яке було потрібне їм для торговлі — морської і суходольної (географія, астрономія, геометрія, аритметика, деякі знання з фізики й хемії). Спочатку, доки такого знання було не дуже багато, його не розбивали на окремі галузі, а збирали докупи під назвою «філософія». Згодом почалася спеціялізація знання, і назву «філософія» почали з того часу прикладати лише до систематизації наук, до «науки наук». Для різних періодів життя античного суспільства, напрямок розвитку науково-філософської думки був різний. Спочатку, поки владуща класа не втратила ще звязку з виробництвом, поки землевласник і рабовласник особисто керували своїм господарством, мислителі цікавилися практикою, живим досвідом, досліджуванням природи, знанням, прикладуваним до трудової діяльности. Перші філософи були натуралісти й зібрали багатий природничо-науковий матеріял. Та відколи владуща верства відірвалася від продукційного процесу, змінилися і її думки. Розвинулася зневага до всякої виробничої праці, як до справи невільницької, а також до всього звязаного з працею, тоб-то до всякого практично застосованого знання. Після цього припинився розвиток технічних та природничих наук. Цікавилися ще тільки логікою, математикою та астрономією, як науками, що дають втіху розумові, зовсім не дбаючи про застосування здобутих знань до практичного господарського життя. Так, приміром, філософ Платон вважав, що вживати геометрії для розвязання практичних (господарчих, то-що) завдань— значить принижувати її, зневажати гідність геометрії.

В філософії за головне питання стало питання про те, як упорядкувати особисте життя [1]). Науково-філософське думання набрало абстрактно-фетишистичної форми. Знання вважалося за «чисту істину», а не за продукт і знаряддя суспільного трудового досвіду. Але не зникло ще й авторитарно-релігійне мислення у житті, бо авторитарні відносини

[1]) Застій у технічно-природничих науках порушувався на короткий час тільки в ті моменти, коли по колоніях спалахувало промислове життя.

відограваали велику ролю. Дослідження причин було просякнуте ідеєю конечности, тоб-то абстрактною причиновістю, але її ланцюг, звичайно, кінчався в якій-небудь «першопричині», відверто чи таємно божественній—не тільки в філософії, а й у науці. Навіть у крайніх матеріялістичних філософських теоріях античного світу спостерігаємо сліди авторитарного думання. Школи ідеалістичні значно щільніш звязувалися з релігійним світоглядом.

Як ми вже зазначали, етика старовинних суспільств була етика класова; вона підносилася до найвищих висот, коли охоплювала всіх управнених громадян племени-держави, але вона ніколи не досягала такої універсальности, щоб охопити усіх членів даного суспільства, тоб-то і рабів[1]).

10. Суспільна структура й класова боротьба у Вавилонії, Єгипті й Фінікії. Нині наука назбирала значну кількість інтересних відомостей про суспільства старовинної Вавилонії, Єгипту, Фінікії, Індії, Китаю і Персії. Правда, на підставі цих відомостей ще не можна подати докладної характеристики класової боротьби в усіх цих суспільствах та ідеологічного виявлення її. Але все ж їх вистачає для того, щоб в історії класової боротьби згадати про соціяльний лад і класові конфлікти, що відбувались за сотні й тисячі років до нашої ери в цих країнах.

Після того, як учені навчилися читати написане на знайдених під час розкопів глиняних табличках, що складали величезні бібліотеки різних царів, а особливо після знахідки Жозефа де-Моргана року 1901 (кодекс вавилонських законів, складених за 4000 років до нашого часу), з'ясувалася цікава, досить складна суспільно-економічна структура старовинної Вавилонії.

Вже за 4000 років до нашого часу тут була поширена торговля, осередками її були людні міста. Населення міст складалося з купців та ремесників.

Міські ремесники об'єднувалися в цехи. Кожен цех мав своїх виборних старших і певні правила, що регулювали ремесниче виробництво. У великих містах плату ремесникам встановлював закон, при чому у Вавилоні ще за 4000 років до нашого часу, платили металевими грішми, хоч ще й не зовсім зникла була там виплата зерном та иншими продуктами. Капіталістичні відносини розвинулися настільки, що в кодексі законів говориться про капіталістів, які провадили великі торговельні операції за допомогою агентів, комівояжерів, розносників, то-що. Торгували різними виробами, землею, будинками, кораблями, худобою, невільниками. В звязку з торговлею розвинений був і кредит, лихварство; закони регулювали кредитові операції. Вавилонські кораблі, випливаючи з Перської затоки, одвідували Індію і Африку.

Коли старі майстерні не могли вже виробляти потрібної кількости товарів (переважно килимів та вовняної і лянної матерії), з'явилися такі перекупці, що вже не лише скуповували готові вироби, але й дбали за збільшення й організацію *ремесничої продукції.* Вони будували великі помешкання, ставляли там десятки (а то й сотні) ткацьких верстатів, *наймали вільних людей,* прикуповували невільників і садовили їх за верстати. Дешевше купуючи сировину, вигідно продаючи вироблені товари, такі купці-перекупці-промисловці побивали, руйнували старих

[1]) Поль Лафарг. Экономический детерминизм К. Маркса. Исследования о происхождении и развитии идей: справедливости, добра, души и бога. Переклад з французької П. Давидової. Вид. «Моск. Рабочий». Москва. 1923.

ткачів-ремесників. Ці останні *пролетаризувалися,* закривали свої майстерні і або наймалися, або працювали в себе дома за мізерну плату для скупника, одержуючи часом від нього і сировину, і інструмент. Так з'явилися у старовинній Вавилонії поряд з невільниками й *наймані робітники,* що працювали по капіталістичних промислових майстернях.

Торговельний капітал захопив і хліборобство. Великі землевласники провадили промислове хліборобство й садівництво. Не задовольняючись працею напівпокрепаченого селянства і рабів, що працювали в садах і на полях, вони наймали ще й вільних робітників-селян і міську бідноту.

Отже, за найбільш розвиненої стадії суспільство старовинної Вавилонії мало таку класову суспільну структуру: насподі тієї структури були невільники з полонених; вони не мали жадних прав: їх продавали й купували; проте невільники могли мати власність, і карати їх на смерть можна було лише за судовим присудом. Далі йшло покрепачене селянство, що згиналося від тяжкої праці, відбуваючи панщину, а також у власному господарстві: хліборобська праця була важка, поля бо зрошувалося штучно. За крепаками йшли вільні селяни-орендарі, що платили чинш. І вільні, і покрепачені селяни стогнали від різних відбутків для землевласників і держави: чистили канали, лагодили плоти, ходили у військо. Міське населення, як ми вже зазначали, поділялося на пролетарів, ремесників і купців-промисловців та лихварів. Між иншим, міста мали самоврядування: на чолі їх стояли ради з багатіїв. Нарешті, нагорі стояли поміщики (військова земельна аристократія), великі урядовці й жерці.

Досить високий рівень виробничої техніки (у хліборобстві і в ремеслі), розвинена торговля (мореплавство), складна політично-державна машинерія дали ґрунт розвиткові різних наук: агрономії, архітектурі, математиці, землемірству, праву та астрономії.

Високого ступеня розвитку досягло й суспільство *Єгипту.* Ще недавно панував у науці погляд, що немов би суспільна й політична організація Єгипту залишалася незмінна й однакова протягом довгих тисяч років його політичного існування. Проте, нові документи та рукописи, знайдені під час розкопів в Єгипті, показують, що Єгипет перейшов через кілька суспільних формацій, а саме: племінно-родову, феодальну і невільницько-крепацьку [1]).

За 3000 років до нашої ери основними суспільними верствами в Єгипті були: земельна аристократія, жерці, покрепачене селянство й робітники. Насподі були невільники. Купецька верства народилася пізніш, коли—приблизно за 1500 років до нашої ери—під впливом розвитку торговлі натуральне мінове господарство перейшло на мінове.

В цей час у хліборобському Єгипті широко розгорнулася ремеснича промисловість: вироблення з бронзи різного знаряддя, ювелірне виробництво з срібла й золота, вироби з дерева, шкіряне виробництво, ганчарство, вироблення цегли, скла, броварництво, ткацтво. В деяких галузях промисловости, як-от у ткацтві, працювали переважно крепаки; ювеліри, скульптори—ті були здебільшого вільні люди; в инших галузях промисловости працювали і крепаки, і вільні *наймані робітники,* а також невільники. Поряд з феодалами набирали ваги купці й ремес-

[1]) Розкопи й різні відкриття в Єгипті особливо енергійно робили вчені різних европейських країн у кінці XIX віку, потім на початку XX віку (перед імперіялістичною війною); роблять вони їх і тепер, після війни.

ники. Уривчасті відомості, які дійшли до нас, свідчать, що земельна феодальна аристократія вперто боролася проти громадських впливів цих суспільних верств. Вчені аристократи в своїх творах гірко скаржилися, що в Єгипті вже не відрізняли «сина благородного роду від людини простого походження», що «благородні люди жили в злиднях, а прості мали слуг». Та самодержці-фараони не дуже зважали на ці скарги. Вони мали добру підпору від купецької верстви і дбали за її інтереси: монархія створила міцний торговельний апарат, боронила кордони держави й вела завойовницьку політику. В цей час Єгипет підбиває під себе Сирію та Фінікію. З багатьох країн ішла данина до Єгипту, приходили каравани з товарами. В пустинях викопувано колодязі. Військо охороняє купецькі каравани.

Ця завойовницька політика довела врешті Єгипет до господарського занепаду. Великі податки, брані з народу, щоб утримувати армію, годувати шляхту; утримувати духівництво й величезний урядничий апарат— підтяли внутрішні сили витворчих клас. Селянство ніколи не вилазило з убозтва й тому не мало змоги купувати вироби міської промисловости. Це довело до занепаду господарське й політичне життя краю. Аж тоді настав застій у розвитку єгипетського суспільства, стійка рівновага в класовій боротьбі: на сотні років життя, колись бурхливе, закостеніло.

Та найбільш виразних форм набрав торговельний капітал у стародавній Фінікії, цій купецькій державі, де рано розвинулось промислове господарство й торговля. Феодали примушені були скоритися торговельним містам. Купці, промисловці, банкіри були в цій країні носіями державної влади. Хліборобське населення втратило своє колишнє економічне значіння, хліб бо довозили до Фінікії з Єгипту й инших країн в обмін на вироби фінікійської промисловости (переважно дорогоцінні тканини).

По містах класова боротьба набрала гострих форм. Скупники визискували ремесників (що працювали в себе дома на скупників), невільників і *найманих робітників,* що працювали по майстернях. Малоземелля гнало селян (лише подекуди напівпокрепачених, здебільшого-ж вільних) у міста шукати заробітків. Тому майстерні купців-промисловців були завжди забезпечені робочою силою. Робітники одержували мізерну плату й не раз чинили заколоти. І лише масове переселення в колонії та участь у військових походах трохи зм'якшували класову боротьбу в містах Фінікії. Міська біднота (ремесники, робітники) намагалися добитися політичних прав та впливу на державне життя. Та купецько-промислова класа не поступалася: мавши у своїх руках владу, вона притискувала і ремесника і найманого робітника низькою заробітною платою. Міські багатії сиділи по органах міського управління й керували справами не лише міста, а й володіннями, що належали місту в Фінікії та чужих краях.

Одночасно з класовою боротьбою точилася й боротьба-війна між окремими містами-державами. Це врешті знесилило Фінікію. Правда, инколи міста-держави об'єднувалися в спілку, творили федерацію (з столицею в Сідоні або Тирі), але ці спілки не були міцні й розпадалися зараз же, як тільки поставала суперечність інтересів купців і промисловців окремих міст на морях.

З того, що ми знаємо нині про суспільну економічну структуру й класові суперечності у Вавилонії, Єгипті й Фінікії, можна зробити цілком певний висновок що-до ідеології цих суспільств; загальну характе-

ристику її ми подали вище. На жаль, ми не маємо конкретних докладних відомостей про перебіг класової боротьби тут та про суспільні теорії, що виходять поза межі релігійної філософії [1]).

11. Класова боротьба в Індії, Китаї і Персії. Суспільства старовинної Індії, Китаю і Персії залишили після себе досить багату ідеологічну спадщину: кілька закінчених теорій залагодження суспільної нерівности, що кидають світло на класову боротьбу в тих суспільствах.

В Індії, як протест проти суспільної нерівности й визиску, виникла року 550 перед нашою ерою соціяльно-релігійна філософська система Будди. Будда проповідує рівність усіх людей, вважаючи за шлях до досягнення цієї рівности відмовлення людини від земних радощів, утіх, матеріяльного багатства. Отже, це була філософія пасивної боротьби проти соціяльного визиску й страждання покривджених та успосліджених. Занедбання господарських справ і сполучене з цим зниження продуктивности людської праці мало підкопати ґрунт під суспільною організацією, побудованою на соціяльно-економічній нерівності, на привласненні владущими верствами додаткового продукту, витвореного працею пригноблених. Визискувані успосліджені народні маси, що вели класову боротьбу проти феодалів,—захопилися наукою Будди, власне, тою частиною її, що була протестом проти соціяльного гніту й виголошувала рівність усіх членів суспільства. Розгорнулися революційні повстання, боротьба проти феодальної аристократії і брахманів [2]). Кастово-феодальні відносини було дещо розхитані, але життя пішло поза наукою Будди. Буддизм де-далі більше перетворювався на цілком релігійну, абстрактну філософську систему, безпечну для владущих клас. Подекуди він задержався й донині, як державна релігія, проповідуючи пасивність супроти визиску та гніту владущих клас.

В тім же часі (а саме 530—478 р.р. перед н. ер.) повстала й соціяльно-релігійна система Конфуцзи в *Китаї.* Конфуцзи зовсім не повставав проти класового (станового в ті часи в Китаї) поділу суспільства, але мріяв про таку суспільно-державну організацію, коли можна було б задовольнити життьові інтереси всіх клас. Дбати про це мали владущі верстви—феодальна аристократія, жерці, бюрократія. «Основи, на яких повинно будуватися управління держави, суть такі: утримання народу в найліпшому добробуті, добра організація оборони держави й довір'я народу до владущих»,—вчив Конфуцзи, закликаючи владущі верстви не бути ласими на матеріяльні багатства й не обкрадати підданих. Звичайно, владуща феодальна шляхта й духівництво не звертали уваги на цю політичну філософію і поступалися тільки під натиском народнього невдоволення. Китайське суспільство розвивалося й далі в напрямі загострення класових суперечностей.

До великих змін у суспільному житті Китаю прийшло після земельної реформи, наслідком якої було встановлення приватної власности на землю. Реформа ця була викликана інтенсифікацією рільничої продукції. Заможніші господарі почали боротися проти переділів землі сільськими громадами. В останньому столітті перед н. ер. відбулася велика боротьба між бідним селянством і багатшими, заможнішими селянами, яка кінчилася перемогою багатших: громадську власність на землю було знесено, і земля перейшла у приватну власність селян та

[1]) Г. Н. Лозовик. История общества. Часть II. Харьков, 1925. Н. М. Никольський. Древний Вавилон.

[2]) Брахмани—індійські жерці, священики.

феодальної шляхти. Класова диференціяція пішла після цього ще швидшим темпом: великі й середні землевласники забирали чим раз більше землі, а сільська біднота тратила й те, що мала перед тим. Все це привело до нових революційних рухів і до створення нових соціяльних теорій боротьби з суспільною нерівністю. З цих останніх ми вкажемо тут на соціяльну теорію філософа Мітцзи.

Мітцзи вчив, що єдиний вихід з того соціяльного пекла, в якому пробувало в ті часи китайське суспільство, є перетворити це суспільство на комуністичне. Він закликав людей до мирного братерського співжиття, до спільної громадської праці, до організації комуністичного господарства. Мітцзи поясняв, що моральність суспільства, звичаї народу залежать од стану його матеріяльного добробуту. «Коли часи добрі, тоді й нарід лагідний та добрий, а коли часи тяжкі, тоді й нарід злий та недобрий» — говорив Мітцзи. Науку Мітцзи владущі верстви оголосили за небезпечну та шкідливу «для держави й народу».

Та народні повстання не вщухали, і владущі верстви мусіли йти на певні поступки, мусіли шукати способів залагодити соціяльні конфлікти, мусіли заводити нові реформи. З цих останніх згадаймо тут про дуже цікаві реформи імператора Ван-Манга, заведені 9-го року нашої ери. Реформи ці були направлені проти дуже нерівномірного посідання землі й инших багатств. Закон встановлював певні обмежені норми приватного володіння *землею й невільниками*. Та владущі верстви обходили ці закони.

Перше тисячоліття нашої ери—це низка народніх революцій у Китаї, направлених проти політично-бюрократичного й економічно-феодального гніту. Та ці революції не дали народнім масам сподіваного визволення. Феодальні продукційні відносини й феодально-бюрократичний апарат виявив велику силу й задержався. Зазнавши народня біднота поразки, вдалася в розпуку. На ґрунті цієї розпуки й гірких розчарувань постали в Китаї нові соціяльні теорії. Так, у середині XI стол. нашої ери утворюється в Китаї таємна анархічно-комуністична секта, яка виступила з проповіддю ігнорації та поборювання всяких суспільно-організаційних, політичних форм, вбачаючи в них лише форми насильства та соціяльно-економічного визиску. «Суспільність будується на законі, але закон є несправедливість та лукавство; вона будується на власності, але власність—це несправедливість і грабіжництво; на релігії, але релігія — це брехня; на силі, а сила — це насильство й тиранія»—вчила ця секта.

Згадаймо ще тут за радикальні реформи, що завів був їх у Китаї за імператора Хен-Тзунга міністр Ван-Нган-Хен 1069 р. нашої ери. За пропозицією Ван-Нган-Хена хліборобство, торговлю й ремесничий промисел монополізувала держава. Конечність цих реформ мотивувалося неминучою потребою «допомогти бідній людності, щоб не з'їли її багатії». Ціни на предмети першої потреби встановляли урядові органи; податки платили лише маєтні, заможні верстви, і зібрані таким чином до державного скарбу гроші витрачалося на підмогу бідним, старим та безробітним. Реформи мали своє значіння: загальний добробут народніх трудящих мас став на очах поліпшуватися. Більш як тридцять років мали силу ці закони. Та багаті купці, промисловці й землевласники нарешті збунтувалися; закони було зламано, міністра Ван-Нган-Хена було скинуто з уряду й вигнано на заслання, де він і вмер.

Малий розвиток торговлі і промислу, застій у господарчій техніці на довгі віки законсервували феодальні відносини в Китаї, спинивши його дальший культурний розвиток.

В VI віці до нашої ери на Ближньому Сході вибились на передне місце *перси*. Як відомо, на початку VI віку на Ближньому Сході було чотири держави: Єгипет, Вавилонія, Мідія і Лідія, але всі вони були звойовані в VI столітті до нашої ери персами. На останню чверть цього століття припадає у величезній перській державі хвиля заколотів: боротьба феодалів і претендентів на царський престол між собою і народніх повстань проти феодалів. Перемігши ті повстання й заколоти, *Персія* організується як феодальна *монархія*. Перські владущі класи, підбивши під свою владу численні народи, не руйнували наявних соціяльно-економічних відносин і обмежувались тим, що настановляли над кожною областю (а їх було від 23 до 31) своїх (царських) намісників, так званих *сатрапів*. На обов'язок сатрапів покладалось: збирати данину з підвладного населення, переважно з селянства, а також брати його до війська. Для зносин між столицею і областями організовано було пошту. Оподаткування населення набрало організованої форми; населення областей, за певним підрахунком, постачало для утримання державної машинерії—царської двірні, урядовців та війська—хліб, коней, худобу й таке инше, а також платило податки й грошима. Цар вважався немов би власником всієї держави, а піддані—немов би рабами.

Держава персів існувала більше двох віків (аж доки її не звоювали греки), але для розвитку витворчих суспільних сил було зроблено дуже мало: перси користувалися досягненнями єгиптян, асирійців і фінікійців. Кволі зародки торговельного капіталу, не розгорнувшись, завмерли під натиском феодальних продукційних відносин; витворчі суспільні сили застигли на невисокім щаблі розвитку. Довгі сотні років перське селянство і нетривка міська демократія без успіху боролися проти феодальної економічної структури за нові продукційні відносини. Застій у господарському житті відповідно відбився й на ідеологічній творчості тих віків. Вона таки убога. Видатною відомою теорією є лише соціяльно-релігійна теорія філософа Мацдака, V віку вже нашої ери. Постала вона на ґрунті болючої соціяльної нерівности, що кинула в Персії трудящі маси в дуже тяжкі умови існування. Мацдак учив, що всі люди рівні між собою від природи; що приватна власність і форми подружнього співжиття, а разом із цим і побудований на цих підвалинах суспільно-економічний лад не є щось незмінне, дане від бога: все це витворене самим людським суспільством, і його може та й повинно змінити на ліпші порядки саме ж суспільство. Та не зважаючи на такі цілком реальні, матеріялістичні підвалини своєї теорії, Мацдак дав у кінці перевагу в ній морально-етичним ідеалістичним елементам, створивши етичну релігійну систему (Зороастра). Більшим суспільним рухом цього часу був рух під проводом перського царя Кавда: Кавд сперся на народні маси в своїй боротьбі проти перської феодальної шляхти, що вже виходила з послуху до старої царської династії. Вигравши боротьбу, Кавд завів досить радикальні соціяльно-економічні реформи, й тим скріпив своє становище. Та, кінець-кінцем, монархія впала у війні з греками, не давши нічого посутнього для розвитку витворчих суспільних сил.

12. Класова боротьба в старовинній Греччині. За доби феодалізму Греччина розпадалася на невеликі князівства, де політична державна

влада належала військовим родам, що складалися з аристократів, нащадків завойовників[1]). Цим феодальним родам належали на правах власности найбільш родючі, цінні землі, оброблювані малоземельними та безземельними, економічно покрепаченими селянами. Хатнє господарство феодальної аристократії вели невільники. Серед усіх родів найбагатший рід займав місце представника краю — князівства; старший того роду—«базилей» чи «василевс»—стоїть на чолі війська свого князівства на війні; його влада обмежена впливом місцевої аристократії.

З численних грецьких державок швидко виділилися Спарта із своєрідним військово-аристократичним ладом. Завойовники Лакедемонії (Спарти), спартіяти, перетворилися на вояків-феодалів. Сільську людність, так званих «*гелотів*», було повернено на *державних крепаків*, і працювали вони «на державу», тоб-то на владущу військово-феодальну верству. Торговля і промисел лишалися в руках старої міської людности (яку застали там греки під час свого розселення); ця людність, піддавшися грекам-завойовникам, вимовила собі певні права: вона лишилася при особистій і маєтковій свободі, але, як і покрепачена сільська людність, не мала політичних прав. Вся політична влада в державі була зосереджена в руках феодалів-спартіятів. Спартіяти не тільки не займалися ремествами, не торгували, але й не господарювали в своїх маєтках: там працювали селяни-крепаки. Спартіят пробував у головному державно-військовому місті Спарті і ввесь час проводив у військовому товаристві.

Внутрішнє життя феодалів-спартіятів було організовано на основі строгого колективізму, де людська одиниця, індивідуальність, губилася, мабуть, не в меншій мірі, як у первісному племінно-родовому суспільстві. Спартіяти жили ввесь час в оточенні свого колективу: мешкали в спільних помешканнях, їли за одним гуртовим столом. Щоб як-найдовше задержати своє владуще становище, спартіяти звертали особливу увагу на те, щоб їхня верства не виродилася фізично, через що, між иншим, нищили слабосилих новородків (так хлопців, як і дівчат). Дітей із раннього віку відбирали від матерей і виховували в громадських захоронках для молоди, звертаючи головну увагу на фізичне тренування, на плекання мужности та терпеливости. При цьому за найприємнішу розвагу для юнаків на зрості вважали полювання на дикого звіра; часом полювали на невільників та крепаків-селян: убити невільника чи гелота на такому полюванні не вважалося за щось незаконне або неморальне. Жіноче покоління виховувалося в таких само колективістичних суворих умовах; від жінок вимагалося, щоб вони були фізично здорові й родили здорових дітей.

Політична організація феодальної спартіятської верстви мала демократичний характер. На чолі її стояло два правителі, один із яких був начальник війська держави, а другий—представник культу. Вони правували разом із сенатом, що складався з 28 представників. Для важніших справ скликали загальне зібрання спартіятів. Крім того, існував, як окрема установа, судовий трибунал, наділений надзвичайними правами над життям усіх спартіятів.

Цей примітивний політичний устрій міг держатися тільки так довго,

[1]) Феодалізм у Греччині мав инакші політичні форми, ніж які витворилися пізніш у Европі; швидкий розвиток мінового грошового господарства перешкодив розвиткові васалітету в Греччині.

доки поступили наперед мінові форми суспільної продукції і піднесли значіння нових виробничих суспільних груп. А як тільки розвинулась ширше торговля, як тільки почали скупчуватися в руках окремих осіб, що не належали до феодальної аристократичної верстви, великі матеріяльні багатства, як тільки ускладнилась суспільна продукція, спартіятський феодально-військовий колективізм уже не мав змоги опанувати все господарське життя країни і тримати в повній політичній і економічній залежності инші суспільні верстви: селянство, ремесників, купців, рабів, які повели боротьбу проти нього. Та тим часом ця військово-аристократична організація виявила не аби-яку силу: завдяки їй спартанці заволоділи Месенією, підбили під свій вплив инші країни Пелопонесу і створили в VII—VI віках перед н. ерою сильний політичний союз, який і вів перед у політичному житті Греччини до половини V віку перед нашою ерою.

Инакше склалися форми суспільного життя в инших частинах Греччини, де дужче розвинулося мінове господарство, а разом із ним і міське життя, яке втягло у свій вплив також і аристократичну феодальну верству. Тут князівства перетворюються швидко з маленьких монархій на аристократичні республіки.

VIII в. перед н. ерою був вік розцвіту панування земельної (а разом із тим і військової та політичної) аристократії. В її руках скупчились земельні багатства, вона організовувала військову силу, вона мала в своїх руках законодавчу, адміністративну й судову владу. Селянство впало в тяжке крепацтво: землевласник-поміщик міг «з'їсти селянина або відпустити на волю», як висловився був грецький поет Гесіод. Нечисленна міська людність—ремесники, міщани—була також безправна. Та вже в VII віці всевладне панування землевласників-аристократів в Атенах і инших країнах Греччини (крім Спарти і Крита) було основно захитано тими змінами, які зайшли в економічній структурі суспільства під впливом розвитку суспільних витворчих сил. Вигідне морське положення Греччини взагалі, а зокрема Атен—сприяло розвиткові торговельних зносин між Греччиною, Сходом та Заходом. Частина землевласників-аристократів починає вести широкі торговельні операції; поруч аристократів народжується спеціяльна купецька верства з плебейської міської людности. Через те, що ремеснича промисловість у ці часи була розвинена в Греччині мало, грецькі купці (аристократи і плебеї) ведуть переважно посередницьку торговлю, а саме: скуповують товари в одній країні, щоб перепродати їх в инші (в звязку з цим у VII віці йде велика грецька торговельна колонізація в Малій Азії). Грецькі купці з'являються на всіх східніх ринках, успішно конкуруючи з фінікійськими купцями навіть на їхній батьківщині; грецька колонія (Навкратіс) у Єгипті стає за центр усієї єгипетської торговлі; через свої колонії, розкидані на західньому побережжі Середземного моря, греки нав'язали постійні торговельні зносини з Сіцілією, Італією, з племенами, що населювали сучасну Францію та Еспанію, і навіть з Британією; вони торгували у Тракії і на побережжі Чорного моря. Розвиток торговельної посередницької діяльности греків викликав потребу бити гроші, а успішний розвиток грошового обороту в Греччині потяг зо собою створення особливих грошово-господарських суспільних відносин: у руках грецьких купців (тоб-то попереду усього в руках грецьких аристократів, що вели торговельні операції) почали скупчуватися великі грошові скарби; всі почали ганятися за грішми, набираючи переконання, що «гроші—сила»; гроші

починають перемішувати суспільні стани, як висловився сучасник Теогнід. Наслідком цього процесу поруч старої суспільно-економічної сили, що була представлена землеволодінням, зросла нова сила—сила грошового торговельного капіталу: постала нова суспільна група — *торговельна аристократія* (що на початку вийшла переважно з лав земельної аристократії); значіння старої родовитої земельної аристократії почало підупадати.

В міру того, як представники торговельної аристократії все більшу звертали увагу на придбання грошових багатств і починали навіть і на землеволодіння дивитися, як на засіб до збагачення, їхні політичні інтереси та змагання почали де-далі дужче розходитися з політичними інтересами земельної аристократії. Земельна аристократія Атен (подібно до спартанської аристократії) виступала проти розвитку торговлі і промисловости, тим часом як торговельна аристократія, навпаки, домагалася, щоб державна влада діяльно сприяла цим галузям господарської діяльности. Становище *покрепаченого селянства* в ці часи погіршується; зріст торговлі потяг за собою зріст потреб аристократії, породив розкіш в аристократичних домах, а це все мало своїм наслідком збільшення експлоатації селянства. Наприклад, в Атенах селяни (орендарі) повинні були віддавати землевласникам-поміщикам п'ять частин урожаю, залишаючи собі лише одну шосту; а коли селянин, не маючи змоги прожити з одної шостої частини, давав менше, поміщик або проганяв його з землі (і заміняв новим орендарем), або навіть продавав із цілою родиною в рабство. Потреба у грошах, яку тепер відчувало селянство, гнала селянина до лихваря, від якого він рідко міг вирватися цілий. Зростала ненависть селян до поміщиків; почалися *селянські повстання*. А в той же час у містах також наростало незадоволення супроти феодальної земельної аристократії, яка намагалася вдержати в своїх руках політичну владу і в той самий час не хотіла сприяти розвиткові промислу та торговлі й не давала політичних прав торговельній та ремесничій верствам. *Селянство* вимагало знищення крепацтва й конфіскації та поділу земель аристократії; *міські плебеї* домагались політичних прав, а *торговельна аристократія*—переходу політичної влади в її руки. Торговельна аристократія починає використовувати в своїх класових інтересах і селянські повстання, і незадоволення міської людности, обіцяючи селянам поділити землю, а міській демократії—політичні права.

Протягом VII віку точиться у Греччині вперта боротьба проти земельної аристократії, яка закінчилась перемогою нових суспільних груп і *переходом політичної влади* в більшості торговельних міст Греччини *до рук торговельної аристократії* (земельну аристократію було відсунено на друге місце); подекуди цей перехід відбувся через тиранію (при чому тиранами були представники торговельної аристократії). Так, в Атенах покрепачене селянство й міський демос добились уже 594 року перед нашою ерою значних уступок од земельної аристократії.

Торговельна аристократія, ставши у влади, повела політику в напрямі охорони своїх класових інтересів. Першою її справою було встановити нові правні відносини на зміну звичаїв феодального побуту. Класичні що-до цього реформи перевів в Атенах архонт Солон (на початку VI віку перед н. ер.), що був видатним членом аристократичної торговельної партії і, як такий, був обраний на архонта року 594. Солон звільнив селянство від виплати боргів,

а також покасував і на майбутнє особисту відповідальність за борги: ця міра дорівнювала знесенню крепацтва, бо таким робом селянинові поверталось особисту волю і навіть ґрунт, який він обробляв; одначе, землі аристократів не було поділено між селянами; звільняючи селян од крепацької залежности, Солон мав на увазі не добробут селянства, а підірвання економічної сили землевласницької аристократії. Далі, горожанам було дано деякі політичні права, але лише в таких межах, у яких це було бажано для торговельної аристократії: все населення Атен було поділено що-до політичних прав на класи відповідно до маєткового стану, при чому пасивне право бути обраним на різні високі уряди належало тільки громадянам першої класи—багатіям; всі інші громадяни мали лише активне право—право участи в народніх зборах. Далі Солон звернув увагу на кодифікацію цивільного приватного права (право вільно розпоряджатися майном), а також на економічну політику Атен; маючи на увазі розвиток торговельних зносин Греччини з иншими країнами, Солон дбає про ремесничу промисловість, закликаючи в Атени чужоземних ремесників і заохочуючи атенських громадян розвивати ремесничу промисловість.

Перемога торговельної аристократії дала новий стимул до економічного поступу: греки переходять од торговельно-посередницьких операцій до розвитку *власної промисловости*, що *мала продукувати для зовнішніх ринків*. Заходи в цьому напрямку дали великі наслідки: протягом менш ніж двох віків із бідної хліборобської країни Греччина перетворилася до середини V віку перед н. ерою на промислову країну, що славилась своєю металургією, текстильною промисловістю, ганчарством (виріб дорогих художніх ваз), виробленням лямп, музичних інструментів, різних галантерійних товарів, то-що. Через те, що міська ремеснича промисловість Греччини в цей час ще не розвинулась до того ступеня, щоб задовольнити своїми виробами величезний зовнішній попит на вироби промисловости, грецька торговельна аристократія закладає величезні майстерні (мануфактури), в яких ставить до праці невільників (вільного трудового робітничого резерву під той час у Греччині не існувало — він утворився пізніше). З цього часу у продукційних силах Греччини де-далі більшого значіння набирає *невільництво:* з Малої Азії, Понта, Тракії, з Єгипта і Лівії—з усіх країв греки ввозять до себе невільників. Зріст попиту на рабів і потреба в них примушувала греків робити спеціяльні військові напади на варварів, щоб набрати невільників. У копальнях і в майстернях працювали тисячі рабів. Одночасно чим раз більшої набирають сили «нові люди» з плебеїв—фінансові магнати, які купують невільників і закладають величезні майстерні, організують промисловість, запозичаючи готові методи й техніку виробництва на Сході. З промисловости невільнича праця поширюється і на сільське господарство і навіть у хатнє господарство[1]). V і IV віки були віки найбільшого розвитку невільницької промисловости.

Коли на початку невільницької праці вживали в промисловості лише через недорозвиненість міської ремесничої промисловости, то через якийсь час невільницька майстерня й невільницька праця взагалі сама явилась найбільшою перешкодою до розвитку грецької про-

[1]) В центральних хліборобських областях Греччини, не втягнутих у вихор мінового господарства, рабство так що й не було поширене.

мисловости й цілої господарки. *Ремесникам*, які ще не окріпли, ще не працювали як слід на внутрішній ринок (через малий розвиток унутрішніх мінових відносин у Греччині), була не під силу конкуренція з *невільницькими майстернями*, і вони почали руйнуватись, сходячи на становище найманих *робітників (пролетарів)* або безробітної, безпритульної і голодної міської *голоти, люмпен-пролетарів*. Атени й інші торговельні промислові міста почала переповнювати голодна пролетарська людність, якою мусіла опікуватись державна влада, годуючи її коштом державної скарбниці. З другого боку, *пролетаризувалось селянство*. Замість віддавати землю селянам в оренду, великі землевласники вважали за вигідніше для себе вести свої власні господарства, користуючись із праці невільників. Навіть ті селяни, які мали ще якийсь ґрунт, занепадали, поповнюючи лави пролетарів, що не могли знайти праці. Так невільництво вбило грецьке ремесництво, зруйнувало селянство й витворило нову непродуктивну, деморалізовану суспільну верству—люмпен-пролетаріят—добрий ґрунт для політичної демагогії і дезорганізації громадського життя. Одночасно невільницька праця спричинилась до застою техніки продукції: греки багато в дечому стояли позаду культурних народів Сходу, і хоч досить широко використали надбання инших народів, сами, проте, не зробили майже ніяких технічних винаходів. Далі, через те, що розцвіт грецьких торговельних міст був побудований на зовнішній торговлі, на потребах зовнішнього ринку, він відбувався разом із зменшенням унутрішнього ринку, з загибеллю середніх що-до заможности суспільних груп і з поділом суспільства на дві частини: на невелику числом групу земельних магнатів, промисловців, торговців і банкірів і на величезну непродуктивну люмпен-пролетарську верству, внизу яких стояли невільники. Так, приміром, в Атенах в середині IV віку немаєтна пролетарська людність складала більш як 60% усієї вільної людности. Серед владущих маєтних верств почала набирати чим раз більшого значіння грошова аристократія та близька до неї верства великих промисловців, яка зовсім усунула від політичних впливів стару родовиту земельну аристократію, а також зменшила політичні впливи торговельної аристократії.

Перехід політичної влади до рук грошової та промислової аристократії відбувався разом із *демократизацією політичного ладу*, з формальним політичним урівноправненням усіх вільних громадян. Атенська демократія розвинула дуже багате політичне та культурне життя.

Міць свою атенська демократія довела у війнах із персами, зруйнувавши в кінці велику Перську деспотію. Спочатку провід у тій війні вела за традицією Спарта, але потім він перейшов до Атен, що були морською державою. У війні скріпився союз Спарти з Атенами. Атени стають політичним і культурним центром усієї Греччини. Атенська азбука й атенський діялект стають у V віці до нашої ери загальними в грецькій літературі.

Історія ледве чи може вказати ще де-небудь на такий блискучий розцвіт громадянського життя, як в Атенах VI—IV віків до н. ери. Юридична рівноправність була найповніша: кожний міг брати участь і подавати свій голос під час рішення загально-державних справ. Дійшло до того, що деякі урядові та громадські посади заміщалось навіть не по виборах, а просто за жеребком. Так далеко йшов демократизм республіки. Та це був тільки один бік суспільного життя. В містах було повно пролетарської людности, що не мала заробітку й голодувала. За вільними громадянами стояли маси безправного, визискуваного, упослідженого люду—сотні тисяч невільників.

За офіційним переписом людности року 309 до нашої ери в Аттиці було 550.000 людности, з цієї кількости—400.000 рабів.

Ф. Енгельс указує, що в часі свого розцвіту атенське вільне горожанство виносило 90 тисяч душ і в той же час мало в своєму розпорядженні 365 тисяч невільників. Інші дослідники також вказують, що число невільників значно перевищувало число вільних громадян.

В усякому разі ясно, що рабів було багато й що потрібні для життя вільних греків матеріяльні засоби у великій частині витворювались працею невільників; тому з повним правом називають атенську демократію «демократією рабовласників».

Республіка збагачувалася через визиск невільницкої праці та через торговельну й військову експлоатацію завойованих провінцій; економічний добробут її залежав од зовнішніх ринків, од успіхів зовнішньої політики, не маючи достатніх внутрішніх господарських підстав.

З середини V віку до н. ери вся Греччина поділилася на два громадські табори: аристократично-землевласницький (спартанський) і демократичний (атенський). На чолі обох таборів стояли свої партії— аристократична (олігархічна) й демократична. В яких гострих формах провадилась у цю добу класова боротьба у Греччині, розповідає нам історик Фукідід. Ось уривок про революційні події в *Керкірі:* «Більшість невільників приєдналася до демократів. Силу купецького краму було знищено вогнем; загибель загрожувала всьому місту. Протягом 7 день, доки залишався Євримедонт, що прибув із 60 кораблями, керкіріяни забивали на смерть усіх громадян, що здавались їм ворогами, обвинувачуючи їх у змові з тими, хто хотів повалити демократію; проте, декого було забито з особистої ворожнечі, инших було забито довжниками з-за грошей, що вони їм були винні. Взагалі смерть розгулювала в різних формах; робилося таке, що звичайно робиться в такі часи, і навіть більше. Батько забивав на смерть сина; тих, хто молився, відривали від святинь і забивали на місці. Декого так навіть замурували у храмі Діоніса, і там вони загинули. До такої жорстокости дійшла межиусобна боротьба. Пізніше, можна сказати, вся Еллада пережила зрушення, всюди бо відбувалася боротьба між *партіями демократичною* і *олігархічною*».

Спочатку перевага в цій громадянській війні була на боці Атен, але потім перемогла Спарта й запровадила в Атенах аристократичні порядки. Правда, через якийсь час атенці скинули з себе панування Спарти, але сила їхня була вже підірвана в основі.

Знесилені класовою боротьбою Атени програють року 338-го (перед н. ерою) війну з Македонією; з цього часу Греччина підпадає під вплив *Македонії. Коринтський конгрес* (скликаний царем Македонським Філіпом) установив нову всегрецьку федерацію, зберігаючи самостійність окремих грецьких держав. Владущим класам цих держав забезпечено було збереження наявних власницьких відносин, обіцяно було «не дозволяти ні конфіскації майна, ні переділу землі, ні скасування боргових зобов'язань, ні визволення рабів». Грецькі землевласники і буржуазія намірились використати задля своїх класових інтересів македонську гегемонію. За Олександра звоювали македонці всю малу Азію, розгромили Перську монархію, підбили під себе Асиро-Вавилонію, Фінікію й Єгипет. Греки використали ці перемоги задля оживлення торговлі й промисловости. Всегрецька федерація на чолі з Македонією заволоділа світом. До Греччини напливала нова сила-силенна рабів. Македонські правителі, захищаючи інтереси маетних клас, почали касувати демократичні грецькі порядки, ввели

маєтковий виборчий ценз. Однак, грецьке суспільство не спромоглося використати тих нових можливостей, що їх дала македонська гегемонія. Грецька промисловість, ведена працею невільників на низькій технічній основі, не мала сили опанувати велетенським ринком. В той час, як у нових областях греки-колоністи сприяють розвиткові промислів і торговлі й утворенню нових економічних центрів, Атени занепадають, промисловість і хліборобство Греччини підупадають. Достаток привезеного з инших країн хліба руйнував селянське господарство. Селян почали гнітити борги; землю доводилось заставляти й продавати, або віддавати за борг. Дрібна земельна власність через якийсь час зникла, земля перейшла до земельних магнатів, що користалися з праці рабів. З тієї причини, що більшість людности у всіх грецьких державах залишилась без засобів виробництва і в той же час—через невільництво—не мала кому продавати свою робочу силу, витворчі суспільні сили звелися нанівець. Дійшло до того, що греки майже нічого не продукували і споживали добро, привезене з завойованих країн. Міста пустіли, край обезлюднювався. Класова боротьба не вела до утворення нових відносин виробництва і лише ще дужче руйнувала край. Тереном особливо гострої горожанської війни зробилась Спарта. Пролетарі й гелоти виступили тут проти земельної аристократії та міської буржуазії.

III віку перед новою ерою майже вся земля в *Спарті* була скупчена в руках нечисленної групи землевласників, і маса спартіятів опинилися без землі. На цьому ґрунті розгорілась (у другій половині III віку) завзята боротьба за земельну реформу (за розподіл між безземельними та малоземельними великих маєтків та уневажнення боргових зобов'язань). Спартанські царі Агіс (245—241 р.р. перед н. ер.) і Клеомен III (235—221 р.р. перед н. ер.) зламали опір землевласницької аристократії і поділили землю між безземельними, уневажнили боргові зобов'язання і збільшили кількість повноправних громадян (за це першого було забито, а другого скинуто з престолу). Великі землевласники всіма силами противились цим реформам: намагалися спинити процес демократизації суспільного життя, покликуючи собі на допомогу в боротьбі проти ворожих їй клас чужу військову силу; так поволі і Спарта перетворилася на терен жорстоких громадянських воєн. 206 року перед н. ер. сталась у Спарті революція (під керуванням Набіда), яка закінчилась тимчасовою перемогою гелотів, пролетарів і міщанства. Історик античного світу Пельман каже, що під час цієї революції «чернь убивала або виганяла з краю всіх багатих, розграбовувала храми, доми й маєтки». Набід захопив після цього Аргос, де також скинув панування земельної аристократії та грошової буржуазії, поділив землю між селянами і скасував борги. Але панування пролетарів та гелотів тривало недовго: 192 року перед н. ер. державу Набіда повалили аристократи та буржуазія.

Гостра класова боротьба не припинялась по різних частинах Греччини й після переходу її (у II в. перед нашою ерою) під римське панування[1]).

13. Класова боротьба в Римській державі. Дійсні відомості з життя самого Риму, як державного центру, маємо тільки від VI віку до наш. ери.

[1]) А. Тюменев. Очерк экономической и социальной истории древней Греции Петроград. 1920.—Проф. С. Лозинский. История древнего мира. Петроград. 1923.—Beloch. Griechische Geschichte (Белох. Історія Греччини).

Над річками Апенінського півострова з давніх давен жила робоча хліборобська людність. Ще й тепер находять там сліди стародавніх споруджень для висушування та дренування ґрунту та водовідвідних каналів. Цю хліборобську людність звоювали скотарі, що пізніше й самі перейшли до хліборобства. Скотарі жили племінно-родовим ладом, аж доки перейшли до феодального. За тих давніх часів все населення стародавнього Риму (міста й ближчих округ) поділялось на *патриціїв* (від слова pater—батько, патрон), що становили шляхетську землевласницьку верству; *плебеїв* (від слова plebs — простий нарід, чернь), що становили верству особисто вільного, але політично безправного населення (до плебеїв належали і вільні міські мешканці—ремесники, купці, крамарі і малоземельні та безземельні селяни, члени племени завойовників); селян-*крепаків* (що на них завойовники повернули місцеве селянство) і, нарешті, челядників, так званих *клієнтів*, що працювали в господарстві патриціїв.—Більшість землі належала патриціям. В міру того, як зростала Римська держава, підбиваючи під себе все нові племена, зростало й землеволодіння патриціїв: більшу частину землі у новозавойованих країнах патриції забирали собі (залишаючи для тубільного населення меншість). Повільно народилась приватна власність на землю.—Влада державна належала за тих часів *сенатові* (від слова senex—дід), себ-то раді, в складі 300 представників найстаріших патриціянських родів; на чолі держави стояв цар (але влада царів не була спадковою; на царя настановлювано певним способом когось з сенаторів).

Повільно натуральне господарство старовиного Риму переходило на мінове. На початку торгує Рим сіллю та лісом. А пізніше на римському ринку з'явився хліб і зброя (що їх привозили етруски), худоба, посуд і шкіряні вироби (грецькі), металеві вироби, раби. Постала верства ремесників (теслярі, малярі, шевці, ганчарі, мідники), що продавали свої вироби і місцевому населенню, і зайшлим купцям. Через розвиток торговлі зростала верства плебеїв. Вони ремесникували і крамарювали, ходили у військо і платили податки. Зрозуміло, отже, що через якийсь час почали вони домагатись і собі участи в поділі так званих громадських земель (в першу чергу в нових, підбитих країнах), а також політичних прав. Під дужим натиском плебеїв переведено було у середині VI віку до нашої ери (за царя Сервія Тулія) важливі соціяльні реформи (подібні до реформ Солона в Греччині). Відповідно до заможности всю людність було поділено на п'ять клас, розкладено між тими класами обов'язки що-до держави і надано їм певні політичні права. Найбільші землевласники становили першу класу (хоч таких землевласників було й не так багацько, проте вони мусіли виставляти на війну 98 сотен озброєних людей—так званих центурій,—тим часом як всі инші класи повинні були виставляти всього 95 сотен, між ними ремесники 4 сотні, а ті, що не мали жодного майна—1 сотню). Відповідно до цього поділу управненого населення за маєтковим цензом було організовано і державне управління, а саме було утворено нові, так звані *народні зібрання* (центуріятні коміції), до яких вибирали своїх представників всі класи (з названих п'яти). Та оскільки голосування провадилось по центуріях (сотнях), при чому кожна сотня мала один голос (за такий голос вважали постанову більшости сотні), в народніх зібраннях переважали фактично великі землевласники, патриції (бо мали вони, як ми вже зазначали, 98 центурій зі 193, себ-то завше

більше голосів).—З року 510-го, замість царя, почали обирати на військових зборах—центуріях—двох *консулів*—кожного терміном на один рік; через оцих консулів та *сенат,* що набирав все більшої сили, і керувала земельна аристократія (патриції) державними справами республіки. Народні зібрання перейшли і в республіканський лад; вони ухвалювали закони й вибирали урядників, але всі їхні постанови йшли на затвердження сенату, який складався з самих аристократів-патриціїв. На консулів і на інші високі державні посади можна було обирати лише патриціїв. Плебеям відкриті були посади тільки у війську. Одруження плебеїв з патриціями не дозволялось. Закон все ще дивився на плебеїв, як на нижчий стан, і запроваджував багацько обмежень. Кінець-кінцем переведена реформа не задовольнила плебеїв.

Подібно до того, як то було в Греччині, в Римі плебеї-демократи кілька віків боролися проти патриціїв за свої економічні інтереси й політичні права. Щоб боронити свої соціяльно-економічні інтереси супроти патриціїв, плебеї добились (коло 494 року перед н. ерою) встановлення нової посади—*плебейських трибунів,* яких вибирали з-поміж плебеїв і які боронили їхні інтереси в державних установах. Значіння трибунів поволі зростає відповідно до збільшення економічної ваги плебейських груп: трибуни набирають важних прав у політичному житті. Далі плебеї домагаються повного скасування залишків феодальних привілеїв, домагаються нової організації народніх зборів, де б вони мали рівний голос з аристократами; нарешті починають домагатись зрівнення заможних плебеїв з патриціями й що-до прав на державні уряди. Багаті плебеї домагались також упорядкування правно-економічних відносин. Патриції мусіли поступитись: року 451 перед н. ерою було видано писані закони (12 таблиць). Багаті плебеї, спираючись на бідніших плебеїв, доходили чим раз більших прав: так, протягом IV віку перед н. ерою всі уряди, які мали будь-яке політичне значіння, стали приступні й для плебейських родин.

Станові різниці було знесено остаточно й політична влада в державі перейшла до багатих патриціїв і плебеїв, до так званих нобілів (nobiles)—себ-то поважних, іменитих людей. Нобілі керували державою через сенат, що набрав у республіці дуже великого значіння. Біля двохсот років оця змінена правно-політична надбудова, мов залізний обруч, тримала в певній рівновазі класові сили старовинного Риму й виявила не аби-яку свою придатність. Рим починає вести переможні війни. Між иншим, на війнах збагачується верства так званих *їздців* (заможні громадяни, що ходили на війну на власних конях, добре озброєні): вони брали на відкуп від держави збирання податків у завойованих областях і скупчували таким чином у своїх руках величезні багатства. Року 148-го до нашої ери Рим підбиває під себе Македонію, року 146-го руйнує Картаген, звойовує Греччину, підбиває під себе Піренейський півострів, південну Галію та инші країни. В наслідок цих військових успіхів Римська республіка міцно стала на всьому Середземному побережжі. Ці війни дали римлянам великі матеріяльні багатства (які вони стягли з підбитих країн у формі контрибуції, данини й податків) і мільйони невільників. Римська республіка перетворилась на *державу рабовласників.*

Деякі дослідники кажуть, що в римських володіннях нараховувалось на 6 або 7 мільйонів вільних громадян щось 14 мільйонів рабів.

Проф. Сельвіолі й деякі инші дослідники заперечують це відношення між кількістю рабів і вільних громадян; ці вчені вважають, що кількість невільників

в самій Італії за сто років перед н. ерою становила щось $1^1/_2$ мільйони, а вільна людність—щось $4^1/_2$ мільйони, при чому невільників було поділено неоднаково між різними країнами.

Великі патриціянські і плебейські господарства — латифундії — перейшли цілком на невільницьку працю. Власники латифундій стали одночасно власниками величезних майстерень (мануфактур) і купцями. Грабунки, війни, контрибуції піднесли до небувалої висоти багатства римських патриціїв та заможних плебеїв-їздців. «Постачання війську харчових і військових припасів, система відкупів під час стягання податків і данин, позички царям, що підпадали під владу Рима, утворили класу фінансистів, яка виявилась настільки могутньою, що зайняла одне з перших місць у політичному житті. За фінансистами-лихварями стояла верства купців... Закладається низка великих фірм»[1]). Плебеї наживають величезні багатства і, щоб дорівнятись патриціям, скуповують землю у збіднілих селян, заводять і собі рабів. Розвивається величезна торговля — переважно предметами розкоши. Легко нажившись, римські патриції та багаті плебеї легко й спускали з рук свої багатства. Владущі верстви де-далі більше відриваються від творчої продукційної праці.

А в той же час *селянство й ремеснича верства* занепадали, витворюючу нову верству немаєтного, бездомного *люду*. До пунійських воєн (що відбувались у III століттю перед нашою ерою) селянство становило основу римського війська й римської могутности. Та після цих і дальших воєн, після того, як римська держава приєднала до себе хліборобські провінції (Сіцілію, Сардінію, Африку), що платили свою данину римському урядові продуктами (переважно збіжжям), італійське селянство занепало: з одного боку, його винищували та руйнували економічно війни (селяни мусіли заставляти свої землі за борги), а з другого боку—даровий хліб, що надходив до Риму з провінцій, а також хліб з латифундій, де працювали раби; він позбавляв селянина можливости викинути зайвину продуктів свого господарства на ринок, і тим самим чим раз більше затягав над ним петлю лихваря. Праця селян-крепаків зробилась невигідною, і магнати почали відпускати їх на волю. Селянство обезземелювалось де-далі більше, поповнюючи міста, в першу чергу і переважно Рим. Народній трибун Тиберій Гракх говорив сенатові року 134 перед нашою ерою: «Дикі звіри, що водяться в Італії, худоба, що пасеться на пасовиськах, мають свій притулок, своє пристановище, а громадяни, які боронять державу, нічого не можуть назвати своїм, крім сонячного світла та повітря»... Ремесники також не мали сприятливих для них умов. У великих рабовласницьких господарствах продукувалось не тільки збіжжя, але й різні ремесничі вироби; таким чином для виробів вільних ремесників не було ринку, тим більше, що купівельна сила селянства була зведена до мінімуму. Як і селяни, ремесники також поповнювали лави римського пролетаріяту, що ніде не міг знайти заробітку. Все це вело до дальшого загострення класової боротьби.

Римська демократія вишукувала різних способів спинити пролетаризацію плебейської людности й похідне з цього «перелюднення» Риму. Найбільшу увагу забирала земельна справа: Рим брався до розвязання її кілька разів. Вже в IV віці перед нашою ерою народньому

[1]) Г. Сальвиоли. Капитализм в античном мире. Этюды по истории хозяйственного быта Рима. Харьков, 1922.

трибунові Ліцінію пощастило примусити землевласників-патриціїв ухвалити закона, за яким встановлювалось обмежений розмір користування державною землею (Рим усі землі підбитих народів оголошував державною власністю і потім оддавав їх у користування, продавав або орендував), а також кількість великої та малої домашньої худоби, яку мав право тримати кожний у своєму господарстві; одночасно постановлялось, що пасовиська повинні служити для потреб усіх громадян. А в тім реформа ця не спинила концентрації землі в руках родовитої та грошової аристократії і пролетаризації селянства, і в II віці перед н. ерою Римська республіка пережила хвилю нових революційних рухів, у центрі яких стояла земельна справа. На чолі римської демократії стояли в цій добі освічені, талановиті й відважні народні трибуни брати Гракхи. Старший з них, Т. Гракх, перевів через сенат закон, за яким ніхто не мав права мати більше, як 126 гектарів з державних земель і випасати на громадських пасовиськах більше, як 100 голів великої і 500 голів дрібної худоби; крім того, клалось в обов'язок кожному землевласникові *давати у своїх маєтках працю* поруч з невільниками також *і вільним громадянам;* вільні землі малося поділити на невеликі ділянки й роздати безземельним. За своє реформаторство Т. Гракх наклав головою: його вбили розлючені сенатори—земельні магнати.

За десять років після смерти Тиберія Гракха виступив з проєктами радикальних реформ менший Гракх. Сенат мусів ухвалити закони, згідно з якими держава мала організувати громадські роботи для безробітних, роздачу бідним хліба за дешеву ціну або й зовсім даремно, приступити до організації колоній з безмаєтних римських громадян на вільних державних землях. Та Г. Гракх не спинився на цьому й намагався перевести дальші реформи, спираючись на співчуття плебейської людности цілої Італії. Земельна і грошова аристократія, що засідала в сенаті, забила і другого Гракха. Одначе, всі ці реформи не могли внести основних змін у господарство й економічну структуру Римської республіки; пролетаризація йшла далі, «зайвого» люду збиралось де-далі більше, класові суперечності не знаходили розвязання.

Становище спролетаризованої людности було безпорадне: промисловости, веденої вільними найманими робітниками, не було; отже, ніде було прикласти рук.

Становище рабів було надзвичайно тяжке. За них не заступались навіть такі «народні оборонці», як брати Гракхи.

Умови життя рабів були дуже тяжкі. З таврами, випаленими гарячим залізом на тілі, часто закуті в тяжкі кайдани, вони мусіли з раннього ранку до пізнього вечора працювати на полях або в промислових підприємствах своїх панів. За працею доглядали жорстокі доглядачі, які думали тільки про те, щоб більше витиснути з невільника й тим догодити панові. Проробивши цілий день, невільників заганяли на ніч у казарми-темниці, часто побудовані під землею. Рабів вважалось за звичайне знаряддя праці, яке відмітне було проти сокири або вола тільки тим, що вміло говорити (невільники називались instrumenta vocalia—річ, інструмент, що балакає). Звичайно, не всі раби працювали фізично—невелика частина їх виконувала керівницьку працю в господарстві, а деякі з них були не аби-якими вченими, але на цих останніх дивилися лише, як на ходовий, вигідний товар, і робили їх предметом особливої спекуляції. Так, приміром, Катон старший, з якого був великий проповідник патріотизму, але одночасно невмолимий лихвар, дуже спритний грошовий спекулянт і багатий землевласник, крім оброблення землі працею невільників і крім банківських операцій, провадив ще деякі операції та підприємства, між иншим, організував навчання рабів, щоб потім їх продавати. Вправний, освічений невільник, знайомий з красним письменством, мав велику вартість на ринку; лов-

кого танцюриста, гарного кухаря продавали за дуже великі ціни; євнухи, переписувачі, лікарі, педагоги легко знаходили покупців. Катон і взявся за цю спекуляцію: він купляв рабів, учив їх і потім перепродував. З числа цих інтелектуально розвинених невільників виходили ватажки невільницьких повстань.

Від початку I віку перед наш. ерою Рим жив постійно в атмосфері гострих класових конфліктів, які немало спричинились до пізнішого перетворення республіки на монархію. До боротьби патриціїв з плебеями здавна вже вплелась ще й боротьба невільників проти рабовласників.

Історія зберегла нам відомості про великі повстання рабів, які відбувались або під проводом самих-же невільників, або аристократів, що в боротьбі за владу шукали підтримки не лише серед селян і міської убогої людности, але й серед невільників. Так, у II віці перед н. ер. відбулося велике повстання невільників під проводом Арістоніка, брата короля Пергамонійського. Арістонік, пробиваючи собі путь до престолу, відпустив усіх своїх рабів на волю й оголосив, що він хоче будувати нову державу на основі волі й рівности всіх громадян. Коло Арістоніка зібралась сила невільників та иншого бідного люду. Але римлянам пощастило розбити повстанців; Арістоніка було взято в полон і покарано на смерть (190 року перед н. ерою). Друге велике повстання відбулося під проводом невільника з Асирії Енуса. Саме в той час, коли брати Гракхи налягали на сенат із своїми соціяльними реформами, що мали полегшити становище вільних громадян—селян та плебеїв (міських), в Сіцілії розпочалось велике повстання під проводом Енуса, викликане надзвичайно жорстоким поводженням патриціїв з рабами. Повстало кілька тисяч рабів. Енуса було обрано під іменем Антіоха на короля Сіцілії. Невільницька армія стійко боронила свою державу й короля. Багато війська, висланого з Риму, було розбито. Тільки року 134 вдалося консулові К. Різо взяти голодом повсталих невільників і втопити їх у крові. Так само в Італії, Греччині й Македонії доходило в цей час до великих невільницьких революційних повстань. Особливо завзято боролись невільники, що працювали в копальнях. В останні роки II століття перед н. ерою знову дійшло до величезного повстання невільників у Сіцілії. Раби знову обрали собі короля й запекло боронились од римського війська. Та 101 року повстання знов було криваво задушене (від Марія). Року 73 перед нашою ерою розгорілось у самій Італії повстання невільників під проводом визначного революціонера-невільника Спартака. Повстанці, що їх кількість досягла 40 тисяч, пройшли вздовж і впоперек Італії, погромили багато римського війська, але в переважній битві їх перемогло військо патриціїв через зраду піратів; сам Спартак наложив головою в цій битві.

Основні домагання рабів під час повстань ішли в напрямі здійснення повної політичної демократії в старовинних суспільствах, демократії, що охоплювала б і рабів, зробивши їх вільними громадянами; таким чином раби немов би продовжували далі боротьбу, розпочату крепаками-селянами та міськими плебеями. У цьому об'єктивна суспільна вищість невільницьких воєн-повстань перед тими заколотами, які робили римські пролетарі (власне, люмпен-пролетарі). Ці останні, викинуті з продукційного процесу, жадної не маючи надії знайти якийсь заробіток (всюди працювали невільники), домагались від уряду не стільки праці, скільки «хліба й видовищ», тоб-то кусника хліба й якоїсь розваги, щоб не загинути з нудоти, породженої бездіяльністю.

Класові конфлікти на цей раз найшли своє правно-політичне завершення в скасуванню республіканського ладу і встановленні царської, імператорської влади, що спиралась на військову силу.

Ще Юлій Цезар (консул, а пізніше намісник в Галії—визначний військовий ватажок) зробився диктатором. Посварившись з сенатом, він пішов на нього війною. Населенню (їздцям, що були в опозиції до сенату, міській бідноті, сільським наймитам і рабам) надавав він обіцянок і тим прихилив до себе народні маси. Сенат не спромігся вчинити опір (багацько сенаторів розбіглися хто куди: в Македонію, Африку, Еспанію, Єгипет) і року 46-го перед н. ерою Ю. Цезар увійшов у Рим. Слухняний сенат санкціонував повновластя Цезаря, яко диктатора. Хоч Цезар і не перевів яких-будь важливих, корінних реформ на користь трудящих, зокрема не пішов і на те, щоб рабам було дозволено подавати скарги на панів, проте партія магнатів-патриціїв забила Ю. Цезаря. Але року 30 перед н. ерою начальник над військом Октавіян робиться диктатором, імператором-монархом (слухняний сенат дав йому титул «августа», себ-то «високого»). З царювання Октавіяна Августа починається доба Римської імперії.

Перемога централізованої, монархічної влади над децентралізованою, не струнко організованою республіканською владою (владою сенату, що являв собою панування столичної римської олігархії, земельної аристократії)—*була перемога класи великих купців, фінансистів, відкупників* над класою землевласників-патриціїв.

Ця класа грошовитих людей зробилась владущою в суспільнім житті; їздецька верства перетворилася на нове, службове дворянство. Задля централістичного керування державою довелося утворити велетенський бюрократичний апарат. — Нова влада найбільше піклувалася про інтереси купецько-лихварської класи (торговельно-фінансової аристократії) та нової служилої шляхти й забезпечила цим заможним класам менше-більше спокійне панування більше як на 200 років. Торговельному капіталові забезпечено було шлях через Малу Азію аж у глиб китайських володінь, морські шляхи для безпосередніх зносин із південною Арабією та Індією, шляхи через Альпи до теперішнього Ліону (з Риму до Ліону можна було проїхати за 2—3 дні).

Безпечні торговельні шляхи, рівність (нехай формальна) усіх перед законом, урівноправнення громадян всіх провінцій імперії, обов'язкові для всіх правні норми, знесення мит, організація кредитової справи— все це сприяло зміцненню становища владущих клас.

Знову Рим провадить широку торговлю, знову підсилюється невільниками (що їх привозили з Галії, Германії і Кавказу) і оживлює свою промисловість. Раби працюють і в маєтках землевласників і в різних майстернях. Поруч них працюють і вільні ремесники (мідники, майстри канделябрів, зброярі, слюсарі, золотарі та сріблярники); вони об'єднувалися в *цехи* або колегії (добровільні спілки ремесників одного фаху). Та кінець-кінцем і в імперії невільництво підточувало далі суспільні творчі сили. Насамперед, воно донищувало вже до кінця селянську хліборобську класу. Конкуренція дешевого хліба, скуповування землі фінансовими магнатами, надії на державну допомогу в містах гнали спролетаризоване селянство в міста, в Рим. Село спустіває.—В містах вся голота переходить на утримання держави. Отаким робом заможні, владущі класи забезпечували собі можливість спокійно грабувати численні, несходимі провінції імперії (за Августа число людей, що діставали хліб з державних магазинів було визначене, після всяких скорочень, в 200.000 у самому Римі). Намагалися дати й роботу: зводили й перебудовували храми, лагодили та будували шляхи, мости; пробували боротись проти

безробіття й репресіями: з року 382 (нашої ери) почали заарештовувати безробітних (рабів утікачів повертали власникам, а вільних громадян здавали на примусові роботи). Та кінець-кінцем невільництво підточує імперію. Зруйнування селянства потягло за собою підупад ремесничої верстви, що своєю продукцією обслуговувала потреби селянського господарства. Сільське господарство і промисловість земельних і фінансових магнатів, ведені невільницькою працею, також не мали перспектив для поспішного розвитку. Всі класи Римського суспільства все більше й більше жили з чужої праці—на засоби, стягувані з трудящих численних провінцій (оце було причиною того, що й поза Італією народні маси убожіли).

Невільництво припинило процес суспільного поділу праці—процес відділення ремества від сільського господарства (що веде до зросту обміну й кладе підвалину під торговельний і промисловий капітал), загальмувало розвиток техніки й заглушило паростки здорових суспільних відносин в продукції. Ми вже говорили про те, що великі латифундії були одночасно й великими майстернями, тоб-то об'єднували рільництво й ремесничу промисловість, що селянське господарство було зруйноване війнами, податками й лихварями; наслідок цього був той, що ремеснича й торговельна діяльність (всередині суспільства) не мала ґрунту, і римське господарство, не вважаючи на свій зовнішній блискучий розвиток (широка торговля дорогоцінними металами, матеріями, прикрасами, поширена банківсько-лихварська спекуляція і т. и.), залишилось господарством дрібної домашньої продукції з дуже незначним товарообміном. «Тільки в околицях Рима, цього великого ринку, сільське господарство набрало капіталістичного характеру, але що далі від столиці, то більше зникав цей характер і переважали форми продукції, які характеризують феодальний лад» (Сальвіолі).

Брак невільників в останні часи Римської імперії, звязаний із занепадом мілітарної сили Риму (викликаним руїною селянства), прискорив повалення імперії. Від тяжкої праці невільники вмирали. Недостачу в них доводилось покривати новими війнами, наскоками на менш вправних у військовому ділі диких сусідів-«варварів». Але з якогось часу й варвари доходили вищого ступеня суспільної, державної організації та військової техніки й могли вже не тільки боронитись, але й самі нападати на старовинні невільницькі держави. Тим часом військова міць останніх підупадала. Як ми вже казали, військову силу давало грекам і римлянам переважно селянство; воно ж несло на собі й головний тягар утримання того війська; таким робом підупад селянської верстви визначав підупад військової сили. Пролетаризована людність, постала в наслідок підупаду селянства, не надавалась до військової служби: «пролетарі» не хотіли воювати, не хотіли коритись дисципліні, були фізично слабкі, на війні нестійкі. Так владущі верстви прийшли до неминучости набирати військо з чужинців, варварів. «Варваризація» римської армії пішла так далеко, що в V віці нашої ери всі визначні римські полководці були вже не римляни, а варвари-германці. Але це не був порятунок—варваризація прискорила занепад Римської імперії.

Брак невільників довів до великого занепаду хліборобство, а потім і скотарство, що почало було розвиватись подекуди замість хліборобства. Працювати було нікому, і тому в тих країнах Італії, де найбільш була поширена невільницька праця, колись багаті латифундії повертались на порожні степи. Висока римська цивілізація гинула, торговля занепадала, обмін зменшувався. Ті селянські господарства, які залиши-

лись, перетворились знову на натуральні, замкнуті господарства, що продукували лише для власного вжитку. Власники латифундій, шукаючи нових способів використати свої власницькі права на землю, почали віддавати землю в оренду (на чинш) селянам, булим невільникам (яких праця вже не оплачувалась) і варварам-колоністам. Так відроджувалась селянська верства, *повертались назад феодальні відносини* з даниною і державними податками в натурі. Торговельний капітал занепав, впала і велика централізована імперія.

На початку IV віку Римську імперію було поділено на дві частини, східню (Візантію) і західню.

В V віці Західню Римську імперію германські племена зруйнували.

Застій у розвитку старовинних суспільств, розпад і занепад деяких із них викликано було застоєм, розпадом і занепадом витворчих суспільних сил, застоєм техніки і невідповідним використанням людської робочої сили. Зародки торговельного капіталу не переробили феодальних відносин у виробництві та руїнницького впливу невільництва на суспільні витворчі сили.

Питання про зародки й ролю торговельного капіталу в старовинних суспільствах і досі ще викликає суперечки серед частини дослідників, при чому одні з них (напр., К. Бюхер) тієї думки, що надаремно шукати там тих зародків (їх, мовляв, не було зовсім), а инші (напр., Е. Майєр) проводять чи не повну аналогію між античним і новітнім, зах.-европейським, торговельним капіталом. Постає ця суперечка з труднощів дослідження фактів старовинного життя инколи через брак потрібних матеріялів, а також і через неправильний теоретичний підхід до справи, через захоплення аналогіями, то-що. А дехто так навіть не вважає за потрібне серйозно спинятись на цьому питанні: мовляв,—«взагалі питання, чи був тоді капіталізм, чи не був, є гадання на гороховій гущі»[1]. Однак, у дійсності тут ходить про серйозне питання, і марксистська діялектика має спроможність розвязати його точною аналізою реальних історичних фактів. Ці факти помітив К. Маркс і дав їм зовсім виразну оцінку. Капіталізму (яко певної системи суспільної продукції) не було, але зародки торговельного капіталу в старовинному світі безперечно були—«Капітал, що дав відсотки, або, як ми можемо назвати його, маючи на увазі старовинну форму його,—*капітал лихварський,* разом зі своїм близнюком, *купецьким* капіталом, являють собою *допотопні форми капіталу,* котрі *народжуються куди раніш, аніж капіталістичний спосіб продукції* і зустрічаються вони в найрізноманітніших суспільно-економічних формаціях»[2]. І, дійсно, лихварський і торговельний капітал, як ми бачили, народився за кілька тисяч років до нашої ери. Після того, як почали вживати гроші, постав і торговельний капітал у формі лихварства і в формі посередницької торговлі. Перші зародки торговельного капіталу знаходимо вже за давньої давнини, наприклад, у Вавилонії. Але дальший розвиток його йшов не шляхом поширення з одного центру, а шляхом самостійного народження в окремих країнах. Торговельний капітал Передньої Азії на початку був звязаний виключно з тими країнами, котрі групувалися навкруг Середземного моря та Месопотамії. Далеко-східній торговельний капітал (китайський) утворився окремо (біля 2500 років тому) і лише пізніше звязався з капіталом передне-азійським. Торговельний капітал в старовинній Греччині (а пізніше і в Римі) повстав за кілька віків до нашої ери підо впливом торговельним Передньої Азії. Та, звісно, було б помилково вважати, що з того часу, як постав торговельний капітал, віджив феодальний спосіб виробництва. Ні, торговельний капітал дуже повільно підточував натуральні феодальні відносини і ні в старовинному Єгипті ні за Асиро-Вавилонської доби не зробився він гегемоном, бо натуральне господарство навіть в часи найбуйнішого розвитку торговлі залишалось там домінантною економічною формою. В Греччині та в Римі він так що й опанував значною частиною суспільного господарства, але й тут він не спромігся перетворитись на справжній «не допотопний» капітал[3].

---

[1]) Гр. Хименко. Нариси з історії розвитку економічних форм та економічних учень». Частина перша. ДВУ. 1928. Стор. 14.

[2]) К. Маркс. Капітал. Том III. Розділ XXXVI.

[3]) П. Кушнер. Очерк развития общественных форм.

Поспішний розвиток капіталізму, як відомо, базується на вивласненні дрібного виробника, на відокремленні (відділенні) його від засобів продукції. В старовинних суспільствах оце «відділення» (первісне нагромадження) відбувалося в дуже широких розмірах (пригадаймо, яка велика частина населення була без засобів продукції хоч би в старовинній Греччині та Римі), але на ґрунті його не витворився (через невільництво насамперед) капіталістичний спосіб виробництва: засоби продукції, зосереджуючись у руках землевласників і буржуазії, не перетворювались на капітал, а спролетаризована людність—не перетворювалась на наймане робітництво. «Гроші й товар самі собою ще не капітал»—зазначає К. Маркс, їх ще треба перемінити на капітал. Владущі верстви старовинних суспільств скупчували у своїх руках величезні матеріяльні багатства, величезну кількість товарів, набивали скрині золотом, грішми. Та походження тих багатств і їхнє суспільне, виробниче значіння було не капіталістичне, або дуже мало капіталістичне. Це був «допотопний капітал». Це був в основі все ще процес первісної акумуляції, бо величезні матеріяльні багатства накопичувано було не економічним способом, а простим грабунком, відбирано військовою силою, стягувано з підбитих народів яко данину, податок, а в ліпшім випадку, стягувано яко лихву, або шляхом своєрідної торговлі. Він не правив далі для розгортання виробництва, для капіталістичної акумуляції; багатства просто переходили з рук до рук, їх споживали, витрачали марно; найманого робітника, що, приклавши силу свою до тих багатств, до тих засобів виробництва, оживав би витворенням надвартости,—не було (а коли й був він, то не правив за рішаючий чинник в суспільній продукції).

Старовинні суспільства зайшли в глухий кут: витворчим силам не було як існувати й розвиватись. Владущі класи втратили всяку вагу в продукції засобів матеріяльного буття. Бувши рабовласниками, вони не провадили господарства, не керували ним; мавши можливості до інтелектуального розвитку, не цікавились розвитком техніки, дуже мало робили для дальшого піднесення продуктивности праці. Крім того, вони провадили і прямо руїнницьку роботу: багатства, що скупчувались у їхніх руках, не вкладали у виробництво, а проїдали та пропивали його, розтрачували на дорогоцінні прикраси, на велетенські (задля розвитку витворчих сил непотрібні) будівлі (піраміди, храми, палаци, то-що). Основна виробнича класа тих суспільств—селянство, а пізніше в якійсь мірі й ремесники так само, все більше втрачали на вазі, як робоча людська сила у виробництві. Замість робітників давали вони, пролетаризуючись, люмпен-пролетаріят, «цю, — як висловлюється Карл Маркс, — пасивну гнилизну розкладу найнижчих верств», що «згідно з усіма умовами свого життя з більшою охотою дозволяє купити себе для реакційних виступів», ніж змагатись за оздоровлення, за розвиток витворчих суспільних сил[1]).

Не дивно отже, що виснаження колоній привело зрештою до занепаду Римської імперії, цього, кінець-кінцем, великого, але трухлявого стовбура. Рятуючись від загину, суспільство Римської імперії примушене було повертатись знову до старих, здавалось вже перейдених форм суспільного розвитку: до феодалізації і крепацтва, до натурального

---

[1]) К. Маркс і Ф. Енґельс. Комуністичний Маніфест. Вид. «Шлях Освіти». Харків. 1923, стор. 33.

господарства. Велика, централізована держава розпалась; Західня Римська імперія впала і розпалась на окремі маєтки-держави [1]).

14. Античні теорії організації ідеального суспільства. Грецькі філософи бачили, що ті зміни в суспільному житті, які були звязані з пролетаризацією людности та з силою нових багатств, що нівелювала станові різниці й деморалізувала аристократів, можуть зрештою розхитати не тільки саму родовиту земельну аристократію, ба й ціле грецьке суспільство. Але вони не могли зрозуміти правдивих причин, які невпинно розточували з середини грецьке суспільство, руйнували його господарство, а разом із тим і ціле суспільне життя, і тому шукали порятунку у витворенні нежиттьових, утопічних теорій, які мала прийняти й зреалізувати суспільність, а передусім сама «благородна» шляхетська верства.

За найдавнішу з таких утопічних теорій вважають систему Талеса Халкедонського, що належить до середини V віку перед нов. ерою, і про неї ми знаємо не з оригінальних творів Талеса, а лише зі слів його сучасників. У своєму творі «Держава» Талес Халкедонський змалював ідеальний суспільний лад. За владущу повноправну верству в тому суспільстві мала бути лише земельна аристократія (шляхта). Її завданням мало бути: воювати й керувати державою; аристократи не повинні були марнувати час на господарську працю, торговлю й ремесництво—це не їхня справа; живучи в достатках, вони повинні розвивати духову культуру. Вся земля в державі мала бути поділена між аристократами, але працювати на ній мали невільники та позбавлені політичних прав селяни-хлібороби. Всенька промисловість, ремесництво, торг мали бути удержавлені: суспільні групи, що були зайняті в цих галузях господарства, мали бути поставлені в безпосередню залежність од держави (тоб-то від шляхетської верстви) і так само, як і селяни, позбавлені політичних прав. Як бачимо, це цілком реакційна теорія, яка дивилась не вперед, а назад, намагаючись створити «ідеальну» невільницько-крепацьку феодальну організацію і законсервувати її на вічні часи; подиктована ця система зовсім очевидно класовими інтересами шляхти, і міркування про добро «держави»—це лише прикриття тих інтересів.

Елементи, покладені в основу суспільства Талеса, досягли свого найбільшого розвитку й викінченості в соціяльній системі атенського філософа, аристократа з походження, Платона (427—347 р.р. перед нашою ерою). У своєму творі «Республіка» («Держава») піддав він гострій критиці сучасний йому суспільний лад, наплямував «спекулянтів» і «багатіїв» як себелюбців, людей з «нечистою совістю» і руїнників, і накреслив далі досить докладно свій суспільний ідеал [2]). Платон мислить своє ідеальне суспільство ізольованим од инших людських суспільств, замкнутим у собі на зразок великої громади. Він з самісінького початку підкреслює, що за основу існування такого суспільства повинна бути невільницька праця, що рабство є натуральна й неминуча річ, підвалина «вільної держави вільних громадян». Владуща й командна в Платоновій державі військова аристократія мала уникати

[1]) Г. Сальвиоли. Капитализм в античном мире. Этюды по истории хозяйственного быта Рима. Харьков. 1922.

[2]) Дивись уривок з твору Платона—«Держава» в книжці:—«Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений». Составил В. Волгин. Часть I. Институт К. Маркса и Ф. Энгельса. Вид. ГИЗ. РСФСР, 1928.

всякої фізичної праці, всякої участи в продукційному господарському процесі, а хто з аристократів заплямував би себе господарською діяльністю, мусів бути вигнаний з благородної аристократичної верстви й позбавлений політичних прав. Вільні громадяни: селяни-хлібороби, ремесники, купці — все це люди, які не можуть мати політичних прав і недостойні займатись таким високим ділом, як управління державою та оборона її. У Платоновій аристократичній республиці існують такі три суспільні верстви: 1) політична й військова аристократія, 2) верства селян, ремесників, купців та инших промислових людей, що організує й веде продукцію, і 3) невільники. Найбільш уваги присвячує Платон першій, владущій верстві. Для неї він пропонує комуністичну організацію, щоб усунути приватну власність та паралізувати індивідуальні нахили. В розпорядження комуністично-організованої шляхти віддає він усі суспільні добра—землю й инші багатства, а також і всю трудящу людність. Індивідуальний визиск трудящих кожним окремим землевласником-аристократом він замінює організованим колективним визиском і гнітом. Об'єктивно Платонові ходить не про скасування соціяльного класового визиску, а про найбільш ідеальну організацію його. Одначе суб'єктивно він мріяв про добробут «усіх громадян», мав на увазі «щастя не одної класи вояків-аристократів, а всієї держави». Всі громадяни повинні виконувати певні обов'язки в його ідеальній державі; всі класи повинні служити одна одній. Воякам-аристократам багато дається, але натомість багато від них і вимагається. Військова аристократична верства мала пильнувати військового діла, завжди тримаючи в руках зброю. Вона мала не змішуватись з иншою людністю і для того повинна була жити в окремих військових таборах, бувши завжди напоготові боронити державу від ворогів і задушувати внутрішні повстання трудящої людности та різні політичні змови. Члени військово-аристократичної верстви не повинні ані мати приватної власности, ані «доторкуватись» до золота і срібла; вони мали жити коштом «держави» в можливо простих умовах.

Платон особливо натискує на те, щоб військова й політична аристократія (так звані мудреці) була фізично здорова й розвинена інтелектуально та морально. Всі, хто мав якісь дефекти фізичні або моральні, підлягав виключенню. Справа аристократичного приплоду мала бути «державною» справою; родини не повинно існувати; жінки мали паруватися з чоловіками лише з єдиною метою дати здоровий та гарний приплід; тому вік, в який можна було паруватись, визначався законом: для чоловіків від 30 до 55 років, для жінок від 20 до 40 років; жінка, що завагітніла б після 40 років, мусіла викинути дитину; слабосилих новородків малося нищити, як то було в Спарті. Діти не знають своїх батьків. Зараз же після народження беруть їх до державних дитячих захистків, де й вигодовують їх громадські мамки, а потім виховують їх далі в юнацьких школах. Таким робом верства військової і політичної аристократії перетворювалась на одну велику мішану колективну родину, де ніхто не знав ані свого батька, ані своєї матери. Виховання дівчат так само мало бути державне; однаково, як і хлопці, дівчата повинні були виховуватись у фізичнім тренуванні, у презирстві до небезпек і смерти. Музика й мистецтво мали облагороджувати аристократичну молодь.

На двадцятому році життя малося поділити молодь на дві частині: одну—більшу, що все життя своє мала пильнувати військової справи, отже повинна була поповнювати військову аристократичну верству, і

другу — меншу, призначену для політичної роботи й науки, що повинна була поповнювати групу політичної аристократії—мудреців.

Заслуговує на увагу, що Платон обстоює повну рівноправність чоловіків і жінок. «Немає такої державної праці,—каже він,—яку можуть виконувати лише чоловіки або лише жінки. Природніми здатностями обидві статі обдаровані однаково, і жінка може брати участь у всіх справах... Нехай же жінки беруть участь у війні і в керуванні державою».

Нема чого говорити про те, що Платон не знайшов жадного співчуття своїй «ідеальній» державі не тільки з боку рабів та гелотів і демосу, але навіть і серед аристократії, яка з де-далі більшим азартом «доторкалась до золота і срібла», шукаючи найтонших насолод та втіх у гулящому житті. Платона зустріли гострою критикою, до його теорії поставились з недовір'ям і ворожістю: ніхто й гадки не мав одмовлятися від приватної власности, від родинного життя, ніхто з аристократів не мав найменшого бажання зрікатись своєї індивідуальности й пірнати безслідно в колективі, хоч би й аристократичному. Зустрівши отаке неприхильне ставлення до своєї системи, Платон пішов на поступки аристократичній психології і написав иншу книгу під назвою «*Закони*», де розвинув компромісову соціяльну систему. Ця друга ідеальна держава мала бути держава аграрна. Звичайно, і в цій державі залишалось рабство, звичайно, і тут владущою повноправною верствою мала бути аристократія, а инша, трудяща людність — безправна. Але в ній Платон захотів примирити право приватної власности серед владущої верстви з економічною рівністю всіх її членів. Нехай аристократи мають приватну власність, але нехай не зловживають нею, не переганяють один одного в багатстві, а будуть економічно рівні. Для цього землю, яка залишається власністю «держави», можна поділити на окремі ділянки й роздати її аристократам. Крім того, кожний аристократ міг мати у приватній власності й нерухоме майно, але з умовою, щоб вартість його не перевищувала вартости земельної ділянки більше, як учетверо. Аристократ не повинен займатись ані торговлею, ані ремеством чи яким иншим промислом, а найпаче повинен був стерегтися віддавати гроші на відсотки. Торговлю мали вести виключно чужинці; ремества, промисловість мали провадити невільники під доглядом вільних, але позбавлених політичних прав промисловців; у маєтках мали працювати невільники й селяни. Крім того, Платон зробив аристократам ще й дальші поступки: він погодився на залишення парної родини. Та щоб така сваволя в сексуальному житті не привела до руїни й цієї другої ідеальної держави через надмірне розмноження аристократичної верстви (що викликало б недостачу в землі), Платон висловлюється за те, щоб держава регулювала родинне співжиття, виховувала дітей і, крім того, мала право висилати зайвих членів аристократичної верстви за межі держави, засновуючи грецькі колонії. Вироблені в окремих маєтках продукти споживають аристократи комуністично, у спільних їдальнях. Вивіз товарів за кордон і довіз їх регулює «держава». Чужинці не мають права селитись на довше в державі й мусіли виїжджати з неї то швидше, що швидше збагачувались.

Ідеал Платона — ідеал аристократа-феодала, рабовласника й поміщика, який боїться життьової конкуренції енергійного, працьовитого й багатого демосу. Хоч Платон і говорить багато про добро цілої держави, проте об'єктивно його ідеал подиктований бажанням

охоронити верству аристократів-землевласників від розкладу й підтримати її мілітарну силу, потрібну як для оборони держави, так і для утримання в покорі та безправ'ї инших вільних громадян і невільників. Політичні ідеали Платона такі самі реакційні, як і вся його ідеалістична філософія, що ставила над усе абстрактну ідею і зводила нанівець людську змислову діяльність (цю основу всякої людської ідеологічної діяльности, основу людського культурного поступу).

Крім Талеса Халкедонського та Платона й инші грецькі філософи трудились над створенням системи такого суспільного ладу, який дав би можливість затримати, спинити економічну диференціяцію серед владущої аристократичної верстви і зберегти за нею командне становище в суспільстві. Вони бачили, що розвиток торговлі і взагалі економічного життя Греччини ламав старі військово-аристократичні традиції, висував на перші чільні місця у громадському житті не тих, що славились своїм старим аристократичним походженням, а тих, хто був багатий, управніший в комерційних справах, і всією силою свого аристократичного завзяття боролись проти цієї ненависної їм тенденції життя. Але під впливом цього самого життя й сами аристократи мусіли змінити свої погляди, пристосовувати свою психологію до нових обставин. Це бачимо, між иншим, на прикладі філософа Арістотеля (384—322 р.р. перед нашою ерою [1]).

Арістотель також подав образ ідеальної держави у своєму творі «Політика». Але це була держава вже значно одмінна від Платонової. Поперед усього Арістотель ставить перед державою иншу формою ціль, ніж яку ставить Платон. Арістотель вже цілком просякся індивідуалістичною психологією мінового суспільства, і для нього мета держави—в забезпечені добробуту не колективу, як чогось цілого й самодіющого, а кожної окремої людської особи, індивідуальности. Ходить Арістотелеві, як і Платонові, про одиниці аристократичної верстви й ніколи про рабів, гелотів і міський демос (ремесників, торговців, то-що); всі ці суспільні групи призначаються ним (так само, як і Платоном) для служби владущій аристократичній верстві. Маючи на оці щастя кожного аристократа-рабовласника зокрема, Арістотель зазначає, що таке щастя немислиме без приватної власности й сем'ї. Одначе, в той самий час він дбає про те, щоб нічим не обмежене право приватної власности й вільне родинне співжиття аристократів не довело їх до економічної нерівности і збіднення. Щоб уникнути цього, закон повинен прагнути, щоб усі аристократи посідали однакові багатства (однакове рухоме й нерухоме майно), а також повинен регулювати дітонародження. Всі члени владущої аристократичної феодальної верстви мають однакові, рівні політичні права і з віком доходять до управління державою; вони ведуть, по змозі, громадський спосіб життя, між иншим, обов'язково їдять у спільних їдальнях (але сами чоловіки, без жінок). Арістотель проти абсолютизму та олігархії.

За те, що Аристотель спостеріг деякі характеристичні моменти капіталістично-торговельного суспільства й дав їм яскраве формулування в «Політиці», буржуазний французький проф. А. Фульє називає цей його твір («Політику») «найбільшим твором не лише старовинного світу, але й усіх часів», «найвизначнішою

[1]) Н. Морозов заперечує правдивість наведених дат і бере під сумнів навіть історичність особи Арістотеля (Н. Морозов. Христос. ГИЗ РСФСР. Том I—VI).

пом'яткою античного генія» (проф. А. Фульє. История философии. С.-Петербург. 1902).

Філософ Євгемерос (Євгемер) Месанський (311—298 р.р. перед н. ерою) розвинув теорію, за якою в основу суспільного життя мала бути покладена централізована державна організація продукції і поділу продуктів, а філософ Ямбул у своїй утопії «Сонячна держава» уявляв собі ідеальну державу, як вільний союз комуністично організованих спілок. В ідеальній державі Ямбуловій всі засоби продукції і предмети споживання перебувають у колективній власності; на всіх лежить обов'язок працювати; старші віком керують. Ямбул уперше висловлює революційну на ті часи думку про обов'язок усіх брати участь у господарській праці, підкреслюючи при цьому, що притягненням усіх до виконання суспільно-потрібної праці скорочується час праці для кожного зокрема й тим утворюється для всіх можливість віддавати якусь годину для духового розвитку; таким чином, Ямбул уже звільнився від реакційної аристократичної психології і перейнявся психологією заможнішої «ділової» частини демосу.

Суспільний ідеал Ямбулів — комуністичний ідеал: «Суспільству, тоб-то всім його членам, належать продукти праці; всі зобов'язані працювати, користуючись однаковими правами, і кожен одержує потрібні йому речі для вжитку відповідно до його раціонально визначених потреб. Щоб визволити працю, треба усуспільнити засоби праці, встановити суспільне регулювання праці та подбати, щоб продукти праці використовувалось з найбільшою для суспільства користю й розподілялось справедливо. В «Сонячній державі» Ямбуловій жінки й діти спільні; люди сильні і красиві; всі живуть у згоді та в достатках, хоч і не в розкошах; релігія—культ сонця.

Думки Ямбула подекуди надзвичайно інтересні; деякі з них формою своєю нагадують (як то зауважив ще К. Кавтський) програмові формуловки новітніх соціялістичних партій.

Зародки торговельно-капіталістичних суспільних відносин у старовинній Греччині породили в суспільній свідомості натяки на ідеологію пізніших часів торговельного капіталізму.

Вже тоді, коли грецьке життя наближалося швидким темпом до занепаду, постало кілька нових соціяльних теорій. Під впливом індивідуалістично-мінових тенденцій у житті, під впливом занепаду демократії зменшується інтерес до громадського життя, збільшується інтерес до приватного життя, постають індивідуалістично-анархістичні теорії. Грек філософ Антісфен з Атен (371 до н. ери) розвиває суспільні ідеї, відомі під іменем ідей *циників*. Циники відкидають державні форми життя, подружнє життя, сем'ю, суд, поліцію, законодавство і взагалі всі суспільні норми, оскільки вони в'яжуть волю окремої людини, індивідуума. Вони—космополіти: не рідне місто, а вся земля—їхня батьківщина. Вони проти класових і станових різниць, за соціяльно-економічну рівність вільних суспільних груп, що не знають ні бідних, ні багатих, ані визискувачів, ані невільників, визискуваних. Це були великі революціонери свого часу, хоч їхнє ідеалізування «простого, природнього стану» людини й має реакційний характер.

Суспільні ідеї циників розвинула далі анархістична школа *стоїків:* філософ Зенон (341—270 р.р. перед нашою ерою) і філософ Арат Солойський. Стоїки вчили, що *людина повинна жити так, як то вказує їй природа й розум,* і для того їй непотрібна примусова державна орга-

нізація (Зенон[1]). Людина живе, щоб працювати; а щоб працювати непотрібна політично-державна влада (Арат Солойський). Як і циники, стоїки—космополіти. «Моя — батьківщина — це весь світ»— вчили визначні стоїки. Людство—це велика громада. Треба жити, як велить розум і природа. Держава, право, власність, сем'я—все це непотрібне, зайве.

Крім Греччини, ідеї стоїків поширились і в старовинному Римі. Тут виступили, як відомі стоїки, Сенека, Мусоній, Епіктет і Марк Аврелій. Але, загалом беручи, старовинний Рим був бідний на філософію й соціяльні утопії. В Римі не тільки заможні плебеї, ба й родовиті патриції підо впливом конкретних умов бурхливого матеріяльного буття вважали за ліпше займатись лихварством та різними спекуляціями матеріяльного характеру, аніж філософією чи абстрактним теоретизуванням взагалі. Тому й «філософія» римлян (у часи республіки й особливо в часи імперії) мала більше практичний характер. Так, Катон склав десять заповідей, які починаються словами: «Перший обов'язок людини—заробляти гроші» і містять у собі вказівки про те, як найдоцільніше можна використовувати гроші. «О, громадянине,—каже Горацій,—спочатку треба добиватись грошей, а потім доброчинности, бо гроші — все; багатство — це єдина потрібна річ». Проперцій також проповідував, щоб кожний ганявся за багатством, за золотом, бо воно «сильніше, як грім Юпітерів». Ціцерон досліджує природу грошей у суспільному економічному житті й дає патриціям господарські поради.

Суспільний занепад викликав і занепадницьку філософію в старовинному Римі.

Визначний філософ владущих клас, Сенека, навчав свого приятеля отакої життьової філософії: «Хіба ж у тебе є щось такого, що може утримувати тебе від смерти? Ти ж скуштував уже всіх утіх, що могли б змусити тебе баритися. Жадне з них не є новиною для тебе, ти всього вже мав до схочу. Ти знаєш смак вина і смак меду, то чи ж не все тобі одно, сто чи тисяча пляшок переллється через твоє горло? Так само ти наласувався скойок і раків. Через твоє багатство на майбутні роки не лишилося для тебе нічого неспробуваного. І від цього ти не можеш одірватись? Чого ж тобі ще може бути шкода? Друзів або батьківщини? Але хіба ж ти їх цінуєш хоч би стільки, щоб ради них пізніше повечеряти? О, коли б тільки твоя сила, ти загасив би навіть сонце, бо ж ти нічого не зробив гідного світла. Признайся, що ти зволікаєш зо смертю не тому, що тобі шкода курії, форума чи навіть природи. Тобі шкода кинути м'ясний ринок, на якому ти. однак, уже все перекоштував» [2]).

Та, як ми вже зазначили, значіння ідеологічної творчости старовинних римлян полягає не в теоретичних досягненнях, а в здобутках практичного, так би мовити, «утилітарного» знання. Рим у свій час багацько дав для розвитку геометрії, математики, астрономії (сам Юлій Цезар написав книжку «De astris»—«Про зорі»). Рим склав календаря (так званого юліянського) і утворив «Римське право», що пізніше дуже придалося европейському буржуазному суспільству, побудованому, як і античне суспільство, на принципі приватної власности.

---

[1]) В ідеальному суспільному співжитті Зенона немає ні влади, ні офіційної релігії, ні грошового господарства; в ньому панує повна воля, згода, любов і рівність, комуністично-анархічні відносини аж до спільности жінок.

[2]) Н. Васильев. Вопрос о падении Западной Римской Империи.—Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Том XXXI, вип. 2—3.

15. Ідеалізм і матеріялізм у старовинних суспільствах Греччини й Риму. В царині філософії у старовинному світі визначилось два напрями мислення — ідеалістичний і матеріялістичний.

Батьком *ідеалізму* був Платон (427—347 перед н. ерою). Його належність до аристократичної класи, до тої класи, що, виконавши свою історичну місію, вже занепадала, класи, для якої вже не існувало перспектив дальшого розвитку, подиктувала йому відірвану від життя, безкровну, мертвотну, абстрактну, ідеалістичну філософію. Платон оголосив увесь дійсний світ, як несущий, як примару. Вічно існують, мовляв, лише первотвори всіх видимих речей, прегарні нематеріяльні їхні зразки—ідеї. Речі, що ми їх бачимо, беремо в руки, відчуваємо, це лише недосконалі відбитки відповідних ідей; вони лише нагадують кожне свою ідею, як тінь речи лише нагадує саму річ. Таким робом створив Платон науку «про два світи», науку, що лягла в основу християнської релігії і всіх пізніших ідеалістичних систем. Існує, мовляв, два світи: наш світ, земний—гріховний, тілесний, недосконалий, несталий і мінливий, і инший світ, світ вічних ідей, де панує краса, істина, гармонія. До цього «потойбічного», ідеального світу й повинна змагатись людина. Коротко, аристократ, втративши суспільний ґрунт під ногами, шукає втіхи у вірі в потойбічний світ, неприступний для руїнницьких рук демосу.

Теоретично ідеалізм Платона ґрунтується на фетишизації людської думки й уяви. Він бере наші ідеї, тоб-то думки, поняття й уявлення, що створюються нашим розумом, виникають у нашому внутрішньому, психічному житті, і надає їм самостійного існування. З витворів нашої розумової діяльности створює окремий, незалежний од реального буття світ.—Відхиляючи увагу суспільної свідомости від пізнання реально сущого світу, філософія ця являється виразно реакційною.

Та все ж учення Платона про ідеї має не аби-яке гносеологічне значення (розуміється, коли очистити його від ідеалізму [1]). Платон зазначає, що між тим світом, що ми його бачимо, та ідеальними—є посередники, котрі треба добре дослідити. Посередники ці (на думку Платона) суть загальні світові закони, загальні типи, що виявляють себе в окремих істотах. Киньте в землю зерно квітки; ви наперед знаєте, що з нього виросте квітка, подібна до тої, яка дала те зерно, а не якогось иншого виду. Отож, значить, вид цей існує не лише у вашій уяві, але й у природі; так загальні закони мислення зливаються з загальними законами природи. У вічній дійсності існує щось, що обумовлює можливість родів, типів, законів, котрим підлягає матеріяльний, змисловний світ. Є, наприклад, принцип, що робить можливим існування людини, тварини, квітки. Цей принцип обов'язково містить в собі позитивні властивості, що він їх передає людині, тварині, квітці. Це—ідеал людини, тварини, квітки; ідеал, що являє собою вищу дійсність, вищу реальність, з котрої походять всі істоти і всі явища; принцип у Платона—це живий образ, вічний зразок, всетворча ідея. Людське пізнання, дух іде через відчуття, змислове пізнання до поняття родів, а від родів до ідей. Але оскільки в мінливих явищах природи жодна властивість не виявляється вповні, людське знання також неповне, мінливе; воно «підлягає змінам і зміняється відповідно до різних об'єктів, що звемо їх істотами»; людина ніколи не може дійти повного знання. Ідея існує сама в собі, а не в явищі природи (принцип людськости живе сам в собі, принцип краси живе в собі і т. д.). Ідея—вічна, незмінна, загальна. Відносно об'єктів і пізнання людського є вона принцип буття, а разом і принцип знання. Ідея (і лише вона) робить можливим буття. Відношення об'єктів до ідеї називає Платон участю (participation). Наприклад, людина бере участь у красі, добрі (себ-то має красу, володіє здатністю бути доброю), але вона не є ані краса, ані добро. Свої недосконалі якості запозичає людина у досконалої ідеї. Як це воно робиться так, що ідея водночас існує сама в собі і в явищах природи, в живих істотах (що беруть у ній участь) — не відомо,

[1]) *Гносеологія*—наука про пізнання, про людське мислення.

зазначає Платон; «це тайна буття, що ми її не можемо з'ясувати». Як ми вже зазначили, бувши принципом буття, являє собою ідея водночас і принцип знання. Пізнавати,—каже Платон,—значить викривати, знаходити, помічати єдність у многообразному, підводити явища під закони, а далі—менш загальні закони зводити до більш загальних, а вже ці загальні доводити до вічної, загальної дійсности, що за виявлення її вони правлять. Пізнавати—значить бачити всі явища в їхньому єдинстві, чистоті, досконалості, тоб-то в їхній ідеї. А коли пізнаємо окремі ідеї (вічної істини, краси, справедливости), треба тоді і їх привести до єдинства, бо кінець-кінцем існує єдина ідея, що охоплює, містить в собі всі инші,—ідея ідей. Ідея ця—є найвище єдинство; змістом своїм являє найвищу досконаліть, себ-то добро; вона є найвищий принцип буття й мислення, тому буття й пізнається розумом.

«Душа бачить за допомогою розуму,—каже Платон.—Коли вона дивиться на речі, що їх освітлює істина й буття, вона виразно бачить їх, пізнає і здається розумною, а коли вона звертається до того, що перебуває в темряві, до того, що народжується й гине (себ-то до матеріяльного світу), її зір вже не такий гострий, він мутніє, з'являються мінливі погляди, вона ніби зовсім втрачає розум. Отож знай, що ідея добре освітлює об'єкти пізнання світом істини, що саме вона наділяє душу здатністю пізнавати, що вона є принцип знання та істини, оскільки охоплює їх розум. І хоч би які прекрасні були знання та істина, ти можеш бути певним, що ідея добра відокремлена від них і перевищує її красою своєю».

Учень Платонів Арістотель (384—322 р.р. перед нашою ерою) був також ідеалістом в філософії. Він навчає, що матерія цілком підлягає формі й що загальне поняття завжди постає раніше, як конкретна індивідуальна річ. Все, що існує навкруг нас, недосконале: самий рух, зміни, що їх зазнають речі—доказ цьому. Причина руху—благо, до якого змагається все суще; благо притягає до себе сили матерії. В цьому русі найбільш досконалий акт—це мислення. Рух—це бажання, а бажання—мислення, думка. Закінчена думка, що охопила, опанувала яку річ цілком, і є, власне, буття. Отже, буття—то є мислення, думка, свідомість. Над усім у світі стоїть чисте мислення; воно є бог, воно є первопричина, основа всього сущого, джерело добра.

Надаючи такого виключного значення мисленню, Арістотель уділив велику увагу дослідженню формальних законів мислення, започаткував науку про людське мислення—*логіку*. Він намагається відкрити й з'ясувати формальні закони наукового мислення. Логіку вважає Арістотель за описову науку форм мислення, себ-то за морфологію мислення (тому то його учні й називали логічні праці Арістотеля «органоном»). Мета мислення (отож і логіки)—пізнати природу і суспільство. Коли людство хоче жити й розвязувати тяжкі завдання будування свого життя, то воно потрібує знання, що відбиває дійсність. Наука, на думку Арістотеля, можлива лише в суспільстві, і мета її—служити суспільству. Істини доходить людина через розум, себ-то за допомогою здатности нашої до мислення. Отож розум являє собою частку дійсности і, бувши засобом (знаряддя) до пізнання, потребує такого самого вивчення, як і всяке инше явище природи. Тому-то утворення логіки вважав Арістотель насамперед за завдання практичне. Він ставив собі завдання докладно та систематично дослідити закони правильного (себ-то такого, що відповідає практиці) мислення, задля того, щоб користуватись мисленням не стихійно, а свідомо. Звідси й пішла так звана *формальна логіка*—морфологія дедуктивного, насамперед, мислення. Що правда, вона досліджувала форми мислення ніби в застиглому стані, себ-то з'ясовувала не процес наукового дослідження, а лише його наслідки, та проте і як така мала вона велике значіння. Формальна логіка вивчає статику мислення та його техніку. Не дивно, отже, що в ній домінатну ролю відограє проблема здатности робити правильні силогізми (висновки з певних тверджень). Арістотель перший дає точний опис деяких форм силогізмів.—На питання—звідки походять наші дедуктивні, оперативні, логічні закони, Арістотель відповідав, що вони суть наслідок розумової діяльности, наслідок абстракції з матеріялу досвіду, що до неї (абстракції) доходимо ми шляхом порівняння та узагальнення. Звідси походив і Арістотелів критерій правдивости, правильности мислення: закони мислення правдиві саме тому, що вони походять з досліду. Ми встановляємо логічні істини таким само методом, як і всі инші істини, себ-то шляхом порівняння, з'ясування різниць, шляхом ствердження та відкидання, класифікації й дефініції. Це був шлях емпіризму в гносеології. Отож

не зважаючи на ідеалістичність Арістотелевої філософії, в його науці про логіку заховано було важливе переконання, що мислення відбиває дійсність і походить з неї [1]).

Платон і Арістотель були потім улюблені філософи європейського середньовіччя.

Ідеалістична філософія—це філософія переважно часів занепаду суспільного життя в цілому або певної класи його.

Матеріялістична — навпаки. Це — буяння молодих сил, передчуття перемог, шукання реального знання. Початки її у старовинній Греччині припадають на добу розцвіту грецької торговлі, на добу, коли людська свідомість повільно визволялася з-під тягаря анімістично-релігійних фантастичних уявлень про світ і шукала стежок до точного знання. Вже в VI віці перед нашою ерою в іонійських колоніях (що лежали на сході Греччини і звязували Схід і Греччину) розвинулось серед учених змагання дати різним явищам не релігійне, а матеріялістичне пояснення [2]).

Задумуючись над питанням про початки видимого світу, шукаючи причин тих різнорідних змін, що відбуваються в природі, іонійські вчені доходять висновку, що в основі світу лежить якась первісна матерія, здатна рухатись, немов би жива, сама по собі; постає філософська течія, відома під іменем *гілозоїзму* (від грецьких слів «гюле»—матерія, «зое»—життя). Одні з учених філософів вважали за таку первісну матерію воду (Талес), другі—повітря (Анаксімен), треті—вогонь (Геракліт), четверті—безпочаткову і безконечну в просторі матерію (Анаксімандор).

Шукають,—учив Геракліт Темний (540—470 р.р. до н. ери),—дійсно сущого, незмінного. Та даремні такі шукання. У світі все йде, біжить, відмінюється без упину. Все, що ми бачимо, існує і в той самий час не існує, бо кожний момент воно змінюється, постає заново. Немає в світі нічого постійного, крім самої непостійности. Закон руху—це суперечності, що збігаються в гармонію, і гармонія, що розпадається під впливом суперечностей. Відбувається взаємне перетворення і постійний звязок між явищами. Рух явищ вічний. Форми матерії гинуть, щоб знову повернутись, і повертаються, щоб загинути. «Світу ніхто не створив; він був і буде. Рух не має кінця». Буття не існує, а постає, воно є вічний ритмічний рух.

Геракліт народився в торговельній грецькій колонії *Ефесі* й походив з аристократичної родини. Швидкі зміни в суспільному житті Ефесу (боротьба демосу з аристократією) і чаштовхнули його на думку про мінливість, непостійність буття.

Закінчену матеріялістичну філософську систему, що немов би завершила іонійську школу, створив Демокріт (народився в середині V віку до нашої ери у фракійському місті *Абдерах*, яке було визначним торговельним пунктом). З професії крамар, що мав стосунки з різними суспільними групами й об'їздив багато країн, Демокріт створив атомістичну теорію. «Власне, ніщо не гине й не постає,—вчив він,—відбувається лише різне поєднання й роз'єднання атомів (неподільних частин матерії). Основна властивість атомів—це вічний рух, який відбувається неминуче з конечности. З нічого не може постати щось; ніщо з того, що існує, не може бути знищене. Ніщо не відбувається

[1]) А. Варьяш. Логика и диалектика. Стор. 9—12. ГИЗ. РСФСР, 1928.
[2]) Арістотель назвав іонійських філософів фізиками.

у світі випадково, а все має якусь основу й відбувається з конечности». Демокріт перший з філософів оголосив наші відчуття, враження за джерело пізнання й намагався довести, що в наших думках немає нічого такого, що не пройшло б спочатку через відчуття. Думки лише відбивають враження, що ми їх одержуємо від зовнішнього світу, від рухливих атомів.

Через 100 років після Демокріта матеріялістичну систему розвинув філософ Епікур, який народився року 341 перед нашою ерою (тоб-то жив за доби, коли в суспільній свідомості старовинної Греччини запанував індивідуалізм, а в свідомості аристократичної класи, що загибала,—песимізм).

Беручи за основу своєї філософії атомістичну теорію Демокріта, Епікур слідом за Демокрітом учив, що все наше психічне життя є виявлення матеріяльної субстанції. Думка—це певний рух атомів. Світ, тоб-то мінливі сполучення атомів, існує вічно; твердження, що світ створив бог,—байка. Так само, як байка є наука про безсмертя душі. Душа вмирає разом із матерією. Отже, нема чого боятися смерти. Існує лише єдине життя—на цьому світі. І треба, щоб кожний використав його як-найкраще; всяка насолода, задоволення, що його має людина, є добро, а страждання—зло; нехай кожен дбає про своє щастя. Таким робом настане щастя всіх, щастя суспільства.

У II віці (до нашої ери) філософію Епікура було перенесено до Риму й тут перекручено та знівечено, обернуто на проповідь нічим нестриманого змагання до насолод, і лише визначний римський поет Лукрецій Карр (що народився року 99, а помер р. 55 перед нашою ерою) подав наново філософію Епікура у правдивому світлі і зробив навіть спробу застосувати матеріялістичний світогляд до питань суспільно-історичних (в поемі «Про природу речей»). Та в Римі, що розкладався, не було ґрунту для матеріялістичної філософії Епікура. Навпаки, суспільна свідомість почала розвиватись тут у напрямі ідеалістично-релігійному.

Закінчуючи, підкреслимо, що філософи-матеріялісти старовинного світу були великі революціонери свого часу: мужньо виступали вони проти релігійної ідеології і поборювали ідею безсмертя душі, зазначаючи, що ця ідея тримає людину в страху перед смертю і тим в'яже її волю. Багато в філософії старовинних матеріялістів було помилкового, але в цілому це була філософія живої людини, що хоче жити, хоче пізнати реальний світ і опанувати його[1]).

16. Первісне християнство. Дезорганізація життя в античному світі викликала ідеологічні шукання не тільки серед філософів—представників та ідеологів владущих клас, але й серед пригноблених народніх верств. Шукання ті вилились у релігійну форму. Об'єднання багатьох народів з різними релігіями під владою Римської республіки, а потім імперії давало величезний матеріял для релігійної творчости. Народи позичали один у одного богів, культи, догми; раз-у-раз творились і розпадались численні секти, породжуючи релігійний хаос. Кінець-кінцем з того хаосу викристалізувалася нова дужа релігія — християнство.

Початок свій первісне християнство вело з Палестини, від єврейських народніх мас. Християнство, — зазначає проф. Богораз-

[1]) Ф. А. Ланге. История материализма.
С. Я. Вольфсон. Диалектический материализм. Госуд. Изд. Белоруссии. Минск. 1925.

Тан,—народилось від іудейства і в перші два століття свого існування було воно просто одною з іудейських сект. Євангельскі книги, що дійшли до нас в грецькій мові, мають в собі зовсім ясні ознаки перекладу з єврейського або аравійського[1]). Отож, щоб простежити його, треба спинитися на тодішніх обставинах єврейського життя.

Палестина лежала в старовинні віки на перехресті важливих торговельних шляхів, а саме: Єгипет—Месопотамія, Аравія—Фінікія. Це спричинило розвиток торговлі й різних промислів серед єврейського суспільства, а тим самим і значну класову диференціяцію його. Вже в VII—VI віках перед нашою ерою маємо в євреїв велику земельну аристократію, малоземельне селянство, багату торговельно-купецьку верству, ремесників і міську бідноту. Чужі наїзди на Палестину й підбої внесли великі пертурбації в суспільне єврейське життя (визначивши в остаточному результаті історичну долю єврейського народу).

Як відомо, єврейський нарід, ще бувши скотарським, зорганізувався у військову державу (десь ще за тисячу років перед нашою ерою), яка пізніше, при внуках Давидових, розпалась на двоє царств: Ізраїльське та Іудейське. Та єврейські держави не надовго вдержали свою самостійність. Від IX віку до VII перед нашою ерою вся Передня Азія, а в тім і Палестина попала під панування Асирійської держави. У кривавих війнах загинуло Ізраїльське царство, розбите і зруйноване кількома наворотами. У другій половині VI в. перед нашою ерою виступає з завойовницькими планами Мідійська держава й за підмогою Вавилону кладе кінець Асирійській державі. Вавилон і собі веде завойовницьку політику супроти своїх сусідів і руйнує в VI віці перед н. ерою Іудейське царство, перевівши єврейську людність у неволю. За чверть століття—539 р. до н. ери—впав Вавилон під ударами Перської держави. Перська держава впала під ударами Македонської монархії (Олександра Великого). Македонську державу розгромила Римська імперія і євреї підпали під її володіння (у II віці перед нашою ерою).

Під час вавилонського панування в Палестині (в VI віці перед н. ер.) сталися значні зміни в суспільно-економічних відносинах євреїв, а саме: єврейську земельну аристократію було вигнано з Палестини, а її латифундії поділено між селянами. Вернувшись до Палестини після занепаду Вавилону (539 року перед н. ерою), ця аристократія вже не могла повернути назад свого колишнього ані маєткового, ані політичного становища. Боротьба за державну незалежність єврейського народу, яка тривала довгі роки під проводом аристократії, не довела до мети: з-під вавилонського панування євреї попали під перське, потім грекомакедонське й нарешті під римське панування (у II віці перед наш. ерою). Все це привело до того, що обезземелена й позбавлена політичної влади єврейська аристократія мусіла шукати собі якихось инших засобів до життя; в цьому шуканні вона зверталась часто до торговельної діяльности, мандрувала в чужі краї, шукаючи заробітку. В чужі краї тяглась і міська голота (люмпен-пролетаріят, збіднілі ремесники), що не мала з чого прогодуватися вдома. Так розвинулось єврейське розсіяння ще до н. ери. Спочатку у східній частині Римської держави (в Олександрії та инших містах), а потім і в західній (і в самому Римі) постають єврейські громади—скупчення торговельного та почасти ремесничого люду. Енергійні, меткі єврейські емігранти доходили до великих впливів у господарському житті тих місцевостей, де вони осідали, а разом із тим служили культурним звязком між єврейським і місцевими народами. Це пізніш відограло не аби-яку ролю в поширенні християнства.

[1]) Проф. В. Богораз-Тан. Християнство в свете этнографии. Стор. 7. ГИЗ РСФСР. 1928.

Та вернімось до Палестини. Місце земельної політичної аристократії заступила там до якоїсь міри священнича верства. Вона взяла собі на відкуп стягання податків з єврейської людности й мала з того чималі прибутки. Разом із купецькою верствою та землевласниками духівництво всю енергію свою направляло на те, щоб кожного разу пристосуватися до нових політичних обставин і забезпечити за собою право на експлоатацію єврейських народніх мас. Коли Палестина підпала під римське володіння, маєтні єврейські верстви почали швидко переймати римську культуру й романізуватись. Їхньою провідною політичною партією (сектою) була організація *саддукеїв*. Менш заможні суспільні групи (міські і сільські) були невдоволені з непатріотичности духівництва й багатіїв: цим групам римське панування дошкуляло далеко більше, і вони ніколи не переставали мріяти про національне визволення єврейського народу. Пророк Даніїл (II ст. перед нашою ерою) і инші видатні патріоти єврейського народу були ідеологами цієї дрібно-власницької верстви. Та що тяжчий був римський гніт, що менше залишалося надій на збройне повалення його, то дужче сходила на релігійні манівці ця національно-визвольна політична ідеологія. Між дрібно-власницькими—сільською і міською—верствами постає дві суспільно-релігійні секти: *фарисеїв* і *єссеїв* (у II віці перед н. ерою). Для нас особливо цікава друга, і про неї ми скажемо кілька слів[1]). Єссеї ставили собі за мету мирну, неполітичну перебудову суспільного життя на основах споживчого комунізму; вони мали спільне житло; їхні братства вели инколи громадське господарство—хліборобське або ремесниче. Ті, що працювали в чужих господарствах, приносили свій заробіток громаді. Для керування справами своєї громади обирали вони старших (керівників), яким слухняно корилися. Своє господарство вели вони власними силами, *відкидаючи невільництво*. Римський уряд підозріло задивлявся на єссейські громади й пильнував, щоб вони не викликали часом якогось більшого політичного руху; тому єссеям було заборонено виробляти зброю і торгувати нею. Що-до морально-релігійних уявлень єсеїв, то в центрі їхньої релігійної системи стояло шанування сонця; вони відкидали криваві жертви богові. Погляди єссеїв на родинне життя не були суцільні: одні з них одкидали подружнє життя, як грішне й невгодне богові, инші ж, навпаки, вважали його за боговгодне й потрібне. В середині першого віку нашої ери єссеїв нараховувалося кілька тисяч; під час погрому Ієрусалиму імператор римський Тит (у 70 р.) знищив разом із руїною Ієрусалиму та розгромом єврейських патріотичних організацій також і єссейські громади. Єссеї не були політичною організацією і не мали помітного впливу на єврейське політичне життя, але їхній релігійно-суспільний світогляд мав безумовний вплив на витворення первісної християнської ідеології.

Подібні до єссеїв громади споживчо-комуністичного характеру були не лише в Палестині, але і в инших областях Римської держави (наприклад, в Єгипті була єврейська секта терапевтів).

Християнство пішло від єврейської міської бідноти, серед якої було чимало пролетарських елементів. Через великі податки й лихварство багато єврейської сільської і міської людности спролетаризувалося. В Ієрусалимі та инших містах Палестини зібралися десятки тисяч бідноти,

---

[1]) Відомості про єссеїв маємо в історика Іосифа Флавія і філософа I століття Філона.

яка нічого не мала, палала ненавистю супроти маєтних, владущих верств. А через те, що систему соціяльного визиску вінчало в ті часи римське панування, гнів безпритульної й голодної маси звертався попереду усього проти цього чужинецького панування, набираючи національно-патріотичного забарвлення. Єврейська біднота творить політичні революційні об'єднання для боротьби проти римського гніту. Ці об'єднання підтримують спочатку й дрібно-власницькі єврейські суспільні групи; навіть маєтні та експлоататорські єврейські верстви не противляться тому, щоб єврейська біднота боролась проти конкурентних з ними римських владущих верств. Так приходить у Палестині до низки народніх повстань під проводом міської бідноти. Одно з таких повстань сталося саме в часі, на який немов би припадало (за «євангелієм») народження Христа [1]); за центр цього повстання був Ієрусалим та Галілея. Спочатку невеликі військові відділи розрослися пізніше в цілу кількатисячну армію. Повстанські маси обрали собі «царя Іудеї» і поставили собі за мету відбудувати єврейське незалежне царство. На превелику силу вдалося римлянам задушити це повстання; з числа полонених повстанців аж 2.000 було покарано на смерть через розп'яття на хресті. Після цього повстання виникли нові, не менш грізні. Біднота, придавлена тягарем нужди, не складала зброї і вперто намагалася організувати й оборонити «свою державу». Вожді революції в палких закликах до народу оповіщали про прихід давножданого визволителя єврейського народу—Месії. Та царство земного Месії не приходило. Римляни жорстоко задушували одно повстання за одним. Маєтні, експлоататорські верстви єврейського народу, їхні політичні класові проповідники, *саддукеї,* почали нарікати на голоту й виявляти своє незадоволення з повстання. Заможніші з дрібно-власницьких верств (під проводом фарисеїв), яким невдале повстання несло також господарську руїну, й собі відступилися від бідноти. Виснажена, знекровлена біднота стала втомлюватися фізично і тратити завзяття, зневірюватися. Колись огненний революційний рух, палка боротьба за національне й соціяльне визволення, став поволі перетворюватися на аполітичний, релігійно-моральний рух, що своїм моральним змістом нагадував ессеївську секту—почало творитися *християнство,* як «ідеологія безнадійно пригноблених».

Місце бойових політичних організацій бідноти заступили релігійно-добродійні об'єднання. В Ієрусалимі постали християнські громади, складені переважно з міської бідноти. Їхня мета була взаємно допомагати бідним членам, боронити (коли це було можливо) свої економічні інтереси, вести товариські розмови на пекучу тему про Месію, що «таки мав прийти й визволити» гноблені маси з тяжких злиднів, з-під тягара соціяльного визиску й упослідження. Але цього сподіваного Месію уявляли вже не в образі палкого революційного ватажка, не в образі могутнього єврейського царя з мечем у руці, а в містичному, релігійному значінні: він мав прийти, щоб виконати велике діло морального переродження людства.

Певних історичних відомостей про життя первісних християнських громад ми не маємо. Правда, чимало говориться на цю тему в основ-

[1]) Ми тут зовсім не торкаємося особи Ісуса Христа, що, як показують наукові досліди, була мітична. Дивись, приміром, праці проф філософії А. Древса: Dr. Artur Drews. Die Christusmithe і Das Markus Ewangelium ein Zeugniss gegen die Geschichtlichkei Jeusu. Jena. 1921. (А. Древс. Міт про Христа і Євангеліє Марка—доказ неісторичности Ісуса).

них християнських книгах: в «*Діяніях апостолів*», в «*Одкровенії Іоанна*», в «*євангеліях*», в писаннях Климента Олександрійського, Лактанція, Амвросія Медіоланського та Іоанна Златоустого[1]). Але матеріяли ці не дають певних відомостей, хоча б уже через те, що написано їх значно пізніше від того часу, про який іде в них мова (так, приміром, «Діяння апостолів» написано у II столітті на основі переказів). До того ж можливо ще, що життя первісних християнських громад оці пізніші ідеологи християнства (євангелісти, апостоли, отці церкви) значно прикрасили. Коли все ж базуватись на цих джерелах, то можна з певністю сказати лише одно, а саме те, що убогі християни збирались задля спільних трапез, об'єднувались у громади задля різноманітної підтримки членів організації, задля братнього поділу тих жертв, що надходили до громад. Міська біднота, з якої складалися перші християнські громади в Ієрусалимі, а потім вже в инших містах Палестини та цілої Римської імперії, не посідала засобів продукції, тому не могла й думати про організацію виробничих підприємств—спілок.

Цей споживчий характер християнського комунізму знайшов своє ідеологічне оформлення, між иншим, і в євангельській науці про те, що люди не повинні клопотати собі голову господарськими справами, а жити так, як живуть «птиці небесні, які не сіють і не жнуть і не збирають у житниці свої».

Як і раніш, біднота або не мала праці, або була ввесь час прикута до маєтків, майстерень та инших підприємств маєтних клас (отже, не завжди мала спромогу навіть одійти від місця своєї праці). Все це спричинилося до того, що навіть споживчий комунізм не був постійним і обов'язковим елементом усіх християнських громад. Пролетар працював там, де знаходив працю, і приносив до громади лише свій заробіток, та й то не завжди й не ввесь. Коли до християнських громад почали прилучатися дрібно-власницькі елементи (селяни, ремесники, то-що), вони здебільшого залишали за собою свої ґрунти й инше майно, передаючи до громади тільки частину прибутків із своїх господарств. Передачу всього майна громаді вважали за річ добровільну та добродійну.

Спиняючись на питанні, чи були елементи комунізму (хоч би споживчого) в суспільній організації первісних християнських громад, К. Кавтський пише: «Коли задля організації громадського чи кооперативного сільського господарства були вже потрібні умови за доби постання християнства, то таких умов зовсім бракувало в той час задля розвитку кооперації в міській промисловості. Оскільки остання існувала, процювали в ній раби або ремесники в себе вдома. Такі великі підприємства з вільними робітниками, що ними були великі селянські родини, в містах були дуже мало відомі. Раби, ремесники, носії, далі розносники, крамарі і люмпен-пролетарі—ось з кого складалися нижчі класи міського населення того часу, що серед них могли розвинутись комуністичні тенденції. Та в цьому середовищі не було жадного фактору, що за його допомогою можна було б спільність майна перетворити в спільне виробництво. Тому з самісінького початку доводилося обмежитись спільністю споживання. А ця спільність у свою чергу зводилась виключно до спільних трапез. Так само,

[1]) «Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений». Составил В. Волгин. Часть I (Розділ—«Христианский коммунизм»).—Институт К. Маркса и Ф. Энгельса. Вид. ГИЗ РСФСР, 1928.

як на батьківщині християнства, так і південній та середній Італії, одіж і помешкання не відогравали особливо значної ролі. А що-до спільности одягу, так навіть такий крайній комунізм, як ессеївський, обмежився лише спробами. В цій сфері приватна власність неминуча. А спільність житла у великих містах було тим тяжче здійснити, чим далі стояли одна від одної майстерні, що в них працювали окремі члени громади, і чим більше розвинена була спекуляція на будинки, яка вимагала (у великих містах раннього християнства) великих грошей, щоб купувати будинки» [1]).

З Ієрусалиму християнство поширилося далеко за межі Палестини, спочатку у східній, а потім і в західній частині Римської імперії. Хоч воно було вже переважно морально-релігійною теорією, проте з його іменем були звязані спогади про великі революційні повстання єврейських пригноблених мас, а в його моральній науці мав реальне значіння протест проти соціяльної нерівности, гнів супроти багатіїв, ідея рівности всіх людей. І цього було досить, щоб первісне християнство, з його неясною наукою не то про земного, не то про небесного визволителя гноблених мас (Месію), з наукою, що несла, коли не негайне визволення, то надію на нього і втіху страждущим,—цього було досить, щоб воно знайшло щирий відгук серед убогого люду великої многоликої Римської імперії. Під прапор християнства посунули пролетарі, убогі ремесники, всі визискувані верстви спочатку геленістичного, грецького світу (в I і II віках нашої ери), потім—з II віку нашої ери—і західнього, Римського світу. Єврейські колонії відограли свою ролю в цьому процесі поширення християнства.

В умовах дезорганізованого римського суспільства первісне християнство знайшло дуже придатний ґрунт і швидко перетворилося з національно-єврейської релігійної секти на інтернаціональну релігію пригнічених клас.

Мало певних відомостей маємо ми з життя первісних християнських громад, скупі відомості маємо і про ідеологію первісного християнства. Відомо, що християни були проти соціяльної нерівности, що вони виступали проти багатіїв, що вони були за рівність людей. Але тим часом невідомо напевно, як ставились вони до невільництва, хоч між християнами були й невільники, хоч ессеї і були проти невільництва. Те, що ми вже напевне знаємо про християнство, стосується до другого, третього, четвертого і пізніших віків. Але це була вже ідеологія не первісних християн,—не убогої людности, хоч отці церкви і нав'язували її до ідеології первісного християнства; це вже була творчість на ті часи людей добре освічених, обізнаних на філософії грецькій та римській. В ідеології християнства цієї доби заслуговує на увагу вчення про *натуральне, природнє право.* У Амвросія Медіоланського (італійського отця церкви III століття) читаємо: «Природа дала всім все спільно. Бог велів всьому родитись так, щоб бути спільною всім їжею, і щоб земля була, так би мовити, спільним володінням всіх. Отже, природа утворила спільне право, а захоплення—приватне. Земля—спільне добро всіх багатих і бідних: чому ж ви, багатії, приписуєте собі право власности на неї? Світ, що його жменя багатих хоче загарбати собі, сотворено для всіх». Климент Олександрійський

[1]) К. Каутский. Происхождение христианства, стор. 348—349. Вид. ГИЗ РСФСР, третє вид.

обстоював такі самі погляди: «Бог призначив рід наш для спільности. Все — спільне, і багаті не повинні намагатись мати більше, бог бо дав нам право користуватись лише в межах потреби і встановив, щоб користування було спільне». Лактанцій, Василій Великий також боронять ідею природнього права. Василій Великий та Ієронім нападають на багатство, яко на основу насильства і несправедливости. Ієронім каже: «Ніхто не може придбати того, що не втратив инший. Тому мені й здається правдивим прислів'я: «всякий багач неправедний або нащадок неправедного». Однак, не зважаючи на всю свою теоретичну революційність, на визнання природнього права, отці церкви не висовують практичних революційних гасел і кінець-кінцем зводять все до проповіди милосердя. А постулат милосердя не був на ті часи аж нітрошки революційним.

Ми знаємо, що в Римській державі було витворено величезну верству немаєтної, безробітної і безпритульної міської людности. До того часу, доки ця людність мала в Римі політичні права, вона використовувала їх для отримання від владущих верств і держави «хліба та видовищ». В перші часи імперії (як і за республіки) люмпен-пролетаріят (переважно міста Риму) годувався й далі коштом держави. Та відколи господарче життя Риму було зруйноване, відколи державна скарбниця збідніла, публічні (державні) їдальні почали закривати, голодні люди почали вимирати просто з голоду. Тут і зародилася благодійність, якою маєтні класи думали зарадити лихові: припинити гнів голодних і заспокоїти своє сумління. Багаті римляни почали на власний кошт заводити їдальні для бідних, а надто для дітей. Ясно, що в ліпші часи Римської держави, коли вона процвітала, коли вся людність мала працю та достатки й могла прогодуватися, не було потреби у спеціяльній благодійності. Та й колективістична, консервативна психологія доби натурального господарства, яка (психологія) знала колектив, класу, а не окрему особу, яка вважала всяку людину з чужого племени за ворога, не сприяла створенню ідеї любови до ближнього. Але змінилися соціяльно-економічні відносини, змінилися умови суспільного буття — змінилася й суспільна психологія, ідеологія, постали нові моральні уявлення, що відповідали новим суспільним відносинам.

Християнство цього часу—аполітичне; «непротивлення» перетворює воно в догму. Ми вже вказували на те, що в самій Палестині християнський аполітизм постав на ґрунті тяжких поразок та зневіри народніх мас у своїх силах, у методах політичної революційної боротьби. Ті самі причини діяли і в напрямі аполітизації християнства і в инших країнах Римської імперії. До цього прилучилася пізніше ще одна причина: приплив до християнства нових членів з кіл маєтних клас, яким не імпонував революційний дух первісного християнства. Що-до догми «непротивлення», то це в значній мірі справа невільників. Моральна наука, пронизана духом сумирности, покірливости, непротивлення, відповідає духові не люмпен-пролетаріяту (з його зовсім не м'якою, часто бурхливою вдачею, з його пристрастю до гладіяторських видовищ, з його психологією вільного, політично повноправного громадянина), а настроєві, психології невільницкої маси, що була беззахисною жертвою чужої брутальности. На тлі невідрадних, тяжких соціяльних відносин, про які ми вже кілька разів згадували, зріс і аскетизм християнства—дальша конечна стадія аполітизму. Розклад господарського життя, моральний занепад аристократичної верстви, сваволя імператорів (з їхніми прибічниками) вбили в суспільстві надію на ліпше життя,

віру в свої творчі сили. Життя почало здаватися тільки карою богів. Відци пішло масове зміцнення містичних настроїв, занедбання життьових господарських інтересів, зневага до потреб тіла, шукання щастя на небі, в потойбічному світі[1]). Сенека, сучасник того життя, учитель Нерона, писав: «Тіло є кара для духа; воно натискує на дух і тримає його в кайданах». Між иншим, на ґрунті зневіри до старого соціяльно-економічного устрою зросла і зневіра до старих богів, які в кінцевій інстанції могли бути в уяві вірних винуватцями в усіх нещастях. Серед маєтних і немаєтних верств старовинного римського суспільства з'явилося зацікавлення иншими релігіями — монотеїстичною релігією Єгипту, Персі, Юдеї. Багато римлян кидали стару віру і приймали нову—ту або иншу з названих вище. Тодішній лад Римської держави (зосередження всієї політичної влади в руках одної особи—цезаря) також сприяв прийняттю монотеїстичної авторитарної релігійної системи. Бог творився на образ всевладного римського імператора. На авторитаризм християнства вплинула дуже також і невільнича психологія. Працюючи на всемогутнього пана-аристократа або патриція, в повному послуху й покорі, раби мали глибоко авторитарну психологію; це вони подали ідею, що всесвітом керує необмежена влада, а всі люди—раби її незалежно від своїх прикмет і стану.

Що-до філософського змісту християнства, то досліди вчених-спеціялістів установили, що воно містить у собі багато понять, які існували в різних старовинних релігіях і філософських системах, особливо у філософії платонівської ідеалістичної школи. У філософії Сократа, Платона, Арістотеля й Зенона були закладені головні основи християнської теології. Через Сенеку (в Римі) та Філона (в Олександрії) вони (ці основи) майже в незмінній формуловці перейшли у твори апостола Павла та инших ідеологів християнства.

Із зростом християнських громад виникла між християнами потреба в окремій організаторській, керівничій функції: з'явилися пресвітери та єпископи, які надають християнським громадам організованих форм. Все майно громад переходить під догляд цих керівників. Живучи з тої праці, єпископи та пресвітери вживають заходів до збільшення громадського майна, заохочують заможних християн жертвувати своє добро громаді, збирають податки, то-що. Лишки громадських засобів вони вживають на організацію обідів та притулків для бідних. Так почала зростати міць християнських організацій, а разом з тим і авторитет християнства у народніх масах. Саму ідеологію християнства зводиться докупи й систематизується (людьми освіченими, що приєдналися до християнства). Року 180 нашої ери нараховувалося 74 місцевості, де були християнські громади. Потім число їх стало зростати дуже швидко.

В міру того, як до християнства прилучалося де-далі більше членів маєтних, владущих клас, змінявся і його соціяльний зміст. Коли від перших християнських громад, складених переважно з бідноти та невільників, віяло революційним протестом проти соціяльної нерівности, проти класового гніту й визиску, то в пізніших громадах цього вже не було.

---

[1]) Між владущими експлоататорськими класами нехіть до життя розвивалася на ґрунті відірвання їх од творчої господарської праці і паразитарного життя, що вело до пересичення життям.

Чотири євангелії, написані в різні часи, відбивають на собі процес еволюції християнства. Коли в Луки знаходимо ще гострі слова проти владущих верств і натяки на комуністичний устрій, як ідеальний, то в пізніших євангелістів, а особливо в Матвія, з християнської науки видихався вже ввесь її революційний дух. Отже, найкраще це бачимо на зміні ставлення християнства до невільництва; з часом у християнській теорії реальну рівність усіх людей починає заступати ідея *моральної* рівности, рівности на небі перед богом, а не на землі. Після того, як усесильний Рим, зруйнувавши Єрусалим, подвоїв свою політичну політику жорстокого задушування всякого протесту й дав відчути свою особливу ворожість до християнського руху, як революційного й протидержавного, християнство починає сугубо обминати дражливе питання про невільництво, щоб не накликати на себе ще дужчого гніву уряду. А нові ідеологи християнства, що вийшли з маєтних клас, узяли на себе труд погодити цей зворот у християнстві з його догмою про рівність усіх людей; вони почали закликати не лише невільників, але і всіх гноблених та визискуваних, до послуху й покори владущим верствам, потішаючи їх тим, що перед богом усі рівні й що на небі всі «страждущії та обремененнії» заживуть не згірше, а то, може, й ліпше за багатих. Через якийсь час християнство поставилося лояльно до наявного соціяльного ладу і до імператорської влади (мовляв, кесареве кесареві, а богове богові). Увесь провід було передано до рук «спеціялістів» — дияконів, пресвітерів та єпіскопів, які швидко досягли примирення з владущими верствами, відповідно переробивши й саму християнську ідеологію в напрямі видалення з неї всяких натяків на революційний активний протест проти соціяльної нерівности й визиску.

Почавши з революційного протесту проти соціяльного визиску й гніту, християнство пізніше закінчило тим, що освятило той визиск. Завело само—в особі християнської церкви—власних невільників і взагалі прислужилося до поширення невільництва. Так, приміром, папа Григорій XI під час боротьби своєї з флорентійцями дозволив «правовірним» брати флорентійців у полон і повертати на своїх рабів; папа Миколай V особливою буллою дозволив португальському королеві Альфонсові зруйнувати всі західньо-африканські, сарацинські й поганські держави й забрати людність їхню у вічну неволю; подібно до цього робили й інші папи.

Та гноблені маси не всюди хотіли приставати на це переінакшене християнство; було багато й таких, що не задовольнялися обіцянками небесного царства і сподівалися християнського царства на землі. Так постав ідеал так званого «тисячолітнього християнського земного царства», про яке писали такі вчителі християнської церкви, як Іоан, Іриней (у II стол. нашої ери), Лактанцій (320 року), Августин (у V столітті) і інші. Іоан, патріярх констянтинопольський, виступав з наукою про конечну потребу організувати суспільне життя на нових основах, гостро критикуючи класове суспільство й соціяльний визиск, що «кидав одних у страшенні злидні, а инших—у паразитизм і моральну розпусту». Але це були лише окремі голоси, які не могли побороти загальної тенденції розвитку християнства в напрямі проповіди сумирности, покірливости й непротивлення.

Згадаймо тут про анархістично-комуністичну течію у християнстві,

основоположником якої був Карпократ. Карпократ проповідував спільність майна й жінок, рівні права для всіх при повній особистій свободі кожного. Але течію цю було швидко зліквідовано спільними зусиллями «правовірних» християн.

17. Арабське панування. До яких велетенських змін у суспільнім житті народів доводив розвиток торговельного капіталу вже на межі між старовинними й новими суспільствами, особливо яскраво бачимо на арабських мандрівних племенах Аравійського острова, що через нього переходили великі торговельні шляхи між Персією, Візантією, Індією, Китаєм і далекою Абесинією. Тисячоліття жили на цьому півострові мандрівні племена, випасаючи худобу (овець, кіз, верблюдів) й сіючи рослину, що не потребувала багацько вогкости й швидко достигала під пекучим сонцем. І лише в південно-західньому кутку Арабії, де досить було води, провадили араби осіле хліборобство й мешкали (в надбережних родючих долинах поміж горами) постійними оселями, утворивши навіть міста. Заселене було хліборобами й західнє надбереження (впродовж Червоного моря). От з оцих осілих племен і почав свій переможний хід по Арабії торговельний капітал, втискуючись сюди за часів стародавніх з Вавилону і Єгипту, пізніше з Риму і Греччини, а ще пізніше—з Візантії й Персії. Араби почали правити за посередників між торговими країнами й за VI століття нашої ери розвинули вже в себе не лише торговлю, але й деякі промисли. До торговельної діяльности затяглись згодом також і мандрівні племена, перевозячи верблюдами вантаж караванним шляхом через пустиню (з заходу на схід, з півночи на південь і навпаки).

Втягши арабські племена у вир торговлі, заподіяв торговельний капітал важливі зміни в стані виробничих суспільних сил, виробничих відносин, суспільно-політичній організації та у свідомості арабських племен. Особливо потужно вплинула на життя арабів Візантія. Відколи війна з Персією одрізала її від Індії та сполучення суходолом з Абесинією, широко використала Візантія арабів, як посередників у торговлі. З огляду на дуже тяжку плавбу Червоним морем, набрав великого значіння суходольний шлях караванний між південно-західнім краєм Аравійського півострова та Сирією (через країну Сабійську на Петру та Газу); оцим шляхом довозили крам у Европу і вивозили на Схід. На півночі, вздовж надбережжя Червоного моря, йшов головний караванний шлях між Сирією та Південною Арабією. На оцих шляхах і постали в Арабії значні міста (як от Мекка та Медина) і князівства; араби мусіли пристосовувати свою віковічну немудру родову суспільну організацію до нових вимог соціяльно-економічного життя. Патріярх, суддя чи жрець мусів виконувати функції голови торговельного міста або стояти на чолі князівства, що жило досить складним життям. На межі з Візантійською імперією постало було кілька напівзалежних від Візантії князівств; їхні князі, зобов'язувалися охороняти кордони й служити імперії за певну платню (князівство Гасанідів—на північному Сході, сумежно з Сирією; князівство Лахмідів — на північному заході Арабії, вздовж Тира). Охороняючи чужу торговлю, князі і вся владуща племінна верства й собі втягалась в торговлю; перевозила й перепродувала крам візантійцям, персам, китайцям, тубільцям Індії. Від прикордонних князівст ішла торговля вглиб країни, захоплюючи і мандрівні племена; в середині Арабії також виникають торговельні міста.

Як і в инших країнах, викликав торговельний капітал і в Арабії

потребу в більшій суспільній консолідації, в ширших суспільних об'єднаннях, в політичній централізації. Окремі племена були заінтересовані в торговлі між собою і між великими торговельними державами Сходу і Заходу—отож зрозуміло, що почали вони шукати шляхів і форм задля об'єднання між собою, а також дбати про те, щоб піднести свій культурний рівень і політично суспільну організацію до рівня, котрий забезпечував би торговельній верстві найбільші матеріяльні вигоди. Перед повело *купецтво* міста Мекки: воно утворило *корейш*—спілку задля охорони торговлі та караванних шляхів. Місто перетворилось у визначний торговельний центр, де відбувались величезні ярмарки (сюди приїздили степові мандрівники—бедуїни—з своїми отарами овець та продуктами скотарства і замінювали їх на міські вироби різних країн; тут 4 місяці на рік, за згодою всіх арабських племен, панував мир, бо припинялася війна та наскоки між племенами). Корейшити наживали великі багатства й намагались задержати у своїх руках всі вигоди від торговлі. Розуміється, це не подобалось иншим, біднішим групам роду-племени, а також убогим напівосілим родам-племенам, що їм мало перепадало від караванної торговлі. Боротьба між ворожими суспільними верствами загострилась до того, що року 622 (нашої ери) цілий убогий рід виселився з Мекки й повів—під проводом Магомета—завзяту боротьбу проти корейшитів. (Рік виходу Магомета з Мекки до сусідього міста Ятріба чи Медини вважається мусульманами початком нової віри і від нього рахують вони роки й досі).

З Магомета, що став на чолі убогих, був визначний вояка та організатор. Розумівши, що інтереси торговлі вимагають об'єднання родів і племен та сильної політичної влади, він і почав проповідувати (в релігійній формі) відповідні суспільно-політичні принципи. Він подбав про те, щоб зменшити в суспільнім життю арабів значіння родового принципу, принципу кревного звязку (що вже мало надавався до життя в умовах розвитку торговлі й суспільної диференціяції, що шкодив своїм законом кривавої помсти). Він учив, що звязок через нову мусульманську віру (мовляв через бога та його пророка на землі Магомета) вищий за звязок кревний; що мовляв бог є один—отже мусить бути один і політичний ватажок у всіх племен, котрі заінтересовані в одній і тій же справі—в налагодженню й розвиткові торговлі та в боротьбі проти зажерливих корейшитів, що хотіли всі зиски від торговлі загарбати собі. Щоб повести за собою убогу масу, мусів Магомет подбати про організацію суспільної допомоги найбіднішим членам роду-племени; задля того оподатковано було заможніші групи особливим (невеликим) податком й утворено спеціяльний фонд допомоги. Коли родові Магомета щастило десь заробити або пограбувати когось, здобич поділялась між усіма членами роду, відповідно до активної участи в спільній справі. Не дивно, що убогі роди-племена почали горнутись до Магомета й сила його почала швидко зростати. Багацько мандрівних племен забуло про кревні звязки, про задавнену родову ворожнечу та окремішність і об'єднались під проводом Магомета. А набравши сили, почав Магомет підбивати непокірних уже зброєю і кінець-кінцем примусив до покори навіть корейшитів: ці присягнули йому на вірність і допустили магометових прихильників до участи у зисках від караванної торговлі; з свого боку допустив Магомет корейшитів до участи в розподілі здобичи від наскоків на каравани та від завоювань ворожих міст.—Магомета заступив Абу-бекер, так само талановитий ватажок, що вже почав робити об'єднаними арабськими

силами наскоки на сусідні держави. Року 633 арабські племена (мусульмани) звоювали королівство Хіру. За ватажка Омара року 635 погромили араби 80-тисячне військо імператора візантійського Іраклія. Незабаром взяли вони Дамаск, завоювали всю Вавилонію, взяли фортеці сирійські, зайняли Месопотамію та Хузистан; протягом 640—641 років опанували вони Єгипет і підбили Мосул, пізніше здобули Олександрію, перейшли Мідо-перські гори й розгромили персів. Року 643 вдерлись в Азербайджан і захопили в Африці Триполіс. За Османа (наступника Омарового) підкорили араби Картагену, Кіпр та інші провінції Перської імперії. Араби перемагали не лише силою зброї, але й своєю соціяльно-економічною політикою що-до чужих народів. Йдучи війною, пропонували вони населенню платити порівняльно невелику данину, а за це обіцяли боронити його від всіх тих, хто хотів би шкодити йому. Оцією політикою й вибивали вони ґрунт з-під Персії та Візантії, що нещадно обдирали підлеглі їм провінції.—Незабаром запанували араби над усім північним узбережжям Африки, а звідти через Гібралтар перейшли в Европу. У VIII столітті *арабська імперія* заволоділа Середземним морем і стала єдиним володарем всіх торговельних шляхів Старого Світу від Атлантичного океану до Гімалаїв і Китаю.

Ставши могутніми володарями, розвинули араби не лише торговлю але й промисловість, та піднесли значно свій культурний рівень. З кінця VII століття вивчилися вони (від греків) будувати кораблі й мали добру флоту. Добре використовуючи багатство країн з старою промисловістю, дбали вони про розвиток торговлі, про торгові шляхи. В новій столиці Багдад, збудованій на березі ріки Тигра, перекинуто було понтонні мости для сполучення берегів річки. У всіх напрямках, до самого Євфрата й Перської затоки проведено було судноходні канали. До Багдаду сходились кораблі та купці з Єгипту, Сирії, Арабії, Персії, Індії та Китаю. Швидко виросло й друге нове місто—Басра.—За панування арабів піднесено було значно хліборобство, запроваджено технічні культури, зокрема, розцвіла культура фрабових рослин, пахучих квіток, плодових дерев. Що-до промисловости, то широко розвинувся виріб тканин з бавовни і шовку та килимів, металевих речей, скла, сталевої зброї й спеціяльного гатунку шкір; на перському березі розвинули араби цукрову промисловість. По різних місцях Ірану, Хузістану, Фарзістану держава мала промислові заклади задля виробу тонких, золотом гаптованих тканин та килимів. Розвинулось виробництво паперу (з центром у Самарканді), а також дорогоцінних, мистецьких речей з золота, дорогого дерева, слонової кости й мармуру.—Для потреб торговлі споруджено було цистерни на шляху від Багдаду до Мекки, прокладено було поштові тракти (що відав ними міністр пошти); кур'єри, вершники на конях і верблюдах жваво обслуговували потреби адміністрації й купців у комунікації. Уряд дбав про безпечний переїзд по шляхах.

Розвиваючи промисловість, араби не лише використовували наявні технічні здобутки культурніших від них народів, але зробили й деякі свої поліпшення, особливо в галузі ткацтва, залізних та сталевих виробів, фаянсу, шкіри; вони винайшли порох і почали вживати артилерію, винайшли морський компас, запровадили користування маятником задля міряння часу, скористали і поширили вживання цифр, запозичених в Індії. Багацько зробили араби в ділянці хемії (алхемик Джафар перший описав азотову кислоту, хемик Разес винайшов сірчану

кислоту, хемик Бехіль працював над фосфором). Зробили араби значну вкладку також і в медицину, математику, архітектуру, історію, географію, поезію, риторику і філософію. Через Сіцілію, Еспанію та й иншими шляхами передали араби багацько з оцих своїх культурних надбань Европі і тим значно прислужились до дальшого розвитку витворчих сил передових европейських суспільств.

Значні зміни в стані суспільних виробничих сил та у виробничих відносинах геть змінили суспільну структуру арабів. Місце племінно-родових, мало-диференційованих суспільних взаємин заступила класова структура. Згромадивши у своїх руках величезні багатства, завели арабські магнати у своїх дворах нечувану розкіш. Уряд владущої класи почав стягати великі податки та данини з населення підбитих країн. Класова диференціяція викликала гостру внутрішню класову боротьбу, що провадилась під релігійним зафарбленням. Військова, земельна і торговельна аристократія геть усунула від державних справ народні маси; на привласнених землях садовила вона рабів і крепаків; кількість рабів все зростала: їх купували і продавали в найдальші країни, примушували працювати в панських маєтках. Крепаки (наприклад, в Еспанії) відбували важку панщину чи то на магната-поміщика, чи то на державу. Розвиток соціяльних витворчих сил загальмовувався; в промисловій техниці почався застій; торговельні звязки на очах рвались. На ґрунті оцього розпаду швидким темпом пішов процес політичної феодалізації: арабські губернатори перетворились у малих, майже самостійних князів (халіфів), намісники привласнили собі права вищої державної влади (завели своє військо, адміністрацію, фінанси). В X та XI століттях арабська держава розпадається на півтора десятка окремих держав і державок (халіфатів), що з них тривкіші були лише халіфати Єгипетський (в Африці) та Кардовський (в Еспанії). Через якийсь час розпались і ці держави на менші феодальні володіння.

Промисловість, хліборобство й торговля в більшості арабських провінцій занепали; політична централізація й військова міць ослабли, а разом з тим прийшов кінець і пануванню арабів над завойованими народами [1]).

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ.

С. Жебелев.—Древний Рим.
С. Жебелев.—Римская Империя.
С. Жебелев.—Древняя Греция, части I—II. Петербург. 1922.
*П. Кушнер (Кнышев).—Очерк развития общественных форм. 4-е изд. Вид. «Коммун. Унив. имени Свердлова». Москва. 1927.
К. Маркс и Ф. Энгельс.—Коммунистический Манифест. Введение и примечание Д. Рязанова. ГИЗ РСФСР. 1923.
*Г. Сальвиоли.—Капитализм в античном мире. Этюды по истории хозяйственного быта Рима. Харків, 1922.
Н. М. Никольский.—Древний Вавилон.
В. Виппер.—Учебник древней истории.
*Ед. Майер.—Экономическое развитие древнего мира. Петроград. 1923. (Немарксистська праця).
Ф. Гаммель.—История древнего Востока.
Б. А. Тураев.—Древний Египет. Петроград. 1922.
А. Тюменев.—Евреи в древности и в средние века. Петроград. 1922.

---

[1]) Лозовик. Історія класової боротьби з найстаріших часів. ДВУ. 1927.
А. Мюллер. История ислама. Том I. СПБ, 1895.
А. Дживелегов. Торговля на Западе в средние века. СПБ. 1909

*А. Тюменев.—Очерк экономической и социальной истории Греции. Т I, II и III. 1920—22. Гос. Изд. Ленинград.
Николин.—Древняя Греция. Петроград. 1907.
В. Перцев.—Учебник древней истории (Греция). М. 1922. Рим—1916.
Я. Гуревич.—История Греции и Рима. Петроград. 1914.
Проф. Лозинский.—История труда. 2 изд.
П. Гирс.—Частная и общественная жизнь греков. СПБ. 1913.
В. Данилевський.—Нариси з історії техніки. ДВУ. 1928.
Проф. Бузескул.—Афинская демократия. Харьков. 1920.
Проф. Р. Пельман.—Краткий очерк греческой истории. М. 1890.
В. Безескул.—Перикл. Петроград. 1923.
К. М. Тахтарев.—Очерки по истории первобытной культуры. Госуд. Издат. Ленинград. 1924.
В. Быстрянский.—Гражданская война в истории. I. Древний мир. 1920.
В. Безескул.—Введение в историю Греции. Изд. 3. Петр. 1916.
М. Г. Вольфсон.—Нариси суспільствознавства. ДВУ. Ч. I. 1925.
*К. Гриневич.—Очерки по истории классовой борьбы. Л. 1925.
Ф. Енгельс.—Походження родини, приватної власности й держави. ДВУ.
Тюменев.—Історія праці. ДВУ.
Никольский.—История первобытной культуры.
А. Вышенский.—Очерки по истории коммунизма. Часть I. Москва. 1925.
*Н. и Т. Анциферовы.—Город, как выразитель сменяющихся культур. Л. 1926.
М. Беер.—Всеобщая история социализма. Часть I. «Древний мир». Гос. Изд. Укр. 1923.
К. Бюхер.—Восстания рабов 143—129 гг. до Р. Х. Вид. «Путь к знанию». 1924.
Проф. С. Лозинский.—Из истории классовой борьбы. Греция—Рим. Вид. «Ленинград. Губ. Совета Проф. Союза». 1924.
Г. Лозовик.—Історія класової боротьби з найстаріших часів. ДВУ. 1927.
Г. Лозовик.—История обществ. Часть I. Вид. «Сорабкоп». Київ. 1924. Часть II. ГИУ. 1925.
*К. Каутский.—Происхождение христианства. Издание 3 с предисл. Д. Рязанова. Гос. Изд. РСФСР.
Б. Горев.—История социализма. Том I. Социализм на Западе. Изд. «Новая Москва». 1924.
В. Святловский.—История социализма. Второе издание. Петроград. 1924.
П. Лафарг.—Очерки по истории культуры. ГИЗ РСФСР. 1928.
С. Я. Вольфсон.—Диалектический материализм. Издание V. Госуд. Изд. Белоруссии. Минск. 1925.
*Н. Рожков.—Русская история в сравнительно-историческом освещении. Изд. «Книга». Москва. 1923. Том I, II.
Р. В. Пикель.—Великий мыслитель древности Демокрит. М. 1923.
А. Авсем.—Історія боротьби праці за визволення. Вид. «Космос». 1923.
М. Н. Коваленский.—Учебник русской истории. Часть I. Госуд. Изд. Москва. 1924.
П. Лафарг.—Экономический детерминизм К. Маркса. Исследование о происхождении и развитии идей: справедливости, добра, души и бога. Под редакцией Шевердина. Перев. с франц. П. Давыдовой. Изд. «Московский Рабочий». Москва. 1923.
Н. Андреев.—Рим. Вид. «Прибой». 1924.
П. Христюк.—Історія класової боротьби. ДВУ. 1927.
В. Сергеев.—Мировые кризисы. Гражданская война в древнем мире. Москва. 1924.
К. Бюхер.—Очерки экономической истории Греции.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ.

*Петрушевский.—Очерки из истории средневекового общества и государства. (Немаркс.).
С. Ковалев.—Курс всеобщей истории. Том I. Изд. «Прибой». 1923.
Ю. Белох.—История Греции. Том I. Москва, 1897; том II, Москва, 1899.
Б. А. Тураев.—История древнего Востока. Ч. I и II.
Масперо.—Древняя история народов Востока (перевод с французского).
Брестед.—История древнего Египта. I—II. М. 1915.

В. Безескул.—Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. Ч. II. Ленинград. 1924.
Хвостов.—История древнего Востока.
Буштедт-Покровский-Харнас.—Древний Восток.
Проф. Р. Виппер.—Древний Восток и Эгейская культура.
Проф. В. Безескул.—Древнейшая цивилизация в Европе. Харьков. 1918.
А. Мюллер.—История ислама. Т. I.
А. Захаров.—Эгейский мир в свете новейших исследований. Ленинград. 1924.
Проф. Р. Ф. Лихтенберг.—Доисторическая Греция. С.-Петербург. 1914.
К. Маркс.—Капітал. Том I. Кн. I.
Д. Кончаловский.—Экономическая история Рима. ГИЗ РСФСР. 1925.
С. Солнцев.—Общественные классы. Важнейшие моменты в развитии проблемы классов и основные учения. Томск. 1919.
В. Сергеев.—Феодализм и торговый капитализм в античном мире.
В. Сергеев.—История древнего Рима. Вид. 2-ге.
Виппер.—Возникновение христианства.
Г. Шурц.—История первобытной культуры. 1910.
Проф. С. Лозинский.—История древнего мира. Петроград. 1923.
В. К. Латишев.—Очерк греческих древностей. Часть I. СПБ. 1888. Ч. II. 1889.
Ф. Зелинский.—Религия эллинизма. Петербург. 1922.
Пельман.—История античного коммунизма и социализма.
Проф. Р. Виппер.—Древняя Европа и Восток. 2 изд. 1923. Гос. Изд. Ленинград.
П. Маслов.—Курс истории народного хозяйства от первобытных времен до XX столетия. Ленинград. 1924.
В. Я. Железнов.—Экономическое мировоззрение древних греков.
Карл Форлендер.—Общедоступная история философии. Перевод П. Виноградской. Изд. «Московский Рабочий». 1922.
Платон.—Государство. Перевод проф. Карпова.
Гомперц.—Греческие мыслители. I и II том.
А. Сюдр.—История коммунизма. СПБ. 1870.
К. Каутский, П. Лафарг, Л. Гуго.—Предшественники новейшего социализма. Том I. 1907.
Альфред Вебер.—История европейской философии. Киев. 1882. (Перевод под редакц. проф. Козлова).
Ф. А. Ланге.—История материализма. Перевод под ред. Вл. Соловьева.
Кн. С. Н. Трубецкой.—Курс истории древней философии. Изд. 2. Москва. 1915.
Г. Гомперец.—Жизнепонимание греческих философов. Перев. Давидова и Салитан. СПБ. 1912.
В. Виндельбанд.—История древней философии. Перев. М. Рубинштейна. Москва. 1911.
К. Маркс.—Различие между натур. философией Демокрита и Эпикура (в I томе «Литературного наследства К. Маркса и Ф. Энгельса». Пер. Е. Гурвич. Москва. 1907).
*Обществоведение.—Сборник статей под ред. профессора Н. Г. Тарасова. Том I. Жизнь общества в первичных формах и сложных образованиях в Египте, Мессопотамии, Греции и Риме. Изд. «Сеятель». Петроград. 1924.
Р. Виппер.—Очерки из истории Римской империи.
Проф. В. Богораз-Тан. — Христианство в свете етнографии. ГИЗ. РСФСР. 1928.
*И. Кулишер.—Лекции по истории экономического быта Западной Европы.
*Тюменев.—Существовал ли капитализм в древней Греции. Вид. «Прибоя». 1923.

Завдання для пророблення:

1. На яких основах постали старовинні східні монархії і з яких причин руйнувалися.
2. Класові взаємини та боротьба у старовинних східніх державах.
3. Феодалізм і торговельний капітал в старовинних східніх суспільствах.

4. Що дав Схід для людського суспільного розвитку за час до грецької доби.
5. Господарське й культурне піднесення старовинної Греччини; його причини й соціяльні наслідки.
6. Класова боротьба в державах старовинної Греччини та її вислід.
7. Зміни в становищі селянства в старовинній Греччині.
8. Причини занепаду старовинної Греччини.
9. Класові взаємини в республіканському Римі.
10. Значіння невільництва в старовинному Римі.
11. Велике й дрібне землеволодіння в старовинному Римі.
12. Економічні взаємини Риму-імперії з областями й провінціями.
13. Розвиток торговлі й нагромадження капіталів у Римі.
14. Промисловість у Римській імперії: її технічна база й людська робоча сила.
15. Причини занепаду витворчих суспільних сил Римської імперії.
16. Розпад торговельних звязків в Римській імперії. Повернення до натурального господарства. Латифундії й колонат.
17. Пролетаріят римський і сучасний.
18. Араби, яко ланка між старовинним і новим світом.
19. «Допотопний капітал» в старовинних суспільствах.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Кушнер.—Очерк развития общественных форм.
2. Отто Нейрат.—История античного хозяйства.
3. Тюменев.—Очерки экономической и социальной истории древней Греции. Том. I, II, III.
4. Сальвиоли.—Капитализм в античном мире.
5. Э. Мейер.—Экономическое развитие древнего мира.
6. Тюменев.—Существовал ли капитализм в древней Греции.
7. К. Гриневич.—Очерки по истории классовой борьбы.
8. Н. Тарасов.—Обществоведение.
9. А. Мюллер.—История ислама. Том I.
10. Ковалев.—Курс всеобщей истории.
11. Тураев.—Древний Египет.
12. Хвостов.—История Востока.

III. КЛАСОВА БОРОТЬБА ТА ІДЕОЛОГІЧНЕ ВИЯВЛЕННЯ ЇЇ ЗА ДОБИ ЕВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ.

18. Економічна структура, правно-політична надбудова і загальний характер класової боротьби та ідеології західньо-европейських феодальних суспільств. Феодальний спосіб виробництва становить в історії людського суспільства супроти попередньої (племінно-родової) поступову добу його економічного формування.

Як ми вже зазначили, слово *феодалізм* походить від германського слова «феод»—себ-то *участок землі*. Великі землевласники-феодали (як на той час всі—вояки) звичайно залишали собі лише невелику частину землі (під замок, садибу, поле, тощо) а більшу—ділянками роздавали на якийсь термін, а то й доживотно своїм дружинникам, а ці вже вели на ній господарство (або віддавали селянам в оренду) і різними способами віддячувались тому, від кого одержали землю. Оці участки землі і звались *феодами*. Ті, що одержували землю, ставали в залежність від того, хто давав, і називались його *васалами*, а ті, що роздавали, були їхніми зверхниками і називались *сеньйорами*. Перші відомості про феоди в Західній Европі маємо з IX віку.

В старовинних суспільствах, як ми знаємо, феодалізм не дав дальших творчих суспільних паростів. Инакше пішов розвиток суспільних витворчих сил в Европі, Японії та й в деяких инших, вже нових суспільствах. В цих країнах економічна структура сучасного капіталістичного суспільства виросла саме з економічної структури феодального суспільства (К. Маркс). Отже поступовість феодального способу виробництва виявляється і в тому, що він, поставши на руїнах попередніх нижчих, властивих натуральному господарству, форм виробництва, явив собою процес дальшого зросту витворчих суспільних сил,—і, далі, в тому, що на його руїнах народилась ще більш поступова формація,—буржуазне суспільство, капіталістичний спосіб продукції.

Західньо-европейський феодалізм постав на ґрунті двох процесів: розкладу племінно-родового ладу у германських племен та розкладу мінових звязків у західній частині Римської імперії. Отаке походження західньо-европейського феодалізму деякі вчені заперечували. Буржуазні французькі вчені (між ними особливо Фюстель-де-Куланж) доводили, що західньо-европейський феодалізм постав наслідком тих економічних і політичних умов, що утворилися в Західній Римській імперії в останні віки її існування. Німецькі вчені, навпаки, доводили, що західньо-европейський феодалізм виріс цілком на ґрунті старовинно германського племінного ладу, а не тих відносин, що утворені були в західній частині Римської імперії. Були та й є ще проміжні погляди. А порівняльно нещодавно німецький вчений А. Допш висунув нову теорію: він намагається довести, що західньо-европейський феодалізм являє собою безпосередній розвиток торговельного розвитку Римської імперії. Від французьких буржуазних вчених він відрізняється тим, що спадкоємцями Римської культури вважає не французів, а германців.

В основі феодалізму, яко певного історичного типу суспільних виробничих відносин, лежить особливий, домінантний задля нього

спосіб об'єднання робочої людської сили з засобами виробництва (К. Маркс). А в свою чергу отой спосіб об'єднання стоїть в залежності від характеру засобів виробництва, від суспільної техніки. Що-до засобів виробництва, себ-то насамперед техніки европейського феодалізму, то техніка ця аж ніяк не перевищила техніки старовинних суспільств. В першу чергу стосується це хліборобської техніки. Десь поміж V та VII століттям перейшла Західня Европа до трипілля. Від римлян залишився селянам Західньої Европи плуг, але й з нього европейські хлібороби скористали не одразу (лише з розвитком трипілля згадали про нього і почали вживати широко). Інше хліборобське знаряддя та приладдя також недалеко одбігло від знарядь, вживаних в старовинних суспільствах. Застій і консерватизм хліборобської техніки відомий. «Европа пережила розвиток і занепад феодалізму. У містах розцвіло й зав'яло ремество. Кораблі торговельного капіталу помережили всі моря, зробили відомими всі місця земної кулі. Надалі новонароджений промисловий капіталізм встигнув подолати ремество, місцями утворив мануфактуру, де-не-де почав переходити до організації фабрик—а в хліборобській техніці залишалася стара соха з бороною, старе трипілля» (Степанов).—Ремесники европейського феодального суспільства працювали майже такими самими знаряддями та технічними способами, як і ремесники старовинних суспільств (ковалі, ганчарі, мірошники, ткачі й інші). Головна ознака їхньої техніки—ручна праця, при чому розподіл праці поміж окремими цехами наступив лише пізніше, лише за доби розкладу феодалізму, а до того часу кожен ремесник увесь свій виріб сам робив од початку до кінця роботи. Двигуни були майже ті самі, що і в старовинних суспільствах. Ступенем наперед було порівняльно значне вживання *корчаків* (водяних колес, що на них вода падала зі значної височини: природній спад води в річках, або піднятої штучно, греблями). Такі водяні силовні будувалися феодалами і спілками ремесників (в містах). Вживали за европейського феодалізму і звичайних *водяних колес,* що їх рухає вода знизу. В XI—XIII віках водяні двигуни здобули переважне значіння в млинарстві, а з XII в. почали вживати їх (водяні млини) для оброблення сукон, металів, для лісорізок (валюші, гамарні, тартаки, то-що). Важливого значіння почали набирати водяні двигуни і в гірництві тих часів (їх застосували, щоб качати воду з шахт, підіймати руду на поверхню землі, товкти руду, качати міхи коло печей і т. и.). Були відомі й топчаки, що їх рухали тварини або люди. Значного поширення здобули *вітряні двигуни*—вітрила (на кораблях) і вітряки (перші вітряки почали будувати в Европі десь з XII—XIII віку).—З виробництв доби феодалізму мало велику вагу гірництво (уже за VI століття гірництво було значно поширене у слов'ян Богемії та Моравії), при чому бувало, що населення так завзято бралося до здобичі металів, що навіть рільництво занепадало і владі инколи доводилося (як це, приміром, було в Чехії року 948 та 1153-го) примусово повертати хліборобів до їхніх нив. Ще за XI століття почали здобувати з землі кам'яне вугілля в Европі, а кам'яну сіль ще раніш, з VII—VIII століття. Що-до транспорту, то він далеко не досяг тієї досконалости, яку мав транспорт старовинних суспільств. Феодальна Европа не спромоглася на такі суходільні шляхи, які мав, приміром, Рим. Та й водний транспорт був не геть то досконалий, хоч доба европейського феодалізму і зробила що-до цього ступінь наперед, а саме—почала широко користати з суто *вітрильних кораблів* (вітрила були і на старовинних морських кораблях, але мали вони там лише допоміжне

значіння: головним засобом руху були весла, що ними гребли раби). Починаючи з VIII століття варяги (що жили на терені сучасної Швеції та Норвегії) будували вже суто вітрильні кораблі. Добре збудовані кораблі мала пізніше Ганзейська торговельна спілка купців узбережних міст Північного Моря та Балтики; її кораблі становили дальший розвиток варязьких кораблів. В республіках Італії та у Візантії будували чи не найкращі за тієї доби торговельні та військові кораблі.

Отож, коли порівнювати феодальну европейську суспільну формацію до старовинних суспільств, то особливостей їх доводиться шукати не стільки в особливостях техніки, скільки в «особливому способі об'єднання засобів виробництва з робочою людською силою», в тому, який саме характер з цього погляду мало суспільне виробництво, суспільні відносини в продукції. І спосіб той був дійсно відмінний, остільки відмінний, що в лоні европейського феодалізму започаткувались ті засоби виробництва і комунікації, котрі лягли в основу розвитку буржуазного суспільства, що европейський феодалізм підготовив ґрунт для дальшої поступової доби в історичнім розвитку людства—задля капіталізму,—тоді, як ми знаємо, старовинні суспільства не спромоглися на це [1]).

Треба підкреслити, що технічна спадщина Західньої Римської імперії прискорювала розвиток техніки племен, що прийшли на територію Західньої Европи, отже й техніки феодальних суспільств. Таким робом, хоч европейський феодалізм (отже і капіталізм) і не являє собою безпосередньо дальшого розвитку техніки старовинних суспільств, проте він щільно звязаний з технічними надбаннями попередніх людських суспільств, оскільки мав він змогу довідатись про них і на відповідному щаблі розвитку своїх витворчих сил запозичити й використати.

Конкретний спосіб об'єднання зазначених знаряддів праці та инших засобів виробництва землі, то-що з людською робочою силою і утворив ту суспільну економічну структуру, що була в Західній Европі приблизно на протязі VIII—XII (а подекуди й XIII) віків і відома під ім'ям *феодалізму*. —Ф. Енґельс характеризує феодальний спосіб виробництва як «*загальне дрібне виробництво на ґрунті приватної власности* виробників на їхні засоби виробництва», як «*хліборобство дрібних вільних або покрепачених селян і ремество в містах*». Він підкреслює далі, що за феодалізму «*засоби виробництва* — земля, сільсько-господарський реманент, ремесничий інструмент—*були засобами праці кожного окремого виробника*, що їх розрахувалося на персональне вживання» і що «тому вони були *дрібні, незначні, обмежені*». І нарешті, як наслідок отаких виробничих відносин, вказує Ф. Енґельс на те, що *за феодалізму наймана праця існувала як виключення*, як побічне заняття, як допоможна праця, як переходове явище [2]). К. Маркс відмічає ті самі, що й Енґельс, характеристичні ознаки феодалізму. «*Безпосередній виробник*, — каже він, — *володіє тут своїми засобами виробництва*, матеріяльними умовами праці, потрібними задля того, щоб працювати й виробляти засоби його існування» [3]).

Феодальні виробничі відносини й політичний лад постали в Західній Европі, як ми вже зазначали, на ґрунті розкладу племінно-родового ладу у германських племен та розпаду Римської імперії (власне західньої її частини). Одним з найважливіших моментів в процесі творення феодального ладу серед германських племен було постання нових земельних відносин. На початку та чи инша споріднена група родин займала спільно певну площу землі, потрібну їй задля ріллі і випасів і поділяла її між родинами. Згодом окремі групи об'єднуються в *родову*

[1]) К. Маркс. Комуністичний Маніфест; Капітал; До критики політичної економії.

[2]) Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Вид. ГИЗ. РСФСР. Москва, 1923. Стр. 243—245.

[3]) К. Маркс. Капітал. Том III, часть 2, розд. 47, § 2. Вид. ГИЗ. РСФСР.

общину (мають спільний випас, спільно користуються лісом, річкою, то-що). А за цим творились ще ширші общини, що обхоплюють уже й групи родин, що не належать до одного родового союзу. Доки члени общини належали до одного роду, провід общини давали найстарші в роді і ради найстарших. Та як тільки общини переросли рід, утворилась нова общинна адміністрація—не родова, а *сільська*—сільські старшини, сільські громадські зібрання. Серед причин, що вплинули на нерівномірний розвиток окремих родинних господарств, важливу ролю відограло вживання праці полонених; полонені жили в гірших умовах, як члени родини; в наслідок їхньої праці утворювався додатковий продукт, що його і привласнювала родина. Господарства, що мали полонених, багатіли; полонені перетворювались на рабів. — Видатність людської праці остільки зростає в цей час, що в багатьох господарствах утворюються лишки продуктів; постає менше-більше тривалий обмін продуктами й знаряддями праці між окремими господарствами, що продукували різні продукти й предмети. Бідніші господарства вже на цім щаблі суспільного розвитку стають в залежність від заможних, багатих родин. Позичивши у багатого сусіди на якийсь час худобу, незаможник одробляє за неї на полі чи в садибі багатія; позичивши зерно, повертає його в значно більшій кількості. А коли не може повернути, зобов'язується платити все нові й нові відсотки, аж доки доходить до того, що забирає багатий у незаможника землю, примушує працювати на себе, поневолює чи закабалює його. Колись однородна селянська маса поділилась на багаті й бідні господарства; багаті господарства експлоатують чужу робочу силу: чи то закабалених селян, чи полонених рабів. То дарма, що багатії на початку володіли й користувались землею не на правах власности; значіння бо мала не власність на землю, а фактичне розпорядження нею; а багатій розпоряджувався не лише тією землею, на якій сидів, але й землею закабалених селян. Таким чином, бувши немов би звичайним членом сільської громади, фактично розпоряджався багатій землею й працею багатьох своїх односельчан й посідав виключне становище в громаді. Багаті садиби були зародками майбутніх помісних маєтків, а двори й ділянки закабалених селян — зародками мансів (чиншових наділів). Сільська громада лишалась тільки назовні однородною: в дійсності розпалась вона на різні групи: на багаті господарства, що експлоатували, і на бідні—що були експлоатовані; посередині були самостійні господарства, що не визискували инших і сами не йшли в кабалу. Оце розшарування сільської громади підготовило ґрунт задля мобілізації землі в руках багатих родин дворів, але тим часом, доки діяли старі традиції, процес мобілізації йшов мляво. «Треба було корінним способом змінити ввесь політичний лад, покасувати родові традиції й примітивну демократію, аби завершити мобілізацію землі. От цей переворот, оцю рішучу і, часом, криваву революцію і довершують військові групи: вони знищують примітивну демократію і замість колишніх родових традицій ставлять одверту військову диктатуру, а вже за допомогою цієї диктатури переводять експлоатацію земельних участків бідноти» [1]). Війни і межиусобиці тих часів, напади, розбій, грабунки примушували людей бути завше на військовій поготові й звертати пильну увагу на організацію військової сили. Замість тимчасових військових вождів постають постійні. Вожді багатіють від воєн й витворюють в племені родову знать.

[1]) П. Кушнер. Очерк развития общественных форм, стор. 221.

Господарства вождів всюди були найбагатші на землю, робочу худобу, рабів; вони давали позички біднякам і збирали за борги їхню землю та закабаляли довжників. При виборах вождів беруть на увагу багатство. Згодом до цього прилучають ще одну вимогу: щоб кандидат—походив зі старого заслуженого військового роду. Навкруг вождів об'єднувались їхні найближчі співробітники, дружинники, що брали (разом з вождем) участь у військових походах і керували окремими загонами війська. Вождь і дружинники являли собою збиту військову групу, що ська. Вождь і дружинники являли собою збиту військову групу, що намагалась багатіти з військових походів. Римський історик Тацит, оповідає, що у старовинних германців було два розряди вождів: дрібні, так звані герцоги, і вожді племен—конунги. Герцогів мав кожен рід, а конунгів обирали кілька родів. Тацит виразно зазначає, що силу конунгам і герцогам давали їхні дружини. «Не лише у своєму племені, але і в сусідів славу має той, хто має найбільшу та найхоробрішу дружину» — пише він. І далі додає, що вождям «дають подарунки», що, мовляв, у «племен є звичай, за яким кожний добровільно дає вождеві худобу і плоди». Що-до добровільности данин, розуміється, Тацит покращує справу. Вожді набули силою свого військового становища й багатства такого становища, що інші члени роду-племени мусіли давати їм певну данину, обробляти їхнє поле та иншими способами не з доброї волі «віддячуватись», мовляв, за захист від ворогів і керівну роботу. Щоб збільшити своє багатство та багатство своїх дружинників, вожді не задовольнялись військовою здобиччю й збирали через якийсь час ще й данини з переможених (хлібом, хутром, худобою, невільниками, дівчатами, то-що). Під час війни влада вождів була не обмежена, а за мирного часу мусіли вони зважати на раду найстарших роду чи племени. Однак, з часом ради все більше тратили у вазі що-до впливу на вождів та при виборах вождів. Коли дружинники збільшились кількісно, забагатіли й посіли у власність землю, звільняти старих вождів і обирати нових можна було лише за згодою самої дружини.—У внутрішній соціяльній боротьбі вожді стояли на боці багатіїв; коли незаможні, упосліджені члени роду племени поставали проти багатіїв, вожді з дружинами вгамовували їх військовою силою. Отак *місце колишньої родової чи племінної демократії заступала диктатура військових груп, оперта на заможних членів роду-племени.* Перехід влади до військових старшин (начальників) у германських племен закінчився вже у I столітті нашої ери. На чолі всіх германських племен у I столітті стояли «королі», що мали не лише військову, але й цивільну владу. Вожді вели завзяту боротьбу між собою. Історія германських племен показує, що під час тієї боротьби вирізували цілі роди, зганяли з насидженої з дідів землі цілі племена. Сильніші військові групи підбивали слабших, обкладаючи їх данинами. Оці підбої, разом з розвитком торговлі, міжплемінного обміну, вели до утворення більших господарських і політичних об'єднань.

Розуміється, розвиток торговлі був насамперед на користь вождів, дружинників багатих членів роду-племени, що мали лишки продуктів для обміну; в процесі обміну висовуються наперед саме багаті господарства. З огляду на те, що за тих часів справа обміну між племенами була складна і небезпечна, вожді, начальники беруть провід у ній до своїх рук, організують обмін в середині племени, а відтак і зовнішній. Водночас перетворюються вони у великих купців, торгуючи зібраною даниною та невільниками сами або через спеціяльно уповноважених осіб-купців. З цього часу набирають великої ваги торговельні шляхи, насамперед водяні (річки, озера, моря). Через якийсь час худобу, шкіри, хутра (яко засоби обміну) заступають метали (залізо, мідь, срібло, золото). За VIII століття у саксів «солід»—зливок

срібла—вважався рівноцінним бичкові або вівці з ягням; ще пізніше починають бити металеві гроші.

На ґрунті оцих нових взаємин в процесі суспільного виробництва, військова диктатура заможних верств і довершила зруйнування старих земельних відносин і встановила нові—власницькі. До цього часу вся земля вважалась за землю громади, роду, племени. Навіть тоді, коли певна ділянка належала якійсь сем'ї, приватної власности на землю не було. За нових відносин отакі земельні відносини, а саме відсутність приватної власности на землю перешкоджала мобілізації землі, концентрації її в руках вождів, дружинників, багатих членів роду-племени. Фактично вже багацько незаможних господарств володіли своєю землею лише фіктивно, підпавши в залежність до багатих; вони втратили свою господарську самостійність, платили чинш, відробляли багатим за позики. Однак формально не міг багатий забрати собі в цілковите розпорядження землю свого неоплатного довжника; довжника він міг закабалити, повернути на раба, а земля його все ж залишалась за сем'єю, за громадою. Вожді, королі, князі (вища політична влада) найшли вихід з цього, встановили *приватну власність на землю*. Підбиваючи чужі племена, королі, військові вожді захоплювали не лише рухоме майно, але й землю. Частину цієї землі роздавали вони військовим начальникам, частину повертали на свої помістя, частину продавали чи обмінювали на худобу, зброю, дорогоцінності. Навіть і ту землю, що залишалась у користуванні давніх її посідачів (хліборобів, сільських громад) почали вважати немов би за власність королів та князів. Відірвавши землю від виробника, перетворили її в предмет купівлі і продажу. Як на приклад привласнення землі, вкажемо тут, що у половині V століття король франків Хлодовех повернув на свою власність частину землі, захопленої у римлян, і роздав її своїм дружинникам; король Карло Великий (друга половина VIII і початок IX століття) також привласнив і роздав багацько землі. В середині князівств чи королівств земля поверталась на власність представників влади через конфіскацію, штрафи, кари; за представниками влади йшли багатії: вони привласнювали землю, спираючись на свою економічну силу, закабаляючи бідняків.

Отак у VIII—IX столітті утворились в Західній Європі соціяльно-економічні відносини, що ми їх називаємо феодалізмом. Право приватної власности на землю створило ґрунт для позаекономічного визиску, поруч з кабалою; користуючи з військової сили, з політичної влади, творять володарі суд і розправу над своїми підданцями, накладають податки й данини, заводять чинші, примушують до праці у своїх маєтках.

Як ми вже зазначали, саме слово «феодалізм» походить від слова «феод» — участок землі, що його давав великий володар меншому, сеньйор васалові на певних умовах[1]). Умови ті були різні. Инколи сеньйор, даючи феод, вимагав від васала повної покори собі, допомоги у військових операціях, частини доходу з помістя-феоду. З свого боку сеньйор брав васала під свою зверхність, оборону. Васали були двох ступенів—залежні від державців (королів, герцогів, маркграфів, графів, архієпископів, єпископів) і від більших васалів. На початку феод давано було на певний термін, але пізніше—володів

[1]) Слово «феод» складається з двох—«фе» чи «фіе»—худоба і «од»—власність і лише пізніше набрало воно значіння «участка землі».

ним васал доживотно. На початку феоди не переходили до синів васалів, але син васала мав право прохати сеньйора дати йому феод після смерти батька, та згодом зробились вони дідичними і навіть більше: до половини всього земельного маєтку васал мав уже право віддати комусь иншому. Як ми вже зазначили, феод не був єдиною формою землеволодіння. Не лише великі землевласники, королі, сеньйори, але й дрібні васали мали землю і в цілковитій приватній власності (так звані *аллоди*—«алл»-«од»—повна власність). Мавши приватну земельну власність, важко було в ті часи боронити її і своє добро. Тому з економічних причин землевласники часто з власної волі піддавались під зверхність феодалів сеньйорів, віддавали себе і свій аллод під захист сеньйора і одержували його назад вже на правах «бенефіція»; з власника повертався він на звичайного васала. Отака передача прав на власну землю сеньйорові з одночасним поверненням вільного землевласника на васала називалась «комендацією» (комендо—вручаю, передаю), а зверхність—захист від сеньора—«патронатом». Поширення комендації перетворило багатьох вільних землевласників на васалів. Кінець-кінцем на XI століття утворилась у Західній Европі складна система феодально-земельних відносин, що в її основі лежав розмір земельних володінь. Хто з сеньйорів мав більше землі, більше роздавав її, той мав більше васалів, приймав під свою зверхність більшу кількість вільних землевласників (що перетворювались на васалів). Отак, почавши знизу і аж до королів, ішло кілька щаблів залежности одних груп феодалів (менших, дрібніших) від більших.

Ми вже зазначили, що виробництво за доби феодалізму має дрібний характер так в реместві, як і в хліборобстві. Воно має некапіталістичний характер, себ-то провадиться не найманою працею вільного робітника, а дрібним виробником, власником засобів продукції (ремесником-селянином); домінантна в ньому форма обміну—простий товаровий обмін (гроші в ньому мають форму «допотопного», переважно лихварського капіталу). Класовий визиск також мав некапіталістичний характер.

Великі землевласники за тодішнього стану витворчих суспільних сил лише на незначній частині своєї землі вели своє господарство, більшу ж частину віддавали в оренду селянам (вільним і залежним). Обробити всі свої великі володіння феодал не міг, бо не було робочих рук і бракувало ринку для масового збуту сільсько-господарських продуктів. Багато вигідніше було збирати чинші; брати собі частину врожаїв з відданої селянам в оренду землі. Для ведення свого садибного та домашнього господарства феодал користувався працею селян, а подекуди і працею *рабів*. Оскільки за феодалізму безпосередній виробник володіє своїми власними засобами виробництва, додаткову працю земельний власник-феодал може витиснути з дрібних селян тільки *позаекономічним примусом* (К. Маркс). Історія взаємовідносин між феодалами і селянами є історія отого «позаекономічного примусу», аж доки йому на зміну прийшов примус, експлоатація «економічна», себ-то капіталістична (коли поміщик почав визискувати безземельного та малоземельного селянина без вживання сили, економічним шляхом, як наймита). Маємо кілька форм цього позаекономічного визиску. З них головні чинш і панщина. Ми вже говорили про те, як поставала *панщина* з «громадської винагороди» баронів (феодалів): спочатку селяни обробляли «громадою» поле феодала за виконану ним корисну і потрібну для громади працю, а пізніше примушені

були працювати на феодала вже і без звязку з виконуваною ним громадською працею. Поставала панщина й иншими способами, а саме з відробітків селян на землі феодала за борги феодалові. Коли збільшились земельні володіння феодалів та манастирів і крепацьких рук, що їх мали феодали та манастирі, вже не вистарчало, щоб обробити їх,—землевласники почали віддавати вільну землю для оброблення її селянам, безземельним та малоземельним. З селян на панській землі постали в Західній Европі крепацькі сільські громади (замість і поруч старих вільних). За користування землею феодала селяни (вільні і закрепачені) мусіли кілька днів на тиждень працювати на феодального сеньйора (орати його поле, сіяти, збирати хліб). Одночасно працювали селяни і в садибах та майстернях феодалів і манастирів (працювали тут і раби [1]). На початку було небагацько днів, коли вільні селяни (васали і орендарі) мусіли працювати на феодала (подекуди їх було всього кілька на рік). Але селяни крепаки мусіли працювати на панщині значно більше (день, два або три на тиждень); вони бо мали невеликі постійні земельні наділи (мовляв сиділи на поміщицькій землі). Феодали землевласники все намагались збільшити панщину для селян крепаків і загарбати їхні наділи й громадські ліси та пасовиська. Крім панщини і чиншу, побирали феодали з підвладних селян податок за користування громадським майном (за право пекти хліб у громадських пекарнях, за право молоти зерно в млинах, то-що). Чи не найважчою повинністю був *чинш*. Закрепачених селян обкладали феодали самовільно, а менш залежних (віланів)—в певно визначеному розмірі (в залежності від реального відношення сил). До цього треба додати ті податки, що їх стягав феодал, як політичний володар: збір за ринок, судові податки, збори з різних промислів, то-що, нарешті, відробітки за землю, що її давав феодал в користування безземельному чи малоземельному селянинові. Поза цим мусіли ще селяни платити духівництву десятину (на утримання духівництва, бідних, то-що). Різні податки давали селяни натурою. Примусове відбирання землі від селян, що дуже розгорнулося пізніше, коли феодал почав перетворюватися на феодала-поміщика, відограло велику ролю в історії первісної акумуляції (в історії відділювання продуцента від засобів продукції). «В історії первісної акумуляції — каже К. Маркс — особливо важливу ролю відограли ті моменти, коли величезні маси людей раптом і силоміць відділювано від засобів їхнього існування й викидувано на ринок праці, як вільних, мов птахів, пролетарів. *Експлоатація сільсько-господарського продуцента, обезземелення селянина становить основу цілого процесу.* Історія його в різних країнах має різну закраску, перебігає різні фази за різним порядком і *в різні історичні епохи*» [2]).

Розуміється, навіть за цієї доби процес відділювання продуцентів від засобів виробництва та акумуляції їх не обмежувався лише примусовим відбиранням землі та феодальними данинами, чиншами, десятинами, відробітками, то-що. Водночас, особливо в пізнішу добу феодалізму, нагромадження відбувалось і в руках купців, оскільки вони

---

[1]) В садибах і майстернях працювало особливо багацько жінок. Селянки (заміжні і дівчата) працювали в окремих жіночих майстернях, що подекуди перетворились на гареми духовних і світських феодалів, на доми розпусти. Слово gynecіaria (себ-то робітниця такої майстерні) перетворилось на синонім покритки. Звідси бачимо, зазначає П. Лафарґ, що сучасні доми розпусти суть аристократично-манастирського походження.

[2]) К. Маркс. Капітал, том I, стор. 434. Вид. ДВУ, 1927.

визискували ремесників, вільних найманих робітників і селян (цих останніх через феодалів: від феодалів переходила бо до них і акумулювалася частина додаткового продукту, що її привласнював феодал). Додатковий продукт нагромаджувався також і в руках дрібного виробника-ремесника й заможного селянина, що вже тоді користувався найманою працею. — Розгорнувся оцей процес лише пізніше, за доби торговельного капіталу,—все більше та більше усовуючи з історичного кону «позаекономічні», феодальні способи експлоатації (що-до селянства, то йшов він за цієї пізнішої доби в супроводі класового розшарування селянства: пролетаризації та обезземелення одної частини його й буржуазного переродження другої, заможної).

Двигуном европейського феодального суспільства що-до його дальшого розвитку була класова боротьба, внутрішні гострі суперечності, що поставали на ґрунті поступового зросту суспільних продукційних сил. А сили ці зростали саме в напрямі утворення зародків майбутніх капіталістичних виробничих відносин, насамперед у містах.

Міста поставали на ґрунті розвитку обміну й потреби утворити та охороняти місця обміну військовою силою. Більші міста, в котрих зосереджувались органи торговельної державної влади, перетворювались на столиці герцозтв, королівств, князівств. Міські ремесники своїми виробами обслуговували не лише міське населення (так званих горожан), але й селянське з ближчих округ.

Населення західньо-европейських міст за доби феодалізму складалося не лише з ремесників та торговців, але й численних місцевих старожилів (горожан), що вийшли з колишніх дрібних землевласників та вільних селян і мали земельні ділянки в межах міста. Крім горожан-міщан, жили в містах і крепаки (в садибах феодалів) і вільні люди, що продавали свою працю власникам засобів виробництва. «За своїм суспільним складом населення феодального міста було дуже різноманітне. Поруч з феодалами, жили в ньому купці, ремесники, горожани (дрібні земельні власники), вільні робітники і крепаки. Додати до них ще духівництво, вояків, старців і повій—і ми матимемо повне уявлення про міське населення тієї доби», каже П. Кушнер. Впадає в вічі у феодальних містах Европи порівняльно велика кількість непрацездатного населення, хворих та калік.

Зростали міста повільно. Довший час вели вони не тільки торговлю та ремесничий промисел, але й сільське господарство; тому західньо-европейське феодальне місто оточене полями та пасовиськами й на початку свого розвитку не дуже різниться від великого села. Та через те, що ремество стає для городян де-далі прибутковішим, хліборобство відсувається на другий план. Ремеснича промисловість спеціялізується, техніка продукції, вмілість ремесників підноситься, продуктивність ремесничої праці зростає. Це привело в кінці до відокремлення міста від села: місто почало працювати для потреб феодалів і селян, які вже не могли конкурувати своїми ремесничими виробами з міськими. В міру того, як зростала матеріяльна сила міської людности, зменшувалася фактична залежність міст од феодальних сеньйорів, на землях яких стояли міста. То грошовим викупом, то прямою збройною боротьбою міста забезпечили собі право самостійно впорядковувати свої внутрішні міські справи, так що під кінець перетворилися немов би в самостійні чи автономні міські держави, які инколи творили союзне об'єднання для оборони своїх економічних і політичних інтересів.

На чолі феодального міста у XII столітті стояв сеньйор міста

(світська або духовна особа; багацько міст було збудовано на манастирській землі). Сеньйор призначав для керування окремими галузями міського життя урядників (так званих мінестеріялів: суддю, міського начальника, митника і скарбового, що пильнував за тим, як били гроші, та за мінялами). Замість платні ці й инші урядники одержували собі певну частину зі штрафів і податків. Мінестеріяли не тільки збирали податки, судили, доглядали за громадським спокоєм, то-що, але й пильнували, щоб горожани виконували покладені на них феодальні повинності; всі бо горожани, за виключенням деяких ремесників, мали обов'язок кілька днів на рік відбувати панщину, а ремесники мусіли платити чинш. Пізніше горожани добились того, що замість панщини, чиншів і збирання податків через мінестеріялів, вони просто відкуплялись від сеньйора-феодала, взявши на себе обов'язок вносити йому певну суму, яко щорічний податок, з тим, що феодал не втручався в спосіб його стягнення з горожан. Оцим зроблено було дуже важливий ступінь у напрямі організації міського самоврядування. На чолі міст стали «старі горожани» — *великі землевласники:* вони захопили у свої руки міські ради, магістрати, рати і управи. Коли феодали допікали міській самоуправі своїм втручанням, міська земельна аристократія, за підтримкою инших верств міського населення, кидалась до зброї й піднімала бунт, повстання проти феодалів за самостійність міст, за «комуну». XI і XII століття відбулось багацько таких повстань (у Фландрії, Німеччині і Франції).

Панування міської земельної аристократії згодом було пощерблене, а далі значно обмежене *купецькими гільдіями* та *ремесничими цехами.* Зростало суспільне значіння обміну, торґовлі, а вкупі з цим і значіння купецької верстви. Перед у боротьбі міст проти феодалів починають вести торговці-купці, люди енергійні, войовничі і здатні до організаційної праці. Заможніші громадяни, в тім і землевласники (міські аристократи), об'єднувалися біля найстарших, багатих і могутніх купецьких семей у так звані гільдії—товариства, які формою були звичайно релігійними об'єднаннями, а в дійсності мали своїм завданням колективно обороняти спільні класові економічні інтереси. В Західній Европі перші купецькі гільдії було утворено під кінець X і на початку XI стол. в Англії. Пізніше було утворено їх у Франції, а ще пізніше у Німеччині. В середині гільдій відносини між багатими родинами, що вели провід, і иншими, менш заможними членами організації, нагадували дуже феодальні відносини (відносини сеньйорів до васалів).

Та з часом дальший розвиток ремества і зміцнення ремесничої класи привели до нового ладу в містах—до створення *цехових організацій.* Вперше цехи було утворено в Італії в IX віці. Після того постали вони у Франції (на початку XI в.), в Англії та Німеччині (в XII столітті). В Англії ремесничі цехи називались гільдіями. З економічного боку цехові організації (об'єднання ремесників) мали на меті взаємну господарську допомогу своїм членам—дрібним продуцентам (у разі несподіваного зменшення цін на товари, поламання інструменту, пожару, то-що), а також регулювання виробництва, щоб уникнути шкідливих наслідків конкуренції між окремими ремесниками; з політичного боку—боротьбу проти старої міської аристократії за демократизацію міського ладу. Внутрішня організація цехів була досить одноманітна. Кожен цех мав свій статут і управу. В добу боротьби цехів проти старої міської аристократії і феодалів цехи були демократичні організації: кожен, хто прожив у місті один рік (хоча б то був утікач-селянин,

підданий феодала), міг вписатися до цеху й тим самим стати повноправним городянином. Але в міру того, як цехи дійсно досягають повної демократизації міського ладу й захоплюють у свої руки провід у громадських справах, їхній демократизм зменшується, вони перетворюються на аристократію міста; цехи виділяють з-поміж себе неповноправні групи ремесників—ремесників, що не мають ще свого власного господарства або не закінчили ще своєї професійної науки. Це поволі підточує колишню демократичну міць цехів; в цьому ж напрямі починає пізніше діяти суперечність між інтересами майстрів, власників підприємств, з підмайстрами й учениками.

Характеризуючи складну феодальну суспільну структуру, деякі дослідники надто висовують наперед і перебільшують у ній моменти наявного трудового звязку між всіма групами і класами і в той же час затушковують антагоністичний характер тих звязків, затушковують гостру класову боротьбу, що вже й тоді виступала «яко головний двигун історії». Ленін, ідучи за Марксом, підкреслював потребу розглядати історичні явища діялектично: «*Як єдність протилежностей*— раздвоєння єдиного на протилежності, що взаємно виключають одна одну, і взаємовідносини між ними». Він вказував на те, що в кожному окремому випадку, в кожній суспільній формації маємо розшукати ті «внутрішні імпульси до розвитку, що дає їх суперечність, стикання різних сил і тенденцій[1]). П. Лафарґ дає отаку характеристику феодалізму: «*В суті речи феодалізм є договір про взаємні послуги.* Сеньйор володіє землею і правом на працю і продукти своїх крепаків та васалів лише з тією умовою, що має він услуговувати своєму сеньйорові і своїм підданцям. Сеньйор, беручи під свою руку васала, брав на себе обов'язок боронити його і допомагати йому, а васал за все це мусів ходити на заклики сеньйора на війну і платити йому певні податки особистими повинностями і десятиною від свого врожаю й худоби. *Всі члени феодальної ієрархії,* що починалась з крепака і йшла вгору аж до короля чи імператора, *були міцно звязані взаємними обов'язками. Тоді обов'язок був таким само суспільним двигуном, яким є нині прибуток*»[2]). Як бачимо, характеристика ця відбігає від марксистської, діялектичної: вона замовчує антагоністичне єство оцього (кажучи словами Лафарґа) «договору про взаємні послуги»; вона не розуміє єдности феодальних суспільних відносин яко «єдности протилежностей» (за Леніном); нарешті, за двигуна суспільного розвитку вважає вона ніби не класову боротьбу, не суперечності феодального суспільства, а все той же «обов'язок».

Низький рівень хліборобської техніки та великий визиск феодалами селянства (цієї основної виробничої класи, що переважно на витворені нею продукти жили всі експлоататори—світські і духовні) шкодили розвиткові витворчих сил феодального суспільства, підривали його матеріяльний добробут, загострювали класову бротьбу. Протягом IX століття було чотири довгих періоди загального голоду в Західній Европі, в XI столітті голодних років було 60. Голод супроводився чумними епідеміями й людоїдством. Визискування й голод кидали селян на феодалів, вони спонукали й міську бідноту до революційної боротьби проти міських багатіїв і феодального панства.

Своєрідним виробничим відносинам феодальної доби відповідала й своєрідна правно-політична надбудова та суспільна свідомість. Основна риса правно-політичної надбудови це — звязок політичної влади з землеволоділнями і роздрібнення влади. Кожен більший землевласник був немов би самостійним державцем на своїх землях (сеньйором), при чому менші феодали (васали) корились більшому (сеньйорові), більші—ще більшому, і так аж до короля. Відносини між королем, сейньорами, васалами і населеням були регламентовані відповідно

[1]) Н. Ленин. Собр. Сочинений. XX том, часть I, стр. 475.
[2]) П. Лафарг. Происхождение и развитие собственности. Вид. «Моск. Рабочий». 1928 р., стр. 81.

до конкретних обставин (сили королівської влади, сили більших феодалів, то-що).

Для західньо-европейського феодалізму характеристичним є подрібнення політичної влади. Року 843 держава франків розпалась на три частини: королівство Францію, королівство Німеччину і королівство Італію (вкупі з Лотарингією). У французькому королівстві було п'ять королів, що боролись один проти одного. Через 45 років на території зазначених трьох основних королівств було їх уже сім: Франція, Навара, Горішня Бургундія (Прованс), Низова Бургундія, Лотарингія, Німеччина й Італія. Роздрібнення держав на цьому не стало. Найбільші землевласники феодали (герцоги, дюки, графи) все більше визволялись з-під влади королів, набирали все більше права. Яскравим виявленням оцієї децентралізації, роздробленості державної влади був так званий *імунітет*—відмовлення короля від втручання в справи великого землевласника-феодала; король відмовлявся від свого права цілком або частково: передав феодалові право суда, збирання податків, то-що (передавав яко—«лен», мовляв «жалував» ними феодала на певних умовах). На таке відмовлення йшли королі лише під натиском сили, після жорстокої боротьби, але, кінець-кінцем, ішли. Держава дробилась на окремі державки—«сеньйорії», що на їх чолі стояли дрібні державці (королики). Наприклад, у Франції під кінець X століття було таких державок (ленів) біля 59. Користуючи зі своєї економічної й політичної сили, примушували феодали королів утворювати з феодалів королівські ради, відбували свої з'їзди, на котрих розвязували державні справи, пильнували, щоб королі не порушували їхніх інтересів. Яскравим прикладом боротьби феодалів проти королів за їхнє зловживання феодальним правом, є боротьба англійських феодалів проти короля Іоанна Безземельного у XIII столітті. Потерпівши поразку від феодалів, підписав Іоанн «*велику хартію вільностей*», що являє собою так ніби феодальну конституцію.

Та хоч і роздрібнена, проте була в наявності і діяла активно державна влада за доби феодалізму. Внутрішні межиусобиці, боротьба королів проти феодалів і феодалів між собою зменшували, підривали силу тієї влади, але не зміняли її класового єства: вона все служила владній феодальній класі, використовуючи задля цього економічну і політичну силу, військо і закон, суд і церкву (чи то в формі співробітниці—майже самостійного політично-соціяльного чинника, чи то використовуючи її яко свого агента).

Деякі буржуазні вчені заперечують наявність державної влади, держави за доби феодалізму. Одначе такі заперечення не мають під собою жадного ґрунту й виходять з того припущення, що держава може мати лише форму, якої набрала вона за капіталізму. Держава являє собою організацію маєтних для оборони від немаєтних,—каже Енґельс.—Постала вона з потреби стримувати класові суперечності і за загальним правилом являє собою державу найміцнішої, економічно панівної класи, що за допомогою державної організації захоплює й політичну владу і, таким чином, набуває нових засобів тримати в покорі та визискувати пригнічену класу (Ф. Енґельс. Походження родини, приватної власности і держави). Вкладаючи отакий зміст в поняття держави, ми ніяк не можемо заперечувати державности феодального суспільства, хоч лад у феодальних державах й різнився від ладу пізніших буржуазних держав.

Але вже за феодалізму (в його останній фазі) ми маємо тенденції до політичної централізації. Розвиток витворчих суспільних сил, поділ суспільної праці й поширення економічних суспільних звязків, що виявлялося в поширенні обміну, потягло за собою зміцнення та поширення

Законодавче Зібрання ніби не розуміло всього цього. *Жирондисти й слухати не хотіли* про боротьбу з спекулянтами, про встановлення „такси“ на хліб, про підвищення плати робітникам, про допомогу селянській бідноті. Вони не уявляли „комерції“ без волі, а продовольчі заколоти вважали за інтриги ворогів революції. Таким чином жирондисти розривали з незаможним селянством та з міською біднотою.

Вівши виразно буржуазну внутрішню політику, французька буржуазія повела водночас і активну політику зовнішню. Видатні проводирі *жирондистів — Бріссо, Верньо, Інсар* палко доводили, що Франція мусить бути підготовлена до війни проти реакційних европейських урядів, які щохвилі можуть напасти на Францію. Навіть більше: вільна, революційна Франція не повинна чекати, доки нападе на неї Австрія чи Прусія, а мусить сама оголосити їм війну; цим вона, мовляв, не тільки врятує завоювання революції, але й допоможе іншим народам скинути з себе кайдани неволі. „Наша честь, наша безпека, довір'я нашої громади потреба зміцнити нашу революцію — все диктує війну“,— писав Бріссо. В дійсності восени 1791 року не було ще реальної небезпеки з боку монархічної Европи (як відомо, пруський король, австрійський імператор і руська цариця саме розтягали Польщу, отож їм було не до збройного втручання до французьких справ). Але причини до війни були. Французькі купці та фабриканти ще до революції думали про війну з Австрією, щоб виправити таким чином економічні взаємини з нею; до того ж, при нагоді, за щасливої війни, можна було поширити межі Франції по Райну коштом німецьких князів, приєднати промислові округи, що належали Австрії та Бельгії. Крім того, війна могла відвернути громадську увагу від питань внутрішньої політики.

Намагання жирондистів вибитися на урядову партію, забрати владу до своїх рук нарешті закінчились успіхом. 12 березня 1792 року Людовік XVI усунув старих міністрів і покликав до влади жирондистів. 20 квітня цього ж таки року Франція оголосила війну Австрії.

Франція вступила в епоху революційних війн.

Австрія і Прусія склали спілку проти Франції. Вони сподівалися, що легко розгромлять революційну Францію, мавши співчуття февдального дворянства, придворних короля і високого духівництва.

З цього часу вся увага Законодавчого Національного Зібрання пішла на організацію війни проти австрійців і прусаків (що сунули на Францію) та на внутрішню боротьбу проти контрреволюційного, роялістичного дворянства, що тільки те й робить, що організує різні змови. Поразки на фронті підсилили ґрунт під ногами внутрішньої контрреволюції. Король дає (12 червня 1792 року) відставку жирондистському урядові. *Лафайєт*, головний командир центральної армії, звертається до Законодавчого Зібрання з листом і в ньому вимагає покінчити з „якобінською бандою“. Буржуазія безсило топчеться на місці. Вона боїться використати незадоволення народніх мас проти контрреволюції. А те незадоволення зростало. Провінціяльні міста вимагали усунути короля та його уряд. До Парижу почали прибувати „федерати“ — добровільні революційні військові загони. Паризька демократія бере на утримання ці загони. „Федерати“ організуються й обирають центральний комітет. Комітет цей захожується підготовити нову революцію вкупі з паризькими секціями. Секції робітничих кварталів готові були стати до боротьби і проти монархії і проти цензової конституції 1791 року. Робітничий Париж озброювався. На початку серпня одна із секцій поставила Законодавчому Зібранню ультиматум: вирішити за певний час долю короля, загрожуючи

в противному разі повстанням. 38 секцій (із 48) приєдналися до цього ультиматума.

Жирондисти злякалися нової революції й намовляли короля піти на поступки, а нарешті й зректися трону на користь сина. Події пішли через голови жирондистів. Вночі з 9 на 10 серпня більшість секцій підняли (під проводом Дантона) повстання. Скинули стару паризьку міську раду й організували революційне самоврядування (Революційну Комуну). „Федерати", національні гвардійці й озброєні списами робітники підтримали Революційну Комуну. 10 серпня революціонери обложили королівський палац. Сталася бійка. Король втік під охорону Законодавчого Зібрання.

Бачивши, що народня революція буяє по всій Франції, буржуазія пішла на поступки. Законодавче Зібрання усовує короля від влади й закликає „французький народ, щоб утворив він Національний Конвент". Воно скасовує ріжницю між активними й пасивними громадянами та запроваджує загальне виборче право з двоступневою виборчою системою, а також поглиблює аґрарне законодавство. Усунувши від влади короля та його уряд, Законодавче Зібрання утворило нове міністерство, під назвою Тимчасової Виконавчої Ради. В складі цієї Ради був і *Дантон* — один із проводирів народнього повстання. Незабаром Дантон став за голову уряду, керівника внутрішньої та зовнішньої політики й організатора національної оборони.

Отакі значні наслідки мала революція 10 серпня 1792 р. Але їх треба було закріпити, і *Марат* натхнено закликав революційну демократію до дальшої боротьби.

— Славетний день 10 серпня 1792 року може вирішити справу остаточної перемоги волі, якщо тільки ви зумієте скористатися з усіх своїх досягнень—писав він. — Я повторюю, стережіться реакції; ваші вороги не пожаліють вас, якщо доля усміхнеться їм. Отже, нема чого жаліти. Ви безнадійно загинете, якщо не поспішите вбити зіпсованих гласних муніципалітету, департаменту, всіх антипатріотичних мирових суддів, а також і найбільш зіпсованих депутатів Національного Зібрання; я кажу про Національне Зібрання: ех, через який забобон, через яку нещасну пошану до них жаліють їх! Вам раз-у-раз кажуть, що, не зважаючи на все лихе, що є в ньому, треба об'єднатися навколо нього. Це все одно, що пропонувати зібратися над безоднею, яка розкривається під вашими ногами, і доручити дбати за вашу долю злочинцям, яких поставлено для того, щоб докінчити вашу руїну. Знайте, що Зібрання — це ваш лютий ворог. Доти, поки воно триматиметься, воно мститиметься вам і намагатиметься приспати вас брехливими обіцянками. Воно нишком робитиме різні підступи, щоб паралізувати ваші зусилля, і, коли воно досягне мети, воно віддасть вас під меч своїх зрадливих сателітів: згадайте про Марсове поле.

Ніхто більше за мене не гидує пролиттям крови; але, щоб перешкодити крові литися річками, я кажу вам: швидче пролийте кілька краплин її. Щоб погодити людяність із дбанням про громадську безпеку, я вам пропоную знищити контрреволюційних членів муніципалітету, мирових суддів, членів департаментів і Національного Зібрання. Якщо ви відступите, знайте, що кров ви пролили сьогодні даремно й що ви ще нічого не зробили для волі.

Але,— і це найголовніше,— держіть короля, його жінку й сина, як запоручників, і, поки остаточного присуду немає, хай його показують народові чотири рази на день. І тому, що від нього залежить усунути назавжди наших ворогів, заявіть йому, що коли через два тижні австрійці

й прусаки не відійдуть на 20 льє від наших кордонів, щоб ніколи більше вже до них не повертатися, його голова впаде до його ніг. Вимагайте, щоб він власною рукою підписав собі смертний присуд і щоб він передав його своїм коронованим спільникам. Він мусить вас звільнити від них. Захопіть також екс-міністрів і тримайте їх у кайданах.

Всіх контрреволюціонерів з урядових установ у Парижі треба скарати на смерть; офіцерів-антипатріотів вигнати з батальйонів; обеззбройте розкладені батальйони: Сен-Рош, Нотр-Дам, Сен-Жан-ан-Грев, Анфан-Руж. Всіх чесних патріотів треба озброїти. Вимагайте скликати конвент, щоб судити короля й змінити конституцію. Членів до нього мають обирати первісні збори, а не виборчий корпус. Примусьте негайно вислати все чужоземне й швайцарське військо, що виявили себе за ворогів революції. Нарешті, примусьте Зібрання оцінити голови втікачів капетів-зрадників і бунтарів. Стережіться! Бійтеся пропустити єдиний випадок, що його дає вам геній — охоронець Франції — вийти з безодні, закріпити волю.

Французькій армії та революційному народові пощастило розгромити роялістично-дворянську контр-революцію і зраду всередині та розбити австрійське та пруське дворянське військо на фронті.

Законодавче Зібрання довгий час не хотіло вносити будь-які зміни в аграрне законодавство Національного Конституційного Зібрання. Але селянські повстання 1791 та 1792 року примусили його піти на деякі поступки селянству. Законодавче Зібрання скасувало закон про викуп селянами тих прав, яких не доведуть поміщики документально (при чому поміщикам було дано три місяці відшукати відповідні документи; після цього терміну селяни мали право не давати жодного викупу). Припинені були також судові переслідування, що постали на ґрунті невиплати селянами різних повинностей. В той же час Законодавче Зібрання видало декрета про *продаж еміґрантських маєтків* дрібними ділянками, маючи на увазі задовольнити землею селянство. Нарешті, декретом від 28 серпня 1792 року сільським громадам повернуто землю, що її колись незаконно загарбали сеньйори (поміщики). Цими декретами Зібрання узаконювало фактичне нищення селянством решток февдальних відносин.

20 вересня 1792 року Законодавче Зібрання закінчило свою роботу й уступило місце Національному Конвентові.

Часи *Національного Конвенту* — це найдраматичніша сторінка французької революції. В цей час надзвичайно загострюється боротьба в самому революційному таборі: „третій стан“ розпадається на свої складові частини і кожна з тих частин — велика буржуазія, дрібна міська буржуазія, селянство й робітництво — ставить свої осібні клясові домагання й прагне провадити осібну політичну лінію, жорстоко поборюючи своїх учорашніх спільників.

Конвент вибрано загальним голосуванням у місяці серпні — вересні 1792 року, в складі 745 депутатів. Він був значно радикальніший, ніж попередні Зібрання. Париж послав до нього радикальних депутатів: *Робесп'єра, Дантона, Марата* та інших. Перша справа Конвенту була *проголосити республіку*, і це сталося 22 вересня 1792 року (пізніше *ухвалено датувати всі урядові акти роком республіки*).

В Конвенті утворилося три політичні табори. В правому, буржуазному, сиділи *жирондисти* - „федералісти“, які були за республіканський лад, але могли погодитися з конституційною монархією; між ними багато було переконаних монархістів. У лівому таборі, що сидів у Конвенті нагорі й був прозваний за це *„горою“* (або монтаньярами), сиділи республіканці

(„централісти"), якобінці, здебільшого дрібнобуржуазні елементи; до них належали, між іншим, і *Робесп'єр, Дантон* та *Марат.* Депутати „Гори" об'єднувались навколо *якобінського* клюбу, що мав філії і в провінції. Нарешті, посередині між цими двома таборами стояв третій, так зване *„болото"* (прозвано цей табір так через те, що депутати сиділи в Конвенті в самому низу); це „болото" не мало виразного політичного обличчя й приєднувалося то до того, то до іншого табору. Спочатку провід державний був у руках жирондистів. Вони одержали рішучу перемогу в торговельно-промислових округах півдня й заходу. Загальне число депутатів-жирондистів в Конвенті становило 165 чолов. (на 745 членів Конвенту).

Але за підтримкою „болота" (центру, що складався з 500 депутатів), жирондисти мали за собою більшість. До Конвенту обрали їх, як республіканців, проте, після революції 10 серпня 1792 р. їхні симпатії до республіканського ладу послабшали.

Ставши до влади, вони вважали, що революцію закінчено. Народ не має чого більше бажати: монархію знищено, Конвент працює і, мовляв, видасть найкращі закони. Чергове завдання — усталити внутрішній спокій, забезпечити нові виробничі взаємини на основі капіталістичної власности. Хто невдоволений ще й досі, хто чинить заколоти, мріє про маєткову рівність — той ворог революції; таких треба роздушити залізною рукою. „Три революції потрібні були, щоб врятувати Францію, — писав *Бріссо* у жовтні 1792 року. — Перша повалила деспотизм, друга знищила королівську владу, третя повинна вбити анархію". Революційна Паризька Комуна і якобінці (що спиралися на міську й сільську демократію) — ось були головні політичні вороги жирондистів. Боротьба між *горою* й *жирондою* загострилася з перших же днів Конвенту. Отож перше, що зробив Конвент під проводом жирондистів — особливою постановою розігнав, у жовтні 1792 р., Паризьку Комуну, утворену 10 серпня. Нові вибори дали, проте, ще революційніший склад Комуни і тим підсилили *гору.* Правда, жирондисти сиділи в міністерствах і мали більшість депутатських голосів, але в розпорядженні Конвента не було ані збройної сили, ані громадської маси, національна бо гвардія була в руках політичних ворогів жиронди, а великий торговельний капітал (що його репрезентували жирондисти) був малосилий у дрібно-буржуазному Парижі. Тому жирондисти шукають підтримки в провінції — серед буржуазії промислово-торговельних департаментів. З провінції набирають вони собі й охорону. Проти убогої паризької людности ведуть вони завзяту агітацію, яко проти „анархічної", „дезорганізаторської" стихії.

Так як і раніш, жирондисти й тепер намагалися скерувати головну увагу суспільства на ведення зовнішньої війни — вже не тільки проти Австрії та Прусії, але й проти інших держав. Прогнавши ворога з своєї території, французи захопили Бельгію, лівий беріг Райну, вступили до Савойї та Ніци. Успіхи на фронті підсилили завойовницькі наміри французької буржуазії, хоч ті наміри й масковано вільнолюбними льозунгами: „Всі уряди — наші вороги. Всі народи — наші друзі; або ми загинемо, або вони будуть вільні", — казав жирондист *Ґреґуар* на засіданні Конвенту 27 листопада 1792 р. Розуміється, вільнолюбство французької буржуазії являло собою не лише маскування завойовницьких намірів. Мавши проти себе чи не весь европейський февдальний світ, дбала вона за те, щоб оточити себе союзними, або залежними буржуазно-демократичними державами. 15 грудня 1792 р. Конвент видає декрета, яким покладає на обов'язок французького командування скидати у завойованих країнах

стару владу й утворювати замість них народні уряди, нищити феодальні повинності, конфіскувати землі духівництва.

Тимчасом всередині Франції жирондисти вели контрреволюційну політику. Селяни і міська біднота терпіли й далі від дорожнечі й голоду, а жирондисти не дуже клопоталися цим. Свою контрреволюційність виявили вони дуже яскраво ставленням до короля. В королівському палаці знайдені були документи, що безперечно встановлювали зраду Людовіка XVI народові. Король таємно листувався з-за кордоном і снував пляни чужоземними багнетами задушити революцію. Народні маси під проводом якобінців вимагають суду над королем і покарання його. Та жирондисти вживають всіх заходів до того, щоб урятувати короля, розумівши добре, що страта короля спричинить дальше поглиблення революції й, зокрема, посварить їх з англійською буржуазією (що й так уже нарікала на „безбожність французьких революціонерів", а справді турбувалася військовими успіхами французької буржуазії, окупацією Бельгії, домаганням французів вільно плавати по Шельді). Та зрештою, під тиском революційних народніх мас, найбільше Парижу, Конвент після деяких вагань засудив короля на смерть, і в січні року 1793 Людовику XVI знято голову. Революційна боротьба поглиблювалася.

Тимчасом складнішала справа на фронтах. 1 лютого 1793 р. англійський міністр *Пітт* заявив у англійській Палаті, що „Англія повинна потурбуватися про власну безпеку і про безпеку континенту"; „Коли бо, мовляв, вона цього не зробить, то вкриє себе ганьбою і отдасть Европу під французьке ярмо". Того ж таки дня, за доповіддю *Бріссо*, французький Конвент проголосив Англії війну. Ставши до війни, стала Англія проводирем коаліції проти Франції. На березень мала вже Франція проти себе Англію, Австрію, Прусію, Росію, Еспанію, Голяндію, німецькі князівства, Сардинію, П'ємонт і Неаполітанське королівство. Англія допомагає своїм союзникам грішми й паралізує заморську торговлю Франції, обложивши своєю фльотою французькі береги.

Облога берегів від Англії, непорозуміння в окупованих країнах (заколоти серед бельгійських селян, що були незадоволені з французьких військових реквізицій, тощо) ускладняли внутрішнє становище Французької Республіки. Загострюється промислова криза. Через брак довозу сировини закривалися бавовняні й шовкові мануфактури. Через нестачу та дорожнечу на хліб чимраз дошкульніший ставав голод по містах і селах Франції. В листопаді 1792 року в Ліоні голодувало щось з 30 тисяч безробітних. В Парижі також були десятки тисяч безробітних (завмерла бо будівельна діяльність й багато галузів ремесничої промисловости). Паперові гроші, друковані в великій кількості, знецінювалися. Дрібна й середня буржуазія убожіла. В той же час зростало багатство різних спекулянтів та постачальників армії. Паризькі робітники починають домагатися встановити *максимальні ціни на хліб* на всій території Франції. Паризькі секції підтримують робітників. На чолі руху стає робітник *Варле* і священик *Жак Ру*. Вони вимагають суворих заходів проти „пожадливих скупників і спекулянтів". Буржуазія на всі ці домагання лютує й прозиває однодумців Варле та Ру — „несамовитими". — Жирондисти, боронячи інтереси великих хлібних купців та сільської куркульні, не хочуть обмежити торгівлю хлібом та встановити максимальні ціни. На вимогу жирондистів видав Конвент ще 2 грудня 1792 р. декрета, що ним загрожувано карати на смерть кожного, хто перешкоджатиме вільно перевозити продовольчі продукти. Жирондисти нацьковують сільську куркульню на революційний Париж.

Якобінці не поділяють економічної політики жирондистів, але тимчасом безсилі змінити її. 2 грудня 1792 р. *Робесп'єр* засуджує в Конвенті економічний лібералізм жирондистів й вимагає зробити облік зерна, запровадити регулювання хлібного ринку й установити суворі кари за спекуляцію. Але, водночас, якобінці не поділяють і вимог „несамовитих". Вони не підтримують їхнього домагання таксувати хліб. Взагалі, боронячи інтереси заможнішої частини дрібної буржуазії, проводирі якобінців не хвалили „політики голоти". Коли, в лютому 1793 року, міська біднота Парижу намірилася розгромити крамниці не лише великих купців, але й дрібних крамарів, якобінці висловлювалися за те, щоб озброєною силою придушити виступ „несамовитих". Проти міської бідноти, що загрожувала буржуазній власності, об'єдналися і жирондисти, і якобінці, і, навіть, Паризька Комуна (що найближче стояла до революційних народніх мас). Спільними зусиллями на кінець лютого ізолювали вони партію „несамовитих". Конвент не захотів видати декрета про таксацію зерна.

Лише *Марат* з видатних якобінців підтримував в цей час революційну тактику бідноти. В „Другові Народу" (від 25 лютого 1793 р.) він писав про продовольчі утруднення так:

„Нема чого сперечатися, що капіталісти, маклери й монополісти, продавці речей розкоші, банда крючкотворців, бюрократи й колишні дворяни, — всі вони майже поспіль підпора старого ладу... Я не бачу жодного засобу змінити їхнє розуміння, отже я не знаходжу інших засобів, придатних забезпечити спокій в державі, як *цілком знищити цих вартих прокляття змовників*. Тепер вони подвоюють свої зусилля, щоб цінами, вищими за всяку міру, штовхнути народ до голоду й злиднів.

Нація, змучена невпинними підступами, все ще ніяк не візьметься за те, щоб очистити вільну землю від цієї злочинної породи, а життєрадісні представники нації (депутати) просто підтримують такі злочини, гарантуючи їм безкарність. Тому *лишається тільки дивуватися, як це народ, в кожному місті доведений до відчаю, сам не візьме своє право своєю власною рукою.*

В кожній країні, де права народні суть порожні слова й лише паперова оздоба, *зруйнування кількох крамниць, що на їхніх дверях повісили - б перекупців, швидко поклало - б край тим шахрайським маніпуляціям, які доводять мільйони людей до розпачу й примушують тисячі вмирати через брак хліба*. Чи не час уже народнім представникам зробити хоч щось більше, а не віддаватися порожній балаканині про важкий стан, не вживаючи жодних заходів, щоб його поліпшити?

Законодавчі заходи допомоги даремні. Ми ніколи не бачили, щоб вони мали наслідки. Допоможуть тільки революційні заходи. Я не знаю жодного кращого засобу, більше пристосованого до нашої розслабленості, як такий: Комітетові Громадської Безпеки, який становлять патріоти, треба доручити розслідувати справу. Хай він найбільших хлібних спекулянтів віддасть державному судові, що складається з п'яти членів, в чесності яких немає жодних сумнівів, і хай він обвинуватить їх перед цим судом в державній зраді.

Знаю я, проте, ще один засіб, який досягнув би мети. Хай заможні громадяни об'єднаються, куплять за кордоном потрібні споживчі продукти, привезуть до Франції, продадуть за стільки, як їм самим коштуватиме, і таким способом примусять спекулянтів знижувати ціни на продукти споживання доти, поки вони досягнуть відповідного рівня. Але, щоб виконати цей плян, потрібні чесноти, яких не знайдеш у нашій країні, де панують шахраї, які починають говорити про свої громадські почуття лише для того, щоб одурити простодушних і пограбувати народ.

Але всеж не може ще довго тривати руїна. Ще трохи терпеливости, — і зрозуміє, нарешті, народ ту істину, *що тільки сам він може визволити себе*".

Серед народніх мас зростає незадоволення з Конвенту, насамперед і найбільше з жирондистів. Домагання паризьких санкюлотів — таксувати хліб та інші речі широкого вжитку — підтримувала біднота й інших міст Франції. Якобінці, дарма що не всі домагання бідноти поділяли, ведуть по всій Франції шалену агітацію проти жирондистів. Частина їх підтримує домагання революційних мас — відкликати з Конвенту депутатів жирондистів (вони, мовляв, приховані монархісти, вороги республіки). Наприкінці березня 1793 р. надійшла з фронту звістка, що настановлений від жирондистів командир північної армії *Дюмур'є* зрадив, замирився з ворогом, щоб піти війною на Париж, розігнати Конвент і встановити

монархію. Щоправда, армія залишилась вірна республіці, і Дюмур'є мусів втікти. Але жирондисти були скомпрометовані. Проти їхньої політики говорило й нове контрреволюційне повстання в Вандеї. Революційна демократія хвилювалася. Паризькі секції поставили рішуче домагання повести енергійну та нещадну боротьбу проти контрреволюціонерів. Якобінці повільно йдуть вліво.

10 березня року 1793, на внесення *Дантона*, Конвент ухвалив „запровадити в Парижі надзвичайний карний суд, який судив би за всі протиреволюційні злочини, за всі замахи на свободу, рівність, єдність і неподільність республіки, внутрішню й зовнішню безпеку держави й за всі змови, що мають на меті встановити королівську владу або якусь іншу, що може підкопати свободу, рівність і суверенітет народу". Пізніше цей суд названо *„Революційний Трибунал"*. Вироки його не підлягали ані апеляції, ані касації. У квітні року 1793 Конвент утворює *Комітет Громадського Порятунку* (з 9 членів Конвенту), на чолі з *Дантоном*, з великими правами щодо внутрішньої й зовнішньої політики. До армії Конвент призначає своїх комісарів контролювати командний склад: у провінцію розіслав своїх делегатів, щоб організувати боротьбу з контрреволюцією.

Становище було загрозливе. Зовнішня й внутрішня громадянська війна зруйнували господарство. Паперові гроші, що їх революційні уряди випустили у великій кількості, стратили всяку вартість. Настала нечувана дорожнеча й голод по містах. Робітництво, зруйновані ремесники, убоге селянство хвилювалися. Паризьке демократичне революційне самоврядування (Комуна) вимагало рішучих заходів боротьби з дорожнечею, спекуляцією, контрреволюцією й голодом. Треба було надзвичайних зусиль, щоб опанувати це розбурхане море клясової боротьби. Комітет Громадського Порятунку, на чолі з Дантоном, хитався між поміркованою жирондистською більшістю Конвенту й Паризькою Комуною, яка, спираючись на революційне військо, дрібну буржуазію й робітництво, фактично диктувала свою волю урядові й зв'язувалась, як державний осередок, з усіма муніципалітетами Франції. „Гора" підтримувала більше Паризьку Комуну, ніж Комітет Громадського Порятунку, і постійно боролася проти жирондистської більшости в Конвенті. Якобінець *Робесп'єр* виступав проти Дантона й вимагав, разом із Паризькою Комуною, арештувати жирондистів і деяких міністрів.

31 травня і 2 червня 1793 р. відбулося в Парижі, під проводом якобінців (Марата і Робесп'єра), революційне повстання. Повстанці оточили Конвент й змусили його декретувати арешт 29 жирондистських депутатів і двох міністрів. На підставі цього декрету викидають із складу Конвенту найактивніших жирондистів і віддають їх під суд. З цього часу провід у Конвенті й Комітеті Громадського Порятунку переходить до дрібної буржуазії. Почалася *доба диктатури „Гори"*, *якобінців,* що тривала до 27 липня 1794 року.

Революція 14 липня 1789 р. довела до поділу влади між дворянством і цензовою буржуазією. Революція 10 серпня 1792 р., що повалила монархію, дала політичне панування великій буржуазії. Повстання 31 травня і 2 червня 1793 р. передало владу дрібній буржуазії.

Забравши владу, мусіли якобінці подбати про задоволення інтересів міської бідноти та селянства та натиснути на велику буржуазію. І, дійсно, Конвент вживає досить рішучих заходів в цім напрямі. Він ухвалює декрет про поступово-прибуткове оподаткування великої буржуазії (що мала прибуток більший за 1000 ліврів), касує волю заповітів, встановлює максимум дарування (до 20 тисяч ліврів), видає декрета про соціяльне забезпечення (що лишався, проте, нездійснений). В інтересах бідноти

встановлює платню за відвідування засідань секції. Декретом 29 серпня 1793 р. встановлює тверді ціни на всі важливіші речі споживання, на сировину. В інтересах селянства декрет від 10 червня 1793 р. повертає селянам усю землю, що її захопили були сеньйори - поміщики; в інтересах дрібного й середнього селянства встановлює Конвент принцип загального поділу громадської землі (за вимогою $^1/_3$ членів громади). Нарешті, Конвент полегшує умови купівлі селянами землі з фонду емігрантських земель. А через місяць, декретом від 17 липня, скасовує всі февдальні повинності та чиншові права без викупу.

Ось цей декрет:

«Конвент декретує:

Ст. 1. Всі колишні сеньйоріяльні повинності, февдальні, чиншові права так постійні, як і одноразові, без винятку тих, що їх залишив декрет від 25 минулого серпня, скасовується без винагороди.

Ст. 2. Чинність попередньої статті не поширюється на ренти й надходження, що мають характер не февдальний, але цілком поземельний.

Ст. 3. Кримінальні й цивільні процеси, початі з приводу так основних, як і не доплачених додаткових сум, що належать за правами, які скасовано за ст. 1, припиняється без будь - якої оплати судових витрат з того чи другого боку.

Ст 4. У випадку, коли права, скасовані за ст. 1, цілком або почасти були секвестровані, добровільно, або з наказу суду, охоронці повинні повернути секвестровані речі особам, що здали їх.

Ст. 5. Особи, що придбали з торгів національні володіння, зв'язані із скасованими за ст. 1 правами, не можуть вимагати винагороди. Проте, вони можуть відмовитися від володінь; у цьому разі вони зобов'язані подати відповідну заяву до директорії округи протягом одного місяця з дня оголошення цього декрету. В цьому разі директорія округи має перевести облік сум, що їх сплатив власник, як основних, так і відсотків, і прибутків, що він одержав.

Ст. 6. Колишні сеньйори, власники феодів, комісари в справі земельних документів, нотарі та інші охоронці документів, які посвідчують права власности або стверджують стягання поборів, скасованих цим та попередніми декретами, що їх видали попередні зібрання, чи то будуть титули установчі, чи такі, що визнають ці права, зобов'язані здати їх протягом трьох місяців з дня оголошення цього декрету до канцелярії місцевих муніципалітетів. Документи здані до 18 числа наступного серпня, будуть спалені в той день у присутності Генеральної Ради громади й громадян; решта буде спалена через три місяці.

Ст. 7. Особи, що втаїли або вкрали оригінали чи засвідчені копії документів, що їх повинно згідно з попередньою статтею спалити, будуть засуджені до п'яти років ув'язнення.

Ст. 8 Чинність ст. 6 поширюється на: 1) присуди й вироки, що містять визнання скасованих цим декретом прав, або посилання на них; 2) реєстри, що оголошують права феодів, які скасовано перед тим; 3) титули національних володінь, що здані до секретаріятів округ.

Ст. 9. Збірщики й лічильники повинні протягом місяця з дня оголошення цього декрету здати реєстри, списки зборів і звітні акти до секретаріяту своєї округи. Підрахунки будуть зроблені протягом двох місяців з дня занесення, після чого реєстри, списки й акти також негайно прилюдно спалять, спалити їх є обов'язок синдикального прокурора округи.

Ст. 10. Пляни й межові документи, які можуть дати вказівки щодо земельних маєтків, треба здати до секретаріяту округи, де міститься маєток, на випадок потрібних довідок.

Ст. 11. Декрет від 25 минулого серпня зберігає свою силу в усьому, чого не касує цей декрет.

Ст. 12. Міністр внутрішніх справ повинен дбати за те, щоб цей декрет був приставлений безпосередньо муніципалітетам, які зобов'язані запроваджувати його в життя без посередництва адміністративних органів».

Рішучі заходи якобінців викликали контрреволюційне хвилювання в провінції, а подекуди й збройні повстання проти Конвенту. Повстання провадилось під гаслом „федералізму" — обстоювання незалежности окремих округ від революційного Парижу. Ще в березні розпочалося було велике поміщицько - селянське повстання в Анжу, Пуату й Бретані, відоме під назвою *Вандеї* (від назви департаменту). Був час, коли з 83 - х департаментів 60 бунтувало проти Конвенту. Щоб вибити ґрунт з - під контрреволюційних, „федералістичних" повстань на провінції, Конвент ухвалює в червні 1793 року нову *Конституцію*, відому під назвою *„Конституції 1793 року"*.

Як і конституція 1791 року, „Конституція 1793 року“ складається з двох частин: декларації прав і основних законів. Ця декларація прав мала радикальніший, ніж перша, характер: вона ставила за мету суспільного життя „загальне добро“. Сама конституція визнавала систему загального голосування, встановлену 10 серпня, касувала двоступневі вибори й заводила безпосередні вибори депутатів. Законодавчу владу віддавалося Законодавчому Корпусові, що складався з 600 депутатів вибираних кожного разу тільки на 1 рік. Кожний закон, прийнятий Законодавчим Корпусом, мав іти на розгляд народу (своєрідний референдум). Виконавчу владу передавалося Виконавчій Раді в складі 24 членів, яких мали обирати департаменти й Законодавчий Корпус. Організацію судової влади спрощено; основою її лишилися вибори. Конституція ця так і не була запроваджена в життя, хоч її і потвердив народній референдум, але вона значно допомогла Конвентові в боротьбі проти контрреволюційної агітації „федералістів“. Завести Конституцію в життя, між іншим, перешкоджала й громадянська війна, що набирала дедалі гостріших форм.

Очистившись від жирондистів, рішуче поборюючи контрреволюцію, якобінці зуміли організувати сильну революційну владу, що не знала хитань у гострі, небезпечні моменти класової боротьби. Конвент зосередив у своїх руках усю владу законодавчу й виконавчу. Комітет Громадського Порятунку перетворився на фактичний уряд (щотижня він складав звіти перед Конвентом). Поруч нього стояв *Комітет Громадської Безпечности*, членів котрого також призначав Конвент. В руках у цього Комітету була зосереджена вища поліцайська влада в Республіці. Діяльно працював „Революційний Трибунал“.

У липні 1793 року Конвент усовує від влади Дантона, обирає новий склад *Комітету Громадського Порятунку*, на чолі якого ставить *Робесп'єра*. Диктатура якобінців (дрібної буржуазії) загострилася. Почалася доба лютого терору, який можна зрозуміти тільки тоді, коли взяти на увагу: 1) тяжке міжнароднє становище Французької Республіки, 2) безконечні змови контрреволюційного дворянства та дворянсько-селянські повстання проти республіканського уряду, 3) нездатність дрібної буржуазії, що тримала владу в своїх руках, залагодити економічну руїну й 4) суперечність між тими дрібно-буржуазними ідеалами й політикою, яку провадив уряд Робесп'єра, поборюючи одночасно і шляхетсько-дворянську роялістську контрреволюцію, і велику республіканську буржуазію, і робітників, та об'єктивними тенденціями суспільно-економічного розвитку.

Якобінці не мали систематично розробленої програми. Але суспільні ідеали їхні яскраво формульовано в промовах Робесп'єра — цього визнаного провідника „Гори“. У промові про основи нового державного ладу, виголошеній у Конвенті, *Робесп'єр* зазначив, що в основу нової конституції має бути покладений принцип самодержавства народу. Всі урядові особи — лише уповноважені або прикажчики народні, і їх можна призначати та усовувати з посад кожного моменту. Формою правління має бути демократична республіка. З огляду на те, що кожен, хто має владу, може зловживати нею, за основне завдання конституції повинно бути забезпечити особисту й громадську волю від порушень її від уряду. Досягти цього можна не поділом влади, а призначаючи урядових осіб на короткий час, покладаючи на уповноважених обов'язок здавати звіт виборцям, притягаючи урядовців до суду звичайним порядком. Треба домагатися, щоб державними справами керувала не спеціяльна урядницька каста, не фахівці-парляментарії: кожен громадянин, хоч би він був ремесник чи хлібороб, мусить уміти та брати участь в управлінні.

Обстоюючи інтереси дрібної буржуазії, гостро виступає Робесп'єр проти великої буржуазії, особливо проти тих її представників, що на різних спекуляціях збагачувалися підчас революції. Обстоюючи право приватної власности, висловлюючись проти економічної рівности та комуністичних ідеалів, він засуджує зловживання цим правом і доводить, що в скрутний час

велика буржуазія мусить поступитися дечим із своїх багатств на користь державі, народові. Треба взагалі домагатися затримати гострий поділ суспільства на багатих і бідних. „Сама природа встановила для всіх рівні права, — говорив Робесп'єр — і суспільство не може порушити цього; завдання суспільства — лише гарантувати рівність од тих зловживань та насильства, що роблять її оманою". Відци випливає обов'язок держави регулювати економічні відносини на користь немаєтним шарам населення.

Щоб допомагати міській робітничій та ремесничій людності, уряд установлює максимальні ціни на продукти споживання та інші речі й одночасно мінімальні заробітну плату, що нижчої за неї підприємці не сміли платити робітникам.

Ось витяг з „Закону про максимум" від 26 вересня 1793 р.:

„Національний Конвент, заслухавши доповідь своєї комісії для складання закону про призначення максимуму цін на продукти споживання й товари першої потреби, декретує:

Ст. 1. Речі, що являють собою, на думку Національного Конвенту, продукти першої потреби й для яких він вважає за потрібне встановити максимум або найбільші ціни, є: м'ясо свіже, солонина й свиняче сало, масло коров'яче, олія рослинна, жива худоба, солона риба, вино, горілка, оцет, сидр, пиво, дрова, деревне вугілля, кам'яне вугілля, лойові свічки, штучна олива, сіль, сода, мило, поташ, цукор, мед, білий папір, шкура, залізо, чавун, оливо, сталь, мідь, клоччя, льон, вовна, тканини, полотно, сировина фабрична, сабо (дерев'яні черевики), черевики, свиріпа, ріпа, тютюн.

Ст. 2. За максимальну ціну на дрова першого сорту, так само, як і вугілля й деревного й кам'яного, є ціна, що існувала 1790 року, плюс одна двадцята її частина. Закон від 19 серпня про визначення цін на паливо — вугілля й торф — від департаментів касується.

Максимум або найбільша ціна на листовий тютюн 20 су за фунт, тютюну, що його палять — 10 су; соли — 2 су; мила — 25 су.

Ст. 3. За максимальні ціни на всі інші споживчі речі й товари першої потреби, що їх перелічено в ст. 1, будуть на всій території республіки й до 1 вересня наступного року ті ціни, що існували на них 1790 року за відомостями меркуріяльних регістрів (таблиці довідкових цін, складені з наказу міських влад) або департаментських прейскурантів, додавши крім того одну третину їх, віднявши казенні та всілякі інші збори, якими їх тоді обкладено, хоч під якою назвою вони існували.

Ст. 4. Таблиці максимальних або найвищих цін на всі споживні припаси, що перелічені в ст. 1, будуть складені й розклеєні адміністрацією кожного дистрикту протягом тижня після одержання цього закону й надіслані до департаментів.

Ст. 7. Всі ті особи, які продадуть або куплять товари, що перелічені в ст. 1, вище за максимум, встановлений і виданий у кожному департаменті, сплачують в адміністративному порядку грошову пеню в подвійному розмірі, проти вартости продаваної речі, що йде на користь доносника. Ці особи будуть занесені до списку підозрілих і їх переслідуватиметься, як таких.

Покупець не підлягає зазначеному штрафові, якщо він заявить, що торговець порушує закон. Кожний же купець зобов'язаний мати в своїй крамниці таблицю, де вказано максимальні або найвищі ціни на його товари.

Ст 8. *Максимум або найбільший розмір заробітної плати відрядної або поденної роботи*, з часу оголошення цього закону й до вересня наступного року, скрізь встановлює Генеральна Рада комун *у тому розмірі, який був 1790 року*, з надбавкою до того *ще половини цієї ціни.*

Ст. 9. Муніципалітети можуть оголошувати за реквізовані й у разі потреби *карати трьома днями арешту тих ремісників, робітників і представників усіх можливих видів праці, які без поважних причин зрікатимуться провадити свою звичайну працю.*

Ст. 10. Адміністративні органи зобов'язані наглядати за правильним рубанням дров, а також і за довозом їх.

Ст. 11. Муніципалітети стежать за впорядкуванням довозу й „вимірювання".

Уряд провадить рішучу боротьбу проти спекулянтів. Одначе, всі ці заходи не могли дати хліба зголоднілій частині людности, особливо паризької. Уряд береться до терору, гадаючи таким способом привернути втрачену суспільну рівновагу й побороти голод. Під натиском Паризької Комуни *Комітет Громадського Порятунку* в вересні 1793 р. видав через Конвент декрет про зформування революційного війська, що мало завданням приборкати аристократів по департаментах і силою зброї забезпечити Парижеві довіз харчових продуктів. Одночасно ухвалено закон, який доручав Революційним Комітетам на провінції арештувати непевних

громадян, усіх тих, „хто своєю поведінкою або своїми зносинами, або своїми промовами, або творами виявив себе приклонником тиранії або федералізму".

Цього часу, а саме декретами від 5 жовтня й 24 листопада 1793 року, скасовано Грегоріянський календар і заведено новий революційний. *За початок нової доби для Франції визнано день заснування Республіки (22 вересня 1792 року).* Рік поділено на 12 рівних місяців (по 30 днів у кожному) і дано нові назви: вандем'єр, брюмер, фрімер (осінні місяці), нівоз, плювіоз, вентоз (зимові), жерміналь, фльореаль, преріяль (весняні), мисидор, термідор і фрюктидор (літні); цей республіканський календар існував понад 12 літ, офіційно його скасовано тільки 1 січня 1806 року.

В кінці жовтня Комітет Громадського Порятунку стинає голови депутатам жирондистам (21 чолов. за один раз), після чого гільйотина працює без перестану аж до кінця року, стинаючи голови жирондистам, а пізніше — й опозиції — буржуазно-демократичній, на чолі з *Дантоном*, і лівій, на чолі з Гебером.

М. Робесп'єр, ідеолог і керівник якобінської диктатури, в доповіді 25 грудня 1793 р., дає таке обґрунтування якобінській диктатурі:

«*Теорія революційного правління така сама нова, як революція, що її створила.* Шукати цю теорію треба не по книжках політичних письменників, які не передбачали подібної революції, і не в законах тиранів: вони прагнуть зловживати своєю владою й мало зацікавлені виправдати її. Треба доконче з'ясувати цю теорію й зібрати навколо принципів громадської користи всіх добрих громадян.

Завдання конституційного врядування — спрямувати життя республіки, завдання врядування революційного — створити її. Революція — це війна волі проти її ворогів; конституція — це режим волі переможної й упевненої.

Революційний уряд має бути надзвичайно активний, саме тому, що він уряд війни. Він підданий правилам менш виразним і менш суворим, бо обставини, в яких він перебуває, надзвичайно бурхливі, мінливі, а надто тому, що він змушений вживати раз-у-раз нових і негайних засобів проти чимраз нових і нових небезпек.

Конституційний уряд найбільше має дбати про особисту волю, *уряд революційний — про волю громадську. Революційний уряд обороняє добрих громадян, він знає тільки кару смертю для ворогів народніх.*

Цих зауважень досить, щоб пояснити походження й природу законів, які ми звемо революційними.

Ті, хто вважають ці закони за тиранічні, — дурні софісти або зіпсовані люди, що хочуть сплутати поняття: вони бажають об'єднати до купи війну й мир, здоров'я й хоробу. Зрештою, вони хочуть тільки відродити тиранію й стратити батьківщину. Коли вони закликають до слова виконувати конституційні твердження, вони це роблять не інакше, як із метою безкарно замахнутися проти конституції і задавити республіку в колисці.

Корабель конституції не збудований для того, щоб назавжди залишити в корабельні; але чи слід пускати його в море назустріч чварі й ворожим вітрам? Цього хочуть тирани й вороги конституції, але французький нарід наказує вам чекати, поки вернуть спокійні часи, щоб її вжити. Бажання народу одностайні, вони заглушають зойки аристократів і федералістів, ми змушені звільнити насамперед батьківщину від її ворогів.

Коли революційний уряд має бути рішучіший і сміливіший в своїх діях, ніж звичайний уряд, чи менш він справедливий і законний через те? Ні, він спирається на найсвятіший з усіх законів: *врятувати нарід*; на найбезперечнішу з усіх вимог: конечність.

Революційне врядування нічого не має спільного ані з анархією, ані з безладдям. Його завдання, навпаки, покласти — край безладдю, щоб установити царство закону; він нічого не має спільного з деспотією: не пристрасті поодиноких осіб, але громадські інтереси керують ним.

Революційному урядові доводиться діяти між двома підводними каменями: поміркованістю й необачністю... саме тому уряд має бути обачний, бо всі вороги волі бажають обернути проти нього не тільки помилки його, але навіть і наймудріші заходи.

Що слід у такому випадку робити? Переслідувати зрадників і їхні брехливі системи, підтримувати патріотизм, не зважаючи на його помилки, освічувати патріотів і зробити нарід гідним його прав і його долі.

Розглядаючи обов'язки революційного уряду, ми відзначили ті підводні камені, на які він натрапляє. Що більша його влада, що вільніші й рішучіші мають бути його дії, то чесніші люди мають керувати ними. День, коли він потрапить до нечистих або зрадливих рук, буде останній день волі. Революційний уряд буде тоді за зачіпку для успіхів контрреволюції; його енергія обернеться на отруту для народу. Довір'я французького народу до вас викликала швидче активність Конвенту, ніж сама установа. Віддаючи всю владу до ваших рук, нарід сподівається, що урядуватимете ви на користь патріотів і на острах ворогів батьківщини. На вас покладено обов'язок вжити всіх неминучих, рішучих політичних заходів, щоб задушити ворогів революції і, насамперед, зберегти між себе єдність, якої ви потребуєте, щоб виконати ваше велике призначення.

Встановлення французької республіки не дитяча гра, вона не може бути за наслідок примх або недбалости, ані за наслідок випадкового вдару. Якщо революційного уряду не підтримує енергія, освіта, патріотизм і чесність усіх депутатів, де візьмемо ми досить сили, рівної опорові Европи й усіх ворогів волі, які атакують нас і стискають Францію з усіх боків!".

В кінці 1793 року гебертисти, спираючись на Паризьку Комуну, ставлять рішучі домагання Комітетові Громадського Порятунку — соціяльного й політичного характеру; політика Робесп'єра, видається їм, за недоцільну, невідповідну до інтересів міської бідноти.

Зокрема Комуна й гебертисти розходяться з Робесп'єром у релігійних справах. Робесп'єр намагався запровадити свою політично-релігійну систему, вороже дивився на релігійний радикалізм Комуни, вважав антирелігійну діяльність гебертистів за небезпечну для республіки. „Атеїзм — це вигадка аристократів, — каже Робесп'єр. — Коли бога немає, то його треба вигадати". Все це напружувало взаємини між Комітетом і гебертистами.

У березні місяці 1794 року гебертисти зробили спробу вчинити державний переворот, але переворот цей не вдався, ініціятори його були арештовані й за кілька днів покарані на смерть (*Гебер*, *Ронсен*, *Моморо*, *Венсан* та інші). Одержавши перемогу над опозиційною лівою, Комітет Громадського Порятунку повернувся проти дантоністів: на початку квітня 1794 року стято голову *Дантонові* та його однодумцям (Делякруа, Демуленові, Філіпо, Геро-Сешелеві та іншим) „за уложення змови, щоб відновити монархію, поваливши Національне Зібрання й республіканський уряд".

Соціяльна база під якобінською диктатурою дедалі тоншала. Яко партія дрібної буржуазії, що боронила приватну власність, якобінці неспроможні були задовольнити домагання трудящих. Інтереси робітників були для них другорядна справа, і вони не раз йшли проти них. Так, наприклад, встановивши таксу на речі широкого вжитку, встановили вони й таксу на робочі руки, дуже низьку (заробітна платня була збільшена в $1^1/_2$ —

2 рази, тоді як ціни на продукти — в 5 — 10 разів проти цін 1790 року). Якобінці вимагали виконання закону Національного Зібрання про заборону страйків і особливим декретом потвердили заборону робітничих зібрань та колективних економічних виступів.

Так само не забезпечили якобінці і інтересів сільської бідноти. Незаможники хотіли поділити між собою конфісковану землю, а якобінці, щоб підтримати державну скарбницю, провадили продаж конфіскованої землі великими участками перекупникам та спекулянтам (ті пільги, що вони дали були незаможним селянам щодо придбання землі у власність, не розв'язували справи). Заможні селяни були незадоволені з такси на хліб та реквізицій; реквізиції дошкуляли й середнякам. Довга громадська колотнеча, зовнішні війни й небезпека всередині республіки перешкоджали селянству провадити мирну господарську працю і воно чимраз виразніше виявляло своє невдоволення з режиму якобінців. Отже, якобінці відірвались від революційної демократії міста й села. Серед самих якобінців почався розклад. Робесп'єр дедалі більше розходиться з своїми колишніми однодумцями і ніби втрачає здорове розуміння реальної дійсности.

Визволившись Робесп'єр од гебертистів і дантоністів, взявся він запроваджувати свою політично-релігійну систему. Незабаром після покарання на смерть Дантона був проголошений культ найвищої істоти, встановлений пізніше декретом. Робесп'єр проголосив себе головою нової релігії й почав переслідувати всіх атеїстів, усіх незадоволених з нової релігії, стинаючи їм голови. Він накладає свою руку на Паризьку Комуну. Поглиблення класової боротьби спричинилося до того, що французька буржуазія вже підчас революції почала відходити від позицій філософського матеріялізму. Не лише жирондисти, а й радикальніші політичні угруповання, виявили свою ворожість до філософського матеріялізму Гольбаха та Гельвеція. Так, приміром, *Марат* зазначає, що матеріялістична філософія суспільно-небезпечна, бо, мовляв, вона заперечує всі релігійні догмати й саму релігію. Так само й Робесп'єр вороже ставився до матеріялістичної філософії. За його ініціятивою якобінський клуб знищив погруддя Гельвеція. А коли почалася реакція, буржуазія пішла на реставрацію ідеалізму.

Матеріялізм почав перетворюватися на ідеологію пролетаріяту. Підчас революції постуляти матеріялістичної філософії боронили лише ідеологи найнижчих суспільних верств — Гебер та Бабеф.

Диктатура Комітету перетворюється на диктатуру невеликого гуртка Робесп'єрових однодумців. Із червня 1794 р. набирає чинного характеру масова буржуазна опозиція проти Робесп'єра.

Тимчасом диктатура Комітету Громадського Порятунку навіть з погляду буржуазії мала свої не тільки лихі, але й добрі наслідки. Наприкінці 1793 року були одбиті всі зовнішні ворожі напади на республіку, а також роздушено внутрішню роялістично-дворянську контр-революцію. На весні 1794 року буржуазія могла бути певна своєї перемоги не тільки над дворянством й духівництвом, але так само й над революційним, робітничо-ремесничим Парижем. Знищуючи партію й рух гебертистів, Робесп'єр зробив останню послугу великій буржуазії. Але разом із цим зникла й потреба в робесп'єрівській диктатурі. „Геть із тираном!" — стало найпопулярнішим гаслом у Конвенті поміж уміркованими й частиною монтаньярів.

Дрібна буржуазія нещадною рукою розчистила ґрунт для розвитку виробничих сил, на чолі якого (розвитку) могла йти лише велика та середня буржуазія. Так утворилась невідповідність між формою політичної влади та об'єктивними завданнями дальшого суспільного господарського розвитку. Під впливом цієї невідповідности якобінська партія розклалась; більшість її переродилась у бік контрреволюції. На початку літа 1794 р. помірковані починають набувати собі провідної ролі в Конвенті.

9 термідора (тобто 27 липня 1794 року) Робесп'єрові не дали виголосити промови в Конвенті й більшістю голосів ухвалили заарештувати його. В оборону Робесп'єра виступила була Паризька Комуна, але постанова Конвента була переведена в життя: Робесп'єр та його однодумці були заарештовані й покарані на смерть. Владу Комітету Громадського Порятунку обмежено, функції Революційного трибуналу — так само; жирондистів, що були під слідством, легалізовано.

Почалася реакція. Республіканські настрої підупали. Монархісти почалу знову підводити голову. Буржуазія наступає на робітництво.

Наведемо тут думки *К. Маркса* та *Леніна* про історичне значення якобінської диктатури.

К. Маркс писав про тероризм якобінців: „1648 року (підчас англійської революції) буржуазія з новим дворянством була проти королівської влади, проти февдального дворянства й проти панівної церкви.

1789 року (підчас французької революції) буржуазія була в спілці з народом проти королівської влади, дворянства й панівної церкви.

Революція 1789 року мала за зразок (принаймні в Европі) тільки революцію 1648 року, революція 1648 року — тільки повстання Нідерляндів проти Еспанії. Обидві революції на цілий вік випереджували свої зразки.

В обох революціях буржуазія дійсно була кляса, що стояла на чолі руху. *Пролетаріят і ті шари суспільства, що не належали до буржуазії* або не мали ще інтересів, які не поєднувалися би з інтересами буржуазії, або не становили ще жодних самостійних кляс чи частин кляси.

Тому там, де вони виступають проти буржуазії, як, наприклад, у Франції 1793 — 1794 року, вони борються лише за *здійснення інтересів буржуазії, хоча й не буржуазними шляхами.* Ввесь французький тероризм був не що інше, як плебейський спосіб покінчити з ворогами буржуазії, абсолютизмом, — з февдалізмом, з дрібною буржуазією".

В. І. Ленін кілька разів підкреслював велике історичне значення якобінської диктатури. „Буржуазні історики, — писав Ленін в червні 1917 р., — вбачають в якобінстві занепад. Пролетарські історики вбачають у якобінстві одне з найвищих піднесень пригнобленої кляси в боротьбі за визволення. Якобінці для Франції найкращі зразки демократичної революції й опору коаліції монархів проти республіки. Повну перемогу не судилося якобінцям завоювати найбільше тому, що Францію XVIII віку оточували на континенті надто відсталі країни, і тому, що в самій Франції не було матеріяльних основ для соціялізму, не було банків, капіталістичних синдикатів, машинової індустрії, залізниць.

„Якобінство" в Европі, на межі Европи й Азії, в XX віці [1]), було б пануванням революційної кляси, пролетаріяту, який, підтриманий бідніщим селянством і спираючись на існування матеріяльних основ для руху до соціялізму, міг би не тільки дати все те велике, невибавне, що дали якобінці XVIII віку, але й привести у всесвітньому маштабі до міцної перемоги трудящих.

Буржуазії властиво ненавидіти якобінство. Дрібній буржуазії — властиво боятися його. Свідомі робітники й трудящі вірять, що влада перейде до революційної пригнобленої кляси, бо в цьому суть якобінства, єдиний вихід з кризи, єдина можливість покласти край „війні й руїні" [2]).

---

[1]) Цебто диктатура пролетаріяту в Росії, 1917 року — П. Х.

[2]) В. І. Ленін. Зібр. творів. Том XIV, ч. I, стор. 286 — 287.

Вважаючи якобінську диктатуру за приклад, вартий наслідування, Ленін писав у вересні 1917 р. „Посилаються раз-у-раз на героїчний патріотизм і чудеса військової відваги французів 1792—1793 років. Але забувають про матеріяльні історико-економічні умови; адже тільки вони й зробили ці чудеса можливими. Дійсно революційна боротьба проти віджилого февдалізму, перехід цілої країни, і до того з хуткістю, рішучістю, енергією, самовідданістю (що були справді революційно-демократичні) до вищого способу виробництва, до вільного селянського землеволодіння, — от ті матеріяльні, економічні умови, які з „чудесною“ хуткістю врятували Францію, переродивши, оновивши її господарчу основу. *Приклад Франції* каже нам одне й тільки одне: щоб зробити Росію обороноздатною, щоб досягнути і в ній „чудес“ масового героїзму, *треба з „якобінською“ жорстокістю змести все старе* й оновити, переродити господарство Росії. А цього не можна досягти в XX віці самим поваленням царату. Франція 125 років тому не обмежилася цим. Цього не можна досягти навіть самим революційним знищенням поміщицького землеволодіння (ми навіть цього не зробили, бо есери й меншовики зрадили селянство), самою передачею землі селянству. Ми бо живемо в XX віці, панування над землею без панування над банками не в силі переродити, оновити життя народу.

Матеріяльне, виробниче переродження Франції наприкінці XVIII віку було зв'язане з політичним і з духовним, з *диктатурою революційної демократії й революційного пролетаріяту* (від якого демократія не відмежовувалася і який був ще майже злитий з нею), *з немилосердною війною проти всього реакційного*. Ввесь нарід і особливо маси, тобто пригноблені кляси, були охоплені безмежним революційним завзяттям: війну всі вважали за справедливу, оборончу, і вона була справді така. Революційна Франція захищалася від реакційно-монархічної Европи. Не 1792—1793 р. р., а багато років після перемоги реакції всередині країни, контрреволюційна диктатура Наполеона обернула війни з боку Франції з оборончих на завойовницькі“ [1]).

Відповідаючи на закиди в „якобінстві“, Ленін писав (ще року 1904-го): „Абсолютно нічого, крім опортунізму, не висловлюють ці „страшні слівця“, „якобінство“ тощо. *Якобінець, непорушно зв'язаний з організацією пролетаріяту, що усвідомив свої клясові інтереси, це і є революційний соціял-демократ*. Жирондист, що тужить за професорами, гімназистами, який боїться диктатури пролетаріяту, який бідкується про абсолютну цінність демократичних вимог, це і є опортуніст. Тільки опортуністи й можуть ще тепер вбачати небезпеку в змовницьких організаціях, коли думку про звуження політичної боротьби до змови відкинуло й відсунуло давно життя, коли кардинальну важливість масової політичної агітації з'ясовано й розжувано до млосности. Реальна основа остраху перед змовництвом, блянкізмом є не в тій чи іншій рисі практичного руху (як давно й даремно намагається показати Бернштайн і К°), але жирондистська несміливість буржуазного інтелігента, психологія якого раз-у-раз проривається серед сучасних соціял-демократів [2])“.

16. Термідоріянська реакція. Імперія. — Поваливши якобінців, велика й середня буржуазія рішуче заходилися встановити свою диктатуру, спрямовуючи її одним вістрям проти найбідніших верств населення міста й села, а другим — проти европейського февдалізму.

[1]) *Н. Ленин.* Грозящая катастрофа и как с ней бороться. (Собр. Сочинений. Том XIV, часть II. Стор. 211).

[2]) *Ленін.* Зібр. Твор. Том V, стор. 455.

Прибравши владу до своїх рук, правиця Конвенту насамперед касує тверді ціни на харчові продукти, припиняє допомогу безробітним. Це погіршує становище робітничої людности Парижу й викликає нові хвилювання. Монтаньяри організовують невдоволених робітників. Конвент викидає гасло: „війна роялістам і терористам". За „терористів" вважали не тільки робесп'єровців, лівих якобінців, але й взагалі всіх переконаних, активних республіканців. Була покарана на смерть більшість членів Паризької Комуни, і сама Комуна, як революційна організація, зруйнована (Париж був поділений на 12, нічим не зв'язаних один з одним дрібних муніципалітетів). Діяльність секцій припинилася (їм заборонено збиратися часто; крім того, скасовано було платню членам секцій за засідання). Уряд закриває якобінський клюб, касує революційні трибунали, робить чистку національної ґвардії від демократичних елементів. Наприкінці 1794 р. до Конвенту повертаються рештки жирондистів, що багацько з них поробилися тепер завзятими монархістами. Реакція зміцнилася ще більше. Розпочато процес проти членів Комітету Громадського Порятунку. З провінції відкликані були старі комісари Конвенту, що спиралися на місцеві Комуни, і передано всю владу адміністрації департаментів; за нових комісарів призначено жирондистів. По всій країні почався білий терор. В Парижі, Марселі, Ліоні, Тульоні зроблено масові арешти й кари на смерть республіканців (в Ліоні забито 97 республіканців, в Марселі знищено 20 якобінців: розстріляно, спалено живцем, кинуто в річку). Роялісти всюди підняли голову. Для них і реакційний Конвент був уже занадто „лівий". У березні 1795 року відбувається в Парижі робітниче повстання під гаслом: „Хліба й конституцію 1793 року!". Добровільна армія, складена з буржуазної молоді, розбила робітників; Конвент одкинув домагання робітників щодо конституції, заявивши, що конституція 1793 року недемократична. У квітні місяці цього ж року робітники знову повстали, в травні захопили були навіть будинок Конвенту, але військо, що підійшло до Парижу з провінції, задушило повстання; провідники його були покарані на смерть. Ідучи до примирення з духівництвом, Конвент оголошує закон про толерантність до всіх релігій. Нарешті, Конвент ухвалює нову буржуазну конституцію, так звану „Конституцію III року" і в жовтні 1795 року припиняє свою чинність, уступаючи місце новому Національному Зібранню.

Нове *Національне Зібрання* почало свою роботу в листопаді 1795 року. Звалось воно *Законодавчим Корпусом* і складалося з двох палат: *Ради п'ятисот* і *Ради найстарших*. Згідно з конституцією, Корпус передав виконавчу владу Директорії з п'яти осіб. Уряд Директорії (1795—1799 р.р.) спирався на велику буржуазію (насамперед на банкірів) та на армію. Із трьох основних партій цього часу — роялістів, урядових республіканців та республіканців - демократів (колишніх якобінців) Директорію підтримували урядові республіканці — велика буржуазна партія, що хотіла одного: остаточно зміцнити буржуазний лад у Франції.

Серед таких обставин, в умовах активної зовнішньої військової політики Директорії швидко висунувся наперед талановитий генерал *Наполеон*.

Директорія одразу ж попала в залежність від нього. Бувши командувачем французької армії, Наполеон прислужувався Директорії не лише тим, що перемагав ворогів Франції на полі бою, але й тими контрибуціями, що їх стягав він із переможених і надсилав на підсилення порожньої державної французької скарбниці. Слава Наполеонова, виявлений його організаційний хист, популярність у війську — все це призвело до того, що й сам Наполеон, і буржуазія почали думати про державний

переворот: про встановлення диктатури. Зрештою, так і сталося. Підохочений великими фінансистами та доставниками *Наполеон* учинив 9 листопада 1799 року (*18 брюмера*) державний переворот: Директорія була скасована й виконавча влада передана трьом тимчасовим консулам. За одного з них було призначено *Наполеона*. Ніхто (ані робітники, ані дрібна міська буржуазія, ані селянство) не вчинив жадного опору й навіть протесту проти перевороту. Велика буржуазія сподівалась від нового ладу скасування поступового податку, упорядкування фінансів, міцної зовнішньої й внутрішньої політики. Селяни сподівались від уряду Наполеона „миру та порядку", зменшення податків, припинення набору рекрутів. Дрібна буржуазія була заклопотана тим, щоб забезпечити собі сякий-такий добробут і поставилася до політичного перевороту невтрально до того ж військові успіхи Франції роздмухали в неї національну пиху. Отже й дрібна буржуазія не заперечувала проти диктатури генерала, що вкрив Францію військовою славою. Нарешті, робітники також не мали жадних підстав до того, щоб боронити буржуазний уряд Директорії. Щоправда, в провінції деякі якобінські клюби протестували, але уряд швидко зліквідував ці одиничні протести.

По перевороті *18 брюмера* Франція перейшла до нової конституції (відомої під назвою „Конституції VIII року"). Ця конституція мала назовні республіканську форму, але змістом була монархічна. Наполеон став за *першого консула* з диктаторськими повноваженнями. Поставлену на народне голосування — плебісцит — конституцію ухвалено $3^1/_2$ мільйонами голосів (проти подано дуже невелике число голосів). У травні 1804 року Наполеон одержав титул „імператора французів".

Учинивши переворот 18 брюмера, Наполеон, насамперед, подбав, про те, щоб задушити вільну громадську думку: з 73 газет одразу ж припинено 66, решту віддано під урядову опіку. Далі Наполеон створив дужий пильно-централізований державний апарат (замість виборних органів місцевого самоврядування призначені були від центрального уряду всемогутні префекти), а також відновив церковну бюрократію, покликавши релігію на службу урядові, буржуазії [1]). Року 1801 Наполеон укладає договір (так званий конкордат) з римським папою. За цим договором католицизм був визнаний „релігією більшости французів". Наполеон призначав єпископів, визначав їм велику плату з державних коштів, а папа висвячував їх. Ще нерозпродані церковні землі були повернені духівництву.

На довершення всього цього Наполеон — 1) повів рішучу зовнішню політику в інтересах французького капіталу (наміряючись зламати конкуренцію Англії й підбити під вплив Франції всю Европу) і 2) запроваджував у Франції такі порядки, що найкраще забезпечували інтереси буржуазії. Між іншим, у центрі (при уряді) була організована „Головна Рада в справах торгівлі", а в торговельно-промислових центрах — „торговельні камери". Спеціяльна комісія буржуазних правників склала славнозвісний наполеонівський кодекс права, оголошений частками протягом 1804 — 1810 років, що став за взірець для буржуазної Европи XIX століття. Цим кодексом покладено край пережиткам февдальних правних відносин, знищено привілеї земельної, родовитої аристократії, заведено буржуазну рівність усіх громадян перед законом, надано великі

[1]) Про це Наполеон говорив так: «У релігії я бачу не тайну втілення, а тайну соціяльного порядку: релігія зв'язує ідею рівности з небом, і це перешкоджає бідному вбивати багатого.. Суспільство не може існувати без соціяльної нерівности, без різниць маєткових станів а ця остання — соціяльна нерівність — не може існувати без релігії".

права чоловікові й батькові в родині над жінкою й дітьми, встановлено нові, широкі права порядкування приватною власністю, — одне слово, перетворено на норми права всі ті принципи, що найбільш відповідали клясовим інтересам промислово-торговельної буржуазії.

17. Збройне намагання французької буржуазії здобути европейський ринок (Наполеонові війни). — Французька буржуазія, репрезентована жирондистами, з самого початку революції намагалася здобути собі европейський ринок і тому, ведучи революційні війни, не лише мала на оці інтереси оборони республіки, але й плекала завойовницькі пляни. А проте, аж до термідоріянської реакції війни революційної Франції мали більше оборонний, ніж завойовницький характер, і лише після поразки якобінців, за доби директорії, консульства, а надто за доби імперії, перетворилися на збройне намагання французької буржуазії знищити насамперед міць англійської буржуазії й здобути собі европейський ринок. „Весь нарід і особливо маси, тобто пригноблені кляси, були охоплені безмежним революційним завзяттям. Війну всі вважали за справедливу, оборонну, і вона була справді така, — зазначає *Ленін*. — Революційна Франція оборонялася від реакційно-монархічної Европи. Не 1792—1793 роки, а багато років після перемоги реакції всередині країни, контрреволюційна диктатура Наполеона обернула війни з боку Франції з оборонних на завойовницькі".

Характер Наполеонових війн, яко війн за здобуття европейського ринку, особливо яскраво виявився в політиці континентальної блькади Англії та інших конкретних заходах, скерованих до усунення конкурентів французької торгівлі та промисловости. Ще бувши консулом, вперто відмовлявся Наполеон укладати будь-який договір з Англією й уживав заходів, що гальмували доступ англійського краму до французьких портів та в союзні держави. А далі, підбиваючи під себе Европу, він чимраз гостріше виступає проти Англії, а року 1806, вступивши після погрому прусаків до Берліну, видає Наполеон декрета про *континентальну блькаду*. Цим декретом заборонялося французам мати будь-які торговельні зносини з Англією. В грудні місяці чинність цього декрету поширено на всі союзні з Францією держави. Перемігши руського імператора Олександра I (тильзітський мир 1807 р.), Наполеон досягає того, що й Росія також приєднується до блькади (до так званої континентальної системи). Далі підпорядковує Наполеон інтересам блькади Еспанію та Португалію, а в лютому 1808 р. займає Рим і виганяє звідти папу, що не хотів припинити торговлю з Англією. Чи не кожну свою перемогу відзначає Наполеон спеціяльними наказами, що мали на оці інтереси торговельно-промислової французької буржуазії. Так, приміром, 1808 року переможеному Баденові наказано знизити мита на французькі вина. Головно через мита (що його не хотіла знизити для французів і підвищити для англійців Португалія) пішов Наполеон війною проти Португалії. Підчас австрійського походу 1809 р. Наполеон писав: „Треба використати наш вступ до Відня, щоб довозити в Австрію французьке сукно й фарфор, які досі обкладувано тут високим тарифом. Я звільнив би їх од мита й цілком загатив би ними віденські крамниці".

В наслідок Наполеонових війн Франція дуже поширила свої кордони. Року 1810 їй належали, крім старої французької території, лівий беріг Райна, Бельгія, частина північної Німеччини до Ельби, частина Швайцарії, П'ємонт, Тоскана, Генуя й Папська округа. Митні ставки, що захищали французькі товари від чужоземної конкуренції, невпинно зростали; мита на сировину були знижені. Союзні країни (наполеоніди), де керував Наполеон

Д. Петрушевский. — Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века. Вид. 2-ге, Сабашниковых, Москва, 1915.

Д. Петрушевский.—Очерки из истории средневекового общества и государства.

Д. Грин.—История английского народа. Пер. Николаева. Том. I.

Н. Ястребов.—Этюды о Петре Хельчицком и его времени. СПБ. 1908.

Михайлов (Шеллер).—Революційний неабаптизм. СПБ. 1907.

М. Н. Ковалевский.—Учебник русской истории. Часть II. Госуд. Изд. Москва, 1922.

«Обществоведение». Сборник статей. Том II (Формы организации труда и общества в Европе в эпоху преобладания натурального хозяйства и развития средиземноморской торговли). Изд. «Сеятель». Петроград. 1924.

Проф. Д. Петрушевский.—Очерки из экономической истории средневековой Европы. ГИЗ РСФСР. 1928.

М. Ковалевский.—Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Том I і II.

Р. Виппер.—История Западной Европы в средние века.

П. Виноградов.—Подготовка феодализма.

Е. Щепкин.—Феод и сеньория.

А. Кедров.—Сельское население Германии в XI и XII вв.

Проф. Лозинский.—Средние века.

М. Кулишер.—Лекции по истории экономического быта Западной Европы.

М. Любавский.—Древняя русская история до конца XVI в.

М. Грушевський.—Історія України-Руси.

И. Гревс.—Феодализм. (Стаття з Енциклоп. Словника видання Брокгавз та Єфрона).

Завдання для пророблення:

1. Яку ролю відогравали у західньо-европейському суспільстві князі та королі та на чому базувалася їхня влада?

2. В чому схожий був родовий лад слов'янських племен з ладом племен західньо-европейських та чим він різнився?

ЛІТЕРАТУРА.

1. Виппер.—Учебник истории средних веков. Гл. 1.
2. Ковалевский.—Русская история. Учебник. Часть I. Гл. 3, 4, 5 и 6.
3. Кулишер.—Лекции по истории экономического быта Западной Европы. Том I, гл. 2.
4. Покровский.—Русская история с древнейших времен. Том I. Глава 1, 2.

3. Чому й як зникло у Західній Европі вільне селянське землеволодіння й формувалося землеволодіння феодальне?

4. Взаємини між сеньйорами, васалами і селянством.

---

5. Цеховий лад та його значіння в господарському житті доби західньо-европейського феодалізму.

6. Різниця між цеховим майстром та капіталістом нових часів.

7. Які потреби і яких клас обслуговувала велика купецька торговля доби феодалізму.

8. Хрестові походи европейців на Схід та їхнє економічне значіння для Західньої Европи.

9. В чиїх руках нагромаджувався додатковий продукт виробника за доби феодалізму.

10. В чому виявлялось панування феодала над селянством.
11. Державна влада за доби европейського феодалізму та її класове єство.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Розенталь.—Западно-европейское средневековье. Часть I, II.
2. Лозинский.—История труда. Глава IV.
3. Кушнер.—Очерк развития обществен. форм.
4. Лозинский.—Классовая борьба в средневековом городе. Глава IV.
5. А. Живелегов.—Торговля на Западе в средние века.
6. А. Мюллер.—История ислама. Том I.
7. М. Кушнер.—Лекции по истории экономического быта Западной Европы. Часть I.

---

12. Феодалізм у старій Київській Русі та на Московщині.
13. Становище селянства на Україні і в Московщині за доби феодалізму.
14. Міста на Україні та на Московщині за доби феодалізму.
15. Класова боротьба на Україні за доби феодалізму.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Яворський.—Нарис історії України. Ч. I, відділ III та IV.
2. Ковалевский.—Русская история. Учебник. Ч. I.
3. Покровский.—Русская история с древнейших времен. Том I, гл. II, III, IV.
4. Яворський.—Нарис з історії революційної боротьби на Україні. Том I. Розділ I.

16. Характеристичні риси ідеології феодального суспільства.

IV. КЛАСОВІ ВІЙНИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ЗА ДОБИ ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛІЗМУ.

22. Загальна характеристика доби торговельного капіталізму. Засоби виробництва й обміну, що стали за підвалину для розвитку буржуазії, зародилися ще в феодальному суспільстві. На певному ступені розвитку цих засобів продукції й обміну *умови, що з них відбувалися продукція й обмін у феодальному суспільстві* (а саме: феодальна організація хліборобства й промисловости, або инакше — феодальні маєткові відносини) *перестали відповідати розвиненим продукційним силам.* Вони перешкоджали, а не сприяли продукції. Вони перетворилися на кайдани, їх треба було порвати—і їх було розірвано [1]). Доба торговельного капіталу і була тією добою, коли нова суспільна класа—буржуазія—розривала оті феодальні кайдани (що перешкоджали дальшому розвиткові витворчих суспільних сил) і коли вона вела боротьбу за нові відносини власности на засоби виробництва, за нові економічні способи експлоатації (замість «позаекономічних», феодальних); це була доба, коли поруч з первісною акумуляцією (з первісним, некапіталістичним нагромаджуванням багатства) поглибилась капіталістична акумуляція (коли гроші перетворилися з «допотопного» на звичайний капітал, коли засоби виробництва також почали перетворюватись на капітал, коли почала утворюватись ринкова вартість і «плодитись» надвартість).

Доба торговельного капіталізму дає нам багацько конкретних ілюстрацій до постулату марксівської політичної економії: «капітал є історична категорія». Засоби продукції існували і в докапіталістичному господарстві й будуть вони існувати як не капітал в соціялістичному (наприклад, в Союзі Радянських Соціялістичних Республік значна частина засобів виробництва вже не являє собою капіталу).

Доба торговельного капіталу є переходова доба від феодалізму до буржуазного суспільства, від феодальних виробничих відносин до буржуазних, капіталістичних. Як така, містить вона в собі елементи минулого й зародки прийдешнього. За одмітну, основну рису доби торговельного капіталу вважаємо *панування торговлі над промисловістю,* тому до доби цієї ми залучаємо лише ті фази в історії людства, за яких торговельний капітал був гегемоном всього економічного життя, а не ті, за яких лише започаткувався [1]).

Де й коли почався та як розвивався торговельний капіталізм?

---

[1]) К. Маркс і Ф. Енгельс. Комуністичний Маніфест. Стор. 27. Вид-во «Шлях Освіти». Харків. 1928.

[1]) К. Маркс. Капітал. Том III, глава XX, стор. 314.

Ленін виразно підкреслив, що «ані рівномірности, ані гармонійности, ані пропорціональности в капіталістичному світі не було й бути не могло».

В статті Леніна *«Третій Інтернаціонал та його місце в історії»*,—читаємо: «Перший ліпший марксист, чи навіть перша ліпша людина, знайома з сучасною наукою взагалі, коли поставити питання: чи ймовірний є рівномірний, гармонійно-пропорціональний перехід різних капіталістичних країн до диктатури пролетаріяту—відповість на це питання, немає сумніву, відмовно. Ані рівномірности, ані гармонійности, ані пропорціональности в капіталістичному світі не було і бути не могло. Кожна країна розвивала особливо опукло то той, то инший бік або рису, або групу властивостей капіталізму і робітничого руху». (Собр. Сочин. Том XVI. ГИЗ. РСФСР. 1923. Стр. 183).

На це вказував і Г. Плеханов, кажучи, що не «в один момент покладено початок капіталістичного виробництва в европейських країнах», що таких моментів було рівнісінько стільки, скільки було тих країн, що ступали на шлях капіталізму [1]). І дійсно, вже за цієї підготовної доби (доби торговельного капіталізму) йшов розвиток капіталізму нерівномірно, сорокато не то що в різних частинах світу, але навіть і в Европі, та, зокрема, в Західній Европі. Початок розвитку торговельного капіталізму за нашої ери припадає для південно-західної Европи на XIII століття (Венеція, Генуя), для північної частини Західної Европи—на кінець XIV віку, для Східної Европи—на кінець XVI та на початок XVII віку. В Західній Европі центр торговельного капіталу перемістився після відкриття Америки з півдня на захід, а пізніше на північ—перейшов до Португалії та Еспанії, потім до Голандії й, нарешті, до Англії. Закінчилась доба торговельного капіталізму в Західній Европі десь у XV столітті—на початку XVI (XVI століття вважає К. Маркс вже за початок промислово-капіталістичної ери). На сході Европи (в Росії і на Україні) затрималось панування торговельного капіталу геть аж до другої половини XIX віку (пригадаймо зауваження К. Маркса, що «капіталістична ера починається там, де вже давно скасовано крепацтво». К. Маркс. Капітал. Том I, стор. 434). В Китаї аж до наших днів торговельний капіталізм не переборов федальних виробничих відносин і лише вріс у ті відносини (так само як і елементи промислового капіталізму), не перетворившись на гегемона в суспільному економічному житті [2]). В багатьох инших країнах торговельний капіталізм також розвинувся значно пізніше, як в Европі, а подекуди не перетворився на гегемона економічного життя й до нині. Треба ще не спускати з ока й того, що лише в Західній Европі досяг торговельний капіталізм свого повного розвитку, що саме західньо-европейський торговельний капіталізм набрав світового значіння і що лише він природнім шляхом, на ґрунті поступового зростання власних витворчих сил, перейшов у промисловий капіталізм,—тим часом як в инших країнах торговельний капіталізм переходив у промисловий підо впливом могутнього західньо-европейського капіталізму.

Ми маємо дослідити тут класову боротьбу в европейських суспіль-

[1]) Г. Плеханов. Наши разногласия. (Сборн. Сочин. Том II, стор. 187. Вид. 2-ге. ГИЗ РСФСР).

[2]) П. Кушнер помилково вважає, що для Китаю за добу торговельного капіталізму треба рахувати виробничі відносини, «починаючи з XIII віку і кінчаючи так що нашими часами, а найменш—середину XIX віку». (П. Кушнер. Очерк развития общественных форм. Стр. 392. Вид. Комун. Унів. ім. Свердлова. Москва, 1927).

ствах за доби торговельного капіталізму. Отож спинімось на характеристиці виробничих відносин і правно-політичної надбудови в Європі і, насамперед, в Західній Європі за доби торговельного капіталізму.

Суспільні витворчі сили, що розвинулись в лоні західньо-европейського феодалізму, вимагали нових власницьких відносин, нового способу об'єднання засобів виробництва з працівниками (так у галузі хліборобства, як і міського виробництва), нових форм продукції. Дрібна продукція власників засобів виробництва (селян і ремесників) вже не задовольняла суспільних витворчих сил; розпорошення майна, населення й засобів продукції стоять на перешкоді до їхнього розвитку. Стоїть на перешкоді і дрібна (селянська та ремеснича) приватна власність на засоби продукції і земельна феодальна власність (що була, разом зі скупченням політичної влади у руках феодалів, за ґрунт для позаекономічного визиску й гальмувала початки капіталізації хліборобства). «Феодальний або цеховий спосіб промислової продукції не міг задовольнити потреб, що збільшилися разом з відкриттям нових ринків» [1]). А тим часом матеріяльні умови виробництва вже давали можливість задовольнити та збільшити потреби в різних продуктах праці, в різних товарах (так самого европейського суспільства, як і нового, після відкриття в кінці XV століття Америки). Вже бо досягнуто було значних поліпшень в ремесничому виробництві і взагалі у промисловості (хоч і на старій феодальній технічній базі, без ужи-вання парових двигунів і машинових верстатів); вже далеко пішла первісна акумуляція (нагромадження засобів виробництва у владущої верстви) й започаткувалась капіталістична акумуляція; вже були в руках земельної й торговельної аристократії досить великі грошові капітали, що їх можна було кинути на виробництво для задоволення отих збільшених потреб; вже поглибилась боротьба економічного визиску селянства проти позаекономічного; вже поставала, в наслідок відокремлення виробників від засобів виробництва, велика армія вільних робочих рук.

К. Маркс, з'ясовуючи єство капіталістичної акумуляції, підкреслює велику вагу первісної акумуляції, що відбувалась за доби феодалізму і особливо торговельного капіталізму, називаючи її «праісторією капіталу й відповідного йому способу виробництва», «відпровідним пунктом капіталістичного способу виробництва».

«Акумуляція капіталу—каже Маркс—має собі за передумову додаткову вартість, додаткова вартість—капіталістичну продукцію, а вже ця остання—*наявність чималих мас капіталу й робочої сили в руках товаропродуцентів.* Таким чином увесь цей рух обертається, щось найпевніш, у нерозривному колі, з якого ми не не можемо вибитись инакше, як припустивши, що *перед капіталістичною акумуляцією* відбувається «*первісна акумуляція* («previous accumulation» Адама Сміта), акумуляція, що є не наслідок капіталістичного способу продукції, а його *відпровідним пунктом...* Так зване *первісне нагромадження* є лише *історичний процес відокремлення продуцента* від засобів продукції. Він видається первісним, бо становить праісторію капіталу й відповідного йому способу продукції.

Економічна структура капіталістичного суспільства виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього визволив елементи першого.

Безпосередній продуцент, робітник, лише тоді має змогу порядкувати собою, коли настає край його прикріпленню до землі та його крепацькій або феодальній залежності від иншої особи. Далі, щоб зробитись вільним продавцем робочої сили, який подає свій товар туди, де є на нього попит, робітник повинен визволитись від влади цехів, від цехових статутів про учнів і підмайстрів та инших приписів, що заводять працю в певні рямці. Отже, бачимо: один бік того історичного

[1]) К. Маркс і Ф. Енгельс. Комуністичний Маніфест.

процесу, що перетворює продуцента в найманого робітника, є в тім, що продуцент визволяється від феодального та цехового примусу; і саме цей бік існує для наших буржуазних істориків. Але є й другий бік, а саме той, що визволювані лише тоді стають продавцями самих себе, коли їм *відібрано всі засоби продукції* та всі гарантії існування, що їх *забезпечували старовинні феодальні установи. І історію цієї їхньої експропріяції вписано в літописи людства мовою меча й вогню*» [1]).

Методи первісного нагромадження—це все, що хочете, тільки не ідилія, зауважує К. Маркс. В історії первісної акумуляції особливо важливу ролю відограли ті моменти, коли *величезні маси людей раптом* і силоміць відривано від засобів їхнього існування й викидувано на ринок праці, як вільних, мов птахи, пролетарів. *Експропріяція сільсько-господарського продуцента, обезземелення селянина становить основу цілого процесу.* Історія його в різних країнах має різну закраску, перебігає різні фази за різним порядком і *в різні історичні епохи,* але всюди править вона (ця первісна акумуляція) за відпровідний пункт капіталістичного способу виробництва. Далі ми розглянемо перебіг первісної акумуляції в головніших західньо-европейських країнах за доби торговельного капіталізму.

Концентрація землі й хліборобської продукції сприяли дальшому розгортанню витворчих суспільних сил, хоч низька техніка хліборобства кінець-кінцем і довела сільське господарство до занепаду.

Відносно Англії К. Маркс зауважив: «Хоч і поменшало число обробників землі, то вона сама давала тепер стільки ж продуктів, що й раніш, а то й *більше;* річ у тому, що з революцією у відносинах земельної власности *поліпшувались одночасно методи культури землі,* поширювалась кооперація, концентрувались засоби продукції й таке инше» [2]). Події, що перетворюють дрібних селян у найманих робітників, а засоби їхнього існування і праці—в матеріяльні елементи капіталу, *утворюють одночасно* для цього останнього і *внутрішній ринок.* Раніш селянська родина сама продукувала й обробляла засоби існування й сировину, що їх потім здебільшого сама ж і споживала. Ця сировина й засоби існування робляться тепер товарами; великий фармер продає їх; мануфактура є його ринок. З другого боку, багато тут і там порозкиданих сільських споживачів, що їх обслуговувала досі сила дрібних продуцентів (які працювали на власну руку), сконцентровуються тепер в одну велику цілість—ринок, що його постачає міська промисловість під організаційним проводом торговельного капіталу. «*Так пліч-о-пліч із експропріяцією самостійного колись селянства і з його відокремленням від засобів продукції руйнується сільська побічна промисловість*» [3]).

Водночас первісну акумуляцію провадили й західньо-европейські купці-промисловці. Середньовіччя залишило по собі дві різні форми капіталу,—каже К. Маркс,—що дозрівають серед як-найрізніших суспільно-економічних формацій,—лихвярський капітал і купецький капітал. Перетворюванню грошового капіталу (утвореного лихвою й торговлею) в промисловий капітал заваджав на селі феодальний режим і цеховий режим у місті. Ці обмеження впали тоді, коли розвинувся торговельний капітал. Торговельний капітал з жадобою хапається позаекономічних способів визискуванння, використовує всі можливості для первісного нагромадження багатства в своїх руках. «Відкриття покладів золота й срібла в Америці, винищення, поневолення й закопання

[1]) К. Маркс. Капітал. Том І. Стор. 433—434.
[2]) К. Маркс. Капітал. Том І, стор. 455.
[3]) К. Маркс. Капітал. Том І, стор. 455.

тубільного населення в копальнях, перші ступені у здобуванні й розграбовуванні Східньої Індії, перетворення Африки в заказнище із засідами на чорношкірних—ось вона досвітня зоря капіталістичної доби продукції»,—каже К. Маркс.—За цим слідком іде торговельна війна европейських націй, арена її—ціла земна куля»[1]).

Різними дорогами, в різних формах відбувається за доби торговельного капіталізму перетворення індивідуальних і подрібнених засобів продукції в суспільно-сконцентровані, перетворення карликуватої власности багатьох у величезну власність небагатьох, експропріяція в широких народніх мас землі, засобів до життя і знаряддів праці,—відбувається праісторія капіталу, жахна й тяжка експропріяція народньої маси. «Експропріяція безпосередніх продуцентів відбувається з безоглядним вандалізмом. *Приватну власність, здобуту власною працею*, заснована, мовляв, на природньому поєднанні поодинокого незалежного робітника з умовами його праці, *витискує капіталістична приватна власність*, заснована на експлоатації чужої, хоч формально й вільної, праці»[2]).

Експропріяція безпосередніх продуцентів й концентрація засобів виробництва відбувається і за пізнішої доби—доби промислового капіталізму. Та за цієї останньої експропріяція приватних власників набуває нової форми: «експропріяції підлягає не самостійний господар-робітник, а капіталіст, що експлоатує багатьох робітників» (К. Маркс).

Капіталістична приватна власність є перше заперечення індивідуальної власности, заснованої на власній праці. Перетворення подрібненої приватної власности, заснованої на власній праці поодиноких осіб, у власність капіталістичну, є, як ми знаємо, процес довгий, тяжкий і важкий.

Вбиваючись у силу, торговельний капітал починає все більше впливати на організацію продукції (тоді як на початку він виконував лише купецькі та лихварські функції) і тим самим підготовляти капіталістичний спосіб виробництва. «Його існування—каже К. Маркс—та розвиток до певного щабля сам являє історичну передпосилку для розвитку капіталістичного способу виробництва: 1) яко попередня умова концентрації грошового майна, 2) тому, що капіталістичний спосіб виробництва наперед має на увазі продукцію для торговлі, збут у великих розмірах і не окремим покупцям, отже має на увазі наявність купця, що купує не для задоволення своїх особистих потреб і в своєму акті купівлі концентрує акти купівлі багатьох осіб. З другого боку, увесь *розвиток купецького капіталу впливає на виробництво* таким чином, що все більше надає йому характеру такого виробництва, котре має за мету мінову вартість, все більше перетворює продукти в товари. То все ж його розвиток, взятий сам по собі, недостатній задля того, щоб викликати перетворення одного способа виробництва на инший»[3]).

«Не лише торговля, але й торговельний капітал старіший за капіталістичний спосіб виробництва і в дійсності являє історичну найстаровиннішу вільну форму існування капіталу. Через те, що торговельний капітал не виходить зі сфери обігу і його функція полягає виключно в тому, щоб обслуговувати обмін товарів, то (залишаючи на боці нерозвинені форми, що випливають з безпосередньої мінової торговлі) для його існування не потрібні жадні инші умови, крім тих, що конче потрібні для простого товарового і грошового обігу. Чи сказати краще, останнє обумовлює його існування. Крайні члени, що поміж ними за посередника править

[1]) К. Маркс. Капітал. Том I, стор. 452.
[2]) Там же, стор. 463.
[3]) К. Маркс. Капітал, Том III. Част. I, розд. XX. Стор. 311.

купецький капітал, є в наявності для нього, як і для грошей і обігу грошей. Єдине конче потрібне полягає в тому, щоб ці крайні члени були в наявності яко товари,— без огляду на те, чи являє собою виробництво в повному своєму обсягові товарове виробництво, чи виробник, вівши самі господарство, виносять на ринок тільки лишок, який залишається після покриття їхніх безпосередніх потреб. В якій мірі виробництво входить в торговлю, переходить через купців, це залежить від способу виробництва; ця міра доходить свого максимуму за повного розвитку капіталістичного виробництва, що за ним продукт виробляється вже лише, як товар, а не як продукт задля безпосереднього вживання. Та з другого боку, *на основі всякого способу виробництва торговля сприяє утворенню додаткового продукту, що призначений увійти в обіг задля того, щоб збільшити споживання або скарби виробників (що під ними треба розуміти тут власників продуктів);* отож, надає вона виробництву характер виробництва, що все в більшій мірі за мету свою має мінову вартість... Торговельний капітал лише обслуговує товаровий обіг, *але той обіг не можна розуміти на самім початку просто, як товаровий обмін поміж безпосередніми виробниками.* За рабовласницьких відносин, за *крепацьких відносин,* за відносин, що в основі їх лежить накладання данини (оскільки маємо на увазі первісну громаду) *привласнює,* отже, і *продає продукти рабовласник, феодал* і *держава,* що стягає данину. Купець купує і продає для багатьох. В його руках зосереджується купівля і продаж і в наслідок цього, купівля і продаж втрачають звязок з безпосередніми потребами покупця (яко купця). Та нехай яка буде суспільна організація в тих галузях виробництва, що товарообмін між ним обслуговує купець, його майно завше існує яко грошове майно і його гроші функціонують завше *як капітал*... І що менше розвинене виробництво, то в більшій мірі грошове майно концентрується в руках купців... За капіталістичного способу виробництва купецький капітал втрачає свою попередню самостійну ролю і функціонує вже лише яко агент виробничого капіталу... *Самостійний і домінатний розвиток капіталу в формі купецького капіталу дорівнює непідляганню виробництва капіталові, тоб-то дорівнює розвиткові капіталу на основі чужої задля нього й незалежної від нього суспільної форми виробництва.*

Самостійне купецьке майно, яко домінатна форма капіталу, каже про відокремленість процесу обігу від його крайніх членів-вирбників, що обмінюються. Ці члени залишаються самостійними відносно процесу обігу, так само як і обіг відносно їх. Вироби перетворюються отут на товар через торговлю. У такому випадку саме торговля веде до того, що вироби набирають форми товару, а не виробництво товарів (через їхні руки) творить торговлю. В обміні продукт уперше виступає яко мінова вартість, як товар, яко гроші... *Самостійний розвиток купецького капіталу стоїть у відворотному відношенню до ступеня розвитку капіталістичного виробництва.* Торговельний капітал на початку править лише за посередника в рухові поміж двома крайніми пунктами, що йому не підлягають, і поміж відносинами, що дано їх наперед і що утворені вони не ним. Та *на підготовчих щаблях капіталістичного суспільства торговля домінує над промисловістю.* Вона захоплює не тільки лишок продуктів, але ступінь за ступенем починає ставити в залежність від себе й цілі галузі виробництва»[1]).

Купці-скупники, скуповуючи вироби в ремесників (які вже не можуть приставляти своїх виробів на далекі ринки), кредитують їх, постачають їм сировину, умовляються що-до кількости і якости виробів і, таким робом, фактично об'єднують дрібних виробників під своєю організаційною владою. Дрібний продуцент ще зберігає свою самостійність у внутрішніх відносинах підприємства, але назовні, перед ринком, він уже несамостійний. Таким робом торговельно-капіталістична продукція в містах це вже велика продукція для ринку, хоч більшу частину виробничого процесу товар проходить у дрібних, формально раз'єднаних підприємствах,—инакше кажучи,—це хатня система великої капіталістичної продукції (особливо в кінцевій стадії розвитку торговельного капіталізму, напередодні перетворення її на мануфактуру).

На грунті суспільного розподілу праці між містом і селом капіталізується обмін між ними. Купець обслуговує вже не лише феодала-поміщика (як то було за доби феодалізму), але звязується й безпо-

[1]) К. Маркс. Капитал. Том III, ч. I, розд. XX, стор. 308—314.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

середньо з виробниками, обслуговуючи їхній обмін. На цьому ґрунті зростає дрібне й середнє, а почасти й велике купецтво. Відкриття Америки, утворення колоніяльних ринків примушувало купців цікавитись і виробництвом. «Нові люди,—здебільшого такі, що не належали до будь-якого цеху, але розбагатіли торговлею й шукали способу використати свої капітали,—кинулись у виробництво, сподіваючись на великі прибутки. Та організувати виробництво можна було, лише порушивши всякі цехові регламенти відносно способу виробництва, кількости продуктів (що їх вироблювано) і кількости найманих робітників. Тому оці нові люди не мали спроможности закладати свої майстерні в містах і примушені були йти в село, в передмістя, в новоутворені приморські виселки, де немає ані міського патриціяту, ані цехових організацій. Саме купці або невідомого походження люди (що їм позичали гроші купці) почали революцію в дрібній ремесничій промисловості, а не майстри-ремесники, що були звязані цеховим регламентом і виявляли надзвичайну консервативність»[1]).

На ґрунті тих змін, які зайшли у відносинах власности на засоби продукції, постали нові соціяльні суперечності, витворились нові соціяльні конфлікти, загострилась і набрала бурхливого характеру класова боротьба за доби торговельного капіталізму.

Торговельний капітал нещадно підкопував добробут основної маси міських ремесників. Лихвярі та скупники (а між ними насамперед міські магнати, члени міських магістратів) визискували ремесників то лихвою, то встановленням цін на їхні вироби, то иншими способами. На цім ґрунті відбулося в Західній Європі не мало ремесничих повстань за доби торговельного капіталізму. Почавшись XIV століття в Італії, перекинулись вони пізніше у Фландрію, Францію. В другій половині XV віку відбулися повстання ремесників у Німеччині, Еспанії та инших країнах. В першій половині XVI століття вони відбулися одночасно з селянськими повстаннями. Та одночасно в ремесничому місті виростали свої нові, внутрішні суперечності.

Майстер-ремесник, не досягши так що й нічого своїми повстаннями проти торговельного капіталу, шукає инших способів звільнитися з-під того гніту, нейтралізувати його: починає надолуджувати свої втрати на підмайстрах та учнях, на ремесничій челяді—вимагає від них довшої та інтенсивнішої праці, менше платить їм і дає гірше утримання. Відповідно до цих змін у відносинах між цеховим майстром і підлеглими йому челядниками змінився й самий характер цехових організацій: вони де-далі більше перетворювалися на організації для боротьби майстрів проти торговельного капіталу, з одного боку, і проти підмайстрів та учнів—з другого. В боротьбі проти торговельного капіталу цехові організації швидко йшли до розкладу; окремі майстри порушували приписи цехів, укладали сепаратні умови з купцями, перетворювалися самі на скупників і так далі. Натомість у боротьбі проти підмайстрів та учнів вони виступали завсіди солідарно, закликаючи собі на підмогу й урядову владу. Підмайстри та учні починають боронитися: організовуватись у професійні об'єднання (спочатку в формі релігійних братств) для оборони своїх економічних інтересів. Поруч із організацією взаємної допомоги (під час подорожів, хвороб, то-що) вони борються за збільшення заробітної плати та скорочення робочого дня, вживаючи в цій боротьбі також і страйків.

[1]) П. Лафарг. Происхождение и развитие собственности. Стр. 129.

З того часу, як майстри підпали під владу торговельного капіталу, вони збільшили робочий день подекуди до 14—16 годин, тоді як перед тим ці самі майстри, бажаючи уникнути надпродукції, проводили (через свої цехові організації) скорочення робочого дня подекуди навіть до 8 годин і менше.

Професійні об'єднання обхоплювали підмайстрів тільки одного якогось ремества—спочатку одного міста, потім кількох міст; потім *постали навіть міжнародні союзи підмайстрів* та учнів якогось одного ремества. Але великою хибою цих союзів було те, що челядники різних реместв не тільки не об'єднувались між собою, але часто навіть ворогували між собою. Боротьба між організаціями майстрів і челядників тривала в Західній Европі цілу добу торговельного капіталу, набираючи форм класової боротьби.

В той самий час розвивалася класова боротьба й поза містами, в селах.

Зрозуміла річ, селянство і за цієї доби (як і за попередньої—феодальної) не становило однородної суспільної верстви своїм внутрішнім складом. Не кажучи вже про те, що поруч з основною закрепаченою масою були й вільні селяни або напівзакрепачені, різко пішов за доби торговельного капіталізму поділ селянства на заможне (що мало власну землю в досить великій кількості та інвентар), незаможне (малоземельне і безінвентарне) і зовсім безземельне та безінвентарне (сільсько-господарський пролетаріят, що його постання звязано з експропріяцією поміщиками-феодалами селянської, громадської й індивідуальної земельної власности[1]). Поглибилось розшарування селянства, поглибились і способи визискування малоземельного та безземельного селянства від феодалів-поміщиків і куркулівських елементів самого ж селянства. Чинші, оренда, позики, кабала, відробітки, лихварство, не кажучи вже про панщину (де вона ще збереглася), плати і штрафи за випасання худоби на панських пасовиськах, за ловлю риби в панських озерах і ставках, за полювання і т. д.—все це обплутувало убогого селянина, відбираючи від нього не лише додатковий продукт, але й частину основного. Инакше кажучи, поруч з позаекономічним визиском селянства набирав усе більшого значіння визиск економічний, хоч розвиток капіталістичних відносин в сільсько-господарському виробництві і йшов, порівняльно до міської промисловости, кволим темпом,—через консервативність сільської техніки. Хижацьке хліборобство поміщиків (що не хотіло вкладати капіталів у господарство і мало дбало про поліпшення способів виробництва), кепське оброблення землі селянами, що не мали інвентаря, довели в багатьох країнах сільське господарство до упадку, були причиною голоду, що лютував не раз і в містах і в селах, і високих цін на речі споживання. Наприклад, в Німеччині—з 1326 до 1400 року було 32 голодних роки.

Заможні селянські верхи перетворюються повільно за доби торговельного капіталізму на буржуазну верству: вони вкладають у господарство власний капітал, продукують силою наймитів на ринок, збивають капітал лихварством.

У К. Маркса яскраво показано перетворення англійського орендаря на капіталістичного фармера. У другій половині XIV століття—каже К. Маркс—заступає економа фармер, якому лендлорд постачає насіння, худобу й сільсько-господарське

[1]) Заміна натуральних повинностей грошовими, що намітилась у Західній Европі після хрестових походів, повела було до розкрепощення селян; на початку XVI віку воно й почалось було, але потім затрималось, а в деяких країнах, як от у Німеччині, крепацтво пізніше навіть зміцнилось. В Англії крепацтво зникло фактично на прикінці XIV в.

знаряддя. Становище його не дуже відрізняється від становища селянина. Він лише більше експлоатує найманої праці. Швидко він робиться напівфармером. Він постачає одну частину потрібного для хліборобства капіталу, лендлорд—другу. Спільний продукт обидва ділять між себе у пропорції, що її визначає контракт. В Англії ця форма швидко зникає, і натомість постає *фармер* у власному значінні цього слова: *він укладає власний капітал,* веде господарство за допомогою *найманих робітників* і віддає лендлордові грішми або in natura частину *додаткової вартости, як земельну ренту.* Рільнича революція останньої третини XV століття, що тривала майже без перерви XVI вік (за винятком останніх десяти літ), збагачує фармера так швидко, як швидко руйнує сільське населення. Наприкінці XVI віку бачимо в Англії *класу багатих,* як на тодішні обставини, «*капіталістичних фармерів*» [1]).

Отож у хліборобській продукції капіталістичне нагромадження відбувалося коло двох головних центрів: в руках виробника (заможного селянина, глитая) і в руках купця, що обслуговував так поміщика, як і селянина; та в міру того, як поміщик і собі заходжувався вести вже не лише споживче господарство (призначене задля задоволення своїх споживчих потреб як продуктами власного господарства, так і иншими виробами, набутими в обмін від купця), але й капіталістичне (задля витворення в процесі виробництва мінової вартости й реалізації та акумуляції її через обмін),—започатковується й третій центр капіталістичного нагромадження (поміщик-землевласник), що перетворюється на *юнкера-підприємця* й використовує водночас і економічні, і позаекономічні способи експлоатації.

В середині самого селянства точилася вперта боротьба між різними його групами, прошарками, але супроти феодала поміщика, супроти духівництва, що стягало десятину й инші данини, супроти державних податкових тягарів, супроти позаекономічного визиску виступало воно менше-більше одностайно. За доби торговельного капіталізму відбулись численні селянські повстання проти поміщиків і духівництва. Вони були направлені не так проти торговельного капіталу (але й проти нього, хоча б остільки, оскільки поміщик перетворювався на капіталістичного рільничого підприємця), як проти феодального землеволодіння і звязаних з ним відносин (позаекономічного визиску).

Спочатку ті повстання були невеликі, локальні—місцеві. Та коли розвиток торговельного капіталу, утворив широкі й міцні звязки між різними країнами, селянські повстання стали охоплювати цілі величезні краї, перетворюючись на справжні громадянські війни: в Італії—у XIII віці, в Англії й у Франції—в кінці XIV віку, в Чехії—в XV віці, в Німеччині—в XVI віці. Майже всюди ці війни мали релігійне забарвлення, а подекуди й національне.

Всі ці селянські війни закінчилися поразкою селян: суб'єктивно,—через селянську неорганізованість, брак солідарности, через перевагу в селянському поступуванню місцевих районових інтересів над широкими, класовими; об'єктивно ж тому, що торговельний капітал, купецька й поміщицька класи мали в ту добу велику суспільну, економічну і політичну живучість та відпорну силу. Так само й боротьба ремесничої челяди закінчилася поразкою підмайстрів та учнів. Велику ролю в громадянських війнах цього часу відограла державна, політична влада, що боронила інтереси торговельного капіталу.

Ще в однім напрямі точилася класова боротьба за доби торговельного капіталізму — боротьба дворян проти великих феодалів, дрібного шляхетського (вже в певній мірі торговельно-капіталістичного)

[1]) К. Маркс. Капітал. Том I, стор. 450—451.

землеволодіння й господарства проти велико-шляхетського, феодального, магнатського землеволодіння й споживчого на ньому хліборобства. Суперечності між великою шляхтою (феодалами) і дрібною та середньою (дворянством) полягали в різному становищі цих груп у суспільній економічній структурі. За доби торговельного капіталізму великі феодали вже не виконували своєї колишньої, потрібної для суспільства праці; вони вели тепер гуляще життя, не хотіли навіть ходити у військо, марнотратили, не вміли хазяйнувати навіть у своїх маєтках і все більше залежали від лихвярів. На війну ходили за них дрібно-маєткове дворянство, лицарі, васали і підвасали. Та цих же дрібних шляхтичів і руйнували феодали, бо коли бракувало робочих рук для вотчини феодала, він зманював, а то й силою брав селян від дрібно-помістного дворянства. До того-ж шляхта оця (дрібно-помістна) чим далі то все більшу скруту відчувала на землю: у XIII—XIV століттях у Західній Європі феодальні власники розібрали майже всю землю, отож дрібна шляхта, розростаючись, мусіла чим далі більше дробити свої й до того невеликі земельні володіння. Отак дрібне та середнє дворянське землеволодіння стало до боротьби проти великого, феодального.

Цій боротьбі допомагав і купецький капітал: поставивши дрібних поміщиків в економічну залежність від себе (через грошові позички, то-що), штовхав їх у бій проти великих поміщиків феодалів. Оцим руйнує торговельний капітал феодалізм з середини: він фінансував дрібну шляхту (дрібно-помістне дворянство) в його виступах проти феодальної земельної аристократії. З другого боку, визискуючи селянство через поміщиків, торговельний капітал був, власне, за причину селянських повстань проти поміщиків, хоч купецька класа аж ніяк не співчувала селянським повстанням. Через те, що купці безпосередньо не вкладали своїх капіталів у хліборобську продукцію, їх мало обходило, хто і як продукував збіжжя й інші сільсько-господарські продукти. Тим часом же за головних споживачів міського й чужоземного купецького краму були не селяни, а поміщики: отож не дивно, що купці були невдоволені, коли селянство руйнувало їхніх головних споживачів-поміщиків, хоч, з другого боку, як то ми вже зазначали, саме купці, кінець-кінцем, штовхали селян проти поміщиків.

Доба торговельного капіталізму була часом розквіту абсолютних монархій в Європі. Ми вже вказували на те, що вже за доби розкладу феодальних відносин інтереси обмінного господарства вимагали припинення сваволі феодалів і створення централізованої влади. Йдучи назустріч цій потребі, урядова влада за доби торговельного капіталу військовою силою руйнує феодальні замки й упокорює феодалів, створює тим самим потрібну для торговельних зносин безпеку й одноманітність правних норм для торговельної верстви. В заміну за це былим феодалам-аристократам було відкрито дорогу до пишних королівських дворів, до високих урядів у королівсько-царських військах, а також було забезпечено до якогось часу безконтрольний і безмірний визиск покрепаченого селянства; одним із найбільших завдань абсолютних монархій Европи було саме вгамування військовою силою селянських повстань. Далі на долю держави торговельного капіталізму впало завдання—добити феодальну церковну організацію: абсолютна монархія не хотіла терпіти поруч себе духовних феодалів, так само, як не схотіла терпіти і світських; спираючись на загально-народню ненависть до феодальної церкви або, краще сказати, використавши її,

абсолютні монархії відібрали від церкви багато маєтків, покасували її економічні феодальні привілеї, підтяли тим самим її економічне значіння й поставили на службу собі, так само як і феодальну, світську шляхту (дворянство).

Назовні, в міжнародніх зносинах, доба торговельного капіталізму й абсолютних монархій характеризується довголітніми війнами за ринки.

Ідеологія суспільства за доби торговельного капіталу відмітна проти попередніх ідеологій порівняно великим багатством своїх форм. Що-до свого змісту, вона має мішаний характер: авторитарне думання перемішується з абстрактним, релігійне — з науково-філософським, часто ворогуючи одно з одним. Тенденція розвитку така, що з початку до кінця доби авторитарно-релігійні форми усовуються, даючи місце абстрактно-фетишистичним, але все таки і в останніх стадіях зберігають вони дуже велику ролю в житті; у промислових організаціях, у крепацьких відносинах, у родині, яка все ще мала риси патріярхальної організації, в організації державного централістично-абсолютистичного апарату збереглися елементи авторитарности, підживлюючи авторитарний характер мислення й здержуючи вільний розвиток індивідуальности. Абстрактно-фетишистичне думання розвивається на ґрунті розвитку обмінних господарських зносин, що веде до зміцнення поперед усього товарового фетишизму. Не маючи можливости зрозуміти, що в обміні знаходить своє виявлення спільна трудова діяльність людей, тоб-то суспільні стосунки між людьми, товаровий фетишизм вважає здатність товарів обмінюватись за їхню внутрішню, натуральну властивість,—таким робом те, що в дійсності виявляє відносини між людьми в продукції, здається йому відносинами речей. В цьому-ж напрямі (в напрямі фетишистичности та абстрактности мислення) діє й широко розвинена конкуренція між виробниками, невловима влада ринку.

Важливішим здобутком доби торговельного капіталізму в галузі суспільної свідомості, в ділянці ідеологічній було розхитання авторитету церкви, її мертвлящого впливу, її монополії на знання. Купці відчули швидко політично-вороже ставлення до них церкви, що перешкоджала творенню національних держав, нав'язанню торговельних звязків між різними країнами, підтримувала феодальні привілеї земельної аристократії і вперто повчала, що, мовляв, влада феодалів «від бога», тоді як горожани вже звільнились від неї збройною боротьбою проти феодалів; і вона ласа була збирати з «вірних» різні данини та десятини і в той же час лицемірно намагалась обмежити купецьку лихву.

Уперше за доби торговельного капіталу поширюється і значно демократизується знання, перестаючи бути монополією духівництва. Обертання товарів і кредит викликали потребу точного обрахунку та записів; відшукання нових ринків вело до поширення географічного знання, до студій над юридичними та економічними відносинами, до вивчення мов; розвиток мореплавства—до розвитку астрономії й математики й так далі. Щоб досягти цих нових знань, старих шкіл, ведених духівництвом, вже не вистачало; виникають світські школи, спочатку тільки в містах; їх підтримують уряди, поборюючи тим впливи духовного феодалізму. Що більше зникає крепацтво, то дужче пробивається світське знання, навіть у селянські маси потроху. Розроста-

ється друкарська справа, відроджуються класичні ідеології (настає доба «відродження наук і мистецтва»). Юридичні, літературні, мистецькі надбання античного світу залишалися для европейських суспільств без вжитку аж доти, доки ці суспільства досягли того ступеня розвитку виробництва та обмінних зносин, на якому стояв старовинний світ за доби свого розцвіту; та скоро европейські суспільства досягли того ступеня, вони зараз же розшукали припалу пилом «батьківщину» й використали її широко для вироблення нових форм мислення й суспільної діяльности; місце середньовічної схоластики заступив гуманізм (систематизація індивідуалістичного світогляду, в протиставленні до авторитарно-релігійного) та реформація. Замість феодальної ідеології, феодального мистецтва і морали, творить торговельна буржуазія свою ідеологію, науку, літературу, мистецтво, мораль. Не божеське, а людське клали в основу своєї творчости ідеологи буржуазії. Гуманісти (від латинського слова «гуманус»—людський) вчили, що не покірливість та слухняність повинні лежати в основі людської діяльности, а задоволення людських потреб; що треба керуватись в житті не приписами церкви (їх треба «реформувати»), а людським розумом, знанням, досвідом. Італієць Д. Боккаччо пише «Декамерона» (збірку новел, оповідань), в якій їдко змальовує фальшиву мораль і побут духівництва, з похвалюванням «гріховних» веселих тілесних розваг заможних людей. Увіходять в обіхідок тогочасної інтелігенції ідеї філософів старовинного світу: Ціцерона, Аристотеля, Геракліта Ефеського, Демокрита, Фукідіда, Протагора, Сократа, Платона; вчені вивчають латинську й грецьку мову; йде запозичення з греко-римської культурної скарбниці досягнень літературних, мистецьких, архітектурних. Торговельна аристократія будує пишні палаци, сприяє розвиткові мистецтва (славнозвісні італійські художники XIV—XV століття та нідерландські XIV—XVI століття) і досягає в цій галузі правдивої революції, відбивши бадьорість, життєрадісність нової класи, класи майбутнього. Розвинулось драматичне мистецтво (при дворах королів, у палацах банкірів, купців були драматичні трупи), дали свої безсмертні твори В. Шекспір, Мольєр, Сервантес. В галузі точного знання обґрунтовується метод індукції (Ф. Беконом) і метод дедукції (Декартом). Твориться наука про право і державу (Макіавелі), закладаються зародки соціології. Настає доба «великих відкрить та винаходів», викликана жадобою грошей і потребою ринків (особливо багатих на золото); відкривають Америку; навчаються робити порох; алхемики роблять низку корисних відкрить; астрономія збагатилася на телескоп і прозорні труби; мореплавство—на компас і так далі.

На чолі цього величезного й величавого руху йшла торговельно-купецька й промислова верства, тягнучи за собою й інші суспільні верстви.

23. Перші великі класові війни в Західній Европі. Розвиток торговельного капіталізму викликав низку селянських воєн у Европі: в Італії (наприкінці XIII й на початку XIV віку),—трохи пізніше у Франції, Англії, Чехії, Німеччині й инших країнах.

Селянські війни цього часу, маючи глибокі економічні, класові основи, мали назовні релігійне забарвлення[1]). Ми вже раніш гово-

[1]) Як звичайнісінькі суспільно-економічні інтереси забарвлялись релігійною символікою, видно, приміром, із домагання гуситів у Чехії—завести причащання

рили про причини цього забарвлення. Ф. Енґельс так кількома словами формулював ці причини: «Щоб можна було зачіпати наявні суспільні порядки, треба було здерти з них святість». Отже, різні суспільні верстви починали свою революційну боротьбу із «здирання святости» з тогочасних суспільних порядків: це те спільне, що вони мали між собою, не зважаючи на різниці класових (чи станових) суперечностей; тому ми маємо дуже часто під однаковою релігійною покривкою різний суспільний зміст. Всі тогочасні релігійні єретичні секти, що брали участь у громадянській війні, можна поділити на два табори: на *міщанські* секти й секти спролетаризованої міської та сільської людности. Міщанська єресь повстала проти церкви й домагалася привернення простого, первісно-християнського ладу переважно тому, що запроваджений католицькою церквою лад коштував дуже дорого й не лишав міщанству місця для впливів на церкву. Дешевий лад, якого домагалися міщанські секти, усував пишний папський римський двір, прелатів, складну церковну єрархію й відкривав двері для впливів міщанства на церковне життя. От і все. Тому майже всюди до міщанських сект приєднується нижча, збідніла шляхта, часто економічно залежна від міст. Цілком инакший мають характер єресі, що були безпосереднім виявом потреб селянських та спролетаризованих мас. «Вони обіймали навсправжки всі домагання міщанської єреси що-до духівництва, папства й привернення первісного християнського ладу, але заразом вони йшли безмірно далі. Вони домагалися привернення первісної християнської рівности поміж членами громади та признання її нормою також і для міщанського світу. Вони пристосовували рівність «божих дітей» до громадянської рівности, навіть почасти вже й до маєткової рівности. Зрівнення шляхти з селянами, патриціїв і упривілейованих міщан із плебеями, знесення панщини, земельних чиншів, податків, привілеїв і, що-найменше, найразючіших маєткових різниць—це були домагання, які виставлялося більш або менш виразно, як конечні наслідки первісної християнської доктрини» [1]). Відповідно до цього й значіння та поводження зазначених сект у революційних виступах гноблених мас було різне: міщанські секти були більш помірковані й ішли з пролетарсько-селянськими тільки до якогось часу, секти ж спролетаризованої людности були радикальніші й правили за розгонову силу тодішніх громадянських воєн.

Перші більші класові конфлікти за доби торговельного капіталу в Західній Європі розгорнулись в Італії.

Торговельний капітал розвинувся в Італії раніш ніж де-инде в Західній Європі. Через своє географічне положення між Сходом і Заходом італійські міста (Амальфі, Піза, Генуя, Венеція, Флоренція) ще до хрестових походів перетворились на видатні торговельно-промислові центри. А коли (в XII і XIII століттях) нав'язано було постійні зносини Італії з Єгиптом, Сирією та Малою Азією, міста ці перетворились на центри майже світової тодішньої торговлі: італійці бо перебрали (від арабів, сирійців, євреїв) посередницьку торговлю до своїх рук, сами закупляли крам на Сході і продавали його в европейські країни. Торговля ця обслуговувала переважно вишукані потреби духовних і світ-

мирян «обома видами» (тіла й крови Христових); в дійсності ця вимога символізувала взагалі знищення привілеїв попівства, і з цього робили висновок про те, що пастиря мають обирати самі парафіяни.

[1]) Ф. Енґельс. Німецька селянська війна. ДВУ. 1928.

ських феодалів західньо-европейських країн й давала купцям великі прибутки. Частина італійських феодалів повільно втягується в неї, перетворюючись на спритних купців і зажерливих лихвярів. Таким чином, в міру розвитку торговлі, відбувалось розшарування верстви феодалів: одна частина залишалася старою земельною шляхтою, а инша—перероджувалась на торговельну буржуазію. Провід над торговлею в зазначених вище містах вели колишні аристократи-феодали. Розгорталась торговля, розвивалась і промисловість. Тим часом, як приморські республіки—Венеція (що перетворилась на визначний економічний осередок ще у IX—X стол.) і Генуя (що розквітла після того, як генуезці, взявши участь у першому хрестовому поході року 1096—1099, захопили багацько важливих торговельних центрів у Сирії) були торговельні центри, Флоренція, не мавши водяних шляхів (річка Арно несудноходна), являла собою промисловий центр Европи (до XIII століття виробами Флоренції — насамперед предобрим, художнім сукном—торгували купці Пізи, Венеції і Генуї, аж доки на початку XV століття підбила під себе Флоренція Пізу, забрала собі її гавань Ліворно і розвинула свою власну торговлю). Крім промисловости, уславились флорентінці як міняли, збирачі папських доходів (з пілігрімів), банкіри і лихвярі. Промисловим центром був і Мілан.

Не зважаючи на те, що торговельна буржуазія окремих італійських (міських) республік постала в значній частині з кіл феодальної аристократії, поміж новою, буржуазною класою (і міським населенням взагалі) та старою феодальною шляхтою швидко дійшло до класових конфліктів. — Економічне зростання буржуазії вимагало рішучого знищення феодальних способів виробництва та обміну, так само як і звязаної з ними політичної влади численних земельних сеньйорів. Боротьба міст проти феодалів за незалежність закінчилась в Італії вже в середині XII століття. Але це ще не була буржуазна революція. Міста, звільнившись від крепацької влади сеньйорів, сами перетворювались на колективних сеньйорів, що вели феодальне господарство й визискували піддане їм селянство. До буржуазної революції дійшло в Північній Італії під кінець XII та у XIII столітті, коли буржуазія повела боротьбу не лише проти політичної влади феодалів, але й проти феодального способу виробництва, проти феодальних відносин власности. Нова класа потрібувала доброго внутрішнього ринку і вільних робочих рук: на перешкоді до цього й стояли замкнуті крепацькі господарства феодалів. Буржуазія й повела проти них боротьбу (урбанізуючи феодалів, примушуючи їх жити в містах, відбираючи політичну владу й нахиляючи до ведення буржуазного господарства). В більшій частині Північної Італії вже у *XII столітті* було розірвано феодальні ланцюги над торговлею; в багатьох місцевостях знесено було крепацтво. Колишні владарі (графи, то-шо) тепер в деяких республіках були зовсім обезправлені. Так, приміром, у Флоренції, за законами *1292 року,* феодалів не допускали до участи у виборах вищих адміністративних органів (право вибирати належало лише членам міських цехів) і навіть більше, було утворено особливу посаду так званого «носія прапору правосуддя», якому доручено було збройною силою задушувати всякі спроби феодальної реакції. Феодальній шляхті нічого не залишалось, як тільки зректись боротьби за колишні привілеї й злитись з буржузією, приписатись до якогось міського цеху (славнозвісний флорентійський поет Данте, нащадок лицарського роду, був членом цеха аптекарів).

Наводимо тут уривок з акту флорентійської комуни про скасування крепацтва з року 1289-го:

«Своєю доброю волею, владою і авторитетом, що його дано нам, керівникам Флорентійської держави (від імени флорентійської комуни), нерушимо й свідомо постановили і визначили:

Аби ніхто, хоч би хто він не був, хоч би якого стану й становища, не мав змоги, не посмілювався і не намірявся особисто, через посередника, таємно чи одверто купувати або за якимсь иншим титулом, правом, видом чи нагодою набувати назавше чи на якийсь час залежних людей, колонів, постійних чи умовних, крепаків і чиншовиків чи якихось инших, хоч би в яких умовах вони перебували, а також примушувати кого-будь відбувати панщизняні повинності, чи взагалі робити замах на чиюсь волю і незалежність в межах міста, округи і держави Флоренції, і щоб ніхто, хоч би хто він був і хоч би яке становище посідав, не мав змоги, не смів і не думав названих людей або кого було з них продавати, чи за якимось иншим титулом, правом, видом чи нагодою набувати або віддавати назавше чи на якийсь час иншій особі, хоч би хто був тією особою, хоч би якого стану і яке становище посідала вона в місті, окрузі і державі Флоренції; все, що зроблено всупереч оцій постанові, визнається за неправне й недійсне. Оголошуємо, що всі люди, які перебувають в якій-будь залежності, їхнє майно, діти і нащадки віднині є вільні за своїм становищем. Віднині всі залежні люди можуть без перешкод викупляти себе, своїх дітей і нащадків і майно своє, а ті, хто має права на залежних, можуть, коли залежні хочуть викупитись, безкарно продавати ці права і дати їм волю».

Яскравим моментом в боротьбі народніх мас Італії проти світських і духовних феодалів є класова війна, що відбулась на початку XIV століття. На чолі визискуваних народніх мас став талановитий промовець та організатор, булий чернець, Фра Дольчіно.

Війна мала релігійне забарвлення, і Фра Дольчіно був одночасно і за головного привідцю тодішнього єретичного руху в Італії. Ще перед повстанням католицька церква вела боротьбу проти єретиків, і Фра Дольчіно мусів тікати в Далмацію. Там зійшовся він з сектою *богумилів* (про яку ми вже говорили вище).—Якийсь час Фра Дольчіно намагався здійснити свої утопічні наміри-ідеали за допомогою ворожих до римського папи королів, які взагалі в ті часи досить охоче спирались на єретичні секти у своїй боротьбі проти влади пап. Але коли з цих планів нічого не вийшло, повернувся він знову до Італії і став на чолі збройних повстанських відділів, зформованих із бідного міського й селянського населення; силою зброї хотів він повалити феодальний лад і панування феодальної католицької церкви.

Перші успіхи повстанців навели великого страху на владущі класи Італії. Духівництво, шляхта і міська торговельна аристократія об'єднались у боротьбі проти повстанців. Кількатисячна армія повстанців, що складалася з чоловічих і жіночих відділів (на чолі останніх стояла видатна революціонерка тих часів — Маргарита) кілька разів розгромила військо феодалів і духівництва, але не перемогла остаточно; селяни охоче йшли в повстанські відділи, які оперували в їхніх околицях, але створити з них рухливу, дисципліновану армію було неможливо. Зазнавши поразки, мусів Дольчіно з повстанцями тікати в гори. Папа закликав «вірних» до хрестового походу проти повстанців. Року 1307-го вдалося хрестоносному війську оточити гору, на якій розташувались повстанці; голод і холод вирвав зброю з рук революціонерів (патаренерів) і віддав їх на поталу хрестоносним папським розбійникам. Піймапих було повбивано, Дольчіно і Маргариту, після тортур, спалено на вогнищі.

Та владі феодалів (світських і духовних) приходив кінець. Торговельна буржуазія розтрощила феодалів і захопила владу у свої руки.

Більші італійські республіки торговельної буржуазії (насамперед Венеція і Генуя) перетворюються на великі держави, що повели експан-

сивну колоніяльну політику. Так, наприклад, *Венеція* захопила, на початку XIII століття, майже половину території Візантійської імперії.

За кошт підбитих східніх країн почала торговельна італійська аристократія (а насамперед генуезька та венеціянська) провадити бурхливу первісну акумуляцію. За короткий, порівняльно, час було нагромаджено величезні матеріяльні цінності. Грабуючи добро тубільців, користаючи з їхньої крепацької праці, не раз забирали італійські купці тубільців у рабство і продавали їх на европейських і африканських ринках (приміром року 1310 генуезці забрали в Триполі в рабство 7.000 мешканців); багацько рабів працювало і в колоніяльних підприємствах італійців. Різними способами (простим грабунком, захопленням рудників, оподаткуванням населення підбитих країн) загарбали до своїх рук італійські купці золото і срібло східніх країн.

Зломавши владу феодалів, торговельний капітал повів наступ і проти феодального способу організації міської промисловости, проти цехової демократії й цехових приписів, що перешкоджали купцям підпорядкувати собі промисловість. В Мілані і в Флоренції на цім ґрунті розгорнулась вперта боротьба. У XIII столітті у Флоренції цехові майстри вже втратили свою колишню самостійність і були найманими слугами торговельного капіталу, а у XIV стол. все текстильне виробництво являло собою типову форму капіталістичної домашньої промисловости; у ньому працювало вже багацько робітників, що не належали до цехів. У XIV столітті в одній сукняній промисловості працювало у Флоренції щось 30.000 робітників.—Влада в місті належала торговельній аристократії (організованій в сім старших цехів); дрібна буржуазія (організована в 14 молодших цехів) так що й не мала впливу на політичний провід у Флоренції (бо мала право посилати до міської ради лише двох членів на шість), а нецехові робітники (так званий «худий нарід» — popolo minuto) не мали жадних політичних прав. Року 1378 «худий нарід» вчинив повстання проти торговельної буржуазії. Середня й дрібна буржуазія (під проводом партії Медичі) захотіла використати це повстання у своїх класових інтересах. Уряд пішов на поступки: молодшим цехам було надано ширші права що-до участи в керуванню республікою (на носія прапору правосуддя було обрано С. Медичі). Але робітники та инша міська біднота не хотіла помиритись на цих поступках лише дрібній буржуазії. Через якийсь місяць міська біднота захопила центральні урядові установи й зруйнувала багацько будинків торговельної аристократії.

Ось вимоги, що їх висунули повстанці. Вони вимагали: 1) організації трьох нових цехів, що до них мали вписатись всі неорганізовані ремесники; 2) скасування кривавої кари на тіло за карні злочини; 3) перенести на два роки виплату боргів, що не перевищують суми 50 флоринів; 4) заміни наявної системи оподаткування єдиним прибутковим податком; 5) грошової допомоги деяким учасникам повстання й вигнання з міста їхніх ворогів; 6) заборони займати державні посади протягом 10 років тим громадянам, що їхні будинки було спалено під час повстання; 7) повної амнестії для всіх повстанців.

Уряд не мав чого робити, як поступитись. За носія прапору правосуддя було настановлено повстанця-робітника Мікеле ді-Ландо. Програвши в революційній боротьбі, буржуазія добилась свого через короткий час економічною боротьбою. Вона зачинила майстерні і покинула місто. В місті почався голод.

Уряд М. Ландо примушений був організувати безплатне роздавання хліба. Скарбниця спорожніла: не було чим платити урядовцям.

Почався розклад. Отут-то буржуазія і використала обставини: М. Ландо вона переманила на свій бік, раптово вдарила на місто і розбила повстанців. Старий лад було відновлено. Багацько робітників було забито на смерть, більше 1000 чоловіка було вислано з Флоренції. Щоб міцнішим обручем стиснути класові суперечності й мати під руками вправніший державний апарат задля тримання у покорі визискуваних клас, флорентійська торговельна аристократія замінює республіканський лад на монархічний (тиранічний). Монархічне правування запроваджено було і в Мілані, Римі та Неаполі (хоч і не в наслідок боротьби великої буржуазії проти дрібної та робітників, а в наслідок боротьби торговельної буржуазії проти феодалів; мало воно тут характер абсолютних монархій).

Взаємна ворожнеча італійських республік та монархій розхитала економічний грунт під ними. Доки вони ворогували, виросли могутні держави — Еспанія, Турція, Франція, що й повалили їх. З XVI століття почався занепад Італії [1]).

Франція за доби торговельного капіталізму являла собою країну переважно аграрну, дворянсько-селянську. Обробна промисловість була розвинена мало і обслуговувала переважно внутрішній ринок. Центром її був Париж.

Але вже тоді була добре розвинена у Франції шовкова промисловість, виноробство. Набрала широких розмірів і торговля (з відомими ярмарками). Повільно частина феодалів втяглась у торговлю, починала виконувати купецькі функції. Водночас торговельна аристократія зросталась з шляхтою: вона скуповувала дворянську землю (під кінець XVI століття коло половини всіх феодальних володінь було вже в руках багатих купців), а вкупі з землею — набувала не раз і шляхетських титулів. Нова класа (торговельна й землевласницька) повела боротьбу як проти феодальної земельної аристократії, так і проти селянства та ремесників: наслідком цієї боротьби й було утворення абсолютної монархії.

Розуміється, до зламання влади феодальних магнатів й організації самодержавної монархії прийшло у Франції не одразу. XIV і XV віки точилась особливо гостра боротьба селянства й молодої буржуазної класи проти феодалізму. Яскравою сторінкою цієї боротьби є велике селянське повстання у Франції 1358 року відоме під назвою жакерії і повстання великої й дрібної буржуазії того ж таки року у Парижі [2]). Ближчою зачіпкою до селянської війни був новий економічний натиск феодальної шляхти на закрепачене селянство. Переможена й економічно знесилена у війні з англійською шляхтою, французька шляхта шукала матеріяльного відшкодування й джерела збагачення у визиску французького селянства. Після війни і пошестей (що нищили селянство) не вистачало робочих рук, і феодальна шляхта почала збільшувати панщину. В державній скарбниці (не кажучи вже про кешені шляхти) було порожньо, і селянство мусіло платити великі податки. Зрозуміло, отже, що селянство готове було кожної хвилі кинутись до зброї і чекало лише на слушний випадок. За такий випадок і стало народнє повстання в Парижі року 1358-го проти великого феодала, герцога Нормандського.

---

[1]) Розенталь. История Европы в эпоху торгового капитализма.

[2]) Жакерія походить від слова Жак, тоб-то Яків, дуже поширене серед французьких селян ім'я.

Серед самої шляхти йшла в цей час внутрішня боротьба: малі феодали боролися проти великих. Боротьба ця набрала політичного характеру. Великі землевласники об'єдналися коло герцога Нормандського, а дрібні й середні—коло короля Наварського.

Довідавшись про повстання в Парижі, селяни й собі кинулись проти феодальної шляхти: палили панські будинки, забивали шляхтичів, розбирали з панських комор хліб і різні продукти. У Бовезькій окрузі на чолі повстанців став Гільом Каль (мабуть ремесник) і надав йому менше-більше організованих форм. Шляхта на початку розгубилась, але через якийсь час зібрала військо і вдарила на селян. Бачивши, що не може впоратись з повстанцями власними силами, французька шляхта вдалася по допомогу до своїх класових спільників — англійської шляхти (з якою щойно воювала). Ця остання радо одгукнулася і дала поміч. Спільними силами повстання було жорстоко задушено (провідника повстанців Г. Каля дворяни підступом впіймали: запрохали немов би задля перемов і затримали); тисячі селян було замордовано.

Французький письменник XIV стол. Фруасар, з великим обуренням проти революційного народу, писав про жакерію між иншим так: «Стався несподіваний і великий заколот у багатьох областях французького королівства, а саме—у Бовезі, в Брі, на Марні, в Лаоні, Валуа і у всій країні до Суасон... Кількість повстанців все зростала, кожний бо з їхнього стану приєднувався до них; а лицарі, дами, носії зброї та їхні жінки тікали від повстанців, несучи дітей, тікали за 10 і 20 миль, туди, де могли почувати себе в безпеці. А ці злодюги, зібравшись без проводиря і без зброї, все нищили й палили і забивали на смерть усіх дворян, кого тільки зустрічали, а жінок і дівчат ґвалтували без жалю, мов ті скажені собаки. Мабуть, що нігде й ніколи не було чогось подібного поміж християн, і сарацини не чинили отакого звірства, як оці злодюги. Я не можу розповісти тут про ті непристойні вчинки, що їх вони допускали що-до дам. А що-до инших жахливих злочинів, то між иншим, вони вбили одного лицаря, наштрикнули його на рожен і, покручуючи, підсмалювали на вогні на очах у дами та дітей. Найгіршого з-поміж себе обрали вони на короля і назвали його—король Жак-Простак. Вони спалили у Бовезькій області в округах Карбійській, Ам'єнській та Мондадьєвській більше 60 гарних будинків і міцних замків. І коли б господь не змилосердився і не прийшов на допомогу, то злодюги ці так би розплодились, що неминуче загинули б всі благородні воїни, свята церква і всі заможні люди у всьому королівстві. Бо саме отаке чинили ці люди в областях Брі і Патуа. І довелося всім дамам і дівчатам країни, і лицарям, і носіям зброї, котрим пощастило вирватись з їхніх рук, тікати в Мо і в Брі, один за одним, хто як умів, між ними і герцогині Нормандській. Отак поводились ці люди поміж Парижем і Нуайном, поміж Парижем і Суасоном, поміж Суасоном і Ан, у Вермандуа і по всій країні до Кусі. І тут чинили вони найбільші злодійства. Вони зруйнували в області Кусі, Валуа, єпископства Ланського, Суасона і Нуайона більше ста замків і гарних будинків лицарів та носіїв зброї. Вони забивали на смерть і грабували всіх, хто тільки попадався до їхніх рук... І їх було вже так багацько, що коли б вони зібрались всі докупи, то було б їх більше 100 тисяч чоловіка. І вони були тієї думки, що треба винищити всіх дворян на всьому світі, щоб і одного з них ніде не залишилося» [1]).

Оці рядки яскраво малюють той жах, що нагнала його жакерія на владущі класи.

У XV і XVI століттях значна частина селян французьких так що й зовсім була розкрепачилась (найцупкіше трималось крепацтва духівництво [2]). Але все селянство терпіло від здирства поміщицького та від державних податків. Незадоволення своє селянство виявляло в заколотах; малоземельне і безземельне селянство тікало в міста або волоцюжило.

[1]) Е. Оловянишников. Западная Европа в средние века. ГИЗ. РСФСР, 1926.
[2]) Н. Розенталь. История Европы в эпоху торгового капитализма.

Року 1439-го генеральні штати дозволили королівському урядові стягати постійний державний податок й завести постійну армію.

Генеральні штати — головні збори представників від станів (etats généraux) ведуть свій початок ще з часів короля Филипа IV (1285—1314 р.р.). В найбільших трудних і відповідальних справах (конфлікти з папою, війни, то-що) скликав він на з'їзд шляхту (сеньйорів), прелатів (вище духівництво) і депутатів міст. Перші збори було скликано 1302 р. Наступники Филипа також скликали генеральні збори станів, щоб одержати від них підтримку на ведення важливих державних справ. Розуміється, королівські уряди примушені були обставинами вдаватись до них за підтримкою; однак, генеральні штати не були установою, здобутою в революційній боротьбі, і тому скликання їх, принаймні формально, залежало від короля. Різні стани на цих зборах не в'язались в одну суцільну установу: кожний стан вів наради осібно — осібно шляхта (лицарі, сеньйори), осібно духівництво й осібно «третій стан»—міські представники (звичайно—старшини міської управи). Отож ті збори не завше мали рішаюче значіння, тим більше, що підривало їхню силу ще й територіяльне роздроблення: стани полудневих земель Франції збиралися в ті часи окремо від північних, а деякі французькі області ще не були під владою королівського уряду. Не раз між зборами станів (чи власне якогось стану) і королем виникали гострі конфлікти; так, наприклад, король Карло IV (король шляхти) посварився був з депутатами міст («третього стану»—міської буржуазії) і розпустив стани. Тоді купці паризькі підняли року 1356 повстання і примусили уряд скликати стани наново. Року 1357 мусів король підписати конституційну грамоту («великий ордонанс»); за цією грамотою стани мали збиратися що два роки, без особливого скликання; їм належало право встановляти податки; призначати агентів для збирання їх; станам належало право контролювати уряд. Пізніше цю конституцію (немилу шляхті й духівництву) було покасовано, але королівські уряди не могли обійтись без станів і скликали їх кожного разу, коли поставало якесь важливе державне питання.

Ухвали Генеральних Штатів 1439 року мали дуже велике значіння. Вони допомогли зміцненню централізованої державної влади, утворенню абсолютної монархії, потрібної, як ми то вже говорили, новій земельно-торговельній класі. Король Людовик XI (1461—1483) зламав опір феодальної спілки (так званого «Союзу спільного добра»).—Наступники його знищили владу решти незалежних феодалів (підбили під свою владу Бретанське герцозтво, Бурбонське герцозтво; у XVI столітті зберегла свою самостійність лише одна феодальна династія Бурбон д'Альбре, що володіла Наварою). Феодальна аристократія руйнувалась і йшла служити до блискучого королівського двору. Замість старої феодальної аристократії утворювалась нова—дворянська аристократія. За світськими феодалами мусіли скоритись і духовні: угодою (конкордатом) між королем і папою від року 1516-го знищено було старі феодальні привілеї французької церкви; порядкування єпіскопськими катедрами перейшло до рук короля, а тим самим було забезпечено надходження податків до державної скарбниці з церковних маєтків (духівництво дало абсолютній монархії і добрих керманичів—кардиналів Рішельє і Мазаріні).

Королі намагаються обслужити інтереси торговельного капіталу; вони дбають про забезпечення спокою на великих шляхах, допомагають розвиткові торговлі й промисловости (шовкової, залізообробної, гірської, скляної та иншої). Задля інтересів торговельного капіталу французький уряд веде довгі війни, намагається підбити Італію, щоб звідси розбити турків і дістатись на Схід.—Та все ж між королівським поміщицько-дворянським урядом і торговельною буржуазією не було згоди і уряд весь час веде боротьбу на два фронти: проти феодальної опозиції і проти буржуазії. Боротьба ця набрала назовні релігійного характеру, збіглася з боротьбою проти реформації.

Унормувавши (року 1516) взаємини з католицькою церквою у

вигідний для себе спосіб, королівський уряд французький, розуміється, не припускав поширення реформатської єреси й усяко боровся проти ідей, що йшли з Женеви (від кальвіністів [1]). Тим часом обставини склалися так, що кальвінізм захотіли використати (кожна у своїх інтересах) різні класи з розбіжними інтересами. З одного боку, під прапором кальвінізму гуртувалася феодальна опозиція проти королівської влади, а з другого боку—кальвінізм підтримували міста, що ласились на церковні скарби і були невдоволені з політики королівського уряду, котрий, на їх думку, не в достатній мірі боронив інтереси великого торговельного капіталу. Приморські міста, приміром, ремствували, що у Франції була дуже мала торговельна флота, так що доводилось користуватись чужою флотою задля торговлі. Багате місто Ля-Рошель та инші давали реформації фінансові засоби. В моменти загостреної боротьби проти королівської влади феодальна й буржуазна опозиція йшли вкупі, і завдавали болючих ударів королівській владі. Отож дворянсько-поміщицькому королівському урядові не легко було впоратись з реформаційним рухом, з кальвіністами, що звались тут *гугенотами*. Гугенотів переслідували, карали на горло, спалювали, але вони не поступались, чуючи під ногами міцний ґрунт народнього невдоволення проти королівської влади й католицької церкви.

Водночас з реформаційним рухом відбувались і селянські заколоти, що перетворювались на революційний селянський рух. Зубожене війнами й здирством поміщиків (що повертали в крепацтво навіть і тих селян, котрі вже вибились були на волю) селянство кидалось до зброї. Велике селянське повстання, проти поміщиків вибухло 1548 року, потім 1556, далі року 1593; ще пізніше ще більше повстання відбулось 1636—1637 року в Бретані, підтримане міщанством. Розуміється, повстання ці (XVI століття) не просто збігались з реформаційною боротьбою: вони вклинювались в неї, направивши одне вістря проти феодальної католицької церкви, а друге — проти феодалів-поміщиків, без огляду на те, чи були вони католики, чи гугеноти.

Генеральні Штати року 1560 висловились за секуляризацію (передачу до рук цивільних власників) церковного майна і за дозвіл гугенотам вільно вірувати. Року 1561 збори в Понтуа (в яких духівництво не брало участи) ще гостріше вимагали волі для гугенотів і продажу церковного майна для підсилення державної скарбниці.—Немов би у відповідь на успіхи гугенотів, католики збільшили терор проти гугенотів. Року 1572 було вчинено велику різню гугенотів у Парижі, в Мо, Труа, Орлеані, Ліоні, Бурже, Руані, Тулузі. Уряд лютував. За допомогою Еспанії утворено було «священу лігу для боротьби проти гугенотів» — за необмежене самодержавство короля і католицьку віру. — Гугеноти з свого боку мобілізували всі свої сили. Вони розділили край на окремі округи й намагались взяти суспільний провід до своїх рук; значно зміцнили себе на півдні, в Лангедоку, і на заході— в Ляроше́лі. Ляроше́ль стала майже незалежною торговою республікою. В Берані підтримував протестантів король Наварський. В Парижі тим часом почався рух поміж крамарів і робітників. З Парижу перекинувся оцей демократичний рух в инші північні міста. До дрібної

---

[1]) Жан Кальвін (1509—1564 р.)—видатний провідник боротьби проти папської католицької церкви, голова Женевської реформованої християнської громади» (Дивись про це далі).

буржуазії приєдналась і більша. В Парижі було утворено багатими міщанами «Виконавчий комітет» з 16 осіб; такі самі революційні комітети постали і в инших містах Франції. В Парижі дійшло до революційного повстання, до барикад; 12 травня 1586 року король утік з Парижу. Паризький комітет зробився урядом для Північної Франції.

Оцей скомплікований суспільний рух, що мав у собі найсуперечніші елементи, що водночас спирався на кілька ворожих клас (феодальну аристократію, частину великої торговельної буржуазії, на дрібну міську буржуазію й селянство), кінець-кінцем, відограв для Франції реакційну ролю. Францію яко державу було розхитано. Поновлявся — каже проф. К а р е є в—феодальний та муніципальний побут середньовіччя з властивою йому ієрархією: губернатори ставали незалежними від центральної влади й мріяли про князівську самостійність; сеньйори поновляли права свої над населенням і привлащали право війни: муніципальна влада брала на себе головування над міліцією, одмовлялась коритися парламентам у справах судових, не хотіла ні перед ким відчитуватись у справах фінансових; селяни, яких обдирали і гнітили, вимагали, щоб їм показали в біблії, де це сказано, щоб з ними так поводились, і починали заколот; на зборах чародніх представників селяни заявляли, що треба зруйнувати дощенту феодальні замки й скасувати всі обов'язки на користь сеньйорів; вони одмовлялися платити десятину на користь церкви, обґрунтовуючи оце своє відмовлення аргументами, запозиченими у протестантів.

Кінець-кінцем, феодальна аристократія мусіла взяти під увагу небезпеку від селянського руху, а протестанська буржуазія зрозуміла, що з феодалами реакціонерами, хоч би вони йшли й під протестанським прапором, їй не по-дорозі. Для буржуазії (середньої й великої) потрібна була сильна держава, централізована королівська влада, що могла б боронити інтереси торговельного капіталу так всередині, як і в міжнародніх відносинах.

Король Генрих IV (1589—1610)—на початку голова протестанської партії, а пізніш католик,—оголосив року 1598 Нантським едиктом віротерпимість: протестантів було допущено до урядів. Цю важливу політичну поступку протестанській шляхті і буржуазії зроблено було задля того, щоб досягти хоча б тимчасової угоди з опозицією. За цим став уряд до праці над об'єднанням та зміцненням Франції. Щоб утворити централізовану владу, довелося королівському урядові просто купити державців Нормандії, Шампанії, Бретанії і Бургундії і ще чимало дрібніших. За короля Генриха IV уряд знову активно сприяє розвиткові торговлі і промисловости, розцвітає знову меркантилізм (політика сприяння розвиткові торговлі, скерована до того, щоб з країни вивозилось більше товарів, ніж довозилось). У XVII столітті Франція була вже могутньою державою земельно-купецької класи. Але й тепер феодали не хотіли скласти зброї. Все XVII століття довелось боротись проти них.

Становище селянства весь час було тяжким. Правда, у XVII столітті більшість селянства вже збулася особистого крепацтва, але земля селянина була «закрепачена» у поміщика; вільна селянська земля (аллод) траплялась рідко. І селяни крепаки (серви), і ті, що володіли закрепаченою землею (цензиторії), дуже терпіли від поміщицького (сеньйоріяльного) позаекономічного визискування. Селяни давали поміщикові чинш (цену), частину врожаю (шампар) і різні данини, що випливали з монопольного земельного права сеньйора; платили вони й духів-

ництву десятину та інші данини. Малоземелля й різні податки, чинші та данини примушували незаможних селян іти в економічну кабалу до поміщиків. Звичайною формою селянської оренди був обробіток землі з-половини [1]).

За два десятки літ після французької жакерії відбулася велика народня війна в *Англії*, що її головною силою було селянство.

Подібно до того, як у Франції відчувався у середині XIV століття великий брак на робочі руки і в сільському господарстві Англії. І тут, як і там, це загострювало відносини між великими і дрібними поміщиками: великі землевласники переманювали селян до себе, обіцяючи пільгові умови оренди, а невдоволені цим дрібні й середні категорично домагались від уряду заборонити великим землевласникам іти на поступки селянам. Війна Англії з Францією й велика джума р. 1348 дуже помітно зменшили селянське населення в Англії, а це захитало економічний стан англійської феодальної шляхти: з одного боку, шляхта не могла віддавати селянам землю в оренду на старих вигідних для неї умовах, а з другого—не могла так легко, як раніш, знайти за безцінь робітників для своїх маєтків. Все це привело до того, що феодальна шляхта почала вживати заходів до заведення в Англії панщини. 1349 року король Едвард III видав наказ, так званий «статут для робітників», яким сільські робітники зобов'язувалися працювати в маєтках шляхти за певну, встановлену наказом, плату й певну кількість годин на день; в цьому ж напрямі було видано й дальші накази в 1350—1360 роках. В цьому ж напрямі діяли й військові поразки, які стала завдавати Англії Франція з 1360 року: свій добробут переможена англійська шляхта захотіла підтримати побільшеним визиском селянства, між иншим, незвичайним підвищенням податків на селян. Так загострювалися до краю класові суперечності на селі. Селянство, що й до цього було обурене супроти поміщиків за експропріяцію його землі, за визиск, за високі орендні ціни, за чинш і лихварство, тепер обурилось до краю. А тут ще дошкулив поголовний державний податок року 1381-го, що його стягали з населення за допомогою військової сили. Отак ішла справа до революції. В містах також загострились класові суперечності.

В містах скупчилась сила вбогого люду; міщани були незадоволені з великих церковних поборів; як і селяни, міська вбога людність зазіхала на шляхетські й у першу чергу на церковні маєтки.

Церковні побори були дійсно великим тягарем, що довгі роки тяжив на населенні; цілих півтораста років виплачувала Англія римському папі данину (сріблом і злотом), яка розміром своїм була вп'ятеро більша за видатки на королівський двір і уряд. В англійському парламенті кілька разів підіймали питання про зменшення тяжких папських церковних поборів. 1366 року король Едвард III відмовився платити папі данину, але духовні феодали не перестали визискувати населення, винайшовши для того нові способи.

Розчиною руху були спролетаризовані маси сільської й міської людности. Звичайно, це не були пролетарі в пізнішому значінні цього слова, але це не був уже й виключно люмпен-пролетаріят, «босяки». В промислових центрах тогочасної Англії (а передусім в Норфольку—центрі вовняної промисловости) маємо вже серед ремесників зародки найманого робітництва, міського пролетаріяту. З другого боку, на селі,

[1]) И. Лучицький. Феодальна аристократія и кальвинисти во Франции. Н. Кареев. История Западной Европы в новое время. Том II.

у звязку з повільним знесенням крепацтва, великі землевласники, поміщики користувалися працею найманих *сільських робітників*. Правда, в XIV віці ще не можна було говорити про численний сільський пролетаріят, але все ж це був зародок сільської робітничої верстви. «Наймані робітники в сільському господарстві—це здебільшого селяни, що наймалися до великих землевласників у вільний від праці у своєму господарстві час, і—в значно меншій частині—власне наймані робітники, хоч і ці останні вели своє власне господарство на відведеній їм землевласником землі» [1]).

В атмосфері суспільного напруження численні єретичні секти розвинули велику агітацію проти духовних і світських феодалів, яка мала успіх не тільки серед спролетаризованої людности, серед селян та міської бідноти, але й серед заможнішого міщанства.

Найсильнішою сектою була в цей час в Англії секта *льольгардійців*, з центральним осідком в Норфолькському графстві; заклали тут її нідерландські ткачі, що стали переселятися в Англію з 1331 року на заклики уряду (який взявся тоді сприяти розвиткові ткацької промисловости в Англії). Фландрія й Брабант, як ми вже згадували, були гніздами *беггардійців*, тому нідерландські ткачі могли легко занести в Англію беггардійську науку й закласти секту беггардійців, які називалися тут льольгардійці. Льольгардійці проповідували ідеали первісного християнства—волю, рівність і братерство, протиставляючи ті ідеали феодальним порядкам (відомий народній вірш тих часів: «Скажіть, чи шляхта існувала, коли Адам орав, а Єва пряла?»).

Великий ідеологічний матеріял дав єретичним сектам, а в тім і льольгардійцям, професор оксфордського університету (в Англії) Джон Віклеф (John Wyclift), який учив, що папсько-католицька організація церкви не відповідає заповітам Христа й що церкву треба зреформувати в напрямі демократизації. Єпископи примусили Віклефа покинути університет. Помер Віклеф 1384 року. Наука його поширилася далеко за межі Англії; її гаряче привітали різні єретичні секти. Року 1415, за постановою церковного збору в Констанці, твори Віклефа було спалено, як єретичні.

Проповідник Джон Болл (John Ball), що вийшов із сектанських кіл і відограв потім велику ролю в громадянській війні, запалював своїм огневим словом невдоволене селянство й міську бідноту, закликаючи до створення незалежної демократичної церкви в Англії. Єпископи і шляхта закинула Болла до в'язниці. Напруження зростало. 10 червня 1381 року вибухло в Кенті й у Норфорльку—в цих центрах англійської ткацької промисловости—велике повстання проти феодалів (духовних і світських). Повстанці під проводом Уота Тайлера обложили єпіскопську резиденцію, розгромили її, вбили єпископа (з наказу якого, між иншим, було закинуто до в'язниці Болла, і визволили з в'язниці проповідника Д. Болла. Д. Болл перебрав до своїх рук політичний провід повстанням. Вістка про початок повстання швидко облетіла ввесь край; повстанська армія зростала що-години і дійшла 100 тисяч чоловіка. Незабаром вона стояла перед столицею Англії—Лондоном. Почалися переговори з урядом. Посланці повстанців вимагали: 1) щоб покасовано було феодальні привілеї поміщиків, звільнено крепаків від якої-будь залежности й рабства і щоб на майбутнє в країні не було ані одного крепака; 2) щоб не було покарано нікого з повстанців; 3) щоб для селян було забезпечено мирну працю; 4) щоб всім громадянам (підданцям короля) було надано право вільно купувати і продавати в селах і містах Англії; 5) щоб було встановлено невелику тверду орендну плату за ту землю, що її держали селяни; 6) щоб король відмовився від тих негідних радників, що оточували його. Король уро-

[1]) К. Маркс. Капітал. Т. І.

чисто приобіцяв забезпечити селянам волю й покасувати ті шляхетські привілеї, які найбільш дошкуляли селянству (право полювання, рибальства й т. инш.). Селяни піддалися на обіцянку й почали розходитися по селах; сили повстанців стали зменшуватися (мала тут значіння й недостача харчів). Та Уот Тайлер і Д. Болл не хотіли одступати від Лондону. Спираючись на революційне військо, що складалося з міської бідноти, вони домагались реальних поступок з боку шляхти й міської буржуазії. Тим часом королівський уряд організував феодальну шляхту й міську буржуазію, вдарив на повстанське військо й розбив його. Другу частину повстанців, що вийшла з Норфольку, на самім початку перемогло шляхетсько-єпіскопське військо в одкритому бою. Повстанців, особливо їхніх ватажків, замордовано з великими муками.

«Помсту переможців було скеровано з особливою силою на міську бідноту,—зауважує К. Кавтський.—Коли нам кажуть, що після задушення повстання над його провідниками було вчинено кривавий суд— і 1500 чоловіка було покарано на смерть, між ними й Д. Болла та Д. Строу,—то ми маємо всі підстави сказати, що потерпіли переважно не селяни, а їхні міські спільники. В парламентських актах збереглося 289 імен покараних на смерть провідників повстання; з них 151 були з Лондону, й лише 138, тоб-то менше половини, з инших міст та сіл»[1]). Розбивши головні сили повстанців, королівський уряд зібрав 40 тисяч війська й організував карну екзекуцію у всьому краї. Селяни кинулися знову до зброї, та без успіху: шляхетське військо всюди перемагало; та все ж селянство не корилося, і шляхта мусіла поступитися: в кінці XIV століття англійське селянство стало цілком вільне; феодальна шляхта відмовилася від замірів покрепачити його, задовольнившись тим, що задержала в своїх руках величезні земельні простори. Біднота ж міська нічого не досягла в цих повстаннях.

Ми вже говорили вище про дальшу експропріяцію селянства поміщиками, про пролетаризацію селянства і про буржуазне перетворення заможної частини його (фармерів-капіталістів). Пролетаризація селянства утворювала трудовий резерв для промисловости.

Закінчивши свою боротьбу проти селянства тим способом, що експропріяювали його землю й примусили селян давати велику щорічну данину в формі орендної плати й працювати в маєтках, феодали повели далі затяту боротьбу проти міської торговельної буржуазії за політичну владу. За буржуазією пішла і частина феодалів, що вже стала на шлях буржуазного переродження (на чолі цієї частини феодалів стояв герцог Іорський Річард, що в його гербі була *біла роза*). Реакційна частина феодалів об'єдналась коло тодішньої англійської королівської династії Ланкастерів (що мала за свій герб *червону розу*). Протягом 1458—1485 років точилася боротьба «білої і червоної рози»— поступової частини феодалів проти реакційної, а власне—нової земельно-торговельної класи проти феодальної. За короля Генриха VII (1485—1509 р.р.) було вгамованно останні феодальні повстання. Генрих VII був король торговельної буржуазії. Уряд його дбав ретельно про її класові інтереси: про розвиток торговлі і промисловости. З його царювання почався абсолютизм в Англії й набрала сили політика меркантилізму.

---

[1]) К. Каутский. Из истории общественных течений. (История социализма). Том I. Изд. 3. С.-Петербург. 1908.

У XVI столітті буйно розвивається в Англії торговля і судноходство. Зміцніла купецька верства, що почала витискувати чужоземних купців. У другій половині XVI століття досяг англійський торговельний капітал такої сили, що вже став до побідної боротьби проти еспанського торговельного капіталу й започаткував грабування Америки. В руках англійського купецтва акумульовано було величезні грошові капітали. Промисловість, ще з середини XV століття була побудована за «домашньою системою». Характеристичною ознакою становища робітника у тій промисловості було подвійне визискування: економічне і позаекономічне (урядовий примус, урядове нормування заробітної платні, робочого дня і т. и.).

Дальшою великою громадянською війною того часу була *гусівсько-таборівська* війна *в Чехії,* що тривала майже ціле перше півстоліття XV віку. Свою назву має вона від імени церковного (міщанського) реформатора, професора І в а н а Г у с а, та від міста *Табору,* що було за центр еретичного сектанського руху в Чехії.

Чеська держава досягла XIII—XIV віків великого розцвіту: срібні рудні, розвиток промислу й торговлі збагатили край. З Праги зробилось велике багате торговельне місто («Золота Прага»). «Розвиток товарового виробництва й товарового обміну викликав і в Богемії (Чехії) ті самі явища, що він їх викликав усюди. Поруч із великою суперечністю між папською церквою й масою населення постали також і суперечності між купцями і споживачами, між майстрами та підмайстрами, між капіталістами й кустарями. Набрав дуже гострих форм і антогонізм поміж поміщиками та селянством. Під кінець XIV й на початку XV віків крепацтва в Чехії фактично не було. Але з боку землевласників не бракувало спроб завести крепацтво знову, і їхні змагання до цього були за багатющі джерела соціяльного невдоволення (К. Кавтський).

Розвиток торговельних зносин розпалив апетити світської й духовної шляхти й вона намагалася стягти з селянства яко-мога більше, загарбавши до своїх рук великі ґрунти й намагаючись знову завести панщину. Селянство розшаровувалось, значна частина його бідніла, а частина обезземелювалась, пролетаризуючись. У містах класові суперечності підсилював національний момент: при королівському дворі, в колах великої, багатої шляхти (німецької й чеської), в празькому університеті—всюди панувала німецька культура, німецька мова й папські впливи; чеські ж національні впливи були дуже незначні (навіть і в манастирях). Це останнє дуже обурювало міську дрібну буржуазію і збідніле чеське дворянство; ці національно-чеські верстви бачили, що панування чужої, їм малодоступної німецької культури перешкоджає їм на шляху економічного розвитку й завоювання впливу в громадському й політичному житті. Відци—їхня гостра ворожість до світських і духовних магнатів та до папської церкви, яка підтримувала німецькі впливи в Чехії. Головну ролю в цій національно забарвленій ворожнечі відогравали класові економічні інтереси міщанства і дрібної шляхти: чеське міщанство хотіло звільнитись од феодальної опіки, а дрібна чеська шляхта хотіла збільшити свої ґрунти, переважно коштом церковних земель (боротьба дрібного й середнього землеволодіння, що набирало буржуазного характеру, проти великого — феодального). За ідейного ватажка цього міщанського та дрібно-шляхетського національно-чеського табору й був богослов, професор празького університету Іван Гус. За ідейних провідників міської бідноти були різні релігійні комуністичні секти, яких у той час існувало в Чехії

кілька. Визначну ролю відограли в пізніших подіях *таборівці*—мешканці міста Табору. Таборівці-ремесники займались ткацтвом і иншими ремествами, жили суцільно-організованою єдиною громадою, велику звертали увагу на світську освіту, мали добре організоване (зразкове на ті часи) власне військо. Подібно до первісних християнських громад між таборівцями був поширений споживчий комунізм. Виробництво вели в них окремі (ремесничі) родини, але прибутки від ремества (всі або частку їх) віддавали вони до громадської каси[1]).

Революційне (малоземельне й безземельне) селянство перебувало під впливом і гусівців, і релігійних комуністичних сект.

Збройне повстання гусівців почалось зараз же після того, як до Чехії дійшла вістка, що з постанови церковного собору в Констанці І. Гуса визнано за єретика і спалено живцем на огнищі; вістка про смерть Гусову й була за гасло до повстання.

Церковне реформаторство І. Гуса зводилось до демократизації церкви, чого домагалося міщанство, збідніла шляхта, а також міська біднота й селяни; вже це одно робило з нього дуже популярну постать, а те, що І. Гус обстоював за правами чеської культури і сприяв її розвиткові, а вкінці помер мученицькою смертю,—осяяло його ім'я авреолею національного чеського борця і спричинилось до того, що всю тогочасну революційну боротьбу в Чехії прозвано гусівською, хоч вона відбулась фактично після смерти Гуса й тільки почасти під висловленими ним ідеалами.

Своїми суспільно-релігійними переконаннями І. Гус був учеником англійського професора (єретика) Д. Віклефа (про якого ми згадували вище). З року 1389 почав І. Гус професорувати в празькому університеті, поширюючи релігійно-реформаційну науку Віклефа, а також обстоюючи за правами чеської мови в університеті. Більшість професорів університету була німецько-папська й повела боротьбу проти І. Гуса, але через те, що Гус виступав, як чеський патріот-націоналіст, домагаючись перетворення празького університету на чеський, за ними став уряд Чехії, який хотів прихилити таким робом до себе національну чеську шляхту. Університет перетворено на чеський, і Гус став його ректором; але недовго продержався на цій посаді. Коли дійшло до дуже гострого конфлікту між прихильниками Гуса і його ворогами (оборонцями папського авторитету), уряд, щоб запобігти заколотові, вислав Гуса з Праги. Року 1414 було запрошено Гуса до Констанци на церковний собор, немов би для того, щоб він боронив там свою реформаторську позицію. Гус довірився й поїхав. Духовні магнати розглянули науку Д. Віклефа й І. Гуса, визнали її за єретичну й постановили: спалити на огнищі твори небіжчика Д. Віклефа, а також і І. Гуса живцем. (Гуса спалено 6 липня 1415 року).

Нижчі класи населення Праги (ремесники й робітники), що стояли під великим впливом гусівської проповіди, перші стали до боротьби; вони поставили урядові низку домагань соціяльно-релігійного характеру, з яких найбільш важливі були—домагання відібрати від духовних магнатів землю й инше багатство, а також установити право на вільне богослуження чеською мовою. Уряд схопився до зброї, але «гусівці» були вже добре організовані не тільки в Празі, але й у всьому краї. Почались бійки з повстанцями в різних місцях. Урядове військо (світських і духовних феодалів) було розбите, і року 1419 «гусівці» взяли Прагу. Король утік і через кілька день помер од апоплексичного вдару. Вся Богемія опинилася під владою «гусівців».

Та «гусівці» не скористали із своєї перемоги, з повного розгрому урядового апарату. Між дрібною шляхтою, селянами, міською дрібною буржуазією й біднотою, що всі разом билися проти військової, духовної і світської великої шляхти, не було єдности, не було одної провідної думки й волі. В революційному таборі після перших же серйозних

[1]) Деякі дослідники проводять аналогію поміж організацією таборівської громади і запорізької (на Україні).

перемог над ворогом почали виявлятися на денне світло класові суперечності; революційний запал дрібної шляхти й буржуазного міщанства та заможної частини селянства почав спадати в міру того, як вони досягали задоволення своїх вимог.

У процесі боротьби викристалізувалось серед революційних клас дві основні партії—*поміркована* й *демократична*. Помірковану партію створили заможні міські і сільські верстви та дрібна гусівська шляхта. «Поміркованою» назвали її,—як іронічно зауважує К. Кавтський,—мабуть, тому, що вона зовсім непомірковано конфіскувала церковні маєтки[1]). Проти цієї партії виступила демократична (складом прихильників і тенденціями). Це була партія незаможного селянства (що становило основну масу населення й мало суперечні інтереси з шляхтою—великою і дрібною), дрібних міщан і пролетарів (Кавтський). Демократи називались таборитами, бо за їхній політичний і військовий центр був Табор. Боротьба між цими двома партіями розгорталася де-далі глибше й ширше, породжуючи нові, дрібні політичні угруповання.

Та тим часом вони все ж спільними силами билися проти спільного ворога.

З 1420 до 1431 року папа римський організував п'ять хрестових походів проти гусівців та таборівців. Та все безуспішно. Сила повстанців не зменшувалась, і вони розбивали одну «хрестоносну» папську армію за одною.

За цей час повстанських перемог зайшли поважні зміни в економічній структурі чеського суспільства, в соціяльному становищі окремих революційних суспільних груп: колись бідна шляхта вже встигла придбати собі чималі маєтки, поділивши між собою церковні землі й намагаючись не допустити до землі селянство (яке також хотіло забезпечитись землею на власність); міщанство звільнилось од феодально-релігійних тягарів і почувало вже втому від довгої боротьби; селянство, хоч і не цілком забезпечилось землею, все ж почувало, що над ним уже не тяжить тягар шляхетських і церковних податків і що немов би вже знищено назавжди загрозу привернення крепацтва. Всередині самих таборівців одбулись значні соціяльно-економічні зміни. Спілкові принципи поволі відступали місце приватно-власницькій організації не лише господарства, але й споживання. Крім того, постійні війни, в яких дуже діяльну участь брало військо й усе населення таборівської республіки, вели до нерівномірного збагачування або збіднення членів її; через кілька років між таборівцями позначився очевидний поділ на багатих (отже що-до участи в революції більш поміркованих) і на бідних (що хотіли боротись до кінця, тримаючись спілкової ідеології). До самого таборівського війська наплило багато авантурницьких елементів, які неохоче корились загальному проводові й були дуже далекі, навіть ворожі суспільним ідеалам таборівців. Все це розкладало таборівців із середини й підточувало їхню єдність та міць.

До початку й на початку громадянської війни таборівці вчили, що коли здійсняться їхні ідеали, тоді «не буде на землі жадного короля або володаря, не буде й підданих, припиняться всі податки й данини, ніхто не буде примушувати иншого, бо всі будуть рівні брати й сестри». «Як у місті Таборі не існує мого і твого, а, навпаки,—все усуспільнене і громадське, так повинно бути назавжди все всім спільне

[1]) Називалась ця партія ще Калікстинською, або Утраквістичною (назви ці звязані з релігійними обрядами).

і ніхто не повинен мати особистої власности, бо хто має її, той поповнює смертний гріх». Уряд, податки, поділ суспільства на різні стани, церковна організація—все це «людські вигадки», противні божеським заповітам, і тому мають бути знесені, вирвані з суспільної організації, «як вириває ться бур'ян у полі». Люди повинні жити громадами; кожна громада повинна мати свою скарбницю, куди кожен член громади повинен оддавати прибутки із своєї праці. Ліва течія таборівців вимагала повної комунізації життя, скасування родинного життя і встановлення спільности жінок. Тепер заможніші не поділяли цих поглядів.

А в той самий час дрібно-буржуазні—міські й сільські—групи і дрібна національна чеська шляхта, об'єднані під проводом «поміркованої» партії, почали вже вживати заходів до закріплення своїх здобутків у громадянській війні й шукати замирення з великою шляхтою та єпископами; на цьому шляху «поміркованих» стримував тільки страх, непевність, щоб часом духовна і світська аристократія не одібрала назад придбаних ними маєтків. Тому, коли Базельський церковний собор постановив року 1433, що церква мусить примиритися з фактичним станом речей у Чехії, тоб-то не повинна далі вести громадянську війну за одібрані в неї маєтки, дрібна шляхта й заможне міщанство зараз же змінили фронт, узяли грошову підмогу від єпископів (потрібну, між иншим, для утримання війська) і стали збройно на бік єпископського та велико-шляхетського війська проти міської та селянської бідноти.

Таборівці мали відтепер далеко більшу силу проти себе, ніж раніш. Але вони не складали зброї, і війна точилася далі. Року 1434 стався рішучий бій між таборівцями і шляхетсько-міщансько-єпіскопським військом. Таборівці програли бій і мусіли перейти з цього часу до оборони. Два роки тривала ще боротьба. Нарешті стомлені таборівці замирилися з умовою, що Табор залишається вільним містом і що ні уряд, ні церква не будуть втручатись в його внутрішнє життя. Та, зміцнивши своє становище, владущі верстви зламали ту умову, і Табор назавжди вже втратив свій первісний лад і революційне значіння.

Так закінчилась велика й довга громадянська війна у Чехії. Переможцем у ній вийшла дрібна та середня шляхта й міська торговельно-промислова буржуазія (заможне міщанство): ці верстви зміцнили своє економічне становище й політично-громадські впливи. Міська ж біднота та убоге селянство нічого не виграли, навпаки — програли, особливо незаможне селянство.

Комуністичні ідеали таборівців—міщан-ремесників—виявили свою повну нежиттєздатність не тільки в ширшому маштабі, в розумінні будови великої комуністичної держави, «без царя й володаря, без податків і примусу, без приватної власности й без церковної єрархічної організації», але й у вужчім: сама таборівська комуна розпалась і то не тільки через утиски зверху, але переважно через внутрішній розклад, внесений новими умовами життя.

Комунізм таборівців, як і попередніх єретичних сект, мав за свою вихідну точку не організацію продукції, а організацію споживання, урівняльного розподілу витворених індивідуально вартостей з метою забезпечити всім членам комуни прожитковий мінімум; постав він на ґрунті властивого торговельно-капіталістичній добі експропріяції дрібних виробників-селян і почасти дрібних виробників-ремесників у містах на ґрунті визиску й незабезпеченості народніх мас. Тому, як тільки було знесено феодальні пута, що стояли на перешкоді розвитку обмінного господарства, і суспільне життя пішло далі шляхом свого розвитку, комуністичні секти де-далі більше втрачали під собою ґрунт. Об'єктивне значіння їх було в тому, що вони допомагали знесенню

крепацтва, зменшенню реакційних впливів церкви й демократизації життя в містах, тоб-то діяли в напрямі, який сприяв розвитку торговельно-капіталістичних відносин.

Тяжчі наслідки мала поразка чеського селянства. На початку XV століття крепацтво в Чехії було майже зовсім зникло. А в кінці того ж століття, після великої війни, селянство знову потрапило в крепацьку залежність од поміщиків. Звичайно, сталося це не в наслідок гусівсько-таборівських воєн. «Напрямок суспільного розвитку не залежить од того, чи відбувається той розвиток мирним способом, чи в умовах бурхливої боротьби. Напрям його обумовлюється з природньою неминучістю ходом і потребами наявного способу продукції. Коли трапляється, що результат бурхливої революційної боротьби не відповідає намірам революційних борців, то це свідчить тільки про те, що ті наміри стояли в суперечності до потреб колишнього способу продукції. Насильна, революційна боротьба не може визначити (обумовити) напрямку суспільного розвитку, вона може тільки в певних умовах прискорити темп того розвитку, і, звісно, разом із тим, ще дужче погіршити, загострити тяжке становище гноблених мас. Це саме зробили й гусівські війни: вони прискорили погіршення становища селян у Чехії, погіршення, яке наступило раніш або пізніш і в усій Європі» (Каутський).

Поступовою формою продукції, що зростала на руїнах феодального, натурального господарства, була обмінна, торговельно-капіталістична економічна система: перед нею мусіли уступити і примітивно-комуністичне господарство ремесників, і замкнуте, натуральне господарство селянина.

У звязку з поразкою чеської селянської й міської бідноти у великій гусівсько-таборівській громадянській війні, в сектантсько-комуністичних колах почав брати перевагу миролюбний, пасивний напрямок, який ставився вороже до збройної революційної боротьби (мотивуючи цю свою нову позицію, що цілком випливала з реальних політичних відносин, євангельськими приписами). Ще року 1420 виступив у Чехії з проповіддю непротивлення силі Петро Хельчицький. Він учив, що між війною і звичайним злодійським убивством немає різниці, що всі люди рівні, що державна організація, побудована на суспільній нерівності, є зло, гріх; він повставав проти міст, як джерел усякого гріха, і закликав до первісної людської рівности та простоти. Число прихильників Хельчицького, організованих у секти «братів», дуже росло.

Року 1457 частина цієї секти—«чеських братів»—осілась громадою біля Зенфтенберга; членам цієї громади було заборонено служити у війську, працюваги на урядових державних посадах, вести торговлю, віддавати гроші на відсотки і тримати корчми; їм дозволялося мати невелику приватну власність і жити подружнім життям. Тяжкі умови матеріяльного буття зміцнили в цій секті аскетичні впливи; все радісне в житті сектантська ідеологія вважала за грішне. Та як тільки з часом матеріяльне становище цієї громади поліпшилось (а воно поліпшилось досить швидко, бо «брати» були працьовиті, дбайливі, ощадні, а до того ще й освічені)—елементи аскетизму зникли з світогляду секти; разом із цим помякшали комуністичні та інші приписи. Починаючи з року 1480, до громади «братів» почали приймати вчених і аристократів, що приєднувались до секти з мотивів морального характеру. Це призвело секту до розколу: частина членів настоювала суворо додержуватись первісних приписів, але таких була меншість, і ця «ортодоксальна» течія нарешті завмерла зовсім. Більшість членів через якийсь час пристосувалась цілком до умов тодішнього суспільного життя й під захистом впливових аристократів проіснувала аж до останніх часів, втративши все революційне значіння [1]).

24. Реформація та селянська війна в Німеччині. Що-до господарства Німеччина за доби торговельного капіталізму не була одноманітною

[1] К. Каутский. Из истории общественных течеинй. Том. I. Изд. 3. С.-Петербург, 1908.

країною. В східній частині її (за Ельбою) домінували цілком феодально-крепацькі способи господарювання, тим часом як у західній пішла значно наперед промисловість і розвинулись буржуазні способи капіталістично-торговельного нагромадження; насамперед в цій частині Німеччини XIV і XV століт. спостерігаємо розвиток ремесничого й иншого промислу та торговлі. Гірський промисел, ткацтво, золотарство, токарство, виріб та инші промисли зруйнували середньовічну одноманітність і ускладнили суспільну структуру. Розпад феодальної організації пішов у напрямі зміцнення влади окремих князів, що вийшли з військової середньовічної шляхти й володіли окремими краями майже незалежно від короля. Ці князі воювали, мирилися, скликали сойми, накладали податки в своїх краях; вони підпорядковували собі дрібну шляхту й навіть міста. Грошові потреби князів росли разом із розширенням їхніх дворів, заведенням постійного війська і збільшенням витрат на правління; а разом із цим росли й податки, які князі накладали на людність. Міста були вільні від тих податків і весь тягар їхній спадав на селян. Де не вистачали безпосередні податки, там виступали посередні, випуск фальшивих грошей, торговля різними привілеями, судівництвом, то-що. Дрібна шляхта, лицарство збідніло; більшість шляхтичів жила з служби у князівських урядах. Щоб покрити свої видатки, шляхта обдирала селян-крепаків. Панщина, чинші, різні податки—ввесь час зростали. Дрібна шляхта не полюблювала князів, духівництво (заздрючи на його великі маєтки) і міста, яким вона завжди була винна. Духівництво поділялося на дві різні верстви: на аристократію й нижче духівництво; до першої належали: єпископи, архієпископи, ігумени: ці високі церковні достойники були або самі державними князями, або, як феодальні пани, володіли, під зверхньою владою инших князів, великими просторами краю, з численними крепаками й підданими; щоб витиснути з своїх підданих останню копійку або збільшити церковний наділ, вони вживали, крім звичайних світських заходів, ще й різних релігійних крутійств. Цих духовних владик та їхню жандармерію, що ввесь час збільшувалась із розвитком торговельно-промислового життя, ненавиділо не тільки селянство, але й міщанство і дрібна шляхта. Легке розкішне життя аристократичного духівництва викликало заздрість між шляхтою та обурення між народом, який власною працею та злиднями оплачував те сите життя. Нижче духівництво, проповідники по селах і містах, жило не в розкошах: його прибутки були малі, земельні наділи дрібні; воно почувало себе ближчим до селянства й міщанства, ніж до духовних магнатів, і тому поспіль брало участь у народніх революційних рухах, даючи їм теоретиків, ідеологів.

Міська суспільність розпадалась на кілька відокремлених груп. Наверху стояли багаті патриціянські роди (так звані достойники), які засідали в раді і в инших міських урядах та визискували на свою користь міську громаду й підданих містові селян. Далі йшли міщани й инша міська людність, що стояла в опозиції до міських багачів. Опозиція мала два напрями. До міщанської опозиції належали багаті та середні міщани, а також частина біднішого міщанства. Це була цілком легальна опозиція, яка вимагала контролю міської управи, участи в міській законодатній владі й доступу до міських урядів; крім того, вона гостро виступала проти багатого духівництва (яке жило багатим та лінивим життям), вимагаючи оподаткувати його та зменшити кількість ченців. Плебейська опозиція складалася з ремесницьких челяд-

ників, робітників і безпритульної голоти, якої в ті часи взагалі було багато в европейських містах. У промислових містах Німеччини скупчувалася велика кількість *пролетарських* і напівпролетарських елементів (Гамбург, Цвікав, Мільгавзен та інші міста); з цих пролетарських та напівпролетарських шарів і виходили (переважно) тогочасні сектантські комуністичні ідеологи.

Та найбільш численною верствою було селянство, на якому лежав увесь тягар тогочасної німецької суспільної будови: князі, шляхта, духівництво, патриції й міщани—всі вони визискували селянство, як тільки могли. Коли це був крепак-селянин, то пан (світський чи духовний) робив із ними, що хотів; коли це був підданий—закони давали змогу відібрати від нього всі плоди його праці. Селянство, хоч і розшароване було в середині (хоч і поділялось на заможних, малоземельних і безземельних), проте супроти поміщиків виступало воно яко єдина класа, бо його маса стогнала під важким тягарем. Але роздрібленість та розкиданість селянства по великій території утруднювали його організацію, а тим самим і масову боротьбу проти визиску.

Така була суспільна структура Німеччини під кінець XV й початку XVI віку; на її ґрунті й одбулись великі селянські війни та реформаційний рух.

Перша селянська війна в Німеччині сталася ще року 1476 в єпископстві Вірцбурґ. За організатора її був пастух Ганц Бегейм, який почав розказувати людям, що йому явилась божа мати й об'явила, що відтепер немає бути більше ані царя, ані князя, ані папи, ані инакшої духовної або світської влади; кожен має бути иншому братом, повинен здобувати собі хліб власною працею, і ніхто не має мати майна більше від инших; усі чинші, оплати, панщина, мита, податки й инші данини та роботи мають бути знесені навіки, а ліси й пасовиська стати вільні. Убоге селянство горнулось до Бегейма, і він, разом із кількома ближчими товаришами, почав потайки організувати збройне селянське повстання. Та таємницю викрили: єпископське військо схопило Бегейма, спалило його живцем на вогнищі й розігнало початки повстанського війська. Після цієї невдалої спроби селянство на якийсь час принишкло, але через кілька років, наприкінці XV століття, почалися нові селянські повстання і змови — вісники великої селянської війни, що почалася року 1525.

У цій великій селянській війні, що струснула всією Німеччиною, велику ролю відограли потайні селянські організації «*Бундшу*» (що в перекладі на українську мову значить «Союз постола»: селянський «ходак»—постіл—мав бути намальований на повстанських селянських прапорах[1]) і «*Бідний Конрад*». Перша організація—«Союз постола» (Бундшу) заклалася в Ельзасі; до цієї організації належали не тільки селяни, але й робітники та бідніше міщанство. Учасники змови домагалися: винищити євреїв (які своєю лихвою дуже докучали бідній людності), завести ювілейний рік (в якому всі борги мали передавнюватися), знести мита, оплати та инші тягарі, усунути духовні суди, полегшити загальні податки, обмежити духовні податки, знести таємну сповідь, завести виборні суди в громадах. Та й тут організацію було викрито саме напередодні повстання, року 1493; багацько учасників було

[1]) Німецькі лицарі носили високі чоботи з халявами, а обдертий селянин мусів носити низькі черевики, постоли; малюнок постола мав символізувати селянина (Союз постола—союз тих, що носять постоли, союз селян, сіряків).

зловлено, замордовано, четвертовано, а частина втекла до Швайцарії. Та цей розгром не знищив організації: вона перейшла на потайне існування й поширилась на цілу сучасну Баденщину. Року 1502 почався потайний рух серед селянства в єпіскопстві Шпаер. Тут «Союз постола» мав до сімох тисяч членів; його філії розтяглися від Унтергрюнбаху аж до Майну. Статті цієї організації постановляли: не платити більше шляхті й духівництву ні чиншів, ні десятини, ні податків, ані мита; *крепацтво має бути знесене;* манастирі й инші духовні маєтки мають бути забрані й поділені між народом, і *«немає бути иншого пана, крім царя»*. Організація уклала план повстання, але його зрадив один священик, якому відкрив його на сповіді один із членів організації. Цісар Максиміліян видав найкровожерливіші карні розпорядження проти цієї селянської змови; багато селян було зловлено, замордовано, покарано на горло; але піймані селяни трималися так твердо, що більшість членів організації залишилась невикрита. Після кількаразових погромів «Союзу постола» заклалась у Швабії року 1502 нова, подібна до «Союзу постола», селянська організація під назвою «Бідний Конрад» (із головним осідком у Ремсталі). Зміцнившись, обидві організації зняли в 1513—1515 роках кілька великих селянських повстань, в яких брали діяльну участь, крім селян, ремесницькі челядники, частина нижчого духівництва і дрібної шляхти. Домагання повстанців були в основі ті самі, які було виставлено й у попередніх повстаннях; між иншим, у повстанській платформі стояв пункт про негайне нав'язання переговорів із царем, як тільки збереться повстанське військо. Деякі з цих повстань також було зраджено; частина їх не вдалась тому, що селяни вірили обіцянкам герцогів та єпіскопів, припиняли повстання й розходились по селах, після чого їх ловили й мордували.

Всенародне революційне рушення почалось під знаком релігійної реформації, під гаслом боротьби з папською владою в Німеччині. Про економічні причини цієї боротьби читаємо в Кавтського таке: «В XV віці римський (папський) трон годувався переважно з прибутків, що стягалося з Німеччини, бо инші великі культурні нації Европи на той час вже встигли визволитися в значній мірі від папської експлоатації. Та тим енергійніше, з усією силою своїх експлоататорських здатностей, налягла римська курія на німецьку націю й тим упертіше відмовлялась робити для неї будь-які полегкості. Нічого було чекати полегшення папської експлоатації. І Німеччині доводилось або терпіти її покірливо, або зовсім розірвати з Римом.

«Ця думка де-далі більше зміцнювалась. Бо хоч і зростало швидко багатство Німеччини, проте папська експлоатація почувалась як великий тягар і перешкода для економічного розвитку. У Франції, Англії та Еспанії церква так самісінько експлоатувала народні маси. Але значна частина прибутків од цієї експлоатації залишалась у країні, попадала до рук представників владущих клас, які посідали всі прибуткові посади. В Німеччині, навпаки, багато «приходів» доставалось не німецьким князям, а чужинцям, улюбленцям папи. Всі прибуткові церковні місця були крамом, що його продавав папа тому, хто більше давав. Таким робом, рік-у-рік пливли величезні суми в Рим, вислизаючи з рук німецьких експлоататорів і місцевих князів та негоціянтів...

«Владущим класам Німеччини потрібні були гроші. Щоб роздобути їх, доводилось здирати шкуру з городян і селян, витискувати з них все, що лише можна було витиснути. Але все ж грошей, що надходили таким способом, не вистачало... Не зважаючи на позики й инші

способи роздобути гроші, лише деяким князям вдавалось у той час залагодити їхні фінансові справи; тому князі і їхні підданці почували, що бідніють, не зважаючи на зріст багатства Німеччини, що далі вони вже не можуть спокійно дивитись на те, як папа збирає без турбот і праці вершки, залишаючи їм кисляк»[1]).

Але спекатись папської експлоатації було важкенько. Правда, *від римського панування терпіла,* однаково з князями й навіть більше, як вони, *вся нація,* терпіли її нижчі класи—селяни, *міські пролетарі* й верстви, що стояли безпосередньо над ними,—*міська дрібна й середня буржуазія і нижче дворянство.* Але *не менше терпіли вони й од вищого дворянства, великих негоціянтів і князів,* що одно знали—збільшувати експлоатацію підлеглих їм клас. Це і стримувало довгий час владущі верстви від революційної боротьби проти папської церковної організації. З другого боку, затримувало виступи ще й те, що Німеччина була поділена на силу князівств, і ворогам папи було тяжко об'єднатись для спільного наступу проти нього.

Та нарешті до цієї боротьби таки дійшло. Різні обставини приготовили тут для цього ґрунт,—каже академик М. Грушевський.— Німецькі князі й лицарство ласим оком дивилися на величезні церковні маєтки й хотіли, щоб їх було відібрано від духовних. Селянство, котрого становище дуже погіршилось останніми часами, дуже знеохочене було «десятиною», цеб-то даниною, яку мусіло платити з поля на священиків. Все громадянство дуже нарікало, що папи витягають великі гроші з краю до Риму, що церква й манастирі, пожираючи величезні прибутки, жадної не приносять користи. Прихильники нового гуманізму особливо виступали проти неосвіченості духівництва, його грубости й неморальности. Серед такого загального невдоволення з церковних порядків залунало року 1520 гаряче слово віртенберзького професора Мартина Лютера. Він був син саксонського робітника, вирощений у суворій біді, чоловік палкої вдачі. Постригшися в ченці, він побував у Римі й гірко був вражений тутешнім життям вищого духівництва. Коли скоро потім папа пустив на продаж індульгенції (грамоти на відпущення гріхів), щоб добрати грошей на свої римські будови, і грамоти ці стали продавати в Німеччині, Лютер, вражений тим, уперше виступив публічно проти церковних порядків. Він заявив себе однодумцем великих предтеч реформи—Віклефа й Гуса, і звернувся року 1520 до громадянства, закликаючи його до рішучої реформи не тільки церковних, але і громадських порядків. Його брошури зробили велике враження. З усіх боків підіймались його прихильники й однодумці. Селяни ловили ті слова, що говорили про полегшу десятини й панського права. Гуманісти вітали поклик до визволення мисли й життя від церковних пут. І лицарство, і князі готові були підтримати церковну реформу, яка обіцяла їм церковні маєтності[1]).

Боротьба розгорнулася на кілька років; її суспільний зміст поглибився, а разом намітилась та відбулась гостра класова диференціяція сил, що виступили напочатку спільним загоном проти папської експлоатації й церковного гніту за церковну реформацію; боротьба проти духовних феодалів перетворилась на гостру громадянську класову боротьбу, на селянську війну.

---

[1]) К. Каутский. Из истории общественных течений. Том. I.

[1]) Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина друга. Київ, 1920. Вид. Дніпросоюзу.

Усе німецьке суспільство розбилось на три головні політичні табори: консервативно-католицький, поміркований міщанський і крайній революційний. У першому таборі зібрались усі ті елементи, в інтересах яких було вдержання наявного суспільного ладу, збереження класових привілеїв: князі, духовні владики, багатша шляхта, міські багачі; у другому—під прапором поміркованої реформи зібрались також маєтні елементи: нижча шляхта, дрібна міська буржуазія, заможне селянство й навіть деякі окремі багатші шляхтичі, які (подібно до нижчої шляхти) думали конфіскацією церковних маєтків збільшити свої посілості; нарешті в революційному таборі об'єдналось безземельне селянство, бідні міщани, челядники і пролетарі. Селянство виступало як бойова сила нової буржуазії, його бо заможна частина виявляла й сама тенденції до буржуазного розвитку. Тим часом, як німецька велика буржуазія (лихварська й торговельна), бувши звязана з феодалізмом, ставала до боротьби лише за поміркована реформу, за пристосування феодальної політичної та релігійної надбудови до своїх потреб, дрібна міська буржуазія та селянство змагається до знищення феодальних відносин у виробництві й розподілі. За ідейного провідника поміркованого дрібно-буржуазного табору виступив Лютер, а революційного Томас Мінцер. Обидва ці табори виступили не лише проти папи за церковну реформу, але і проти першого табору за соціяльні реформи. В першому, реформаційному періоді революції провід вів Лютер, у другому, революційному—Мінцер. Боротьба поміркованого реформістського напряму з революційним яскраво ілюструється особистими суспільно-політичними позиціями й боротьбою між Лютером і Мінцером.

Спочатку позиція Лютера не мала ясно визначеного характеру. Року 1517 виступив він проти догм і ладу католицької церкви, не виходячи при тому за межі жадань міщанської єреси; така загальність позиції об'єднала навколо Лютера багато різнородних суспільних груп. Роздражнений «безбожною» поведінкою князів церкви й бачачи, що словесною боротьбою тієї поведінки не змінити, Лютер закликає року 1520 до збройної боротьби з ними: «Коли караємо злодіїв мечем, убивців повішанням, а єретиків огнем, то чому не вдаримо з усякою зброєю на цих шкідливих учителів зіпсуття, на попів, кардиналів, єпископів і на цілий той рій римської Содоми та не обмиємо наших рук в їхній крові?» Палкі заклики Лютерові до боротьби знайшли, як ми то вже зазначали, відгук у дуже широких суспільних колах: селяни, пролетарі, бідні міщани, велика частина нижчої шляхти, середнє міщанство, навіть деякі князі (в інтересах яких було повалити вплив духовної аристократії) відгукнулись на заклик Лютерів і почали готуватися до боротьби, кожна верства за свої інтереси й цілі. Коли повстання розгорнулось уже широко й різні суспільні групування виразно визначились, Лютер приєднався до міщансько-шляхетської групи; він пробував виступати посередником між князівсько-єпископськими урядами й селянством, закликаючи обидві сторони до мирного порозуміння. Та що дужче розгорталось повстання, то більше розхолоджувався революційний запал Лютерів; з тими суспільно-економічними вимогами, які виставляли селяни й міська біднота, він не міг примиритись і став, нарешті, в гостру опозицію до селян і міської бідноти. Закінчилось тим, що Лютер і папа об'єднались укінці в боротьбі «проти душогубних і розбійницьких селянських банд». Лютер розгнівано закликав до жорстокої розправи з селянами. «Треба їх розда-

вити, треба душити й колоти, потайно і явно»,—кричав він. Тією самою біблією, яку він перекладав на німецьку мову і якою обґрунтовував спочатку свої заклики до винищення духовних князів, тепер Лютер обґрунтовував законність «настановлених від бога» князівсько-шляхетських властей та непорушність їхніх прав на визискування селянства.

Зовсім инших думок був ідейний керівник революційного селянства й міської бідноти — Т. Мінцер.

Т. Мінцер народився десь 1493 року; він був доктор теології і з самого початку своєї наукової й політичної діяльности вороже ставився до церковних догм і обрядів.

Року 1520 проповідує він у місті Цвікаві, де знайшов багато слухачів серед тамошньої єретичної комуністичної секти. Міська рада Цвікава виступила проти секти, і Мінцер мусів залишити місто при кінці 1520 року. З Цвікава Мінцер пішов до Праги, де проповідував далі, але мусів швидко тікати й із Праги. Року 1522 він проповідує вже в Альштедті (в Тюрінгії). Увесь цей час Мінцер займався головно церковними релігійними питаннями: усовував усюди латинську мову з церковного вжитку, казав читати всю біблію (а не лише вибрані духівництвом місця); але вже й тоді він закликав до збройної боротьби. Та чим далі, то все більше проповідь Мінцера набирала світського революційного змісту. Він почав проповідувати наближення тисячолітнього божого царства на землі, під яким він розумів такий суспільний стан, де не було б класових різниць, приватної власности та насильничої політичної державної влади. Треба нищити всяку владу й усяку суспільну групу, яка не схоче прилучитись до революції й покоритися майбутнім комуністичним порядкам; треба усуспільнити все майно, всі багатства і працю і зробити так, щоб усі члени суспільства були рівні один одному. Щоб здійснити намічений ідеал, треба було (на думку Мінцерову) утворити всесвітний християнський союз. Палка проповідь та організаційна праця Мінцера й мала на меті утворити отакий союз.

Коли виявилась повна розбіжність між Лютером і Мінцером, між ними почалась боротьба. Мінцер закликав Лютера покинути князів, шляхту й духівництво та приєднатися до народнього революційного руху. Лютер, у відповідь на це, доносив на Мінцера владі, називав його «знаряддям чорта» і взивав князів прогнати Мінцера та його товаришів із краю, як бунтівників. Мінцер примушений був після цього переховуватися й вести свою агітацію та організацію повстання нелегально (спочатку він робив це в околицях Ніренберґу, потім у Швабії, в Ельзасі, в Швайцарії, а потім знову в Горішнім Шварцвальді). Мінцер та його послідовники і прихильники (переважно, сектанти анабаптисти, про яких ми скажемо пізніше) зробили дуже багато для організації селянського повстання, яке й вибухло в Німеччині в квітні 1525 року.

Лютер і Мінцер—це, як ми вже зауважували, дві великі орієнтаційні постаті у великій німецькій реформаційно-революційній суспільній боротьбі, яка почалась раніш, ніж вони виступили на кін суспільного життя, і тривала ще довго після них.

Від 1518 до 1523 року йшло в Шварцвальді та в Горішній Швабії одно повстання за одним. З весни 1524 року ці повстання зробились систематичні й набрали глибокого соціяльно-економічного характеру; Лютерова програма на очах перестарілася: селяни вже не задовольнялись церковними реформами, вони відмовлялися робити панщину, платити податки, виконувати повинності. У Вальдсгуті було організовано повстанську централю—*євангельське братство*, до якого приєднались селяни, міська біднота й міщани; братство розіслало своїх повстанців до Ельзасу, понад Мозель, на ввесь Горішній Рен, до Франконії, щоб піднімати селян до повстання. За мету повстання було визначено: знесення

феодальної влади, зруйнування всіх замків і манастирів та усунення всіх панів, крім царя. Почалися бої з військом феодалів та безрезультатні переговори. Зима минула у великому напруженні, передчувалась рішуча розправа; князі поховалися, селянське повстання поширювалось. У січні 1525 року цілий край між Дунаєм, Реном і Лехом кипів; у квітні місяці, після доброї підготовки, полум'я селянської війни охопило майже всю Німеччину.

Т. Мінцер розвивав величезну енергію. Зараз таки після вибуху перших зворушень у Швабії він повернувся до Тюрінгії й замешкав на початку березня 1525 року у вільному державному місті Мільгавзені, де його партія була найсильніша. До революційних елементів належали тут—як зауважує К. Каутський—не лише пролетарі, пригороднє населення та селяни околичних сіл, але й цехові ремесники, що в инших містах належали до привілейованих клас. Нитки всього руху були в його руках; він знав, що в Південній Німеччині зривається загальна буря і взяв на себе завдання зробити в Тюрінгії осередок руху для Північної Німеччини. Тюрінгія, цей головний осередок реформаційного руху, була вже розбурхана. Матеріяльна нужда гнобленого селянства й революційна релігійно-політична сектантська агітація підготовили загальне повстання в сусідніх краях—у Чехії, в Саксонії і в околицях Гарцу. У Мільгавзені все дрібне міщанство, не кажучи вже про пролетарів, стояло за радикальним революційним напрямом Мінцера. Напруження було таке велике, що подекуди повстання вибухло в березні замість квітня. Розпочалась велика громадянська війна: квітень, травень, червень ішли великі бої. Селяни кілька разів піддавались на гачок замирення та шляхетсько-єпіскопських обіцянок, після чого були кожного разу биті; в рішучі хвилини міщани кілька разів зраджували селян та пролетарів; віддавали їх з головою князівсько-єпіскопському війську, а самі переходили до нейтралітету, виторговуючи собі за це різні привілеї від князів.

Про домагання селянської бідноти та міських пролетарів за цього часу найкраще свідчать відомі «*дванадцять пунктів*», вироблених селянами Південної Німеччини, і так зване «*артикульне письмо*». «Дванадцять пунктів» являли програму селянської частини революційного табору, а «артикульне письмо»—міської бідноти. В «дванадцяти пунктах» селяни домагались: права для громад обирати й усовувати духовних осіб, зменшення церковної десятини, *знесення крепацтва,* права полювання й рибальства, *обмеження панщизняних робіт,* зменшення податків і оплат, *повернення сільським громадам і окремим власникам-селянам забраних од них насильно лісів та пасовиськ* і, нарешті, усунення самоволі в судівництві й адміністрації.

«*Артикульне письмо*» містило значно радикальніші вимоги: воно вказувало на неминучу потребу повної перемоги над класами, що панували; шляхта, князі, єпіскопи, ченці мали бути вигнані з їхніх маєтків, замки мали бути спалені, всі добра владущих верст—конфісковані й повернені в *спільну власність «християнського союзу і братства»*.

В Мільгавзені навіть було зроблено спробу створити реальний осередок такого комуністичного християнського «союзу і братства». Місцева біднота, що стояла під проводом Міцнера, захопила була до своїх рук міську управу в Мільгавзені і створила революційну комуну, яка проіснувала два місяці. Сам Мінцер не входив до складу міського уряду й був не зовсім задоволений із його тактики, пройнятої в значній мірі локальними інтересами. Він мав на оці мету, намічену в «артикульному письмі»: мріяв про організацію нового суспільства ширших розмірів, про «християнський союз» і вів невтомну агітацію серед селян і робітників (особливо серед шахтярів), закликаючи їх до солідарности й рішучої боротьби до кінця.

Одначе, селянсько-міщанський партикуляризм не дав можливости повести планову боротьбу. Так само й робітники не виявили великої витриманости та далекозорости і зараз же, скоро задоволено було деякі їхні професійні домагання, зійшли вони з революційного шляху. Кінець-кінцем, революційні загони було розбито, головних учасників (тисячами) було замордовано (в тім і Мінцера); велику селянську війну—ліквідовано. Не то що мрії Мінцерові залишилися нездійснені, ба навіть і програму «дванадцяти пунктів» не було переведено в життя.

«Селяни—каже Ф. Енґельс, роблячи підсумки громадянській війні—опинилися всюди знову під владою духовних, світських або патриціянських панів: умови, заключені де-не-де з ними, були зламані, дотеперішні тягарі побільшені величезними контрибуціями, що їх переможці наложили на переможених. Велична революційна спроба німецького народу скінчилася ганебною поразкою і хвилево подвоєним гнітом»[1]). Пізніші релігійні війни й нарешті тридцятилітня війна геть знищили добробут німецького селянства та вкинули його в злидні.

Міщанство теж не досягло свого: панування міської буржуазії (патриціянських родів) трохи чи не скрізь було наново скріплене, а міщанська опозиція на довгий час зламана; князі відібрали в міста привілеї й наклали на міста важкі контрибуції.

Так само й дрібна шляхта не досягла свого: поставлена між селянством і князями, вона після поразки першого здалася на ласку останніх; її замки було зруйновано й добро розграбовано.

Саме перед великою селянською війною, року 1522, німецька дрібна й середня шляхта організувала була союз для боротьби проти князів і розпочала навіть війну. Тільки ж вона не мала підтримки від селянства (яке вона хотіла й далі держати в підданстві та крепацтві) і була розбита князями-феодалами; нещаслива участь у громадянській війні була другою її поразкою.

Головна причина поразки революції була насамперед у тому, що зародки капіталістичного виробництва (буржуазний сектор торговельно капіталістичного нагромадження) ще не розвинулись остільки, щоб зробитись домінатними в суспільному господарстві, щоб остаточно знищити феодальні взаємини у виробництві й розподілі. А вже далі йшли инші причини (кінець-кінцем звязані з першою): різноманітність господарської структури в різних частинах Німеччини, селянська неорганізованість та партикуляризм, суперечності між різними складниками революційного табору і т. и.

Та все ж війна була недаремна: економічну силу феодальної церкви було зламано (манастирі й заклади було спалено, скарби розграбовано; князі й деякі міста одібрали на свою користь церковні добра), пануванню духовних князів прийшов кінець. А разом із цим основно підірвано й середньовічні, реакційні ідеологічні впливи католицької церкви на широкі народні маси й розчищено шлях до світського знання, для світського політичного думання; і це була велика заслуга реформації й селянських воєн.

Що-до формальної церковної реформи, то вона закінчилася так: Лютер і його прихильники відмовилися від жадання повної свободи розуму і критики; згодилися, щоб духівництво було не виборне, а призначене від князів. Відкинено деякі обряди, шанування ікон і мощей,

[1]) Ф. Енґельс. Німецько-селянська війна.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

VII. ПОЧАТКИ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ Й БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РУХІВ У РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ

26. Капіталістичний розвиток крепацької Росії. Друга половина XVIII віку — це доба остаточного зміцнення крепацтва в Росії, швидкого розвитку торговельного капіталу й клясового оформлення торговельної буржуазії. Під покрівлею самодержавно-крепацького поміщицького режиму народжувалася складна клясова структура: станові перегородки дедалі тоншали і всередині кожного стану (дворянського, міського-міщанського й селянського) народжувалися нові клясові угруповання. Так, приміром, в 70 роках XVIII століття 83,8% усієї кількости дворян-поміщиків мали (кожен) менш як 100 душ крепаків, тобто серед російського дворянства переважали дрібні поміщики; в той же час невелика кількість магнатів-поміщиків володіла значною частиною крепаків і землі. В першій половині XIX століття дворяни-поміщики щодо кількости крепаків та землі, якою вони володіли так поділялися: року 1838 щось з 49,5% поміщиків володіли (кожен) менше як 21 душею, 13,9% було безземельних, решта були середні й великі поміщики, при чому великих дворян (що володіли більше як 1000 душ) було лише 1453; вони становили приблизно 1% до загальної кількости дворян, а мали вони 3.566.959 крепацьких душ, 32,7% усього крепацького населення. Року 1857 це становище мало чим змінилося. Подібний же процес диференціяції відбувся й у містах. Ремісники й посадський пролетаріят становлять у другій половині XVIII віку більш як половину всього посадського населення. А над цим населенням панувала нечисленна купецька верства, поділена на три гільдії. Не залишилось одноцільне й селянство. Хоч поміщикові належала не лише земля, але й селяни, проте, клясова диференціяція відбулася й серед селян-крепаків: у другій половині XVIII віку верства заможного селянства зміцніла вже остільки, що купці з селян почали конкурувати з міським купецтвом. Чимало заможних селян купували собі в поміщиків волю, вибивались на великих капіталістів; тіж із багатих селян, що залишились у крепацтві, визискували селян-незаможників.

Розвивається внутрішня й зовнішня торгівля. Росія вивозить промислову сировину до Англії й Франції й довозить звідти фабрикати. Року 1774 в англійському парляменті констатується, що Англія не може обійтися без російської сировини. З-за російського ринку загострюється боротьба між Францією та Англією. Справи торгівлі набирають у Росії великого значення; на них зосереджується суспільна увага. В катеринен-ській комісії для вироблення „нового уложенія" (1767 року) питання про торгівлю викликало дуже палкі суперечки: купецтво боронить у комісії своє виключне право провадити торгівлю й заперечує це право за дворянами та крепаками-селянами. Дворяни, навпаки, обстоюють це право

не лише за собою, а й за селянами. І дійсно, року 1799 дозволено селянам провадити дрібний торг із крамниць. Торговля, гроші пронизують усю суспільну економіку. Ганяючись за грішми, поміщики переводять подекуди селян-крепаків із панщини на чинш („оброк"); селяни ж, перейшовши на чинш, кидаються до промислу та торгівлі. На ґрунті капіталізації народнього господарства розростається й державне грошове господарство: наприкінці XVIII віку касується в Росії останні натуральні податки і встановлюється грошові. Випускається паперові гроші, закладається позичковий банк для міст, відкривається дисконтові та страхові контори, а року 1817 закладається державний комерційний банк із конторами по великих містах.

Зміцнившись, торговельний капітал почав захоплювати й царину виробництва. В катериненській комісії купецтво домагається для себе права володіти крепаками, щоб користуватись з їхньої праці на рукодільних фабриках. Нагромадження капіталу в купецьких, дворянських і селянських руках дає змогу кинути його в промисловість. Всередині XVIII століття значно збільшується кількість фабрик-мануфактур-рукоділень, в тім числі й дворянських. Правда, загалом кількість фабрик у Росії до самого кінця XVIII віку була невелика; промислова техніка стояла низько; широко була розвинена хатня промисловість, — роздавання роботи селянам додому. Але коли порівняти тогочасну промисловість Росії з промисловістю Франції, Німеччини та інших західньо-европейських країн, то вона мало чим різнилася від промисловости цих країн. Так само і в перші сорок років XIX століття російська промисловість щодо техніки йшла майже врівні з промисловістю Франції й Німеччини.

Кількість фабрик та робітників збільшувалася так:

Роки	Кількість фабрик	Кількість робітників
1761	200	7.839
1780	478	27.450
1804	2.423	95.262
1825	5.261	210.560
1854	9.444	459.637[1])
1860	14.135	539.486[2])

Щодо розвитку окремих галузей промисловости в крепацькій Росії, то його можна характеризувати такими цифрами: наприклад, сукняних фабрик було: року 1790—56 (в них 17 тисяч робітників), року 1804—155 (28.689 робітників); року 1811—209 (в них 36.547 робітників), а року 1830—390 (в них 67 тисяч робітників) і перша прядильна фабрика була закладена в Москві року 1808, року 1812 їх було вже 11, а року 1843—40 фабрик. Фабрик, що виробляли шовк, року 1809 було 194 (в них 9.500 робітників), року 1818—210; фабрик, що виробляли полотно, усередині XVIII віку було 125, року 1804—285; паперових фабрик було: року 1780—25, року 1814—74, року 1850—159. Металюрґійна промисловість також досягла досить високого розвитку: щодо виробництва чавуну, то наприкінці XVIII й на початку XIX століття Росія йшла вперед Англії. Відставання російської промисловости від західньо-европейської почалося лише з кінця першої половини XIX століття, коли західньо-европейські країни, переживши останню добу крепацького ладу й мануфактурної та хатньої промисловости, перейшли до великого машинового виробництва, до вільної

[1]) *А. Семенов.* „Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности". СПБ, 1859.

[2]) „Сборник сведений и материалов по ведомству Министерства Финансов". Т. II. СПБ, 1865.

найманої праці. Зрозуміло, що з цього часу Росія з своєю некультурністю, відсталою технікою, невільною працею мусила відстати від буржуазного Заходу.

Розвиток промислового капіталізму вніс у крепацьку суспільну структуру Росії першої половини XIX століття дуже важливі внутрішні (такби мовити, молекулярні) зміни, що й призвели зрештою до скасування тієї структури; набрала чималої (господарської й політичної) ваги буржуазія, народилися зав'язки майбутньої пролетарської кляси. „Поруч із працею крепаків уживано в дедалі більшій кількості й вільну найману працю. Хоч взагалі здебільша робітники не були вільні від поміщика, якому вони належали, проте, капітал вступав із ними в договірні відносини, а це виводило їх за рямці крепацьких відносин, бо праця їхня для капіталіста була вільна. Таким вільним робітникам капітал давав перевагу перед крепаками. Так само складалися відносини між капіталом і працею й у системі хатньої великої промисловости. Тут фабрикант роздавав роботу додому селянам, які, залишаючись крепаками для поміщика, для капіталіста були вже вільні робітники, з якими він вступав у певні договірні відносини. Отже, хоч в крепацькій Росії ще й не було кляси вільних робітників, але вже відбувався процес утворення цієї кляси, а оскільки він відбувався — остільки розкладався крепацький лад, наростали капіталістичні відносини, і крепацька фабрика перетворювалася на капіталістичну [1])".

Вільних робітників постачало переважно селянство — насамперед так звані державні селяни, що не відбували панщини, а лише платили чинш та податки, а тому мали змогу ходити на заробітки на фабрики та заводи. Так само наймалися на фабрики та заводи й поміщицькі селяни-крепаки, коли поміщик звільняв їх од панщини й переводив на чинш („оброк"). Подекуди до праці на фабриках спонукало селян малоземелля: незаможники передавали свої невеликі ґрунти багатим селянам, а самі йшли на фабрику, щоб прогодуватися там та заробити потрібну суму грошей для поміщика. Вже наприкінці XVIII століття отакі безземельні селяни-крепаки робітники становили поважну кількість і звернули на себе увагу мануфактур-колегії. Ця остання спинялася над питанням: що робити „з такими селянами, які, забувши селянську працю, зробилися цілком фабричними або підмайстрами".

До утворення робочої сили, вільної від землі, приклали рук і російський уряд та капіталісти. Фабриканти та заводчики вважали за невигідне для себе мати на заводах робітників-селян із самостійним господарством. Тому вони вже наприкінці XVIII століття почали широко практикувати обезземелювання селян: куплених або приписаних до фабрики селян вони переганяли з рідних сел на заводи в інші райони, де їм землі зовсім не давали. Закинуте господарство таких селян-робітників занепадало й вони перетворювались на пролетарів. Так було руйновано цілі села, райони, особливо на Уралі.

Процес обезземелювання селянства з метою закріплення його за фабрикою тривав протягом цілої першої половини XIX століття. Безземельному фабрично-заводському пролетаріятові крепацької Росії бракувало лише персональної волі до того, щоб перетворитися на справжнього, новітнього пролетаря. Пролетаризувалося й селянство, що працювало в хатній промисловості на фабриканта або на кустаря. Нарешті, давало вільних робітників і збідніле міщанство. Оскільки була поширена

[1]) *М. Балабанов.* „Очерки по истории рабочего класса в России". Часть I. ГИУ, 1925.

праця вільних робітників, видно хоча б із того, що року 1769 на петербурзьких фабриках вільні робітники становили щось з 50 відсотків загальної кількости робітників. З року 1816 уряд остаточно забороняє купувати селян-крепаків для фабрик і заводів і тим самим сприяє процесові утворення вільних фабричних робітників, а року 1840 видає закон про цілковиту повільну ліквідацію крепацької праці на фабриках. Та це не лякає промисловців. Не зважаючи на те, що дворяни-промисловці мали перед ними ту перевагу, що були забезпечені крепацькою селянською працею, купці промисловці швидко забивають дворян: року 1832 дворянські фабрики становили в Россії щось із 15 відсотків до загальної кількости, а наприкінці сорокових років — усього щось з 5 відсотків. Відсоток вільних робітників до загальної кількости їх становив: року 1804— 47,9; року 1812 — 50,9, року 1825 — 54,3.

Вживання вільної найманої праці, збільшення кількости найманих робітників поставило на чергу справу врегулювання відносин між капіталістами й робітниками. Справа ця була тим пекучіша, що робітництво крепацької Росії, терплячи визиск від капіталістів, живучи в жахливих злиднях, безправне й забите, не раз виходило з покори і ставало до боротьби. Ми вже говорили в свій час про участь фабрично-заводського населення в пугачівщині. Не бракувало й дрібніших виступів. Хвилювання фабрично-заводських робітників у різних районах Росії тривали й далі в першій половині XIX століття.

В зв'язку з цим року 1835 царський уряд видає перший закон про врегулювання відносин між капіталом і вільною найманою працею. Між іншим, цим законом заборонялося поміщикам забирати їхніх крепаків із фабрик до скінчення терміну найму, а робітникам-крепакам — кидати працю на фабриці до умовленого терміну. Року 1845 видано закон про заборону нічної праці для дітей молодших за 12 років, але в життя він не був переведений через опір капіталістів [1]).

27. Повстання декабристів та утопічний соціялізм у крепацькій Росії. Капіталізація народнього господарства Московщини наприкінці XVIII та в першій половині XIX віку покликала до життя нові суспільні сили, нові потреби й настрої, ворожі поліцайському абсолютизмові. Цим новим настроям було тим легше набрати революційно-демократичних форм, що у Франції та в Північній Америці відбулися саме під кінець XVIII століття буржуазні революції, а в тодішній Англії розвинулася досить широка буржуазно-демократична течія.

У зв'язку з усім цим у першій чверті XIX віку, зараз же після того, як Росія вийшла з наполеонівських воєн, починають виникати на російському ґрунті одне по однім таємні товариства: спершу „Товариство руських лицарів" (1814 року), потім „Союз спасення" (1817 року), „Союз благоденствія" (1818 року) і, нарешті, „Таємне північне товариство" (десь 1821 року), відоме під іменем „Товариства декабристів" з центральним осередком у Петербурзі. Всі ці товариства організовували офіцери руської армії, з яких багато побувало в західній Европі (підчас війни з Наполеоном) і там на власні очі пересвідчилися в перевазі буржуазно-демократичного державно-політичного й соціяльного ладу над поміщицько-крепацьким, самодержавно-поліцайським режимом Росії.

Центральним питанням, що ставили перед себе ці товариства, — і зокрема та найвиразніше „Північне Т-во" — було обмеження, або повалення, царського абсолютизму й скасування крепацтва. Між іншим,

[1]) *М. Туган-Барановский.* „Русская фабрика".

питання про скасування крепацтва загострилося в зв'язку із зміною становища Росії на закордонному ринку на початку XIX століття. Промисловий переворот в Англії, що стався в останній чверті XVIII віку, збільшив в Англії потребу в довозному хлібі. Хліб цей постачала головно Росія. Отже, побільшав попит на російський хліб і потяг за собою важливі зміни в рільничій продукції Росії: поміщицький маєток почав, як зазначають історики, перетворюватися на „хлібну фабрику", особливо після наполеонівських воєн. Росія щороку чимраз більше хліба вивозить за кордон (так, приміром, року 1813 було вивезено пшениці та жита щось з 10 мільйонів пудів, а року 1817 близько 42 мільйонів пудів). Щоб не відстати від цих, чимраз більших вимог ринку, вимог, що йшли в парі з зростанням цін на хліб (у кінці XVIII віку на лондонському ринку хліб коштував щось з 50 шілінґів за квартер, тобто приблизно за 12 пудів, у перше десятиріччя XIX віку — 74 шілінґи, у другому щось з 90 шілінґів), треба було ліквідувати екстенсивне крепацьке господарство, треба було поставити працю вільного громадянина на місце надзвичайно непродуктивної праці крепака. Так, навіть, частина поміщиків доходила до висновку про потребу скасувати крепацтво. А вже про інші верстви людности — купців і промисловців не дворян, ремісників, інтеліґенцію (що хоч і походила значною частиною з дворянства, але деклясувалася)— і говорити нема чого: вони не були заінтересовані в крепацтві, навпаки, скасування його було в їхніх інтересах. Закрепачена маса кривавими повстаннями боролася з ним. Декабристи й відбивали всі ці протикрепацькі настрої. Голова „Північного Товариста" *М. І. Тургенєв* справу ліквідації крепацтва зробив основою своєї політичної й літературної діяльности.

Поруч із скасуванням крепацтва стояла в декабристів справа буржуазної демократизації політично-соціяльного ладу. В проєкті конституції, що її склав член „Північного Товариства" Н. Муравйов, вона набрала виразних форм. Поперше, конституція не надавала принципового значення питанню — чи має постати в Росії замість абсолютизму республіка чи конституційна монархія,—в конституції подано два варіянти. Подруге, як і за французькою конституцією 1791 року, так і за проєктом Н. Муравйова, політично-громадських прав надавалося лише тим мешканцям („жителям") держави, що мали певне майно. Щоб бути повноправним громадянином, треба було за конституцією Н. Муравйова: 1 — мати особисту власність, а саме, нерухомого майна на 500 карбованців сріблом та рухомого (речей та капіталу) на 1.000 карбованців сріблом, 2 — певне постійне місце мешкання (ценз осілости), 3 — особисту та маєткову незалежність, 4 — справні сплати громадських повинностей, 5 — здоровий розум, незаплямованість перед законом і не менше 21 року. До того в конституції зазначено, що ті мешканці, які користуються з земель, що ними володіє громада, не є власники, а як селяни володіли землею не персонально, а громадами, то селян не вважалося за громадян.

Отож, увесь пролетаріят, міську й сільську бідноту декабристи виключали з числа громадян і залишали їх на становищі мешканців. („жителей"). Щоб набути громадських прав, мусили вони дійти певних достатків. І в конституції виразно підкреслено, що всякий мешканець Російської держави, що не є громадянин, може перейти в громадянина лише тоді, коли своєю працею придбає собі потрібне майно (якщо він, звичайно, відповідає всім вищезазначеним умовам).

Та цього мало. Маєтковий ценз покладено далі в основу всієї організації управління. В кожному повіті громадяни (а не мешканці) „обирають тисяцького на рік", що й стоїть на чолі повіту. Та щоб бути

обраним на тисяцького, не досить було бути звичайним повноправним громадянином, тобто мати мінімальний встановлений маєтковий ценз,— треба було мати у власному своєму володінні нерухомого майна не менш, як на 30 тисяч карб. сріблом або рухомого не менш, як на 60 тисяч карбованців. Ясно, отже, що на тисяцького можна було обрати лише поміщика й то великого.

У згоді з такими ідеалами проєктували декабристи й форму скасування крепацтва. Кажучи про визволення селян, проєкт Н. Муравйова зазначає, що „землі поміщиків залишаються за ними, а будинки поселян з городами їхніми визнається за їхню власність з усім хліборобськими знаряддям та худобою, що їм належить". Таке визволення з садибою та городом без землі здавалося недоладним навіть деяким товаришам Н. Муравйова й на їхнє домагання визначено було дати селянам ще й по 2 десятини землі на двір (а не на душу).

Так переплелися в конституції Н. Муравйова, в вимогах північних декабристів, зародки буржуазно-демократичної ідеології, інтересів буржуазії з ідеологією та інтересами дворян-поміщиків. Це цілком відповідало ще геть не закінченому процесові творення буржуазної кляси та тому подвійному становищу, в якому перебували в той час дворяни-поміщики: одночасно й рабовласники (власники крепаків) і купці-промисловці, заінтересовані в вільній найманій праці.

Несподівана смерть царя Олександра I (19 листопада 1825 року) примусила декабристів виступити одверто з їхніми вимогами, хоч вони й не були прихильники революційних способів боротьби. Справа склалася так, що брат Олександра I Костянтин, як виявилося, давно зрікся престолу, а що про це ніхто не знав, у війську вагалися складати присягу Миколі (ще меншому братові Олександра). Цей нелад і спричинився до того, що змова вибухла.

14 грудня (ст. ст.) 1825 року декабристи вивели салдатів на Сенатську площу в Петербурзі в надії, що Микола та уряд перелякаються такої демонстрації й виконають домагання декабристів. Але уряд не перелякався. Микола наказав стріляти в повстанців із рушниць та гармат, і вірне Миколі військо під його особистою командою розігнало демонстрантів (салдатів і натовп народу, зокрема робітників, що саме тоді будували Ісакієвський собор і, приєднавшись до повстанців, з камінням та полінами пішли у наступ проти Миколи та його війська). Членів таємного товариства арештовано й віддано під суд. Проводирів змови повішено, решту заслано на каторгу. Між іншим, на слідстві й суді деякі петербурзькі декабристи (як-от лідер республіканського крила *Рилєєв* і обраний перед повстанням на диктатора князь *Трубецькой*) поводились не як революціонери, а як боягузи й доносщики.

Невдалий виступ декабристів не спинив дальшого розростання зародків буржуазно-демократичної ідеології, як не міг перешкодити й зародкам утопічно-соціяльної ідеології. Правда, за ліквідацією невдалого виступу декабристів настала в Росії політична реакція, але реакція ця мала, так би мовити, зовнішній характер: усередині ж організму соціяльно-економічне життя, а разом із цим і творчість ідеологічна робили дальший значний поступ Саме за царювання Миколи I відбувся бурхливий розвиток промисловости в Росії, особливо металюргійної та текстильної. Року 1825 було в Росії 170 металюргійних заводів та фабрик з $22^1/_2$ тисячами робітників та загальною продукцією на 3 мільйони пудів, а через 25 років року 1850 було вже 299 металюргійних заводів та фабрик з $88^1/_2$ тисячами робітників та з загальною продукцією

15 мільйонів пудів. Року 1843 в Росії на прядильних фабриках працювало 350 тисяч веретен, а року 1853 1 мільйон веретен (докладніші відомості про розвиток промисловости в цю добу подано вище). І саме на цю ж добу царювання Миколи припадають початки робітничого законодавства, славнозвісні сорокові роки, виступ *Бєлінською*, *Герцена*, розквіт російської літератури, розквіт московського університету, початок соціялістичного (утопічного) мислення. На цю добу припадає кількісне й якісне зростання інтеліґентської верстви, що поповнювалася переважно представниками так званих вільних професій (учителями, лікарями, літераторами). Ця інтеліґенція дедалі більше визволялася з-під впливу поміщицько-дворянської ідеології й підпадала під вплив нової кляси — буржуазії (великої й особливо дрібної). В цьому ставали їй у допомозі і впливи з Заходу, починаючи від Польщі (силоміць приєднаної до Росії) і кінчаючи Францією. Велика французька революція, паризька революція 1830 року, польське повстання 1831 року, революція 1848 року, що прокотилась по всій Західній Европі,— всі ці яскраві події відблиском своїм світили і в миколаївській Росії. Утопісти-соціялісти — Р. Овен, Сен-Сімон, Фур'є, філософи — Ґеґель і Фоєрбах і багато інших визнаних західньоевропейських мислителів першої й другої чверті XIX століття чарували своєю сміливою думкою й кращих представників тогочасної російської інтеліґенції.

Найвидатніші представники російської революційної думки цих часів були *Герцен, Бакунін* та *Петрашевський.*

Герцен і Петрашевський добре знали твори західньо-европейських соціялістів-утопістів і намагалися поширити їхні ідеї в Росії. Вони залишали без уваги нову марксистську соціялістичну науку, що про неї було оповіщено світ „Комуністичним Маніфестом" 1848 року. В крепацькій Росії, де пролетаріяту, яко клясової сили, ще не існувало, звичайно, інакше не могло й бути. Правда, Герцен прийшов був перед 1848 роком до висновку, що утопічний соціялізм не дає правдивих указівок, як розв'язати клясові суперечности. Побувавши року 1848 у Франції й придивившись там до буржуазних порядків, він писав: „що уважніше я придивлявся, то ясніше бачив, що Францію може відродити тільки ґрунтовний економічний переворот — 93 рік соціялізму". Та коли реакція задушила революцію 1848 року в Европі, Герцен утратив віру в те, що в Европі нові суспільні сили зможуть здійснити соціялістичний ідеал і почав шукати ґрунту для свого соціялістичного ідеалу в крепацькій Росії. В цих шуканнях натрапив він на слов'янофільську ідею про особливий „самобитний" шлях розвитку Росії, на московську сільську громаду („общину") і прийшов до висновку, що Росії не треба буде переходити через щабель капіталістичного розвитку та що до соціялізму вона дійде простішим коротшим шляхом, як Захід, а саме через громаду. Так Герцен одкинув шлях наукового соціялізму й спинився на утопічному соціялізмі, пристосував цей останній до московських обставин і тим положив перші підвалини під московське народництво.

На позиції утопічного соціялізму стояв і *Петрашевський*, організатор політично-літературного ґуртка наприкінці 40 років. Він аж надто гаряче захоплювався творами Фур'є і навіть пробував організувати із своїх сорока селян-крепаків фур'єрівську спілку — *фалянстер* (із цих спроб, звісно, нічого не вийшло: селяни спалили хату, що збудована була для фалянстера). Як і всі утопісти, Петрашевський був переконаний, що не клясова боротьба, а сила розуму, сила переконання доведе до соціялізму. Тому він майже зовсім цурається революційних способів боротьби й на

практиці був дуже поміркований реформатор: не вважав за потрібне поспішати з скасуванням крепацтва й висловлював думку, що підчас визволення селян досить дати їм лише ту землю, яку вони обробляють.

Гурток Петрашівців довго працював дуже мляво, але з початку 1848 року, після звістки про революцію у Франції, він ожив. Почали відбуватися частенько досить численні збори, на яких обмірковували різні політичні питання. Але кінчились ці зібрання трагічно: петрашівців заарештували й судили. 21 чоловіка засуджено до кари на смерть, яку потім замінено каторгою (Петрашевському — довічною, Спешневу на 10 років, Достоєвському на 4 і так далі).

Осібно від Герцена й Петрашевського стоїть *Бакунін*, який формально не підпав під вплив утопічного соціялізму і з самого початку свого знайомства з західньо-европейськими соціялістами заявив, що він не поділяє соціялістичної теорії. Але по суті речі він не переріс утопічного соціялізму й лише переробив його на особливий — бунтарсько-анархічний, народницький зразок. Він почав свою політичну діяльність саме в бурхливий 1848 рік, перебуваючи в цей час у Західній Европі. Він бере безпосередню участь у революційних подіях цього року в Парижі, а потім, коли революція 1848 року в Европі розбуркала слов'янські рухи (чеський, польський, український та інші), Бакунін захоплюється ідеєю всеслов'янського відродження та об'єднання. Як активного учасника революційної боротьби в Німеччині, його арештовує реакційне пруське військо, його засуджують до кари на смерть, потім милують в'язницею довіку й, нарешті, як російського підданця, видають російському урядові. Соціяльно-політичні погляди Бакуніна в цей час ще не скристалізувалися остаточно, але він уже тоді виразно виявив нерозуміння нових марксових думок і зародки анархічно-бунтарської ідеології, яка зрештою була лише особливою формою утопічного соціялізму.

В травні 1851 року російський уряд закинув Бакуніна до Петропавлівської фортеці (в Петербурзі). У в'язниці пише Бакунін Миколі свою відому „Сповідь", яка, одначе, мало допомогла йому. Три роки тримали Бакуніна в Петропавлівській фортеці, а потім ще три в Шлісельбурзькій. Лише після смерти Миколи родичі Бакуніна добилися того, що Бакунін був визволений з фортеці й засланий на Сибір. На початку 1857 року він вже оселився в Сибіру, а року 1861 тікає до Японії й відти — через Америку до Лондону. Тут, на еміграції, виробляється з нього політичний діяч, але вже нової, некрепацької Росії [1]).

28. Капіталістичний розвиток крепацької України. Як і на Московщині (Росії), зародження фабрично-заводської промисловости на Україні припадає на другу половину XVIII та на першу половину XIX століття, при чому у XVIII віці — на правому березі, в складі Польської держави, а на лівому — в складі Російської, за значно відмінних обставин, і лише з кінця XVIII століття вся Україна (за винятком Галичини й Буковини) починає розвиватися, як суцільний організм у сфері загально-російського народнього господарства та загально-російських суспільно-політичних обставин.

Року 1711 Московщина відмовилася від Правобережної України на користь Польщі, а року 1791 Польща віддала її Росії. Перебування Правобережної України в складі Польської держави не сприяло розвиткові

[1]) *М. Балабанов.* „История революционного движения в России" ГИУ, 1925. *М. Покровський.* „Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків", ДВУ, 1925. *М. Покровський.* „Русская история". Т. IV.

виробничих сил Правобережжя й культурному піднесенню. Тоді, як Московщина доходила в цю добу великих господарських успіхів, нагромаджувала великі капітали в сільському господарстві, торгівлі й промисловості, — продукційні сили Правобережної України костеніли у цупких руках безладної польсько-української шляхти. Тяжка панщина (що подекуди, як-от, приміром на Волині, доходила до 321 дня на рік), великі чинші, податки й безправне становище крепака-селянина, що ніколи не був певний ані свого майна, ані життя — не давали розвиватися селянському господарству. Шляхетське господарство також було кволе і, не зважаючи на розкіш магнатських палаців, ледве животіло. В основі його лежала примітивна *орендна система*: маєтки віддавано звичайно в оренду евреям. Ніяких поліпшень у господарстві, ніякої інтенсифікації його не роблено.

Друга половина XVIII віку була особливо тяжка для хліборобства на Правобережжі, бо саме в цей час майже зовсім припинився колишній великий вивіз хліба і взагалі продуктів сільського господарства з Правобережжя до країн Західньої Европи через Гданське. Не маючи великих прибутків із хліба, поміщики переносять увагу з рільництва на переробку сільсько-господарських продуктів для потреб внутрішнього споживання, закладають ґуральні, здають в оренду шинки, млини, торгують своїми правами.

Мертвотну політику вела шляхта й у містах та містечках щодо промислу й торгівлі. До самого кінця XVIII століття юридичні й побутові відносини краю складались так, що немов би навмисне придушувані були всякі зародки промисловости, знищувано всяку можливість будь-якого її існування. Уряд обкладав кожну галузь ремесничої й заводської промисловости тяжкими податками, що їх стягувано інколи 2 — 4 рази з того самого виробника під різними назвами. Держава, староста, місто й цех накладали різні тягарі на ремество й робили його невигідним. Тому городяни залишали ремества й промисловість і звертались до іншої праці, інколи навіть корилися панщині, аби лише не ремесникувати. Ремество занепадало, цехи розпадалися. Так, наприклад, у Винниці та Володимирі-Волинському цехи до того занепали, що року 1789 цехових зборів по цих містах уже зовсім не скликувано. Занепад міст дійшов до краю. Міщанство, за винятком небагатьох центрів, або зникло зовсім, перейшовши в інші стани, або почало займатися хліборобством.

Фабрик та заводів було дуже мало, й ті, що були, мали ролю додатку до великого рільничого господарства та способу полегшити збуту продуктів рільництва та лісництва. Заводську промисловість провадили первісними, елементарними способами, нещадно винищуючи природні багатства краю. Крім ґуралень, що були звичайнісіньким явищем сільсько-господарської заводської промисловости, були ще такі заводи: поташні буди, селітряні бурти, заводи для добування дьогтю та смоли, рудні, гамарні (де витоплювали залізо), нарешті, гути (що виробляли скло). Під кінець XVIII століття поташні буди й гути винищили до щенту багаті ліси Подільського й Брацлавського воєводств. В наслідок цього продукцію поташу і скла в цих районах було припинено майже цілком. Так само були закриті XVIII століття й залізні гути. Отже, залишилися тільки ґуральні, селітряні бурти й останки заводів поташу й скла [1]).

---

[1]) *Г. Б. Плеханов*. „Очерки по истории русской общественности XIX в.“, М., 1923. *Б. Полонский*. „Бакунин“. М., 1923. *Семевский*. „Петрашевский и петрашевцы“, М. 1922. *Б. Антонович*. „О промышленности Юго-Западного края XVIII столетия“.

ський уряд, зростало. А тут ще війна Еспанії проти Англії спинила нідерландську торговлю з Англією.

Країна готова була стати до збройної боротьби проти еспанського уряду. В квітні 1572 року нідерландські купці, у відповідь на наказ герцога Альби заплатити податок, застрайкували, а до міста Брілле прибув озброєний загін повстанців-емігрантів, що викинув гасло боротьби «за визволення країни від тиранії Альби». Влітку цього ж року повстання захопило більшість нідерландських областей на півночі.

Ремесники і селяни сунули в лави революційного війська. Торговельна буржуазія дала провідників революції. На початку зими Альба повів 60 тисяч війська проти повстанців. Але повстанці розбили Альбу. На весні 1573 року штати Голандії перевели конфіскацію церковних маєтків та маєтків тих шляхтичів, що перейшли на бік ворогів революції; землю було розпродано і тим підсилено державну скарбницю і, водночас, задоволено «земельний голод» буржуазії (між иншим, з цього часу починається в Голандії розвиток капіталістичного фармерського господарства). В грудні 1573 року король відкликав з Нідерландів герцога Альбу, але вів далі свою політику на півдні Нідерландів. Року 1576 дійшло й тут до збройного повстання, під проводом брюсельців. В жовтні того року зібралися в Генті Генеральні штати; відбулось революційне об'єднаня півдня й півночи, було складено умову про спільну боротьбу сімнадцяти нідерландських областей проти королівських насильників.

Однак, непромисловий південь (де перед вела шляхта) не виявив потрібної революційної твердости й пішов на згоду з королем зараз же, як тільки той приобіцяв задовольнити вимоги повстанців. Поглиблення класової боротьби, вибух демократичного руху проти феодалів під проводом ремесників, конфіскація в Генті й инших містах церковних і світських маєтків, остаточно штовхнули шляхту й духівництво в табор контр-революції. Провінції Артуа, Геннегау, Ліль і Дуе відмовились коритись Генеральним штатам, оголосили себе прихильниками короля та католицької віри й утворили контр-революційний союз; року 1579 до них приєднались деякі міста Фландрії і Брабанту, налякані виступом народніх мас. У відповідь на це революційна буржуазія півночи утворила, в січні 1579 р. спілку семи північних провінцій (Голандії, Зеландії, Утрехта, Гельдерна, Гронінгена, Фрісландії та Оверіселя). В Утрехті було підписано умову, чому й спілка відома під ім'ям «*Утрехтської унії*». Оцією спілкою фактично покладено було початок новій державі,—що за ім'ям головної области спілки почала зватись *Голандією*. Спілка вчинила могутній опір королівському війську; революційна буржуазія півночи завзято повела боротьбу проти загрози монархічно-феодальної реакції, що йшла з Еспанії. Буржуазія центральних провінцій (Фландрії й Брабанту) й собі готова була підтримати спілчан, але становище її було тяжке: боротьба підірвала її силу, а до того ще загрожував їй реакційний південь.

26 липня 1581 року Генеральні штати ухвалили скинути короля Филипа з нідерландського престолу. Корону було передано герцогові Франциску Анжуйському (братові французького короля), що зобов'язався правувати за конституцією. Однак Франциск Анжуйський не захотів дотримувати конституції й посварився з буржуазією. Оця сварка причинила багацько шкоди революції. Намісник еспанського короля в Нідерландах Олександр Пармський скористав з цієї сварки й пішов переможним походом проти революційних

провінцій. Року 1853 захопив він кілька важливих пунктів у Фландрії; в травні 1584 захопив він Брюгге (скориставши зі зради аристократії); у вересні того ж таки року здався Гент (доведений до того голодом); в березні 1585 впав Брюсель, а в серпні—Антверпен. З різних міркувань (між иншим і з міркувань торговельної конкуренції, щоб підірвати міць старих торговельно-промислових центрів і посісти собі перше місце) буржуазія північних нідерландських провінцій не дала допомоги центральним провінціям, і вони залишились (разом з південними) під владою еспанського короля. Але Голандія трималась міцно. В допомозі їй стала Англія, що вела війну проти Еспанії. Року 1588 Англія погромила вщент Еспанію (знищивши так звану «непереможну армаду» еспанську). Перемога Англії була й перемогою Голандії. Еспанський уряд вже не мав сили задля того, щоб підборкати північну нідерландську буржуазію; ця остання завершила свою переможну боротьбу проти абсолютизму й феодальної реакції встановленням республіки, з центром в Гаазі. Вищим законодавчим органом республіки стали Генеральні штати; депутатів до них обирали провінціяльні представницькі зібрання (штати), а в цих останніх керувала велика торговельна буржуазія.

Добившись незалежности, Голандська республіка великої торговельної буржуазії перейшла від оборони до наступу проти Еспанії, мавши за мету захопити собі еспансько-португальські колонії. І дійсно, через якийсь час Голандія захопила Молукські острови й витиснула португальців з Індії. Року 1602 засновано було «Нідерландсько-Ост-Індську компанію» задля експлоатації колишніх португальських колоній в Індії. Року 1621 засновано було «Вест-Індську компанію», що грабувала еспанські кораблі, коли везли вони срібло з Америки. Еспанія вже не мала сили тягатись з Голандією: за договором року 1648 визнала вона право Голандії на всі захоплені нею колонії. Середина XVII століття була добою найбільшого розквіту цієї першої великої буржуазної держави в Европі.

Однак, запанувавши велика торговельна буржуазія Голандії мало сприяла розвиткові витворчих сил й не піднесла добробуту народніх мас. Насамперед, мало зробила вона для розвитку промисловости; техніка виробництва закостеніла, нових винаходів буржуазія не використовувала (наприклад, ще в в кінці XVI стол. було винайдено ткацьку машину, але Генеральні штати заборонили її, а винахідця закинули на все життя до в'язниці; заборону цю поновлено було року 1623, 1639, 1661-го). Великий визиск, тяжкі податки, зубожіння народніх мас—ось чим характеристичне було правування буржуазії. Нарід, кустарі, ремесники не раз пробували демократизувати політичний лад, але буржуазія досить легко придушувала неорганізовані народні повстання. Та тим часом наростала небезпека зовні. Нові конкуренти на світовому ринку—Англія і Франція не могли спокійно дивитись на розквіт Голандії. Року 1672 Голандія веде вже війну водночас і проти Англії і проти Франції, і лише сварка між останніми врятувала її тоді від погрому. Та з цього часу занепад голандської буржуазної республіки вже не спинявся, вона втрачала свої колонії одну за одною, а року 1787 Голандія була вже під королем пруським Фрідріхом Вільгельмом II[1]).

[1]) Конрад і. История революции. Том I. ГИЗ РСФСР. М. 1923. Том II. ГИЗ РСФСР. М. 1925. Н. Розенталь. История Европы в эпоху торгового капитализма. «Прибой». 1927. Д. Шефер. Раздел мира. История колоний.
Hausser. История реформации (переклад В. Михайловського).
Н. Лукин. Из истории революционных армий. М. 1923.

27. Буржуазна революція в Англії (XVII стол.). В першій половині XVII віку Англія йшла далі шляхом капіталізації свого народнього господарства: рільництва й промисловости. Загалом у народньому господарстві переважало ще хліборобство над промисловістю, але капіталізм пройняв уже все господарство й особливо виразно рільниче. Поруч із пасовиськами для овець розвивається капіталістичне польове господарство, культура коренеплодів, городництво. Англія вивозить хліб за кордон. Шляхта ганяється за землею й обезземелює селян. Усе це ускладнило суспільні відносини: в англійському селі зайшла глибока диференціяція. Поруч із поміщиком, зміцнився фармер-підприємець, що платить високу оренду власникові землі, але має вигоди з господарства, ведучи його капіталістичним способом, і визискуючи робітників та незаможних селян. Сільське населення гостро розшарувалось: верхівка селянства буржуазно переродж увались, низи — пролетаризувались.

Вище ми вже говорили про те, що примусова експропріяція народньої маси особливої сили набрала у XVI віці наслідком реформації і звязаного з нею величезного крадіжу земель. Католицька церква була під час реформації феодальною власницею великої частини англійської землі. Відібрання землі у манастирів перетворило їхніх мешканців у пролетарів. Самі церковні маєтки здебільшого порозда ровувано хижацьким королівським фаворитам або порозпродувано за безцінь спекулянтами—орендарям та міщанам. З другого боку, поміщики захоплювали громадську селянську власність, що зберігалася ще під покровом феодалізму. Так, масу селян було обезземелено й повернено на пролетарів. В середині самої селянської ще непролетаризованої маси були найрізноманітніші групи, що вели між свою вперту боротьбу. З-поміж дрібних власників селян вибивались наверх заможніші, що провадили вже, як і фармери, капіталістичне господарство, визискуючи незаможників і сільсько-господарських робітників. Поміж селянами чиншовиками також відокремлювалась заможна верхівка. Ще нижче йшли селяни-напівкрепаки.

Захоплення селянської землі або самими поміщиками, або орендарями відбувалось і в XVII столітті. Шляхтичі-феодали робили на захоплених (та загороженій) землі парки, де розводили дику птицю та звірів; орендарі-капіталісти відгороджували землю для організації капіталістичного господарства. На великих луках випасали підприємці овець, постачаючи вовну промисловцям. Гонитва за пасовиськами та за землею для ріллі призвела до того, що окремі підприємці та акціонерні товариства висушили величезну площу болот та плавнів.

Село колотилось. Протягом усієї першої половини XVII стол. спостерігаємо в Англії багато селянських повстань та бунтів.

У містах також загострилися класові відносини. Хоч тут ще й панували цехові форми організації виробництва, що не давали можливости для розвитку приватно-власницької промисловости, але життя вже обходило старі міста—твердині цехів: поруч із ними виростали нові промислові міста й містечка, які вже не знали цехового ладу. Одночасно великі капіталісти-скупники, що вивозили ремесничі вироби за кордон, накладають свою руку й на цехи. Майстри-керівники цехів самі поволі робляться купцями-скупниками; між ними та підмайстрами-учнями розгоряється боротьба. Так цехи де-далі більше здавали перед конкуренцією приватних капіталістів-скупників, що організовували кустарів (у селах і містечках) і закладали рукодільні. Між цеховою й вільною промисловістю точилася гостра боротьба. Дуже вигідну зовнішню торговлю виробами англійської промисловости монополізує невеличка група багатих—в першу чергу лондонських—комерсантів. На цьому ґрунті постала боротьба між купцями-монополістами й середнім та біднішим

купецтвом. Але на загал уся купецька капіталістична класа, бувши заінтересована в розумній державній політиці та в ощадній витраті державних коштів, вороже виступала супроти шляхти, феодальних її привілеїв і блискучого, марнотратного королівського двору.

На самому споді міського населення були робітники. Вони терпіли й під тягарем цехових привілеїв, і під капіталістичним визиском. В XVII віці лави англійського робітництва поповнились приходьками з села—обезземеленим селянством. Становище робітництва погіршало, заробітна плата зменшилась. А тут ще гнітило безробіття, що особливо збільшувалось під час криз (англійський капітал уже в XVII віці переживав кризи). Робітничі житла обсіли жахливі злидні. Все це спонукало робітників до боротьби за своє життя. Починаючи з року 1629 у промислових осередках Англії відбуваються протягом десяти років майже безперервно робітничі заколоти, спрямовані й проти королівського абсолютизму, і проти купців-промисловців.

Отакі класові відносини втворилися в Англії в першій половині XVII віку. Дух незадоволення та обурення захопив більшу частину населення. Започатковували та організовували революцію маєтні класи—купецтво й дрібні та середні поміщики, що вели капіталістичне рільниче господарство; до них приєднувались фармери, ремесники та заможне селянство—всі вони були ворогами великої феодальної шляхти (на яку спирався королівський абсолютизм), ворогами пережитків старих, напівкрепацьких, феодальних відносин і намагались встановити буржуазно-демократичний лад. У своїх петиціях до короля ця частина англійського суспільства не раз виразно формулювала свої домагання. Так, приміром, у петиції 1628 року духовні й світські лорди та громади, що зібрались у парламенті, скаржились: 1) що королівський уряд (не зважаючи на те, що без парламенту він не мав права накладати нові податки, що «ніхто не може бути примушений силою позичати гроші королеві», бо, мовляв, «такі позики суперечать справедливості та вільностям країни») усі закони й вільності порушує, примусом незаконні податки стягає з народу, а тих, хто не хоче платити, закидає до в'язниці й інші утиски чинить; 2) що цей же уряд примусово розташував салдатів та матросів у помешканнях обивателів, накладаючи таким робом «великий тягар на нарід». Покликаючись на всі ці незаконні вчинки уряду «духовні й світські лорди та громади» домагались у петиції, щоб «на майбутнє нікого не примушувано платити податки або щось дарувати, або позичати, або вносити якісь данини без постанови про те парламенту»; щоб «нікого не було тримано у в язниці й не тягнено до суду» за відмовлення платити ці незаконні податки; щоб було виведено зазначених салдатів і на майбутнє «не обтяжувано нарід таким способом»; щоб король — «для задоволення й заспокоєння народу»—оголосив, що «всі урядники мають чинити відповідно до законів і статутів королівства». Коротко кажучи, домагання цих маєтних суспільних груп зводились до забезпечення права приватної власности, особистої безпечности й певних громадянських та політичних прав. Важче було формулювати свої домагання немаєтній людності.

Спролетаризоване селянство, робітництво та инша вбога сільська та міська людність рада була повсякчас кинутись у вир громадської війни, але всі ці суспільні групи були неорганізовані й не зовсім реально уявляли собі конкретну мету боротьби.

Успішний розвиток зовнішньої торговлі Англії та незвичайний зріст її національного багатства в першій половині XVII віку не міг загальмувати розгортання класової боротьби, так само, як не могла загальмувати її й широка еміграція населення в колонії. Розвиток продукційних сил вів до швидкого зросту населення — це з одного боку, а з другого—відбувався в таких формах, що поруч із нагромадженням капіталу, із збагаченням певних суспільних груп відбувалася масова пролетаризація сільського й міського населення. Знову ж саме цей зріст багатства в руках капіталістів-підприємців, саме капіталізація народнього господарства вимагала знищення шляхетсько-феодальних привілеїв пережитків крепацьких відносин та королівського абсолютизму [1]).

Політичною ознакою зросту соціяльно-економічної сили нових капіталістичних суспільних груп в Англії (в промисловості й рільництві) було загострення відносин між королівсько-шляхетським урядом і англійським парламентом. Шляхта намагалася бути й далі самовладною; уряд встановляв без дозволу парламенту податки й мита, провадив свою класову шляхетську міжнародню політику, мало зважаючи на інтереси молодого англійського капіталу (між иншим, навертав політику до зближення з Еспанією—тоді найбільшим ворогом торговельної Англії). Та буржуазія зовсім не хотіла миритися з таким становищем: мавши більшість у парламенті, вона вперто домагалась підпорядкування політики уряду своїм інтересам і контролю над усіма вчинками уряду, а особливо контролю державних прибутків і витрат; уряд короля Карла I цілих чотири роки боровся з парламентом за кредити. Для великої англійської шляхти не було в ті часи більшого ворога, як парламент, і тому вона використовувала всякі можливості на те, щоб знищити впливи парламенту на соціяльне й політично-державне життя; прислухаючись до голосу шляхти, уряд протягом цілих одинадцятьох років (від 1629 до 1640 року) зовсім не скликав парламенту.

В цій довголітній боротьбі з великою шляхтою та королівським абсолютизмом зростала політична свідомість та організованість англійської буржуазії; по її боці було співчуття гноблених шляхтою народніх верств; до неї переходила поволі, у процесі розвитку господарства, і економічна перевага над великою, феодальною шляхтою: тим то перемога її над королівським абсолютизмом, що спирався на феодальні групи, була забезпечена, це було тільки питання часу та сприятливої ситуації для рішучого революційного натиску. Така сприятлива ситуація і створилася нарешті, як наслідок необачної релігійної політики уряду короля Карла I в Шотландії. Завзятий католик, Карл I наважився був задушити протестантський (пресвітеріянський) рух у Шотландії; його політика переслідувань та утисків викликала повстання шотландців-протестантів. Повстання затягалось; уряд ніяк не міг з ним упоратись, а за той час державна скарбниця спорожніла, і вже не було на що утримувати військо. Отже треба було скликати парламент, щоб одержати від нього ухвалу на нові податки. Вибори 1640 р. до парламенту дали перевагу опозиційним депутатам—пуританській, купецькій опозиції. Парламент ухвалив не дати шляхетському урядові ні копійки кредиту, доки не буде перевірено витрати й розпорядження уряду за ті 11 років, коли він правував без парламенту. Уряд розвязав собі руки, розпустивши парламент, та призначив нові вибори. Але

[1]) А. Е. Кудрявцев. Великая английская революция. «Прибой». Ленінград, 1925.

новий склад парламенту випав ще опозиційніший; опозиція була перейнята вже революційним духом; готуючись до боротьби проти шляхти, вона порозумілася з повстанцями в Шотландії. Уряд побачив, що треба поступитись, і намірився заспокоїти опозицію дрібними, переважно політичного характеру поступками: визначніших шляхетських політиків було усунуто з посад і навіть покарано декого з них, заарештованих перед тим ватажків радикальної опозиції випущено на волю. Та ці поступки не помогли: вони не розвязували поставленого в ході англійського суспільного розвитку питання про знищення королівського абсолютизму й феодальних відносин та переходу влади в державі до буржуазії або, принаймні, до поділу тієї влади між шляхтою й буржуазією. А що велика феодальна шляхта з королем на чолі на більші поступки піти не хотіла, розпочалася збройна громадянська війна.

Представники громад у парламенті в поданні до короля (1 грудня 1641 р.), викриваючи причини «різного роду хвилювань та заколотів, що охопили королівство», а також намічаючи засоби усунути їх та зміцнити «могутність та безпечність корони й нації», писали: 1) що все лихо пішло від «єзуїтських папістів, котрі переінакшують та калічать релігію; єпископів та зіпсованої частини кліру, які підтримують різні забобони, щоб зміцнити церковну тиранію та їхню узурпацію, та від тих радників та придворних, що із власної користи допомагали деяким чужим державам на загибель своєї власної держави»; 2) що, слухаючись усіх цих єзуїтів, єпископів та царедворців, король і уряд його великого наробили лиха у зовнішній і внутрішній політиці (ворогування з французами; великий акциз на товари; незаконні податки; зловживання високих урядників; заведення монополії на речі першої потреби; *повернення ріллі під пасовиська; відібрання земель од громадян; еміграція з Англії капіталістів з їхніми суконними фабриками,* які тікали від великих податків, «щоб уникнути злиднів» і т. и.); 3) що парламент усі ці болячки почав вигоювати й намічає цілу низку нових законів та розпоряджень, на які король має погодитись (між иншим, представники громад клопотались і про вирівняння вексельних курсів між англійцями й иншими націями, щоб таким способом сприяти вивозові англійських товарів і досягненню «доброго торговельного балансу» та розвиткові англійських *мануфактур,* а також і про розвиток рибальства на берегах Англії).

Року 1642 король Карл I опинився із своїм шляхетським військом проти війська парламенту. На чолі цього останнього, революційного війська став Олівер Кромвель.

На боротьбу проти шляхти (духовної й світської) стали мало не всі суспільні групи: міська буржуазія, дрібні поміщики, фармери-орендарі, селяни, ремесники, робітники; кожна з цих груп виступала під проводом одної або кількох політичних партій, що мали назви різних протестантських релігійних сект та напрямів. У самому парламенті опозиція поділилась на дві головні, ворожі одна одній, партії — на *пресвітеріянську* (велико-купецьку), що мала більшість у парламенті, та на *індепендентську* (радикально-революційну), що була в меншості. Цей самий поділ існував і в революційному війську, тільки з протилежним відношенням сил: тут величезну більшість мали індепенденти, біля яких єдналися селяни та ремесники, члени різних радикальних сект.

Крім дуже поширеної секти *анабаптистів,* в Англії існувало в той час ще багато різних сект: секта *фамілістів,* котра вчила, що людство всього світу повинно перетворитися в одну велику сем'ю, родину; секта *антиномістів,* що виступала вороже проти всякого писаного закону; секта *рантерсів,* яка проповідувала комуністичні ідеї (між иншим—виступала за спільність жінок) та инші.

Ватажки революційного війська, між ними й О. Кромвель, належали також до індепендентів. На ґрунті різного відношення сил у

парламенті та у війську між революційним військом і парламентом одразу ж виникли непорозуміння, але якийсь час і пресвітеріянці (парламент) і індепенденти (революційне військо) йшли разом проти спільного ворога: світської і духовної феодальної шляхти й королівського абсолютизму. Року 1644 дійшло до великого бою між королівським і революційним військом; революційне військо, під талановитим проводом О. Кромвеля, розбило урядове військо. Року 1645 погромлено королівське військо вдруге. Розбитий уряд починає шукати порозуміння з шотландцями. Року 1646 король Карл I, покладаючись на переговори з шотландцями, переодягнений тікає в Шотландію, але шотландці віддають його назад англійцям (року 1647); революційна Англія інтернує короля.

Тим часом радикальна, індепендентська частина революційного народу чим-раз виразніше формулювала свої домагання, розпадаючись і собі на дві частини—поміркованішу й зовсім ліву. Ремесники, селяни й робітники не могли задовольнитись тим, що вплив у державі переходив від шляхти до великої буржуазії, вони викинули гасло — вся влада «всьому народові»—й намагалися перевести це гасло в життя. Салдати кожного полку вибирали з-поміж себе двох депутатів, так званих «*агітаторів*», які, разом із старшиною полку, творили «військову (полкову) раду»; обов'язком цих військових рад було боронити «салдатсько-військові» інтереси супроти велико-купецької, капіталістичної більшости парламенту, отже супроти парламенту. Та на цьому не стало. Рядові козаки-селяни, ремесники та робітники почали виявляти незадоволення із своїх поміркованіших товаришів, що походили з представників середньої буржуазії, та із старшини, називаючи їх «*грандами*» («панами»), а себе *левелерами* («рівними»). Року 1647 з'явилася друкована *програма левелерів*, головним домаганням якої було передати всю владу в державі «всьому народові» через запровадження демократично-республіканської форми правління.

Ось уривок з дебатів, що відбулися на конференції загальної військової ради з участю *агітаторів* (представників від салдатів) 28 жовтня—11 листопада 1647 року в містечку Путней.

Збори відкриває 28 жовтня 1647 року генерал-лейтенант *Кромвель* заявою: «Зібрання це скликано, щоб обміркувати громадські справи; хто має щось сказати, може вільно висловлюватись».

Агітатор Е. Секобі інформує зібрання, що від салдатів присутні на зібранні 7 делегатів, обраних од різних полків.

Комісар, генерал Айртон, пояснює причини, що викликали запрошення на загальну раду салдатських представників.

Слово забирає агітатор Секобі:

...«Доля так хотіла, щоб ми опинились у надзвичайно дивному становищі, якого певно давно вже не бувало... Доля немов би щастить нам, а тим часом ми бачимо дуже мало наслідків од усіх наших змагань... Наше нещастя залежить од двох причин. Ми намагались задовольнити всіх людей, і це було добре, але, йдучи таким шляхом, ми досягли лише того, що тепер усі незадоволені. Ми працювали, щоб догодити королеві; але, я так думаю, ми не догодили йому, коли не вважати на те, що ми готові перерізати один одному пельку. Далі, ми хотіли підперти будинок, що в ньому вже підгнили стовпи. Я маю на думці парламент, де є гурт зіпсованих членів. Тому ми прохаємо вас, щоб ви всі ці обставини взяли на увагу».

Далі зібрання перейшло до обміркування поданого агітаторам проєкту реформ під назвою: «*Народня угода про тривкий та дійсний мир на основах загального права*». Обміркування тривало кілька день. Потім перейшли до постатейного читання. Найпалкіші дебати відбулись із питання про загальне виборче право.

Слово забирає генерал Айртон. Він висловлюється проти надання населенню Англії загального виборчого права:

...«Дозвольте мені сказати вам, що коли ви встановите таке правило, то примушені будете прийти до абсолютного природнього права й відкинути громадян-

ське право... Я тієї думки, що однакового права для всіх не існує. Право вирішати державні справи через обраних представників повинно належати лише тим особам, що мають постійну та міцну заінтересованість у королівстві. Такі особи, усі вкупі, власне кажучи, і творять королівство, і тому й повинні обирати представників королівства, що, зібравшись, і постановляють, в чому саме є реальний та постійний інтерес у державі... Ми всі говоримо тут про прирождені права. І, правду сказати на основі цього права заявлено багацько претензій. Справедливо, що за правом народження люди, котрі народились в Англії, мають право на те, щоб їх не виганяли за межі Англії, щоб ми не забороняли їм дихати повітрям, ходити по землі й таке инше, щоб не забороняли жити серед нас... Це все, на мою думку, належить людині з права народження. Але щоб хтось мав право розпоряджатися тутешньою землею та иншим добром лише на тій підставі, що він тут народився,—я гадаю, для цього такої підстави замало.

Коли ми усунемо цю основну частину нашої конституції, так дійдемо до того, що покасуємо всю власність»...

Забравши слово вдруге, генерал Айртон знову висловлює ті ж думки, що висловив їх раніш; закінчує словами: «ні закон божий, ні закон природи не дали мені власности: власність є людська установа. Я маю власність і буду використовувати її. Конституція творить власність»...

Далі обговорюється питання про власність, як основу виборчого права. Під час обговорення забирає слово *представник салдатів* Секобі:

«Нас було покликано служити королівству й накладати своїми головами, щоб відновити наші природжені права й привілеї, яко англійців. А тут намагаються довести, що це не так. Багато тисяч нас, салдатів, ризикувало життям. Що ж до наших маєтків, то, звісно, ми маємо в королівстві невелику власність. Але ж ми маємо право народження. А тепер виходить так, що крім людей, що мають власність у королівстві, ніхто не має жадних прав. Мені просто дивно, щоб отак ми помилились. Коли ми не маємо права в королівстві, то ми—звичайнісінькі наймити, салдати. Є багато людей таких, як і я, що мають нині лише невеличкі ґрунти, але вони володіють такими ж правами, як і генерали Кромвель та Айртон, що видають закони, як і кожен на їхньому місці. Щоб не балакати багато, я повинен сказати вам своє рішення: я рішив нікому не віддавати свого природженого права. Хоч що б там трапилось і хоч що б там подумали, а я його ні за яку ціну не віддам»...

Конференція кінчилась нічим. Агітатори (представники салдатів) добивались скликати загальні військові збори, щоб затвердити *«народню угоду»*, але Кромвель на це не пішов і заборонив салдатські збори на майбутнє. 8 листопада цього таки 1647 року було реорганізовано *Раду Армії:* салдатські та старшинські представники були виключені з її складу й залишено лише вищих офіцерів.

Виразне формулювання левелерами їхніх домагань налякало не тільки роялістичну (монархічну) шляхту, але й пресвітеріянсько-купецьку революційну партію, а також і поміркована дрібно-буржуазну, міщанську частину індепендентського табору, на чолі з О. Кромвелем. З цього часу велико-купецька опозиція міняє свій фронт, поволі розриває з революційним народом і починає топтати стежку до об'єднання із своїм вчораш'нім ворогом—роялістичною шляхтою. Індепенденти беруть на увагу цю зміну в революційній ситуації, та, щоб не дати розбити себе зміцнілому ворогові, якийсь час намагаються задержати внутрішні суперечки в своєму таборі та виступати спільно проти шляхти й великої буржуазії. Політичний провідник левелерів, видатний дрібно-буржуазний революціонер Д. Лільборн[1]), намовляє своїх

[1]) Д. Лільборн народився в дрібно-буржуазній сем'ї біля Лондону року 1615. Хлопцем він став до одного лондонського купця (протестанта-пуританця) за учня; в купецькому оточенні він набрався протестантського духу й швидко почав брати участь у тодішній релігійно-політичній боротьбі. Року 1636 Лільборн поширює гострий релігійно-політичний памфлет проти королівсько-шляхетського уряду й тим підводить себе під переслідування від уряду та тікає до Голандії; через рік він вертається в Англію, гадаючи, що тут про нього вже забули, але уряд арештовує його і віддає під суд. Суд присудив Лільборна до тортур і довголітньої в'язниці. У в'язниці Лільборн просидів цілих чотири роки, аж доки визволив його відти опозиційний парламент. З того часу Лільборн стає дуже популярною особою в Англії, він вступає до революційного війська, де визначається

однодумців до згоди з поміркованою частиною революційного табору, до щільного політичного співробітництва з «грандами» й досягає тут того, що при головній квартирі революційної армії створюється «коаліційний» Тимчасовий Верховний Революційний Комітет із представників левелерів і поміркованої частини індепендентів. Комітет ухвалює, що тим часом уся влада переходить до нього, купецько-буржуазний парламент розпускається й призначаються нові вибори до парламенту. Однак, велико-купецька частина парламенту не захотіла приєднатись до компромісової позиції Революційного Комітету й почала готуватись до боротьби з ним. Конфлікт із парламентом скінчився на тому, що два революційні полки оточили парламент і заарештували всіх депутатів велико-купецької пресвітеріянської партії; радикальні, індепендентські депутати парламенту радо привітали революційне військо й Тимчасовий Революційний Комітет.

Так зламано опір великої буржуазії. Короля Карла I віддано під суд за державну зраду й покарано на смерть у місяці лютому року 1649. 19 травня того ж таки 1649 р. *проголошено в Англії республіку,* на чолі з Державною Радою, до складу якої входив і начальник революційної армії О. Кромвель.

Акт, що ним оголошувалось Англію Республікою, мав такий зміст:

«Оголошує і стверджує теперішній парламент та авторитет його, що нарід Англії і всіх належних до неї володінь і територій є й буде, і на цій підставі встановив, утворив, визначив і потвердив бути Республікою й Вільною Державою, що віднині він буде управлятись як Республіка й Вільна Держава найвищою владою нації, представниками народу в парламенті й тим, кого вони призначать та затвердять, яко підлеглих їм осіб і міністрів на добро народові й без жадного короля й без палати лордів».

Та саме в цьому часі досягла найвищого ступеня внутрішня боротьба в індепендентському таборі і зміцнилась влада О. Кромвеля, який, обстоюючи класові інтереси середньої буржуазії, почав терором побивати своїх супротивників з рядів левелерів. Левелери, що з липня 1648 р. по вересень 1649 р. видають свій друкований політичний орган-тижневик, не задовольняються оголошенням буржуазної республіки, де державна влада мала бути в руках буржуазії та шляхти, і домагаються демократичної республіки: зрівнення всіх суспільних верств що-до політичних прав. Комуністичні робітничо-селянські секти виставляють домагання колишньої громадської власности на землю й створення трудової, комуністичної республіки «на основах, виложених у Біблії». Революційні полки починають бунтуватись, повстають проти політики О. Кромвеля, обвинувачуючи його в зраді наро-

---

відважністю й стає року 1644 підполковником. Через якийсь час, не погоджуючись із політикою Кромвеля, кидає він військову службу й віддається весь політичній боротьбі, ставши політичним провідником левелерів. За новий памфлет,—на цей раз проти велико-купецької, капіталістичної частини парламенту,—його знову кидають на короткий час до в'язниці. Та Лільборн не лякається утисків і поширює в березні 1648 року свій новий памфлет проти буржуазії під назвою: «*Англія в нових ланцюгах*»,—за що потрапляє втретє до в'язниці; ремесники та робітники по містах, багато полків у війську домагаються його звільнення, і суд примушений був виправдати Лільборна, і він знову кидається у вир політичної боротьби.

За свою політичну діяльність Лільборнові довелося дуже тяжко заплатити. Року 1651 буржуазний суд засуджує його на довічне вигнання; через два роки, коли відбулися нові вибори до парламенту, він вертається до Англії, але його заарештовують тут, і диктатор О. Кромвель висилає Лільборна на острів. Одірваний від політичного життя, бачачи поразку левелерів, Лільборн переходить до аполітичної релігійної секти квакерів і помирає року 1657.

дові. О. Кромвель жорстоко задушує повстання, караючи на смерть видатних левелерів. Парламент і більші купецькі міста (Лондон, Оксфорд та инші) величають О. Кромвеля «спасителем батьківщини». Левелери роблять кілька замахів на життя О. Кромвеля. У відповідь на це 16 грудня 1653 року буржуазний парламент наділяє його надзвичайним полновластям: О. Кромвель одержує титул «лорда протектора республіки» й стає диктатором—завзятим оборонцем класових інтересів великої й середньої буржуазії та шляхти, що почала миритися з фактом своєї поразки в боротьбі з буржуазією.

У вересні 1654 р. зібрався новий парламент, що його відкрив своєю промовою Кромвель. Хоч при виборах до парламенту й було встановлено великий маєтковий ценз, проте між депутатами було багато республіканців-демократів. Між парламентом і Кромвелем почались непорозуміння. В січні 1655 року Кромвель розпустив парламент. По країні знову прокочується хвиля заколотів та повстань: з одного боку, чинили змови роялісти, а з другого—повставали республіканці-демократи, левелери, хвилювалось селянство й робітництво. Кромвель жорстокими диктаторськими заходами поборює і правих, і лівих, за допомогою поліції тероризує все населення. У вересні 1657 року зібрався новий парламент, потрібний Кромвелеві, щоб залагодити тяжкий фінансовий стан Англії (Кромвель саме втягнувся у війну з Еспанією за інтереси англійського торговельного капіталізму). Депутатів опозиції було виключено з парламенту, і парламент ухвалив все, чого домагався уряд. Між иншим, парламент ухвалив і революційний закон, що ним касувалися пережитки феодальних відносин між поміщиками та селянами: земля почала після цього вільно обертатись на ринку, а замість феодальних відносин між поміщиками й напівкрепаками стали договорні відносини між землевласником і орендарем.

Друга половина 50-х років була періодом дальшого занепаду революції та зміцнення реакції. В лютому 1657 року парламент запропонував Кромвелеві прийняти титул короля. Кромвель, проте, не знайшовши співчуття до цього в армії, відмовився. В червні 1657 року Кромвеля вдруге було призначено на протектора; фактично це було відновлення монархії, хоч і без королівського титулу. Державна рада перетворилась фактично на другу палату—на палату лордів. У вересні 1668 року О. Кромвель помер. Наступником його на якийсь час став син його, Річард Кромвель, а коли цей останній відмовився, настала диктатура військових генералів, що закінчилась реставрацією (покликанням на престол) Стюартів: у травні 1660 року Карл II став конституційним королем Англії; він приобіцяв не порушувати конституції, не посягати на землю, що її розпродано під час революції, додержуватися релігійної толерантности й не мстити своїм колишнім ворогам[1]).

Так закінчилась революція. Буржуазія досягла свого. Суверенітет парламенту було відвойовано. Року 1679 видано основний закон про гарантії індивідуальної волі (Habeas Corpus).

Встановлено судову відповідальність міністрів, що їх почали призначати з представників владущої партії в обох палатах[2]). Революція

[1]) Бернштейн. Социализм и демократия в ходе английской революции.

[2]) В цей час складаються в Англії основні партії: *вігі* (немов би капіталістично-промислова партія) й *торі* (немов би партія магнатів-землевласників).

передала апарат державного управління безпосередньо до рук торгового капіталу (що вже захоплював і промисловість) та нового землеволодіння. Коли нові королі спробували вести політику не на користь буржуазії, вона їх прибрала до рук. Року 1683 короля Якова скинуто з престолу й запрошено на короля Вільгельма III Оранського. Владу нового короля буржуазія увела в точно визначені рямці. В лютому 1689 року Вільгельм III приняв «*Декларацію прав*» («Declaration of Rights»), а в грудні того ж таки року видано її було в формі «*закону про права*» («Bill of Rights»); цей закон ліг в основу англійської буржуазної свободи.

Ось головні статті цього закону:

1. Королівська влада не може припинити чинність законів без згоди парламенту.
2. Ніяких данин на користь і в розпорядження корони не можна стягати без постанови парламенту.
3. Піддані мають право звертатися до короля з проханням і за це не можна їм жадних чинити утисків.
4. Набирати й утримувати постійне військо в межах королівства в мирний час можна лише за згодою парламенту.
5. Вибори членів парламенту мають відбуватися вільно.
6. Волю слова, виступів і актів у парламенті може контролювати лише сам парламент.

Англія перетворилася на республіку на чолі з монархом. Щоб обмежити владу короля, такі важливі справи, як війна та фінанси, залишено за компетенцією парламенту. На руїнах феодалізму буржуазія збудувала новий суспільно-політичний лад, що відкрив великі можливості для дальшого економічного розвитку Англії. Англія перемагає Голандію і зміцнює своє командне становище на світовому ринкові; під кінець XVII століття Лондон перетворюється на центр світової торговлі та на загально-европейську біржу. Року 1794 засновується в Англії банк, що став важливим чинником у розвитку англійської торговлі й промисловости.

Хоч увесь тягар громадянської війни винесли на собі міські, нижчі та середні суспільні верстви й селянство, проте після революції запанувала не демократія; перемогу революції використали великі купці та землевласники; внутрішню адміністрацію країни ці групи передали середнім поміщикам (так званим джентрі). «Glorious Revolution» (славетна революція),—каже К. Маркс,—довела до влади разом з Вільгельмом III Оранським і земельних, і капіталістичних глитаїв. Вони освятили нову еру, довівши до колосальних розмірів ту крадіж державних маєтків, яку досі практиковано було лише помірно. Державні землі роздаровувано, продавано за безцінь або приєднувано до приватних маєтків простою узурпацією. Все це робилося, зовсім не звертаючи уваги на етику законности. Присвоєне таким шахрайським способом державне майно разом із понаграбовуваним церковним добром (оскільки останнє не пропадало під час республіканської революції) саме й становлять основу сучасних княжих доменів англійської олігархії. Буржуазні капіталісти сприяли цій операції, між иншим, для того, щоб перетворити землю на предмет вільної торговлі, поширити сферу великої сільсько-господарської продукції, збільшити приплив із села вільних, як птиця, пролетарів і т. д. До того ж *нова земельна аристократія* була природньою союзницею нової *банкократії*, цієї фінансової шляхти, яка саме вилупилася з яйця великих мануфактуристів, що тоді

спиралися на охоронні мита»[1]). Селянство, бідні ремесники й робітники не добилися майже нічого: ні політичних прав, ні поліпшення свого економічного становища. Шляхта, поділивши владу з буржуазією, і далі визискувала селянство, відбираючи в нього останні ґрунти. Знесилене від громадянської війни, розчароване з наслідків революційної боротьби, селянство впало в пасивність, стало байдуже. Революційних левелерів знищив буржуазний терор, а поміркована частина їхня утворила нову, аполітичну, морально-релігійну секту — *квакерів*, що виступала проти війни й насильства.

Світогляд *квакерів* дуже наближався до світогляду післяреволюційних перехрещенців (анабаптистів); вони провадили тверезе, ощадне життя, пильнували про добру освіту дітей та про моральне піднесення громадських звичаїв. З часом квакери перетворилися на філантропічне об'єднання.

28. Англійські критики торговельно-капіталістичного суспільства (утопії Т. Мора й Ф. Бекона). Капіталістичне суспільство народжувалося у великих муках, ціною гірких страждань великих суспільних груп, поставлених на службу капіталові або й зовсім викинутих із процесу суспільної праці, а тим самим і з процесу нормального суспільного життя. Гостріші розуми того часу не могли не помітити цих негативних боків нового життя, а помітивши—виступили з гострою критикою його; але всяка непримиренна критика класового капіталістичного ладу, що не бачила можливости поліпшити той лад будь-якими другорядними реформами, мусіла протиставити запереченню щось позитивне—свій ідеал, свою концепцію суспільної організації. Так дійшло до утопічних, абстрактних, спекулятивних начерків ідеальної комуністичної організації суспільства, при чому утопісти були переконані, що та організація мала відповідати колишньому «природньому станові» і «природньому праву людини»; шукаючи ідеальних суспільних форм, вони звертались до минулого й знаходили потвердження своїм думкам у «натуральному» побуті некультурних народів нововідкритих країн. Отже, з цього боку їхні утопії мали реакційний характер. Але поруч із тим в них є й багато поступових, революційних думок.

Найбільшим талановитим критиком класового капіталістичного устрою в Англії доби торговельного капіталізму виступив Т. Мор, людина великої освіти, політичний діяч, міністр англійського короля, що закінчив свою видатну політичну кар'єру смертю на ешафоті.

Томас Мор народився в Лондоні 1478 року, в родині судді. Скінчив університета в Оксфорді, а після студіював право в Лондоні, після чого, як визначний юрист, зробився довіреним мужем найбільших тодішніх англійських купців. Швидко ім'я Т. Мора стало дуже популярне в Англії. З 1515 р. він виступає вже як державний діяч, займаючи різні урядові посади; року 1529 король призначає його на лорд-канцлера (міністра). Та через якийсь рік після призначення Т. Мора міністром, він заходить у гострий конфлікт із королем і англійською аристократією на ґрунті різного ставлення до церковних реформ, які саме тоді запроваджувалось в Англії. Англійська аристократія повела боротьбу проти папської католицької церкви й заходилася коло організації незалежної англійської церкви; на цей шлях її штовхали класові шляхетські інтереси: загарбавши селянські землі (і повернувши їх на пасовиська для овець), шляхта зависно подивлялася на великі церковні маєтки, наміряючись забрати і їх; та це можна було зробити тільки рішучою боротьбою з папською католицькою церквою і створенням незалежної від папи англійської церкви. Шляхта так і зробила: 1532 року було відділено англійську церкву від римсько-католицької; король англійський проголосив себе головою

[1]) К. Маркс. Капітал. Том перший, книга перша. Стор. 439. ДВУ. 1927.

незалежної англійської церкви. Для численного безпритульного люду, якого тоді було повно в Англії, ця реформа вийшла на шкоду, бо—як ми вже зазначали вище — вона підтяла економічну міць католицької церкви в Англії, яка була в ті часи єдиним захистом для безпритульної людности і єдиною організацією, що давала у своїх маєтках працю для великого числа безземельних селян. Все це добре розумів Т. Мор, і тому виступив гостро проти шляхетської реформи церкви. Коли реформу було довершено, Т. Мор, на знак протесту, подався року 1532 зі свого високого уряду (на демісію), що надзвичайно обурило короля й шляхту; до цього конфлікту долучилася ще суперечка між королем і Т. Мором особистого характеру. В результаті Т. Мора було віддано під суд за «державну зраду» й покарано на смерть, на ешафоті, року 1535. Папи римські зробили з Т. Мора мученика за католицьку віру й проголосили його року 1886 блаженним.

Т. Мор був добре ознайомлений із творами Платона й Арістотеля. Що-до його соціологічних поглядів, то він був переконаний, що в первісній стадії суспільного життя людство жило комуністично,—«за законами природи», і не знало соціяльного злочинства та страждання; ті відомості, які він мав про життя некультурних народів в Америці й инших новодослідженних країнах, стверджували ці його переконання; отже цивілізація, на його думку, принесла людству страждання.

Славетний твір Т. Мора «*Утопія*» з'явився друком 1516 року й швидко поширився по всій Західній Европі[1]). «Утопія» поділяється на дві частині: перша частина містить у собі соціяльну критику й докладно спиняється на хибах англійського суспільного ладу кінця XV й початку XVI віку, друга—позитивна й містить опис будови й унутрішнього соціяльного життя зразкового комуністичного суспільства. Головною особою оповідання виступає Рафаель Гітлодеус, філософ-гуманіст, своїми політичними переконаннями революційний комуніст; він багато їздив по світах: під час свого подорожування відкрив остров Утопію й оповідає з захопленням про комуністичні порядки, що на ньому існують. Другою особою в оповіданні виступає сам Т. Мор (хоч правдиві Морові думки висловлює Рафаель): він погоджується з Рафаелем що-до критики суспільних відносин в Англії, визнає комуністичний лад за найліпший, але висловлює сумніви що-до можливостей практичного здійснення його й особливо заперечує доцільність революційної акції для повалення наявних порядків і запровадження комуністичних; він боронить реформаційну тактику, тактику співробітництва революціонерів із буржуазно-шляхетським, королівським урядом. Нарешті, третя особа— це Петро Гілес, освічений, але консервативний купець, «добрий християнин і громадянин», що добре розуміється на купецько-торговельних справах і задоволений із соціяльного ладу й законів свого краю; він боронить порядки, що існують в Англії. Таким робом у оповіданні заступлено три політичні напрями: консервативний, реформістський і революційний. На уваги Т. Мора, що можна, ставши до співробітництва з королівським урядом, заохотити його до реформ у напрямі усунення найбільш разючих хиб наявної суспільної організації, Рафаель відповідає, що «*там, де панує приватна власність і де гроші є міра всього, дуже тяжко, майже зовсім неможливо забезпечити суспільний добробут і утворити справедливе управління*». Переходячи до конкретних англійських відносин, каже він, що в країні, де шляхта, банкіри, лихвярі й високі урядники мають величезні доходи, прибутки та винагороди, тим часом як для забезпечення існування селян, сільських робітників, ковалів, теслярів, шахтарів і иншого трудящого люду, без яких суспільство зовсім не могло б існувати, нічого не робиться,—в такій країні не

[1]) Між иншим, друге видання «Утопії» вийшло незабаром після першого в Базелі заходами анабаптистів. Повна назва «Утопії» така: «Золота книжечка про найкращий устрій держави і про новий острів Утопію»; слово «Утопія» взято з грецької мови й визначає «несуще місце» або оповідання про фантастичну країну.

можна шукати навіть слідів права й справедливости. Бо ж доля, становище трудящого люду гірше за становище робочої худоби; робітник мусить тяжко працювати, живучи в гірких злиднях, аж поки помре від хвороби й перевтоми; закони раз-у-раз направлені проти нього. В основі всього соціяльного лиха лежить панування грошей: якби вони зникли, то зникли б усі нещастя й злочини. Другою причиною соціяльних страждань в Англії є свавільство шляхти, яка привласнила собі ґрунти, перетворила їх на пасовиська і, захоплена жадобою грошей, готова знищити всю людність краю й замінити їх вівцями. Розкіш і багатство небагатьох підкопують добробут цілого суспільства, плодять безробітних, голодних, розбишак та злодіїв, з якими держава даремно бореться страшними карами, бо тільки загальний добробут може викоренити злочинства. Сподіватися, що всі ці нещастя можна усунути доброю волею короля та шляхти, марна річ, бо—каже Рафаель—князі й уряди дбають переважно про військові справи, про організацію війська, завоювання, поширення території та про стягання податків із людности; їхні міністри—це їхні вірні слуги, які ніде не наважуються зробити щось на суспільну користь, піти супроти волі та інтересів своїх князів та шляхти, а коли б хтось із них і наважився зробити це, то його зараз же проженуть. Всі спроби усунути страждання трудящих і поліпшити суспільний лад і соціяльне життя повільними реформами безнадійні. Для цього є тільки один шлях: радикальна, революційна зміна цілої соціяльної системи, бо доки панує приватна власність, доти більша й ліпша частина нації (народу) буде примушена тяжко працювати й жити в злиднях та безправстві.

На острові Утопії,—каже Рафаель далі, переходячи до характеристики комуністичної організації суспільства,—король Utopus (Утопус), що завоював той острів, встановив комуністичні порядки й досяг тим такого високого ступеня суспільного добробуту, про який капіталістичні країни не можуть і марити. Там існують великі, багаті міста, зовсім подібні одно до одного мовою, звичаями, устроєм, законами. Серед піль лежать, утопаючи в садках, села з чистими, гарно збудованими хатами. Громадяни живуть наперемину то в містах, то в селах. Утопія—це добровільний республіканський союз автономних країн, на чолі якого стоїть, як центральний уряд, центральна рада у складі 162 членів-представників автономних країн; ця рада сходиться раз на рік і обговорює всі справи спільні для всіх країв, для всієї нації, а також веде книгу про всі добра острову та про потребу громадян у продуктах, регулюючи таким побитом розподіл добр у інтересах усього народу. Але правдиве управління краями лежить у компетенції краєвих, демократично складених представницьких урядів, на чолі з князями, обираними на доживотнє урядування; обраного князя можна усунути з уряду тільки в тому випадку, коли він виявить намагання порушити демократичні порядки і встановити тиранію; краєва рада вирішає всі справи краю. Сільське господарство становить основу добробуту громадян острова; кожний громадянин мусить знати хліборобську справу практично й теоретично. Крім хліборобства, кожний громадянин Утопії вчиться якогось ремества: ткати сукна, ковалювати, столярувати й будувати. Керівники, яких обирають кожні 30 семей, пильнують, щоб ніхто не марнував даремно часу, призначеного для праці, щоб *усі виконували трудову повинність* (від фізичної праці звільняється тільки слабих, старих та тих, що віддаються—за згодою громади—науковим студіям). Але громадяни острова працюють тільки

шість годин денно (чоловіки й жінки), і тієї праці цілком вистачає для забезпечення матеріяльних потреб усього суспільства. Решта часу йде для відпочинку, духової освіти та для розвитку. Громадяни острова кохаються в науці й мистецтві. Всі продукти праці складають у великих громадських магазинах і відти кожному дається потрібну кількість їх; ніхто не бере з тих магазинів більше, як йому потрібно, знає бо, що він завжди дістане стільки, скільки треба, й не буде в недостатках. У містах кожні 30 родин ведуть спільне хатнє господарство, годуючись у громадських їдальнях; в селах кожна родина веде своє хатнє господарство. «Все потрібне для сільських мешканців, чого не можна знайти в полі і в лісі, вони дістають у місті, де розпорядчики охоче дають їм усе потрібне». *Ні грошей, ні взагалі торговлі й обміну в Утопії нема.* Важку працю виконують на острові челядники-чужинці (з якими поводяться гуманно) та злочинці. Між чоловіками й жінками існує повна рівність: жінки можуть займати всі громадські посади, в тому числі й духовні (релігійні). Громадяни Утопії велику звертають увагу на те, щоб хлопці й дівчата були фізично здорові, вступаючи до подружнього життя; тому кожну пару перед одруженням пильно оглядають. Подружжя (яке є моногамне) можна розвязати за згодою обох супругів. Між громадянами острова панує повна воля совісти: кожний може вірити й молитись, як йому підказує совість; коли трапляються невіруючі громадяни, їх намагаються напутити добрим словом, викликати в них віру в те, що є у світі якась вища істота, але ніколи не чинять жадних утисків атеїстам. Священики це одночасно й учителі та виховуватели дітей. За вищий моральний закон громадяни Утопії вважають життя, згідне з законами природи й розуму, життя, яке дає радість через гідне поводження кожного з иншим і самим собою. Утопійці вважають війни за шкідливі й ведуть їх тільки для самооборони або для визволення якогось поневоленого народу від тиранії; вони оголошують війну також кожному народові, що посідає великі простори гулящої родючої землі й перешкоджає громадянам Утопії переселяти туди лишок своєї людности, що мала б організувати там комуністичні громади й узяти під ріллю гулящу землю; таку заборону переселення громадян Утопії вважають замахом на природні права людини.

Так живуть на острові Утопії,—каже Рафаель і запитує:—чи можна порівняти з цим життям европейський суспільний лад? Адже *кожна европейська держава є не що инше, як «змова багатих, які під покрівлею загальних (суспільних) інтересів прагнуть своєї власної корисної мети», вони встановлюють вигідні їм норми суспільного життя й називають це законами, обов'язковими для всіх.* Тільки Утопію ми можемо назвати правдивою республікою, де добро є спільна власність, де суспільне життя організовано в інтересах усіх громадян. По всіх инших країнах тільки говорять про загальний суспільний добробут, а справді кожен тільки й дбає про те, щоб забезпечити свій власний добробут, щоб збільшити своє власне багатство коштом иншого. Цілком инакше в Утопії, де нічого немає приватного: там кожний дбає про загальний добробут, піклується загальними справами. В инших країнах, де ніхто не забезпечений від злиднів і голоду (не зважаючи на те, що національні багатства досягають великих розмірів), кожний примушений дбати про себе й не зважати на загальні інтереси. Там же, де все є суспільне, там ніхто не має підстав побоюватись голоду, доки громадські магазини повні всякого добра; тому лежить в інтересі кожного дбати про суспільні інтереси. В такій республіці, як Утопія, кожний багатий, хоч ніхто

нічого не може назвати своїм. Усунувши приватну власність і усуспільнивши все господарство й усе соціяльне життя, громадяни Утопії забезпечили собі тим самим матеріяльний, розумовий, культурний і моральний добробут, усунули ґрунт для соціяльних конфліктів, шкідливих громадянських воєн [1]).

Томас Мор не бачив тієї класи, що могла б узяти на себе (хоч би в майбутньому) діло перебудови капіталістичного суспільства на комуністичне, і тому висловлював утопічну думку, що немов би таку перебудову може доконати якийсь комуністично-настроєний князь або король.

«Утопія» Т. Мора пережила на цілі віки свого автора, а деякі з висловлених ним думок ввійшли, вже не як утопічні бажання й здогади, а як науково обґрунтовані постулати в новітню соціялістичну ідеологію. До головних із таких думок належить: погляд Т. Мора на капіталістичну державу, як на організацію класового панування й насильництва; думка, що в організованому суспільстві всі засоби продукції повинні належати цілому суспільству, що всі громадяни повинні брати однакову участь у господарській діяльності (виконувати трудову повинність), і постулат повної політичної і громадянської рівноправности всіх громадян, незалежно від стати й віри.

«Утопією Мора»,—каже К. Каутський,—«починається сучасний соціялізм. Комунізм Мора—це не наслідування Платонівського комунізму, так само, як і не наслідування християнського комунізму. До «Утопії» Мора знали лише комунізм спільноти, громади, кооперації. Мор перший зробив спробу прикласти його до новітньої держави, висловив думку про організацію виробництва в межах великої національної держави. На очах Морових організувалась в Англії нова форма продукції, новий економічний лад, в основі якого лежала праця вільних робітників, пролетарів (пролетаріят хатньої промисловости, пролетаріят гірничої промисловости, сільсько-господарський пролетаріят). Це вже не були люмпен-пролетарі; вони виконували важливу функцію в суспільному виробництві... Вони шукали праці, заявляли про своє право на працю. Мор підмітив це нове суспільне явище й указав той шлях, який може забезпечити пролетаріятові право на працю—усуспільнення засобів виробництва». Колективізм Мора має глибоку суспільну основу, він ґрунтується на колективному виробництві, в той час, як старовинний і пізніший сектантський комунізм мав споживчий характер; організація споживання (спільні їдальні, то-що) стоїть у Мора на другому місці, він не надає їй великого значіння. Далі—погляди Мора на родинне спожиття і значіння науки—все це також ставить «Утопію» Мора на межі початків новітнього соціялізму. «З рямок, визначених для соціялістичної теорії Мором, соціялізм не вийшов аж до першої половини XIX віку, аж до того часу, коли Маркс і Енґельс поклали основи наукового соціялізму, тоб-то більш, як три віки соціялістична думка розвивалась у межах, уперше визначених Мором»,—захоплено зазначає К. Каутський.

Другий відомий англійський утопіст кінця XVI й початку XVII віку був Ф. Бекон (Francois Baco. відомий під іменем лорда Бекона Веруламського; народився року 1560, помер р. 1620). Століття інтенсивного суспільного розвитку лежить між Мором і Беконом. Господарська

[1]) «Предшественники современого социализма в отрывках из их произведений». Часть I. Сост. В. Волгин.—Вид.. ГИЗ. РСФСР. 1928.

практика, техніка на цей час ускладнилась і дала новий і багатий матеріял розвитку суспільної свідомости. В кінці XVI віку Англія перетворювалась на велику колоніяльну державу: року 1584 було засновано колонію Віргінію; року 1588 англійська флота (складена переважно з торговельних суден) знищує еспанську Армаду; року 1660 виникає східньо-індійська торговельна компанія. У звязку з цим розвивається прискореним темпом промисел і торговля, розгортається мануфактура. В суспільній ідеології зростає нахил до природничих наук, до експериментів та індуктивної логіки. Ідеологом цього нового часу в царині суспільної свідомости й виступив Ф. Бекон. У своїй праці «Novum Organum» («Новий орган», що вийшла року 1620), викладає він нову, емпіричну методу наукового досліджування, а в своєму творі «*Нова Атлантида*» дає природничо-наукову утопію. «Нову Атлантиду» було написано під впливом «Утопії» Т. Мора, але між ними обома дуже мало спільного. Ф. Бекон переконаний, що досягти ідеального, щасливого людського суспільного життя можна, тільки застосувавши в продукції ті знання, які дають природничі науки, техніка, а не зміною відносин власности. Це не стільки соціяльна утопія, скільки утопія нанауки й техніки.

Нова Атлантида, це острів у Південному морі. Островом цим управляє мудрий законодавець, який, використовуючи природничо-технічні знання для організації продукції, досяг того, що громадяни острова живуть щасливим догідним життям. Центром суспільного життя на острові є наукова інституція — свого роду політехніка — «Соломонів дім», що перебуває у столиці держави. Ця наукова установа мала своїм завданням досліджувати «причини й таємниці руху» фізичних тіл та поширювати людське знання й людську силу до найдальших границь. Вона розпоряджала всякими апаратами та інструментами, потрібними для фізичних і технологічних експериментів; глибокими печерами та колодязями для досліджування таємниць і багатств захованих у лоні природи; високими баштами для дослідів над повітрям і атмосферичними явищами; лабораторіями для витворення органічних і неорганічних хемічних сполук (матерії) і для медичних студій; сільськогосподарськими дослідними полями та станціями; майстернями для ремесл і мистецтва; піччю для витворення високої температури, залями для експериментів над світлом і звуком. Окрім того, існує на острові багато промислових закладів, де виробляють різні машини й інструменти; технічні дослідники, що працюють у цих науково-промислових закладах, можуть перейняти від птиць здатність літати; вони мають судна й човни, котрі плавають під водою. Окремі визначні теоретики випробовують зроблені винаходи, зводять докупи в систематизовану наукову цілість відкриті закони. Вчені та винахідці користуються великою пошаною щасливих громадян острова; ці останні ставлять їм пам'ятники й дають великі винагороди. Громадяни острова вірять у єдиного бога, якому дякують за дивний світ, який він створив, і прохають, щоб він дав їм силу й розум робити технічні відкриття для доброго вжитку, на користь людям... Всебічна науково-технічна праця дає можливість так високо піднести продукцію, що всі громадяни острова живуть у достатках, не знаючи злиднів.

Що-до суспільного ладу в «Новій Атлантиді», то він мало чим різниться від европейського суспільства XVII віку. В ній існує власність, різні класи й урядовий ієрархічний апарат. Сем'я побудована на тих самих основах, що й англійська сем'я часів Бекона. Бекон вихва-

лює моногамну родину, засуджує проституцію, ганьбить пияцтво; висовує на чільне місце релігію. Отже його суспільний ідеал цілком просякнутий буржуазним духом, і коли ми говоримо тут про нього, то лише як про яскравий приклад могутнього впливу техніки на тогочасну людську свідомість.

Консерватор у галузі суспільно-політичної думки, Бекон, виступив яко визначний революціонер у царині філософії, направляючи людську свідомість на шлях матеріялістичного мислення. Та про це ми скажемо далі.

29. «Сонячна держава» Т. Компанеля. Свою славнозвісну утопію «*Сонячна держава*» («Civitas Solis») чернець, учений і громадянин Томас Компанеля написав у в'язниці, куди його закинуто було на цілих 27 років властями за участь у національно-визвольному повстанню італійців у Калабрії проти еспанського панування; з тюрми він передав цей свій твір, вкупі з иншими, одному німцеві, який і видрукував його у Франкфурті на Майні року 1620—1623.

Томас Компанеля народився в Італії (в Калабрії) у бідній родині року 1568. З-замолоду вступив він до чернечого ордену домініканців, де студіював філософські науки. Та чернече життя не перешкоджало йому взяти активну участь у національно-політичній боротьбі. Як відомо, Італія з часу упадку Римської держави ввесь час, аж до третьої чверти XIX століття, терпіла під чужим пануванням (французів, еспанців, пізніше австрійців), розшматована на частини. В XVI віці рідна країна Компанеля Калабрія стогнала під важким ярмом еспанського панування; сваволя еспанської адміністрації, великі податки, які стягала Еспанія з калабрійської людности, зруйнували народній добробут; італійські патріоти роздумували над тим, як би визволити південну Італію з-під еспанського панування, і прийшли до думки організувати народнє повстання. Т. Компанеля був душею цієї таємної змови. До змови приєднались чотири єпископи південної Італії й ченці Домініканського, Августинського і Францісканського орденів.

Повстання мало відбутися 1599 року, але про підготовлення його заздалегідь довідався уряд еспанського віце-короля й переловив усіх учасників змови; деяких із них зараз же було замордовано, а Компанеля закинуто до в'язниці, де він і просидів цілих 27 років, аж доки втік із неї. У в'язниці дуже знущались із Т. Компанеля, брали кілька разів на тортури; та це не зламало його моральної сили, і як тільки умови перебування у в'язниці поліпшились, Т. Компанеля продовжував свої науково-філософські студії, працюючи одночасно на полі природознавства й астрономії. Року 1626 пощастило Т. Компанеля втекти із в'язниці й перебратись до Франції, де він і дожив свого віку, живучи якийсь час при дворі французького короля. Помер Т. Компанеля року 1639 в одному з домініканських манастирів; поховано його в Парижі з великим пошануванням.

Спостерігаючи сучасне йому італійське суспільне життя, Компанеля бачив, що його роз'їдають класові суперечності, приватна власність та індивідуалізм. Але коли він роздумував над способами організації ідеального суспільного ладу, у ньому переважав абстрактний теоретик, філософ над політиком, практиком і громадянином. Він повстає проти приватної власности та індивідуалізму (властивого капіталістичному суспільству), одначе головну вагу у своєму ідеальному суспільстві кладе на момент виховання здорового фізично й розвиненого розумово та морально (в комуністичному дусі) молодого людського покоління, а не на момент суспільно-економічний. Свою утопію Т. Компанеля написав під великим впливом Платонової та Морівської утопій та свого чернечого абстрактно-філософського виховання,—тому його ідеальна держава має ознаки суворої чернечо-філософської суспільної організації.

Про Сонячну державу («Державу сонця») оповідає один мандрівець, що багато подорожував і відкрив цю державу на однім острові

в Тихому океані. На тому острові існувало аж чотири невеликі міські держави, з яких три мали таку саму суспільну організацію, яку мають звичайно європейські держави, а четверта, що звалась Сонячним царством, мала комуністичну організацію, побудовану на науково-філософських основах. На чолі Сонячної держави стоїть духовна особа—філософ, уряд якого доживотній; він носій найвищої духовної і світської влади. Кандидат на цей високий уряд повинен мати не менш як 35 років життя й виказати основне знання історії, звичаїв, релігії й законів усіх народів, знання фізики, математики, астрономії і природознавства й, нарешті, основні вміння різних реместв (це зіставлення знання теоретичного зі знанням технічно-застосованим указує не величезний поступ тогочасної ідеології, порівнюючи зі старовинними філософами та середньовічними європейськими схоластиками, які ставились зневажливо до фізичної праці та природничо-технічних наук). Філософ, носій вищої влади в Сонячній державі, має собі до помочи трьох міністрів: війни, мудрости й любови. Міністерство війни пильнує оборони держави. В Сонячній державі всі—чоловіки й жінки—зобов'язані боронити державу. Там молодь із 12 років привчається до військової справи. Раз на рік усі здатні до війни збираються для перевірки й маневрів. Міністерство мудрости завідує справами науки, мистецтва й освіти. Міністерство любови дбає про одержання здорового, сильного фізично й духовно людського приплоду, бо тільки поліпшена людська порода здатна до організації ідеального суспільного життя. В Сонячній державі немає жадної приватної власности, все усуспільнене; також і жінки не належать окремим чоловікам: шлюб, або власне приплід новородків є справа не приватна, а державна. Томас Компанеля підкреслює, що приватна індивідуальна власність постала саме на ґрунті відокремлення, індивідуалізації родинного пожиття—тому ясно, що в ідеальній державі ніяк не можна допустити існування індивідуальної родини. Всі дорослі громадяни Сонячної держави повинні працювати по чотири години на день. Вироблені спільною працею продукти вважаються за суспільну власність: громадські урядники видають кожному потрібну йому кількість продуктів. Всі громадяни люблять працювати. Всяку працю вважають за благородну й корисну; немає такої суспільно-корисної праці, що обезчестила б громадянина Сонячної держави. Працю поділено між громадянами відповідно до здатности кожного. Працю хліборобську особливо шанують і виконують її з великою приємністю. У внутрішніх відносинах громадяни Сонячної держави жадних не вживають грошей, а коли їх і мають, то купляють за них тільки те, чого не можна виробити в Сонячній державі. Важливою справою в Сонячній державі вважається справу людського приплоду й виховання молодого покоління. Міністерство любови пильнує, щоб приплід мали тільки фізично й духовно здорові жінки від таких же здорових чоловіків; фізично кволих чоловіків допускають тільки до бездітних жінок; жінкам дозволяється паруватись із 19 років, а чоловікам—з 21 року. Коли хто має великий потяг до полових зносин, ще не досягши 21 року життя, мусить сказати про це відповідному урядникові або лікареві, і ті допускають його до безплідної жінки. Парування відбувається в певні терміни, визначені урядом; кожен парується з тією жінкою, яку йому призначають особи, що цим завідують, при чому парування (вибір чоловіків і жінок) роблять так, щоб одержати найкращий приплід. Матері годують дітей грудним молоком до двох років, після чого діти переходять до державних захо-

ронок, де викохуються й потім дістають освіту та виховання. Всі діти— дівчата й хлопці — вчаться за однією програмою, вкупі, при чому теоретичне навчання сполучається з фізичними вправами та забавами і з фізичною працею; їх навчають хліборобства й різних ремесств. Всі громадяни Сонячної держави вважають себе за одну велику сем'ю й називають один одного братами, а молодь зве старших за себе—батьками. Що-до релігійних переконань громадян Сонячної держави, то вони почитають сонце, вважаючи його за божий прообраз, звідки й походить назва їхньої держави.

Наприкінці Компанеля спиняється на тих закидах, які звичайно робили за його часів проти комунізму, і збиває їх.

Він твердить, що комунізм не йде проти людської природи, що він не нищить у людині охоти до праці, що, нарешті, спільність жінок це не є щось протиприроднє й не суперечить людській моралі[1]).

Компанеля — теоретик. Він не знає життя. Тому його держава така суцільна, монолітна й абстрактна. «Він рекомендує її людству,— каже П. Лафарґ, — не маючи ані крихти сумніву в тому, що народам треба лише познайомитись із його ідеальною державою, щоб здійснити її. Треба було бути таким ідеалістом, яким був Компанеля, щоб так помилятися».

Та, як ми вже зазначили, в цій утопії Компанеля розкидав багато інтересних, нових, революційних на ті часи думок, що розбивали традиційні консервативні погляди на важливі суспільні явища.

30. Французькі критики класового суспільства доби торговельного капіталізму та їхні утопії. Релігійні війни XVI віку довели до занепаду господарство Франції: не тільки підупав промисел, але й сільське господарство. Гніт поміщицький зробився дуже дошкульним і на нього селянство відповідало все новими та новими повстаннями та бунтами. На початку XVII віку уряд дещо зробив, щоб направити господарство, зокрема сільське. Селянам кілька разів даровано податки, заборонено було забирати за борги хліборобський реманент. Але вже у другому десятиліттю XVII віку країну знову роздирали межиусобні релігійні війни аристократії, в які втягалось і селянство. Суворий політик Рішельє на якийсь час приборкав шляхту. Але вона не довго сиділа тихо й за правління Мазаріні знову колотилась, підриваючи тим добробут краю. Та настало правління короля Людовика XIV (1715—1774); почались довгі війни Франції з Німеччиною, Еспанією, Голандією, Англією й Австрією. Війни ці геть знищили добробут французького селянства; величезні податки зруйнували сільське господарство.

Дворяни потяглись до Парижу, а маєтки свої почали здавати в оренду великим орендарям, що стягали з селянства як-найбільшу оренду. Відкупники державних податків зі свого боку дошкуляли селянству, забираючи в нього останні достатки. Духівництво також стягало різні данини. Величезний бюрократичний апарат, утримання війська, розкіш блискучого королівського двору—все це потребувало величезних коштів, які і стягали переважно з селянства.

Народні маси бідніли при одночасному збагачуванні спекулянтів, відкупників податків, фінансистів. Соціяльні контрасти й болячки дуже впадали в око й давали ґрунт та привід для створення різних проектів,

---

[1]) «Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений». Часть I. Сост. В. Волгин.—ГИЗ. РСФСР, 1928.

як їх усунути. У Франції постає сила соціяльних утопій. Спинімось на головних із них, почавши з «*Заповіту*» священика Жана Мельє.

Жан Мельє (Jean Mellier) народився року 1664, помер десь року 1723 або 1733. Син ткача, вибився він на священика й усе своє життя прожив на селі. Тяжке становище покрепаченого французького селянства, розкішне гуляще життя шляхти при королівському дворі, спілка католицької французької церкви з французьким королівським абсолютизмом[1]),—все це дало Мельє багатий матеріял для роздумування над проблемами суспільного життя. Свої думки виклав він у великому творі, який залишив після своєї смерти, як тестамент.

Мельє виступає проти держави (як насильничої організації владущих верств), проти церкви й релігії. Церква — це є слуга владущих верств,—каже Мельє.—Релігія—це також витвір владущих: вона править для задурманювання та для певнішого визиску пригноблених народніх мас. Зокрема християнська релігія суперечить людському суспільному поступу; її три головні постулати: засудження тіла, вихвалювання страждання, як найвищої чесноти, і, нарешті, заборона відповідати на насильство силою (накладання обов'язку любити своїх ворогів),—все це вороже культурі, людському життю та поступові. Спиняючись далі на суспільних відносинах, на поділі суспільства на гуляшу шляхту та багатих буржуа і на бідних, що вгинаються під тяжкою працею й живуть у гіркій нужді, Мельє каже, що «на землі немає ані божої, ані людської справедливости», багачі бо не працею здобули своє багатство й не заслужили його, а бідні терплять страждання безвинно; ті, що мають владу у своїх руках і немов би покликані стояти на сторожі справедливости, чинять неправду і зло. «Те, що назовні служить для зміцнення монархії, в дійсності йде на погибель підданим», — пише Мельє, маючи на увазі блискуче правління французьких королів. Пригнічене, обдерте до нитки селянство мусить утримувати своєю тяжкою працею цілу купу дармоїдів і гультяїв: короля з його двірнею, шляхту, єпіскопів, ченців, попів. «Священики лякають нас чортом і кажуть, що він живе в пеклі, тільки ж правдивий чорт не там і має иншу подобу; одягнена в золото, напарфумована пахощами шляхта, що марнує на королівському дворі висмоктані з народу гроші,—от де правдивий чорт». Виходячи з *засади первісної рівности* людей (*«всі люди від природи рівні,* мають однакові права жити й діяти, користуватись своєю природньою волею й мати свою частку в багатстві землі»), Мельє твердить, що суспільна людська організація має бути побудована так, щоб тая первісна рівність і свобода були забезпечені в однаковій мірі (формально й фактично в соціяльно-економічному житті) для всіх членів суспільства. Первісну, *природню рівність людей* було порушено встановленням права приватної власности; приватна власність—це найбільший первісний гріх, від якого пішло чисто все зло: поділ суспільства на маєтних і немаєтних, визиск, пригноблення, війна одного проти одного—все те, що руйнує добробут людства й розриває його на ворожі части. Щоб вивести людство на шлях вільного творчого розвитку, треба, щоб народи об'єднались у боротьбі проти тиранів, повалили сучасний класовий устрій, знищили право приватної власности й завели комуністичний лад (який існував у первісних християнських гро-

[1]) Релігійний реформаційний рух мав у Франції, як то ми вже зазначали, своєрідний характер і закінчився перемогою католицької церкви, що залишалася, таким чином, національною французькою церквою.

мадах і про який писав Платон та інші великі філософи), де б ніхто не мав приватної власности й усі були зобов'язані працювати на громадську, спільну кристь. Мельє не спиняється докладніше на формах того ідеального суспільства, яке він малює; він був переконаний, що *селянська хліборобська людність зможе без великого труду повернутись «до стану, якого вимагають закони природи»* [1]). Він звертає велику увагу на виховування дітей, при чому підкреслює, що треба виховувати в моральному дусі (а не в релігійному). Родина залишається моногамною, але вільною (беруться й розлучаються за обопільною згодою). Суспільну організацію він мислить у формі вільних трудових, комуністичних спілок, на чолі яких мають стояти найстарші та наймудріші їхні члени. Всі такі спілки всіх народів повинні об'єднатись в одну велику союзну спілку. Інтернаціональна спілка трудових, комуністичних громад найвищий ідеал Мельє, і він кінчає свій твір закликом: «*Народи, єднайтеся!*»

Року 1675 з'явилась англійською мовою, року 1677—78 французькою—утопія француза-гугенота Д. Верас д'Але (Vairasse d'Allais)—«*Історія севарамбів*» [2]). Трохи пізніше утопію цю було перекладено на німецьку й голандську мови.

Верас оповідає про державу, розташовану на одному з австралійських островів і організовану на комуністичних основах мудрим володарем на ім'я Севаріс. Севаріс багато придивлявся до устрою різних держав і прийшов до переконання, що всі вони побудовані на хибних основах: в них панує ледарство, зажерливість, пиха, визиск і гноблення, з одного боку, і страждання та злидні—з другого; в основі їх лежить право приватної власности, ця головна підвалина соціяльної нерівности й соціяльного гніту. В державі севарамбів усього цього немає: там уся земля й усі інші багатства належать державі, яка забезпечує своїх громадян усіма засобами, потрібними для життя. «Всі добра держави належать громадянам: і хоч ніхто з них зокрема не може назвати нічого своєю власністю, проте кожен громадянин може вважати себе за такого ж багатія, як найбагатіший монарх у світі». На всіх громадянах лежить обов'язок працювати вісім годин що-дня; тільки старі, хворі та нездатні до праці звільняються від цього обов'язку. Всіх громадян зорганізовано у *продукційні спілки,* по 100 чоловіка в кожній. Кожна спілка розпоряджає великим будинком, оточеним

[1]) Очевидно на Мельє впливало тут те, що серед французького селянства існували в XV—XVII віках великі спілкові громадські господарства—Communeauté (комуни); в селах можна було не раз зустріти великий будинок, в якому жило по кілька хліборобських родин; родини ті господарили—в полі й дома—спільно, комуністично, під проводом старшого, який кожному вказував працю. В такій селянській спілці ніхто не мав приватної власности, крім власности на одяг та білизну (дівчаче придане—посаг—також вважалось здебільшого за приватну власність). Спілка виробляла сама все потрібне для неї (купляла тільки сіль та залізо). За часів феодалізму та крепацтва ці спілки-комуни давали великі економічні вигоди своїм членам і тому були дуже живучі; та в міру того, як розвивалися мінові капіталістичні відносини й селянство здобувало більше можливостей вільно розвивати приватно-власницьке господарство, комуни зникали, одначе подекуди вони існували аж до 1788 року.

[2]) Верас д'Але народився в сем'ї гугенотів; спочатку служив у війську, але потім залишив військову службу й віддався студіям права. По закінченню правничих студій їздив до Англії, щоб на місці ознайомитись із англійським політично-громадським життям. Повернувшись у Францію, він знову вступив до війська, але кинув військову службу вдруге й залишився жити в Парижі, даючи лекції англійської і французької мови та географії й історії. Д. Верас написав також французьку граматику.

садками з водоспадами, і провадить якусь одну галузь продукції. Вироблені у спілці продукти поділяють на дві частині: одна йде на задоволення власних споживчих потреб спілки (і складається її у громадський спілковий магазин), а другу відсилають у центральний магазин, відки кожна продукційна спілка бере собі всі інші продукти, яких потребує й не виробляє сама.

Поділ продуктів одбувається на комуністичних основах; торговлі немає, немає й грошей; срібла й золота вживають тільки для вироблення прикрас. Продукція, розподіл, мешкання, їдальні—все це має суспільний, комуністичний характер. Сем'я має, як правило, моногамний характер, але урядникам дозволяється мати й по кілька жінок; жінки рівні чоловікам і мають обов'язок навіть військову службу відбувати. Діти, починаючи від сьоми років життя, належать державі, суспільству; їх навчають читати, писати, розвивають їх фізично, а з двадцятьох років учать різних реместв і хліборобства; талановитих дітей вчать наук і мистецтва. Виховання дітей провадять у *релігійному* дусі; їх навчають шанувати закони і старших громадян. Всі *урядові посади в державі* севарамбів *виборні;* голову держави (заступник сонця на землі) вибирають жеребком із числа старших державних урядовців; влада голови держави абсолютна, але велика громадська рада має право оголосити його божевільним і усунути від виконання обов'язків, коли він зламає якийсь закон держави або почне поводитись тиранічно. Що-до релігії, то севарамби почитують сонце й визнають у релігійній ідеології тільки постулати, які міряться з розумом. Закони в севарамбів дуже прості: не маючи приватної власности, вони не мають причин для суперечок і злочинів і живуть усі в добрій злагоді та приязні, і, таким побитом, не потребують складних примусових юридичних норм.

Рівнобіжно з тим, як малюється суспільне життя севарамбів подається в утопії критику европейського класового суспільства часів Вераса. Ось уривок, що характеризує загальний напрям тієї критики:

«Міста стягують (в европейських суспільствах) продукти з сіл, а села з міст; одні працюють руками, другі—головою; одні родились, щоб коритись, другі—щоб панувати... З різних промислів одні потрібні для підтримання життя, другі—для життьового комфорту, а треті лише для розкошів... Поділ продуктів неправильний. Є особи, що вгинаються під вагою благ і багатства, а є й такі, що нічого не мають. Одні ведуть веселе, гуляще життя, а другі падають од праці, заробляючи на кусок хліба. Одні посідають великі посади, хоч і нездатні до того, а инші, виконуючи важливі обов'язки, гинуть у злиднях тому, що бідні».

На утопії Вераса яскраво відбився поступ капіталістичного господарства, вплив мануфактури. В той час, як, приміром, у Мора мова йде про окремі хатні майстерні й окремі господарства, у Вераса бачимо вже продукційні спілки, об'єднання в одному будинку великої кількости людей, що виконують однакову працю.

Утопія Вераса була надзвичайно популярна. Її об'єктивна історична цінність у тому, що вона дошкульно била по феодальній ідеології і, популяризуючи ідею рівности всіх громадян та обов'язок працювати, прокладала шлях для нової ідеології.

Слідом за «Історією севарамбів» з'явилось у Франції багато нових, подібних до неї, утопій.

Ретіф Де-Ля Бретон (народився року 1734, помер 1806) написав визначну комуністичну утопію під назвою «*Відкриття Австра-*

лії» [1]). Корінь усіх людських страждань лежить у приватній власності,— каже Р. Де-Ля-Бретон. «Людина не знала гріха доти, доки вона нічого не посідала, як власність. Гріх почався відтоді, як чоловік узяв у своє виключне посідання жінку. Тиранія постала одночасно з власністю, що її чоловік став передавати у спадщину своїм дітям. Крадіжка й невільництво прийшли разом із родинним господарством. Всі гріхи й злочини постали разом із родинним господарством. Всі гріхи й злочини повстали разом із документальною власністю на землю». Р. Де-Ля Бретон каже, що все людство й кожна людина зокрема тільки тоді вийдуть на правдивий дійсно-людський шлях розвитку, коли кожна людина звільниться від тяжкого клопоту за завтрішній день, за шматок хліба, инакше кажучи, матиме певність, що існування її забезпечене. Але досягти цього можна тільки одним способом—організацією суспільного господарства на комуністичних основах. А що комуністичне господарство можливе, доводять факти з людського і тваринного життя: моравські братства, шлезькі гуртові господарства, французькі селянські спілки (комуни), нарешті—життя комах, бджіл,—все це яскраві приклади й докази переваги комуністичного господарства над приватно-власницьким, індивідуальним господарстовм. Комуністичну продукцію треба організувати на професійній основі: продукційні спілки-цехи мають бути за основні клітинки суспільно-комуністичної організації. У продукційних громадах (спілках) господарство ведуть на комуністичних основах, для приватної власности залишено маленьку ділянку лише в царині споживання, а саме: прибуток, виручений од продажу лишків вироблених продуктів, поділяється між членами громади, й вони можуть вжити його на свою власну волю. Керування господарством і розподілом продуктів, а також виконання різних публічних урядових функцій лежить на обов'язку старших членів громади (на дідах). У комуністично-організованій державі мегапатагонійців, про яку оповідає Бретон, в основі суспільного життя лежать такі принципи: громадська власність на всі добра; *трудова повинність,* обов'язкова для всіх здатних до праці громадян; однакове, рівне для всіх право на споживання й використання громадських добр; справедливість супроти кожного. Доцільна комуністична організація суспільного господарства в мегапатагонійців має своїм наслідком поперед усього вкорочення потрібного робочого часу: *робочий день триває в них тільки чотири години.* Щоб зробити працю інтересною, кожний по черзі виконує різні праці. Родинне пожиття в мегапатагонійців цілком вільне: жінка може побратися з другим чоловіком зараз же, скоро скінчить годувати грудьми дитину (коли має таку). Дітей виховує держава, маючи на те потрібну кількість добре підготованих виховників.

В иншому своєму творі (що з'явився року 1789) Р. Де-Ля Бретон розвинув теорію організацій *кооперативних спілок,* що мали бути за переходову форму у процесі перетворення капіталістичного суспільства на комуністичне. Його кооперативна спілка (між иншим і кооперативна друкарня) має дбати не тільки за матеріяльні, господарські вигоди своїх членів, але також і опікуватися хворими та старими. Кожен член спілки має внести (разом або частками) свою вкладку до товариської скарбниці або відробити товариству власною працею таку вкладку за нього.

---

[1]) Р. Де-Ля Бретон був син селянина, вивчив друкарську справу, працював у цій галузі в Парижі й одночасно писав романи.

Року 1755 з'явилася друком комуністична теорія французького письменника Морелі (Morelly[1]) під назвою «*Книга законів природи*» («Code de la Hature»). Морелі каже, що навіть наймудріші з людей не зрозуміли законів природи, й тому суспільне життя пішло в протиприродньому напрямку: в основу своєї діяльности люди поклали право приватної власности, що призвело до поділу суспільства на класи, викликало взаємну боротьбу, визиск, гноблення, страждання. Звичайно, кожна людина шукає для себе найбільшого щастя, але то була помилка думати, що закони природи велять їй шукати того щастя у приватній власності, в егоїзмі, в індивідуалізмі; людина родиться ані зла, ані добра: вона *не має жадних вроджених ідей та нахилів;* тому, коли людина побачить, що, працюючи у громаді й для громади, досягає тим самим найбільшого особистого щастя, вона проймається колективістичною психологією та дуже прихильно поставиться до комуністичного суспільного ладу. Щоб досягти ідеальних суспільних організаційних форм, треба відновити *природню рівність* усіх людей, а для цього треба покласти в основу суспільного життя такі принципи: ніхто не може посідати приватної власности; тільки дрібні речі, які служать для щоденної праці або для задоволення поточних потреб людини, можуть бути у виключному, особистому розпорядженні; кожний громадянин працює на суспільну користь по своїх силах, відповідно до свого таланту й віку; кожний громадянин виховується й живе на спільні громадські кошти. Кожен нарід повинен бути організований у *громади* й краї (провінції); кожна громада складається з однакової кількости родин; всі вироблені продукти вона складає в громадський магазин, відки громадяни й одержують їх у міру потреби. Обмін добром між народами повинен мати характер не торговлі, а натурального обміну. На чолі кожного народу повинен стояти президент, уряд якого довічний; при ньому правує вищий сенат (рада), обраний старими громадянами всіх частин держави; цьому сенатові, власне, й належить уся публічна влада. Що-до родинного, та і взагалі внутрішнього соціяльного життя, то воно повинно бути організоване на таких підставах: кожен громадянин і громадянка повинні (дійшовши певного віку) одружитися; проживши десять років подружнім життям, чоловік і жінка можуть, коли бажають, розлучитися. Діти, починаючи від п'ятьох років віку, виховуються у громадських дитячих захистках—школах, де їх доглядають і вчать не окремі вчительки чи вчителі, а батьки по черзі; від десяти років дітей учать реместв. Від 16 років життя до 20 кожний громадянин працює як *ремесник,* від 20 до 25 років—у *сільському господарстві,* від 25 до 40—знову *як ремесник;* ті, хто має понад 50 років життя, беруть участь у *політично-державному управлінні.* Морелі зауважує, що для здійснення його комуністичної теорії ще не настав час.

Під помітним впливом Морелі розвинув свою комуністичну теорію Маблі (Gabriel B. Mablys) у полемічнім творі «*Doutes proposés aux philosophes economistes*» («Сумніви, поставлені філософам-економістам»), який з'явився друком року 1768[1]). Маблі вважає за ідеальний

[1]) Біографічні відомості про Морелі дуже скупі; він був син урядовця й заробляв на прожиток тим, що давав приватні лекції; 1753 року він надрукував роман, в якому малював комуністичне суспільне життя.

[1]) Маблі народився року 1709 в багатій французькій родині, виховався в колегії єзуїтів у Ліоні, студіював теологію, але потім повернувся до публіцистики, посідаючи посаду секретаря в міністерстві закордонних справ. Року 1740 написав

людський стан первісну рівність людей і первісне просте невибагливе людське життя. Кожна людина шукає щастя,—каже він,—і тому немає иншого способу виховати в людині добру вдачу і примусити її вважати загальне щастя цілого суспільства за своє особисте щастя, як тільки зробити щастя кожної людини залежним од громади, від суспільного добробуту. Але щастя для кожного може забезпечити тільки комуністичний суспільний устрій, який не знає приватної власности—цього джерела всього зла. Приватна власність розбила первісні комуністичні форми суспільної організації, довела до поділу суспільства на різні верстви і створення класової держави, *в якій панують лише маєтні, багаті, що дбають про власні, а не загальносуспільні інтереси,*—а бідних визискують, бідні живуть у гіркій нужді й цілком оправдано ненавидять класову, суспільно-державну організацію. Коли людей позбавити права приватної власности і зробити так, щоб усі члени даного суспільства одержували все потрібне їм для життя від держави, тоді вони знову перетворяться на соціяльні творіння, що будуть ставити понад усе інтереси та добробут суспільства-держави. Маблі гадає, що люди повинні жити невеликими комуністичними хліборобськими громадами, в яких ремество повинно відогравати дуже незначну ролю. Він зауважає, що здійснити його ідеал одразу не можна, й через те пропонує, як переходову міру, перевести в життя спочатку кілька законів, направлених на обмеження права приватної власности. Як бачимо, теорія Маблі своїм соціяльно-економічним змістом цілком реакційна: її розраховано не на технічно-економічний і культурний поступ людства, але навпаки—на повернення людства в первісний, некультурний стан, який історично характеризується повною, надзвичайно тяжкою залежністю людини від природи, її безпорадністю та вбогістю її психіки.

Скажімо ще кілька слів про комуністичну теорію Ф. Бойселя (народився року 1728, помер 1807 року). Свої думки Бойсель виложив у кількох творах, але потім остаточно зформулював їх у праці *«Катехизис людського роду»*, яка з'явилась р. 1789. Бойсель бачить три головні хиби в капіталістичному суспільстві: приватну власність, домінантну релігію і властиву капіталізмові форму сем'ї. Людство тільки тоді вийде на шлях вільного, гармонійного розвитку й щасливого життя, коли, поперед усього, *організує продукцію на комуністичних основах,* скасувавши приватну власність; при цьому Бойсель виступає рішуче проти розподілу великої земельної посілости між селянами, вважаючи такий поділ за шкідливий: всі потребують землі, тому вона повинна належати не окремим особам, а громаді, суспільству. В комуністично-організованому господарстві обмін і гроші є зайві, податки непотрібні. Подружнє життя повинно мати лише одну мету — здоровий людський приплід (проте, в таких розмірах, щоб не було перелюднення). При виховуванні дітей (яке має громадський характер) треба звертати велику увагу на плекання в них соціяльних інстинктів. Бувши переконаний у тому, що неможливо відразу перебудувати класове суспільство на комуністичне, Бойсель пропонує

він книжку на тему про подібність французьких суспільних порядків до римських, в якій (як і в инших своїх творах того часу) боронив французький державний устрій і зокрема абсолютизм французьких королів. Та пізніше, під впливом різних обставин, між иншим і через сварку зі своїм родичем кардиналом (яка привела його до залишення посади секретаря), він почав дивитись на справи критичніше, багато студіював на полі суспільствознавства й прийшов нарешті до комуністичних переконань. Помер р. 1785.

для переходового часу низку заходів економічного характеру, направлених на повільне економічне урівнання всіх громадян і обмеження права приватної власности.

Ми бачили були, як усі французькі комуністичні критики класового капіталістичного суспільства нападали найперш і переважно на приватну власність. Але нападали на приватну власність і деякі видатні ідеологи французької буржуазії XVIII віку, хоча й з иншого боку. Гостро виступає проти приватної власности творець «Суспільного договору»—філософ Ж. Ж. Руссо (народився 1712 року, помер 1778 р.); у своїй—«*Мові про нерівність*» він каже: «скільки страждань обминуло б людство, коли б першій людині, яка огородила кусок землі і сказала «то моє» — було заборонено це робити», доводить далі, що право приватної власности суперечить справедливості і природній рівності всіх людей і що саме воно порушило ту первісну рівність. Брісе де-Варвіль (народився 1756 р., помер 1794 р.), правник, писав, що людина має право посідати тільки те, що вона потребує для задоволення своїх індивідуальних, насущних потреб; приватна власність, то є крадіжка,—казав він. Міністр короля Людовика XVI—Некер (народився 1732 р., помер 1804) заявляв, що за причину бідности широких народніх мас є приватна власність, яка дає змогу багатим визискувати бідних.

А в тім усі такі виступи проти приватної власности (і за природню рівність усіх людей) мали цілком класовий характер. Виступаючи проти приватної власности, буржуазні філософи й політики в суті речи мали на увазі *власність* духовної і світської *шляхти на землю,* а не власність буржуазії; виступаючи проти визиску трудящих народніх мас, мали на увазі визиск селянства духовною і світською шляхтою; коли говорили про природню рівність усіх людей, мали на оці скасувати станові шляхетські привілеї й поширити всі політичні права на буржуазію (на «третій стан» [1]).

31. Парості матеріялістичного мислення та ідеалізм. Серед усіляких реформаторів суспільної свідомости, що мужньо виступили проти середньовічного теологічного мислення та схоластичної філософії, в перших рядах стоїть італієць—Джіордано Бруно. За ним і поруч із ним ідуть менш визначні філософи, як от Т. Компанеля, за утопію якого ми вже говорили вище, і инші. А далі, другим загоном виступають славнозвісні англійські матеріялісти XVII віку, а також великий філософ свого часу, голандський єврей—Барух Спіноза.

Д. Бруно (1548—1600) належав до чернечого ордену домініканців, але потім одпав од нього. Все своє бурхливе життя витратив на боротьбу проти теологічного мислення, проти авторитету церкви. Він об'їздив увесь тодішній культурний світ (Францію, Швайцарію, Англію, Німеччину, Чехію) й усюди боровся з церквою, аж доки впіймала його у свої руки і спалила в Римі—на вогнищі найсвятіша інквізиція року 1600.

Бруно був не перший зі своїми думками. Нові ідеї, нові форми мислення били з різних кінців, мов ті струмочки води на весні. Тор-

---

[1]) M. Beer. Allgemeine Geschichte des Socialismus und der socialen Kämpfe. Dritter Teil. Berlin, 1922 (М. Беер. Загальна історія соціялізму та соціяльної боротьби. Част. III). Ф. Енґельс. Розвиток соціялізму від утопії до науки.— Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений. Составил В. Волгин. Часть I. ГИЗ. РСФСР, 1928.

говельно-капіталістичні відносини були за родючий ґрунт для них. Але Бруно звів ті думки докупи, синтезував їх, уложив у суцільну філософську систему, що хоч і не була ще витримано-матеріялістична, а все ж рішуче порвала з традиційним релігійним, теологічно-схоластичним мисленням.

Основна ідея філософії Бруно — безкрайність світу — буття. Як відомо, християнство визнає безкрайність (безконечність) лише бога й відкидає безкрайність природи. Вже цією, здавалось, зовсім абстрактною думкою Бруно вражав середньовічну теологію в саме серце. Спираючися на науку Коперніка, Бруно доводив, що світ не лише безконечний, але що він складається з безконечної множини сонячних світів, які безконечно постають і зникають. Отже, земля не є центр світу. Тут Бруно поновлював частково матеріялістичну філософію Демокріта. Властива світові сила, що примушує його вічно рухатись, і є те, що можна назвати богом. Вчення церкви про те, що бог є істота, відокремлена від всесвіту, вища від нього,—помилкове. Здатність рухатись властива найменшим частинам матерії: отже, всюди, в кожній порошинці, перебуває бог. І знов—ці, здається, прості й навіть з богом незвязані думки боляче били по католицькій церкві, бо стирали, як каже В. Віндельбанд, «давню різницю що-до вартости між небом і землею». Фізичний атомізм має у Бруно характер універсальної індивідуалістичної метафізики.

Див по теології і Т. Компанеля (1568—1639). Правда, він залишився до смерти вірний церкві, і його філософія перейнята метафізичною ідеєю всемогутнього бога, що, мовляв, уділяє світові й окремим частинам його розум і волю. Та поза цією метафізикою були в нього й революційно-матеріялістичні думки. Всяке пізнання, — вчив він, — є відчування, все те, що ми звемо думанням, розумуванням, мисленням,—все це є лише відчування. Ми пізнаємо речі по тому, як вони впливають на нас. Людина хоче й мусить панувати над світом і покорити собі природу: а здійснити це вона може лише через своє знання, не старе непрактичне знання, а знання нове, що об'єктом своїм має реальні речі. Компанеля ще не цілком стоїть на ґрунті матеріялізму: почасти поділяє ідеалізм Платона.

Рішуче і ґрунтовно стягли філософію з метафізичних висот малоплідних абстракцій на грішну землю з її практичним досвідом та знанням англійські матеріялісти XVII віку: Ф. Бекон, Т. Гобс, Д. Лок та голандський філософ Б. Спіноза.

Франціск Бекон або Бекон Веруламський (1561—1626), що за його соціяльно-технічну утопію ми вже говорили вище, сміливо й талановито виступив проти середньовічної европейської схоластики за нову, матеріялістичну форму мислення. За основне завдання поставив він собі довести конечну історичну потребу того, щоб філософія й наука «нарешті перестали спиратися на порожнечу й витати в безповітряному просторі та сперлись би на міцний ґрунт пильно перевіреного й досить різноманітного досвіду». Завдання філософії—це не абстрактне митикування, а конкретне вивчання природи, опанування її за допомогою науки. «Розум людський дуже любить вдаватися в абстракції та вважати за постійне й незмінне те, що в дійсності є минуще, непостійне,—пише Бекон.—А слід робити навпаки: замість абстрагувати природу, краще було б, за прикладом Демокріта, розкладати її на частки, таким бо лише способом можна наблизитись до природи, ввійти до неї та дослідити її. Головна річ, що її завжди треба

мати на увазі, це є *матерія,* різна будова та перетворення її»[1]). Треба не споглядати природу, а розкласти її на частки. Бекон повстає проти Арістотелевої філософії, проти його дедуктивного методу пізнання й закликає до індуктивної «практичної філософії».

Людина пізнає природу не тому, що її дух має якісь незвичайні властивості, а з практичних потреб. А коли так, то наука повинна перетворитись із *апріорної,* що базується на абстрактному мисленні, на *емпіричну,* що кладе в основу досвід; від дедуктивної методи вона має перейти до індуктивної. «Виходячи з відчування й окремих фактів, наука поволі ступінь за ступенем йде все вище й не поспішаючись доходить до найвищих узагальнень»,—каже Бекон, встановлюючи, таким робом, безпосередній звязок між точними нуками й «наукою всіх наук» — філософією. «Отже, геть середньовічну обмеженість, геть старі авторитети, бо *істина — дочка часу,* а не авторитету», — зазначає він; *«наука є відбиток буття».* Відци недалеко до висновку — буття зумовлює свідомість.

За єдиний критерій пізнання Бекон визнає річ, об'єктивний світ; наша ж внутрішня свідомість, стан цієї свідомости—не може бути за критерій пізнання. «Людський розум подібний до зеркала, яке заломлює проміння, що йде від речей, і примішує свою власну натуру до натури речей,—так би мовити, викриває й псує всі образи, що в ньому відбиваються». Суспільна свідомість надзвичайно консервативна; наш розум часто перебуває в полоні загально-поширених понять, уявлень, не зґрунтованих на досвіді і сприймуваних за істину без жадної критичної перевірки. З другого боку, ми часто складаємо собі уявлення про світ на підставі лише свого особистого, індивідуального, маленького досвіду, тоді як «за істиною треба йти не в свій маленький світ, а в великий, загальний, спільний всім людям світ».

Людина мусить перемогти природу через точне наукове знання. Отут міститься вся філософія, цим означено коло її завдань і визначено метод, спосіб досягнення тих завдань.

Бекон відновив та обґрунтував матеріялістичний (власне, натуралістично-емпіричний) світогляд на европейському континенті за доби торговельного капіталізму. Але він не був послідовний матеріяліст,— про нього можна сказати його ж словами: «істина—дочка часу»; час, умови матеріяльного буття, класова структура з властивими їй загальними формами суспільної свідомости поставили межі геніяльним шуканням Бековим. Дуалізм у суспільному житті (компроміс між буржуазією і феодальною шляхтою) відбився дуалізмом і в свідомості компромісом між релігією й наукою, між вірою й знанням. Бекон був послідовний матеріяліст лише тоді, коли міркував про природу, а, зробивши один ступінь далі, в царину релігії, він починав, кажучи його ж словами, «витати в безповітряному просторі» й покірливо схиляв свою голову «перед божою волею». На думку Бекона, наука не повинна втручатись до справ церкви й «не сміє дотикатися приписів, од виконання яких залежить осягнення блаженства». «Таким робом, у Бекона справді здійснено подвійну істину: з одного боку, філософія, що не має ніякого відношення до надприроднього, а з другого—віра, що стоїть цілком осторонь від пізнання світу»[1]).

---

[1]) Ф. Бекон. Novum Organum (Новий Орган). Ф. Бекон. Собрание сочинений. Переклад П. Бібікова. СПБ, 1895.

[2]) В. Віндельбанд. Історія нової філософії. Перекл. М. Залізняка.

Бекон івський дуалізм намагався перемогти Томас Гобс (1588—1679). Популяризуючи й систематизуючи Бекон ів світогляд, Гобс (або Гобз) ще дужче відмежовує філософію від релігії [1]). Об'єкт філософії—матерія, тіло, що має форму й займає певну просторінь; знаряддя, що ним вона користується для вивчення матерії,—відчування. Пізнавати—значить об'єднувати, складати відчування. Суб'єктом відчування є людина, об'єктом—річ, що ми її відчуваємо. Відчування—це рух, що відбувається в суб'єкті, в людині. Отже, Гобс *вважає відчування за певний стан матерії*. Отут він пішов далі Бекона, що лише підходив до цієї думки.

Тіла бувають двох одмін: 1) натуральні, до яких належить природа, і 2) штучні, витворені, до яких належать різноманітні суспільні організації; найдосконаліша з них є держава. Філософія повинна з однаковою увагою вивчати й перші, і другі тіла; отже, має поділятися на *філософію природи* (Philosophia naturalis) і *філософію соціяльну* (Philosophia civilis).

Отакий погляд на філософію дав Гобсові можливість виступати із сміливими думками не лише в царині точних наук та гносеології, але й у царині суспільствознавства та релігії. В той час, як Бекон намагався «не зачіпатись» з релігією, Гобс (слідом за Епікуром та иншими матеріялістами) сміливо заявляє, що «релігія це лише страх перед невидимими силами».

Досліджуючи суспільні явища, Гобс переносить закон причиновости з натуральних явищ на соціяльні. Наше поступування, мораль і політика—все це зумовлюється інтересами. «Абсолютне благо, абсолютне зло, абсолютна справедливість, абсолютна моральність—все це лише вигадки, створені фантазією теологів та метафізиків»,—каже Гобс. В суспільстві, як і в природі, різні норми поводження та поступування витворюються силою. Суспільне життя—це війна всіх з кожним і кожного з усіма. Лише держава, перед суверенною волею якої схиляються всі, зм'якшує цю боротьбу й уможливлює суспільне існування людей. Наука Гобсова про державу була дуже визначним його твором. В природньому стані, безсуспільному й бездержавному, людиною керує лише інстинкт самоохорони,—каже Гобс. Пізніше люди створили суспільне об'єднання через договір між цілком суверенними індивідами. Інтереси всіх громадян вимагають сильної монархічної влади в державі.

Основна хиба соціологічних поглядів Гобсових—атомістичний характер їх; він бачив окремих індивідуумів і боротьбу між ними й не добачав клас та класової боротьби; далі, вказуючи, яко на причину суспільних явищ, на матеріяльний, економічний інтерес він знову залишився на атомістичній, індивідуалістичній позиції й не виявляв економічного інтересу клас, яко порушної сили історії.

Ще далі, як Гобс, пішов Джон Лок (1632—1704): він обґрунтував матеріялістичну гносеологію (матеріялістичну теорію пізнання) і є один з основоположників емпіричної психології.

У праці «*Нарис про людський розум*» Лок з'ясовує походження ідей та почувань і доводить, що не існує вроджених ідей. Спочатку йде почування, а за ним свідомість ідеї [2]). Бурхливе життя доби торговель-

[1]) На світогляд Гобса вплинули, крім Бекона, ще Галілей та Декарт своєю матеріялістичною філософією; з останнім Гобс листувався.

[2]) Наука про вродженість ідей починається від Платона й перейшла через середні віки аж до Декарта.

ного капіталізму в Англії, багате на наукові надбання, давало Локові багатющий матеріял для переконання, що ідеї не падають готові з неба й не заложені в людині, а родяться на наших очах, на ґрунті суспільної практики. Це стосується до всіх ідей, а в тім і до ідей добра, зла, обов'язку, бога. Всі ці ідеї не абсолютні, не постійні, а навпаки—мінливі, різні в різних народів у різний час. В дійсності,—каже Лок,—людська душа—це tabula rasa—чистий аркуш паперу, на якому пише життя: через наше відчування виписує різні поняття, ідеї, знання. Лише через досвід ми доходимо до пізнання. Отак вчив Лок, але й він не був послідовний матеріяліст. Вже в твердженні, що через почування «ми пізнаємо речі, а не єство їхнє», бо, мовляв, пізнати єства ми не можемо, — збивається він на ідеалістичні манівці, припускаючи існування якогось єства, якоїсь особливої субстанції, яку годі пізнати через почування, через досвід. Лок збивається на манівці ідеалізму також тоді, коли додержується тої думки, що прості уявлення викликає в нас зовнішній світ, той або инший об'єкт, а загальні, складні вироблює, мовляв, сам розум із простих уявлень. Виходить, отже, що ніби розум сам, як такий, є також творець ідей. Тут у Лока свідомість починає відриватись од буття. Ідеалістичні огріхи у філософії Лока завершуються його вірою в бога. Так і на свідомості Лока відбивається дуалізм доби, що на нього ми вказували вже, кажучи про філософські погляди Беконові.

Працював Лок і в царині суспільствознавства, формулюючи тут буржуазну свідомість тої доби. Воля й рівність, до яких змагаються люди, лежать у природі людини,—вчив Лок. У згоді із свідомістю молодої, але активної буржуазної класи, він навчав, що люди мають лише одно право—боронити свою волю. Право приватної власности—також природнє право, в основі бо власности лежить праця (між иншим, Лок зазначає, що лише праця дає вартість землі й таким робом немов би попереджує науку Адама Сміта про теорію трудової вартости). Крім природнього права волі та власности людина має ще одно природнє право — боронити свою волю і власність. Розвиваючи думку Гобсову про суспільний договір, Лок запевняє, що правдива мета договору — забезпечити громадянам указані вище природні права. Коли хтось порушує ці природні права, пригноблений народ має право стати на шлях революційної боротьби. Говорячи про справи релігійні, Лок обстоює відокремлення церкви від держави.

Щоб повніше характеризувати відродження й розвиток европейської матеріялістичної думки в добу розвитку торговельного капіталізму, спинімось ще на філософських поглядах велетня думки—голандського єврея Баруха Спінози (1632—1677). Торговельний капіталізм досяг у XVII віці в Голандії високого розвитку, викликав бурхливу класову боротьбу й створив сприятливі умови для революційних змін у суспільній свідомості та ідеології. В різних галузях духового життя спостерігаємо в цей час у Голандії численні спроби творити нові системи, нові поняття. Помічаємо такі спроби і в царині філософії, де своєю системою й вславився Б. Спіноза[1]).

[1]) Барух Спіноза народився року 1632 в Амстердамі, в родині португальських євреїв. Синагога відлучила його за те, що він виступив проти офіційної науки (між иншим доводив, що Біблія не доводить безсмертя душі). Після замаху на його життя, Спіноза кидає рідне місто, звязується з християнами й бере собі нове ім'я Бенедікта. Жив він у тяжких матеріяльних умовах, заробляючи собі на хліб (в місті Гаазі) поліровкою скла для оптичних інструментів. Щоб зберегти свою незалежність, він одмовився від спадщини, що йому залишив був один із друзів, а також від катедри в Гайдельберзі. Помер року 1677 від грудної хвороби. Головний твір його—«Етика».

Філософія Спінози одягнена в теологічні шати; «бог» є вихідна точка його філософії. Та. придивляючись до його «бога», бачимо, що він зовсім не подібний до звичайного, релігійного бога. Бог Спінози—це субстанція, тоб-то те, що «існує само по собі» і «з'ясовується само з себе», инакше—те, що для свого існування не потребує нічого иншого, а для зрозуміння—не потрібує ніякого иншого поняття. Оце й є Спінозівський бог. Він є абсолютна першопричина буття й єство всіх речей, і діє виключно за законами своєї природи, без жадного примусу [1]). Під пантеїстичною покрівлею ховається у Спінози атеїстична суть [2]).

«Я вважаю, що бог являє собою, так би мовити, іманентну, а не зовнішню причину всіх речей. Все в богові і богом двигається... Однак, ті, що вважають, ніби я ототожнюю бога і природу (при чому під природою розуміють якусь масу, речову матерію), цілком помиляються»,—пише Спіноза.

Субстанція, вчить Спіноза, має два атрибути, або, кажучи инакше, дві властивості: займати просторінь і мислити; субстанція—це матерія й дух; без матерії й духу не можна мислити субстанції (або бога). Окремі речі (res), все одно як уявлятимуться вони (в формі тіл або душ), суть лише модуси (окремі стани) цієї одної безконечної субстанції. Субстанція це суть, а світ—цілість її станів, в яких ця суть здійснюється вся, не лишаючи нічого в формі можливости: відци висновок, що в цьому світі немає нічого, що могло б бути инакше, як воно є.

Форми прояву субстанції—простір (extensio) і свідомість (cogitatio) суть реальні форми її буття. Порядок духовних процесів тотожній з порядком процесів матеріяльних. Субстанцію, вищу єдність, яка однаково виявляється в формах матеріяльного й духового буття й заховує це виявлення своєї сути аж до найменших подробиць кожного стану,—не можна характеризувати на підставі якоїсь однієї цієї сторони. Так у різних формулюваннях викладає Спіноза все ту саму гадку про єдність природнього (матеріяльного) й духового, протяглого й свідомого, поборює дуалізм у світогляді. Він перемагає Декартове уявлення про окрему, самостійну від тіла незалежну субстанцію, що мислить і немов би є душа матерії, тіла.

Виступаючи Спіноза проти дуалізму, він одночасно виступав і проти теологічної форми мислити, розвиваючи теорію детермінізму. Коли взагалі в природі немає нічого, що могло б бути инакшим, ніж воно є, й підлягає загальній закономірності, тоді виключається всяку випадковість у процесах матеріяльних і духових, так само, як і самоволю останніх. Випадковість і самоволя—це помилка, блуди, що постають на границях людського пізнання конечности речей. Зокрема облудою є думка про волю людини. Відкидаючи ідеалістично-релігійне поняття про свободу людської волі (біблійне: «і вдунув бог душу розумну і вільну»), Спіноза каже: «Люди помиляються, коли думають, що вони вільні. Чому вони так думають? А лише тому, що вони свідомі своїх вчинків, але не знають причин, що їх зумовлюють». Закони й правила природи, за якими все твориться й змінюється, всюди й завжди однакові; тому треба все з'ясовувати й пояснювати, вживаючи одного методу, тоб-то, за загальними правилами природи, вчинки й нахили людські треба аналізувати так само, немов би маючи справу з лініями, площею та твердими тілами.

Моральне поступування людини зумовлюється передусім інстинктом самоохорони, цей інстинкт виявляється, як змагання до того, що сприяє існуванню людини, і як відраза до всього, що стоїть на перешкоді, при чому за добро вважається те, до чого змагаються, а за зло—те, до чого почувають відразу. Так дає Спіноза матеріялістичне обґрунтовування морали. Таке саме матеріялістичне розуміння виявив він і в питаннях соціологічно-політичних; наближуючись тут до Гобса, він індентифікує право з владою.

Філософія Спінози стоїть уже на межі нової матеріялістично-діялектичної філософії [3]).

Але тільки на межі. Матерія, яко атрибуть, нічим не відрізняється у Спінози від другого атрибуту субстанції—мислення; і матерія і мислення—чистісінькі абстракції. Між иншим, з погляду Спінози, мислення є вічний, незмінний атрибут субстанції, що був завше, є й буде; він не обумовлений матерією. Отож Спіноза був далеко від матеріялістично-діялектичної теорії пізнання [4]).

---

[1]) Б. Спіноза. Етика. Перевод з латинського Н. Иванцева, М. 1911.

[2]) Єпіскоп Берклі (про якого ми скажемо нижче), завзятий ворог атеїзму, писав: «Коли добре зрозуміють мою науку, впаде й розвіється вся ця філософія Епікура. Гобса, Спінози й инших, що виявляє себе непримиренним ворогом релігії».

[3]) А. Деборин. Введение в философию диалектического материализма. ГИЗ РСФСР. Вид. третє. Г. Плеханов. Основные вопросы марксизма.

[4]) Л. Аксельрод-Ортодокс. В защиту диалектического материализма. ГИЗ. РСФСР, 1928.

Матеріялістичне мислення йшло переможним походом, але ідеалізм не здавав своїх позицій і намагався навіть зміцнити та поглибити їх, черпаючи силу для себе в консервативних елементах суспільного життя.

З філософів ідеалістів найвизначніші в цій добі були Декарт та Берклі.

Француз Рене Декарт (1596—1650) розвинув, власне, дуалістичну філософію, однак, з явним ухилом в бік ідеалізму [1]). Близько підходячи до думок Августинових, він над усе ставить людську свідомість, дух: «Хай усе, що я мислю, є хибне, але все ж лишається правдивим, що я мислю». В усій свідомості простим і зрозумілим є реальність самого духу. *Дух охоплює всю цілість дійсного.* Дух, мислення—доказ існування реального світу і, між иншим, доказ існування й бога; «бог існує хоч би вже тому, що уявлення про нього існує в людській душі». Тіло є не таке, як я його відчуваю (бо відчування дає помилкове уявлення про тіло), а таке, як я його мислю, а мислю я його протяглим у просторі; тому протягліть є важлива прикмета тіла. *Поруч із тілами,* власне, над ними *існують душі, тоб-то свідомі речі* (res cogitantes). Таким способом, у Декарта протягліть і свідомість (тіло й дух)—два окремі світи: в суті тіла немає й сліду свідомости, в суті душі немає й сліду протяглости в просторі. «Відрізнення непросторової душі й несвідомого тіла, цей різкий дуалізм,—каже Віндельбанд,—є найхарактеристичніша прикмета Декартової метафізики». Так само, як одрізняє Декарт душу від тіла, так само відрізняє він і рух од матерії. «Причина руху, каже,—він,—не може існувати в самому тілі, тіло дістає рух лише від творчої причини світу (від бога); все, що відбувається в тілесному світі, є лише перенесення руху з однієї частини простору в другу, і це перенесення відбувається за законами природи».

І в згоді із своєю загальною дуалістичною теорією Декарт і людину розглядає, як єство, що складається з двох субстанцій—тіла й душі, злучених між собою так, що вони впливають одна на одну. *Душа має* сама по собі *вроджені ідеї* (до яких належать безпосередні, очевидні істини логічного й математичного пізнання); але все змислово витворене в цих ідеях пояснюється впливом на душу тіла; між иншим, змислове знання неточне. Як ми бачили, Спінозі довелося перемагати оцей дуалізм та ідеалізм Декартової філософії.

Крайню, логічно завершену ідеалістичну теорію дав ірландець, єпископ Джордж Берклі, що народився року 1685 й написав свої головні твори в післяреволюційну добу—в добу реакції на початку XVIII віку [2]).

Лок, як відомо, висловив думку, що ми знаємо речі остільки, оскільки каже нам про них наше почування. А що наше почування обмежене, то ми не можемо пізнати сути речей, єства їхнього, правдивих реальних об'єктів. Берклі, спиняючись на цьому, запитує: чи дійсно такі об'єкти існують реально, чи взагалі існує щось реальне поза нашою свідомістю? І відповідає: коли ми нічого не знаємо про єство речей (а ми таки, мовляв, дійсно нічого не знаємо), то нічого

[1]) Декарт народився в Турені року 1596 в аристократичній родині. Освіту добув в єзуїтській колегії. Кинувши єзуїтів, служив у війську (між иншим, і в німецькому). Після того оселився в Голандії, де й прожив 23 роки. На запрошення королеви Христини, поїхав він до Швеції, де й помер, за кілька місяців по прибутті до Стокгольму (року 1650). Головні праці Декарта: «*Розумування про методи напряму свого розуму й одшукання істини*», «*Розумування про першу філософію, де доводиться існування бога й різницю між душею й тілом,*» «*Принципи філософії*», «*Правила, як направити розум*». Декарт—філософ із математичним думаням; математика для нього ідеал і прообраз усіх наук у розумінні методичної певности аналізи й певности доказів; він один із основоположників аналітичної геометрії. Філософія Декарта відома під назвою картезіянства.

[2]) Головні твори Берклі: «*Трактат про основи людського пізнання*» (1710), «*Діялог Гіласа і Філонея*» (1713).

допускати й саме існування цього єства, цих реальних об'єктів. Те, що називають річ, завжди визначає й може означати лише більше або менше постійний комплекс прикмет, отже, фікція—шукати поза ними чогось метафізичного у виді матеріяльної субстанції. Речі—то комплекс ідей. Ідеї ж трактував Берклі як діяльність і стани духу, розуму, цеб-то він визнавав безконечний божественний дух і окремі конечні духи за метафізичні субстанції, що й є за абсолютну причину наших почувань.

Головний твір Берклі — «*Трактат про основи людського пізнання*»— починається таким міркуванням: «Для кожного, хто розглядає об'єкти людського пізнання, очевидно, що вони являють собою ідеї, такі, що дійсно сприймаються нашим почуванням, або такі, що ми їх набуваємо, спостерігаючи емоції й ділання розуму, або ж, нарешті, ідеї, що створюються через пам'ять або уявлення... Через зір витворюю я ідеї про світ і кольори, про їхні різні ступені й види. Через дотик я складаю собі уявлення про тверде й м'яке, тепле й холодне, рух і і опір... Нюх дає мені запах; смак—почування смаку; слух—звуки... А що різні ідеї спостерігаються вкупі одна з одною, то їх визначають одним ім'ям і вважають за ту або иншу річ. Приміром, спостерігають укупі певний колір, смак, запах, форму, консистенцію—і визнають це за окрему річ і називають її яблуко; инший комплекс ідей дає иншу річ—камінь, дерево, книгу й так далі. Ідеї,—каже далі Берклі,—не можуть існувати поза розумом, що їх сприймає. Взяти, приміром, ідею-слово «існувати». Коли я кажу, що стіл, на якому я пишу, існує, то це значить, що я бачу й почуваю його; і коли б я вийшов із своєї кімнати й сказав, що стіл існує, то під цим я розумів би те, що коли б я був у своїй кімнаті, то я міг би бачити й відчувати його». Полемізуючи з матеріялістами, Берклі каже, що він ніяк не може зрозуміти, як можна говорити про абсолютне існування речей без звязку з тим, що вони існують у чиємусь розумі? *Існувати — значить бути в чиїйсь уяві.* «Дивним способом переважає між людьми переконання, що будинки, гори, ріки, коротко кажучи,—речі, які викликають певне почування, мають природнє або реальне існування, окремо від того, що його мають вони в уяві, в розумі». Це зовсім помилкове переконання. «Справді бо, хіба ті об'єкти не є речі, що ми їх сприймаємо в нашій уяві через почування? А що ж ми сприймаємо через почування, як не свої власні ідеї? І хіба ж не нісенітниця вважати, що якісь ідеї, почування або комбінації з них можуть існувати поза нашою уявою?» «Ви скажете, — пише Берклі, — що ідеї мають бути копіями або відбитками речей, які існують поза розумом, поза субстанцією, що мислить. Я відповідаю на це, що ідея не може бути подібна ні до чого иншого, крім ідеї; колір або фігура можуть бути подібні лише до иншого кольору, иншої фігури»... Поза розумом не існує об'єктів, абсолютних речей, так званих «речей у собі». Нісенітниця є припускати існування матерії або тілесної субстанції, — зазначає Берклі. — Коли й можна вживати слова матерія, — іронізує він, — то лише, вкладаючи в нього той зміст, який люди вкладають у слово «ніщо». Адже тепер усі розуміють, що, приміром, колір або запах не існують окремо від нашого почування; треба ступити ще один ступінь наперед і послідовно визнати, що й матерія, субстанція не існує поза нашим розумом. Припускати абсолютне існування матерії, значить припускати подвійне існування речей—у розумі й у дійсності, ідеальне й реальне. «Треба вигнати матерію з філософії,—каже Берклі, міркуючи вже практично,—

бо на основі науки про матерію збудовано всі безбожні системи атеїзму й відкидання релігії... Вигнавши матерію з природи, ми тим самим повалимо всі безбожні та скептичні системи й розвяжемо безліч суперечок та заплутаних питань».

Ідеалістична філософія Берклі, поглиблена Давидом Юмом, була надзвичайно живуча: в різних модифікаціях дійшла вона аж до наших часів [1]).

Основна помилка у філософії Берклі, що її наслідують за ним і інші філософи, та, що він ставить знак рівности між почуванням, зовнішнім, змисловим сприйманням («чувственным восприятием») і матерією, речами, що викликають те сприймання речей через почування. Правда, що ми пізнаємо світ, матерію, речі через зовнішнє почування, але неправда, що ця матерія не існує поза нашим досвідом, поза нашими ідеями. Світ, зокрема, земна куля існувала й тоді, коли на ній не було ще людей, отже, і їхніх почувань, ідей, свідомости.

Далі, наше почування, наше сприймання матерії через відчування повинно мати якусь причину. Берклі каже, що ця причина є бог, а не матерія, бо, мовляв, ніяк не можна довести об'єктивного, абсолютного існування матерії. Але Берклі не помічає, що абсолютне існування його причини—бога—залишається так само недоведене, ба навіть більше: коли все, згідно з теорією Берклі, існує лише в нашій свідомості, то, очевидно, і бог поза нашою свідомістю, поза людським розумом об'єктивно не існує (немає свідомости — немає й бога). Так сама себе підтинає ця філософія.

32. Англійські критики капіталістичного суспільства та комуністи-утопісти другої половини XVII віку. Ми вже говорили, що сподіванки народніх мас Англії на революцію не справдилися: перемога буржуазії не усунула класових суперечностей, не загоїла болячок капіталістичного суспільства, не зменшила бідування незаможного селянства та вбогої міської людности. На цьому ґрунті ще за часів революції з'являються один по одному твори, де критикується діяльність провідних буржуазних партій, піддається аналізі капіталістичний лад та розвиваються утопічні теорії перебудувати його на «раціональних», «справедливих» основах.

Уже року 1649 по всій Англії поширюється силу прокламацій, памфлетів, листівок з критикою політики буржуазії та поміщиків. В одній із таких прокламацій, наприклад, говорилось од імени «бідного, пригніченого народу Англії», що «земля створена не для того, щоб господарями її були поміщики, а бідний народ був їхніми рабами», а для «підтримання життя всіх». У поданнях Кромвелеві вбогі селяни та робітники домагались оголосити всю колишню громадську землю, всю землю, що стоїть пусткою, а також і конфісковані в короля парки та ліси, «вільною для всіх і кожного». А поруч із цими листівками з'явились і більші твори на ту саму тему: про соціяльну кривду та способи усунути її.

Року 1651 виходить друком утопічна комуністична теорія левелера Г. Вінштанлея під назвою — «*Закон свободи, як програма*». Г. Вінштанлей апелює в цьому своєму творі до диктатора О. Кромвеля. Він указує на гірке розчарування селянства та бідного міщанства в наслідках революції; змінилося все тільки назвою, а зміст, стосунки зосталися ті, що й були до революції, — пише він, — залишився давній

[1]) Н. Ленин. Материализм и эмпириокритицизм. Москва. Госиздат.

гніт, тяжкі податки, старі злидні; а проте О. Кромвель та інші гранди перемогли шляхту й короля не самі, а за допомогою народу; отже, звичайна справедливість вимагає, щоб од перемоги мали користь усі учасники боротьби, між ними й народ. Щоб визволити народ з-під гніту та насильства, щоб вирвати його з гіркого бідування, щоб направити зроблені під час революції «помилки», треба перебудувати суспільні відносини на нових «справедливих» основах, що їх розробив Г. Вінштанлей. Найбільший первісний гріх людської суспільної організації, що утворив з тієї організації соціяльне пекло, це,— каже Вінштанлей, — торговля; тому скасувати торговлю—значить зробити перший і найповажніший крок до оздоровлення суспільного життя, до скасування нечистого джерела збагачення окремих осіб коштом инших та усунення соціяльної нерівности. Ніхто не повинен бути багатшим за иншого, багатство бо створюється не працею, а визиском: ніколи одна людина не може самотужки доробитись великого майна, прибуток од якого виносить тисячі фунтів що-року. Коли хтось має велике багатство, то тільки тому, що він загарбав собі плід чужої праці, плід праці багатьох рук, яким і належить «по справедливості» право на те багатство. Тому треба повернути всі багатства на суспільну власність і організувати господарство та суспільне життя так, щоб усі однаково працювали, були однаково забезпечені й користувались в однаковій мірі з свободи. В такій вільній, трудовій державі люди повинні жити окремими вільними родинами, одержуючи все потрібне для життя з громадських магазинів; усі повинні працювати для загальних громадських потреб, не знаючи «мого» й «твого»; продукція залишається дрібна й ведеться її силами родин, але вироблені продукти складають у громадські магазини, відки кожному й дається відповідно до його потреби; найману працю забороняється. Що-до політичного ладу, то він повинен бути цілком демократичний: усіх урядовців обирає народ, і кожного разу тільки на один рік; усю державу поділено на графства (округи),—у кожному графстві урядує демократично складена рада, якій належить законодавча, судова й виконавча влада в межах її території. Верховна влада в цілій державі повинна належати парламентові, якому підлягає й армія. До важних громадських виборних урядів Вінштанлей зачисляє, між иншими, і поштмайстрів та священиків. На обов'язок поштмайстрів він кладе: збирати всі новини, які можуть мати суспільне значіння, особливо ж відомості про різні відкриття, і надсилати їх до головного державного бюра, де подані звіти мають систематизувати й оголошувати, як окреме періодичне видання для загального відому та вжитку. Священики мають пильнувати недільних відпочинків, розповсюджувати корисні відомості, зібрані поштмайстрами, а також читати лекції та організовувати народні дискусії на наукові, історичні, мистецькі і особливо на природничі теми; вони не віддаються релігійним справам у звичайному розумінні цього слова: «пізнати таємниці природи — значить пізнати бога»,—каже Вінштанлей, і в цьому напрямі накреслює програму праці для священиків. Сем'я повинна залишитись моногамна й по змозі вільна; про вступ до подружнього життя складають цивільні акти; діти вчаться в громадських школах: кожного учня навчають різних наук і ремества. У своїй теорії Вінштанлей виключає, звісно, гроші та торговлю; зовнішній торг, оскільки не можна обійтись без нього, повинні провадити особливі виборні урядники.

Не зважаючи на свою реакційність, теорія Вінштанлея мала

в собі чимало й революційних думок, які цілком відповідали «духові» часу та об'єктивному напрямку суспільного розвитку: до таких думок належить постулат політичної демократії, боротьба проти реакційних впливів католицької церкви, також засудження суспільного паразитизму маєтних верств (передусім шляхти). Побачивши нездійсненність свого утопічного ідеалу, Вінштанлей одійшов од політичного життя й приєднався до квакерів.

З менше реакційною теорією виступив трохи пізніше, а саме 1658 р. Корнеліюс Пльокбой, який не тільки розробив теорію організації ідеального суспільства, але й намагався практично здійснити свої ідеї. Працю свою, під назвою «*Проєкт, як ущасливити вбогих усього світу*», Пльокбой присвятив синові й наступникові диктатора О. Кромвеля, сподіваючись од нього прихильного ставлення до своїх ідей. Перебудова суспільства на нових основах повинна була початись, на думку Пльокбоя, з організації невеликої трудової спілки десь на селі, біля річки, з філією в Лондоні. Спілка ця повинна по змозі власними силами обслуговувати всі матеріяльні й духові потреби своїх членів: вона повинна провадити хліборобську продукцію, ремесничий промисел і торговлю, мати своїх учителів. Потрібний для господарства капітал повинен скластися з внесків окремих членів до громадської скарбниці; гроші записують на рахунок тих, хто їх вносить, і їх можна забрати назад, коли б хтось хотів вийти з спілки. Господарство провадять на товариських основах, але не на комуністичних, приватна власність залишається; для керування обирається що-року з-поміж членів спілки управу. Всі члени спілки зобов'язані працювати в товариському господарстві шість годин на добу; в приватному житті вони цілком вільні: спілка не втручається до їхніх особистих справ, до релігійного та родинного життя; дітей навчають різних наук та ремества. Члени спілки, що живуть у місті, ведучи там торговельні справи, повинні що-року прожити якийсь час на селі та брати участь у товариській господарській праці. Пльокбой добре розуміє вигоди великого гуртового господарства й переконливо обґрунтовує перевагу його над дрібним, індивідуальним господарством. Він влучно також указує на позитивне значіння організованого звязку між промисловою (обробною) та хліборобською продукцією, підкреслюючи, що такий звязок дає змогу уникнути посередників, через яких продукт дорожчає. Щоб заохотити членів спілки до щирої праці в товариському господарстві, Пльокбой вважає за потрібне паювати двічі на рік між членами спілки прибутки від продажу спілкових продуктів. Із зазначених основних точок теорії Пльокбоя бачимо, що ця теорія має в собі багато елементів пізнішої кооперативної (спілкової) теорії. Зроблені Пльокбоєм практичні спроби організації «зерна» майбутнього ідеального суспільства ні до чого не призвели.

Року 1695 оголосив свою соціяльну теорію видатний англійський філантроп, квакер Д. Белерс, під назвою «*Пропозиція утворити Раду Праці для всіх корисних ремесств і сільського господарства*». Філантропічна діяльність дала Белерсові нагоду докладно ознайомитись з нужденним життям селянства та стражданнями пролетаріяту і взагалі з життям убогої людности по містах. Як ми вже вказували на те не раз, Англію наприкінці XVII віку переповнили голодні, безпритульні маси спролетаризованого селянства. Англійська суспільна думка мусіла спинитись над цим соціяльним лихом, пояснити його та знайти його джерело й намітити способи усунути його. Звичайно, буржуазний і шля-

хетський загал поясняв це «відносне перелюднення» та страшне зубожіння народніх мас їхнім ледарством і вважав за єдино дійсні практичні способи боротися з цим соціяльним лихом в'язниці, тортури та шибениці для «ледачих волоцюг». Але не бракувало й таких одиниць, що шукали глибших причин зубожіння людности, ніж «лінивство», і переймались почуттям людяности, співчуття до народу; на цьому ґрунті й поставали гуманні, утопічні теорії боротьби з народнім бідуванням. За таку теорію була й «пропозиція» Белерса, що дуже нагадує в основі «проєкт» Пльокбоя. Велику справу боротьби з бідуванням народніх мас, боротьби, що має кінець-кінцем перетворити ціле суспільне життя на нових основах,—треба починати з малого,— каже Белерс, — треба спочатку закласти невеликий трудовий зародок нового суспільства. Потрібні на це гроші мають дати капіталісти за певний відсоток: таким робом це не буде благодійність з їхнього боку й заохотить їх покласти в цю прибуткову операцію великі капітали. Зародок нового суспільства— це не що инше, як трудова продукційна спілка на ширшу руч: у цій спілці всі члени її—і чоловіки й жінки—зобов'язані будуть працювати за заздалегідь виробленим господарським планом. Добробут спілки швидко піднесеться вгору, вона почне розростатись і усовуватиме капіталістичні форми продукції, вони бо не зможуть конкурувати з спілковою господарською системою; в капіталістичному бо суспільстві тільки половина, пересічно, здатних до праці членів його робить продуктивну працю, та й ця половина провадить її неорганізовано, без плану, даремно витрачаючи велику кількість робочої сили. Спілкова система господарства матиме проти анархічної капіталістичної ще й ту перевагу, що в ній рукодільну, ремесничу промисловість буде доцільно сполучено з сільським господарством, й у процесі обміну продуктів буде уникнуто посередництва купців, через яких тільки дорожчає товар. На початок треба спорудити будинок на триста робітників, з бібліотекою, лабораторією та садком, добрати цих триста робітників і організувати їх на трудових основах; на чолі спілки треба поставити Раду Праці, що має керувати господарством та иншими справами спілки, між ними й вихованням дітей; усі члени спілки працюватимуть потрібну, нормальну кількість годин що-дня, робочий день для старших віком людей буде коротший, як для молодших. Дітей мають навчати одночасно теоретичних наук і застосовних технічних, розвиваючи їх у той самий час і фізично. У внутрішньому житті спілки грошей не вживають, у цьому немає потреби, бо за мірило вартости вироблених продуктів взагалі буде витрачена на вибір їх праця, а не гроші.

В инших своїх творах на соціяльно-економічні теми Белерс гостро критикував анархічність капіталістичної продукції, вказуючи, що ця анархічність призводить до марнотратства, до «виробу такого товару, якого нікому не треба». Слідом за Вінштанлеєм, він також указує на те, що в основі капіталістичної продукції лежить визиск чужої праці, що в капіталістичному суспільстві «неможливо збільшити кількість багачів, не збільшивши одночасно кількости вбогих робітників, що взагалі там, «де немає слуг — немає й панів». Таким робом Белерс підійшов досить близько до зрозуміння загального характеру капіталістичної організації продукції; спиняючись в одній із своїх праць на досліджуванні ринку та ринкових цін на товар, констатує він щільний звязок між різними галузями господарства і між иншим, каже: «дорогий хліб робить дорожчими продукти обробної промисло-

вости й тим самим руйнує торговлю». За характеристичний для думання Белерса й дуже поступовий, як на ті часи, був його метод освітлювати всі суспільні явища, між ними й ідеологічні: він завжди намагався виходити з аналізи конкретних соціяльно-економічних відносин і в'язав в одну цілість економічні питання з політичними, релігійними й моральними; за другу характеристичну ознаку теоретичних праць Белерса був інтернаціоналізм, бажання обхопити й представити, як єдину господарську й культурну цілість, увесь тодішній культурний світ; про це свідчать, між иншим, такі твори Белерсові, як от «*Основи для створення урядами Европи одної европейської держави через встановлення загального обопільного громадянства*» та «*Пропозиція головному конгресові різних релігійних напрямів християнства в справі встановлення принципів, на яких ті напрями могли б об'єднатися*».

З кінця XVII віку аж до половини XVIII в ідеологічній творчості англійського суспільства настає застій, викликаний застійною рівновагою суспільних сил. Довголітня боротьба між парламентом і шляхетською монархією закінчилася року 1689 остаточною перемогою парламенту: цього року король Вільгельм III Оранський, що його обрав на королівський трон парламент, оголосив Declaration of Rights, а парламент ухвалив *Bill of Rights* — основний закон англійської буржуазної свободи й права. Закон цей ухвалив, що суверенні права нації належать самій нації, яка виявляє їх через свій парламент, а король та уряд одержують владу від парламенту на певних умовах і виконують його волю. Та тодішня суспільно-економічна структура Англії була така, що головну організаційну ролю в національному господарстві відограваля невелика купецько-промислова класа та земельна аристократія, і тому перенесення суверенітету з короля на парламент не потягло за собою демократизації політичного життя, а вилилось фактично в купецько-землевласницьку олігархію. Виборчий закон до парламенту встановляв високий маєтковий ценз, залишав багато привілеїв земельній аристократії (що-до голосування за виборів); заведено було дуже складну та плутану систему виборів; система ця усувала широкі народні маси, навіть ті, що мали якийсь маєток, од права участи у виборах, а невелика частина заможніших селян та ремесників, що мали виборче право, ніколи не могли використати його на свою волю; по містах скуповували виборчі голоси та шахрували на виборах великі купці-промисловці, а по селах увесь виборчий механізм був у руках великої шляхти, лордів, які переводили вибори, як того самі хотіли (траплялося часто, що старші віком земельні аристократи сиділи в палаті лордів, а їхні сини були за депутатів у нижній палаті). Таким способом «суверенні права нації», що нараховувала в кінці XVII та в першій половині XVIII віку від шести до сьоми мільйонів людности, належали фактично кільком десяткам тисяч землевласників та купців-промисловців. Мавши в своїх руках апарат державної влади, ця купецько-землевласницька олігархія запровадила меркантилізм, запровадила, як правило, систему протекціонізму, забрала всю промисловість та торговлю під державну та муніципальну регламентацію, захистивши таким чином себе від закордонної конкуренції, а також почасти й од унутрішньої конкуренції, що могла вийти з рядів середньої промислової буржуазії.

Ця олігархія, з її реакційною, консервативною політикою, могла триматись тільки в умовах застійної рівноваги суспільної системи, та

й виникла ця рівновага на ґрунті застою в розвитку продукційних сил, застою суспільної господарської техніки. Ми бачимо, як з кінця XVII віку й до самої половини XVIII хатня ремеснича промисловість мирно існувала поруч капіталістичної рукодільної промисловости; рік-у-рік продукувалося за малим не ту саму кількість товару; внутрішній і зовнішній ринок не знав великих змін; кількість усієї людности залишилася майже без зміни. Застоєві в розвитку продукційних сил відповідав застій і в сфері ідеологічної творчости та реакція в політиці (1728 р. нижня палата виносить постанову про кари за оголошення дебатів у парламенті, року 1738 запроваджено театральну цензуру й т. д.).

Так тривало доти, доки суспільна рівновага порушилась під натиском дальшого розвитку продукційних сил, що припав на другу половину, або, власне, на останню чверть XVIII віку. На цей час припадає успішна колоніяльна політика Англії та успішні для неї війни з передовими торговельними країнами Західньої Европи. До середини XVIII віку Англія цілком опанувала Північну Америку, зміцнила своє становище в Індії: зовнішній ринок таким робом збільшився; в цьому ж напрямі вплинуло й зламання сили Нідерландії та знищення світової торговлі Еспанії. Англійські купці й промисловці зараз таки відчули, що їхній торговельний (морський) апарат і промислово-продукційний уже не встигають за потребами та вимогами ринку. Перед англійським суспільством постало невідкладне питання про розвиток витворчих сил: треба було переступити через рукодільну техніку й витворити нову; треба було організувати на нових, кращих основах мореплавство; треба було, нарешті, покінчити з системою меркантилізму, протекціонізму, державної та муніципальної опіки над промисловістю й дати повну волю розвиткові приватної ініціятиви для торговельно-промислової конкуренції. З цього часу й почалося в суспільстві нове ужвавлення: техники почали робити один по одному важливі винаходи, політики-економісти почали критикувати стару торговельно-промислову державну політику та позначати нову, почали докладно вивчати суспільно-економічні відносини; так постав новий жвавий ідеологічний рух.

33. Загальний погляд на класову боротьбу та еволюцію суспільної свідомости доби західньо-европейського торговельного капіталізму. Перейдена нами доба в історії людського суспільного життя багата на великі соціяльні рухи й теорії, але даремно було б проводити паралель між тими рухами та теоріями й сучасною боротьбою пролетаріяту за соціялістичне суспільство та з новітнім, науковим соціялізмом.

Що-до соціяльної боротьби, то об'єктивно революційною й поступовою в цій добі була лише боротьба проти пережитків феодально-шляхетського режиму та проти консервативної, реакційної авторитарно-релігійної ідеології—за буржуазні способи виробництва й розподілу, за демократизацію життя, за визволення людської думки з-під гніту різних феодально-релігійних авторитетів і витворення та поширення точного, матеріялістичного знання. Ця боротьба полегшувала народження капіталістично-промислового господарства, а тим самим двигала людство далі по шляху розвитку — економічного й ідеологічного.

Як ми на своїм місці відмічали, таким історично-поступовим була у першу чергу боротьба різних клас проти феодалізму та дрібно-буржуазний реформаційний рух, протестантизм (Лютерів та Кальвінів).

Але історично-обумовлені були всі суспільні рухи: повільна класова боротьба й гострі соціяльні конфлікти, громадські війни, революції й повстання та бунти; взаємною боротьбою різних суспільних груп, станів, верств, клас, сект і партій переверталася раз-у-раз у кожному окремому суспільстві внутрішня рухлива рівновага, усувалися небезпечні для існування суспільства гострі внутрішні (класові) суперечності, витворені попереднім розвитком суспільних продукційних (витворчих) сил, і створювалися матеріяльні (продукційні) й ідеологічні (правнодержавні й инші) можливості та форми для дальшої організованої суспільної боротьби з природою за існування.

В розвитку суспільної ідеології думка йшла також нерівною дорогою. Дуже часто під революційними що-до форми теоріями ховався реакційний зміст. Це стосується найбільше до різних комуністичних систем та утопій доби торговельного капіталізму, що хоч формою, окремими постулатами й нагадують новітній соціялізм, змістом своїм не мають із ним нічого спільного. Так, приміром, середньовічний европейський комунізм гноблених, визискуваних мас мав урівняльний, споживчий характер: він хотів усунути соціяльну нерівність справедливим поділом добра, мало звертаючи уваги на основу суспільного матеріяльного й духовного розвитку — раціональну організацію суспільного господарства, а коли й звертав на це увагу, то намагався затримати суспільний господарський поступ і організувати господарство на примітивних основах, давно і з великими труднощами перейдених людством його розвитку. Різні комуністичні єретичні секти европейського середньовіччя й утопісти-теоретики комунізму доби торговельного капіталізму, хоч і дали гостру, часом прямо прозорливу критику класового суспільства й накреслили ідеал комуністичної або соціяльної суспільної організації, проте теорії їхні мало мають спільного з сучасною соціялістичною теорією: вони утопічні, спекулятивні, здебільшого філантропічні та реакційні (ми поминаємо тут етичний елемент, постулат соціяльної рівности, властивий і тим теоріям і новітньому соціялізмові, хоч до того постулату названі теорії й новітній соціялізм приходять із різних боків).

Спільний єретичним сектам і утопістам-комуністам постулат скасування приватної власности на засоби виробництва й усуспільнення їх, хоч і здається на перший погляд надзвичайно революційним, об'єктивно був цілком контр-революційний, реакційний. Утопісти-комуністи не розуміли великого поступового історичного значіння інституту приватної власности, так само як і не розуміли історичної неминучости його. З цієї причини їхні нападки на приватну власність і поради негайно усунути її не могло вплинути й дійсно ніяк не впливали на розвиток тієї власности. Утопісти не мали (й не могли мати) правдивої думки про напрям, характер і причини суспільного історичного розвитку й тому—з одного боку—мало не всі (як на винятки, можна вказати хіба тільки на Т. Морай Ф. Бекона) шукали свого суспільного ідеалу не в майбутньому, а в минулому — в перейдених людством первісно-комуністичних формах суспільної продукції та соціяльної організації, — а з другого — здебільшого сподівалися, що до того ідеального співжиття людство доведуть якісь королі, князі або філософи, або воно й само дійде моральним переродженням [1]).

[1]) З-поміж мислителів старовинного світу найглибше розуміння історичного процесу виявив славетний історик Тукідід (автор «Історії Пелопонеської війни»),

Одначе, власне на тлі помилок великих утопістів, на ґрунті несправджених надій найпалкіших і найблагородніших поборників великих ідеалів трудового братерства й рівности, ми ліпше відрізняємо суспільну утопію від суспільної соціялістичної науки, ми краще розуміємо суть новітнього соціялізму. Найважливішим здобутком суспільної психології та ідеології капіталістично-торговельної доби було визволення (хоч, звичайно, й неповне) людського мислення з-під авторитарно-релігійних форм, набуття дуже важливого практичного (технічного, математичного, географічного та инших) знання й закладення перших підвалин матеріялістичної філософії, матеріялістичного методу пізнання явищ природи й суспільства, підвалин, що пізніше, перейшовши ще через французький метафізичний матеріялізм XVIII віку та німецьку ідеалістичну діялектику, розвинулися в діялектично-матеріялістичний метод світогляду.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ.

*П. Кушнер (Кнышев).—Очерк развия общественных форм. Видання Комуніст. Університ. ім. Свердлова. Москва, 1927.

Г. Лозовик.—Історія класової боротьби з найстаріших часів. ДВУ. 1927.

*Н. Розенталь.—История Европы в эпоху торгового капитализма. Вид. «Прибой». 1927.

М. Беер.—Всеобщая история социализма. Часть II и III. Госуд. Изд. Украины, 1922.

Б. Горев.—История социализма. Том I. 1924.

В. Святловский.—История социализма. 2 изд. 1924.

А. Вышенский.—Очерки по истории коммунизма. Часть I. Москва, 1925.

Куно-Фишер.—Бекон Веруламский. Пер. проф. Тарновского. Киев, 1866.

В. Коряк.—Нарис історії української літератури. ДВУ. 1925 рік.

К. А. Тимирязев.—Значение науки. М. 1922.

Бокль.—История цивилизации. Перевод Буйницкого. СПБ, 1895.

А. Деборин.—Введение в философию исторического материализма. Москва, 1922.

С. Я. Вольфсон.—Диалектический материализм. Минск, 1925 год.

*Н. Рожков.—Учебник истории всеобщей и русской. Вып. III и IV. Госуд. Изд. Москва, 1922.

О. Авсем.—Історія боротьби праці за визволення. Видавництво «Космос». 1923.

П. Лафарг.—Экономический детерминизм К. Маркса. Исследование о происхождении и развитии идей: справедливости, добра, души и бога. Под ред. Шевердина. Перевод с французского П. Давыдовой. Изд. «Московский Рабочий». Москва, 1923.

Г. Лозовик.—На світанку капіталізму. ДВУ. 1926.

Ю. Борхардт.—Капітал К. Маркса. ДВУ. 1925.

П. Лафарг.—Происхождение и развитие собственности. Друге вид. Вид. «Моск. Рабочий». Москва, 1928.

*В. Вознесенский.—Экономический переворот в Западной Европе и реформация. Вид. «Прибоя», 1927.

*А. Дживилегов.—Крестьянское движение на Западе. ГИЗ. РСФСР, 1923.

*Ф. Енгельс.—Селянська війна в Німеччині.

*В. В. Кожевенников.—Великая крестьянская война в Германии. М. 1925.

*А. Конради.—История революции. Т. I.

який дивився на історію, як на процес зумовлюваний боротьбою реальних інтересів і організованих суспільних сил; розподіл багатств—це головна причина боротьби різних суспільних груп,—від характеру економічних відносин залежать розміри політично-державних організацій, їхній військовий лад і форми управління: такі його основні думки. Але Тукідід стоїть одинцем. В нові часи цінні соціологічні думки висловив італійський учений (соціолог-історик) Віко (1668—1743); він формулював так звані «історичні закони», які встановляли, що всі народи переходять через однакові ступені розвитку.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

*Кудрявцев.—Великая английская революция. Вид. «Прибой», 1925.
*С. Кунинский.—Очерк истории английской революции. Изд. «Буревестник». Рост. Д. 1924.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ.

*Лозинский.—Торговый капитализм.
*Кушнер.—Лекции по истории экономического быта Зап. Европы. Ч. II.
*С. Вознесенский.—Экономический переворот в Зап. Европе. Вид. «Прибой», 1925.
*Н. Кареев.—История Западной Европы в новое время. Том I і II.
Ардашев.—Абсолютная монархия на Западе.
*В. Кожевенников.—Великая крестьянская война в Германии. ГИЗ РСФСР 1925.
*А. Конради.—История революции. Том I. М. 1923.
*Кудрявцев.—Великая Английская революция.
*Эд. Бернштейн.—Великая английская революция. М. 1924. ГИЗ.
Савин.—Лекции по истории Английской революции. ГИЗ. М. 1924.
*К. Каутский, П. Лафарг, Л. Гуго.—Предшественники новейшего социализма. Том I и II. ГИЗ РСФСР. 1919—1920.
В. Віндельбанд.—Історія нової фільозофії. Переклад М. Залізняка. Київ, 1914.
Ф. А. Ланге.—История материализма. Перев. под ред. В. Соловьева.
А. Вебер.—История европейской философии. Киев, 1882.
К. Форлендер.—Общедоступная история философии. Перевод П. Виноградской. Изд. «Московский Рабочий». 1922.
Венедикт Спиноза.—Этика. Перевод с латинского Н. Иванцова. М. 1911.
В. Серебников.—Учение Локка о прирожденных началах знания и деятельности.
Р. Фалькенберг.—История новой философии.
Г. Геффдинг.—Учебник истории новой философии. Пер. Б. Столпнера.
Ф. Бекон.—Собрание сочинений. Перевод П. Бибикова. СПБ. 1895.
*«Обществоведение». Сборник статей под редакцией проф. Н. Г. Тарасова. Том III. (Жизнь общества в эпоху океанической торговли, зарождение мировых рынков и капитализма). Том IV (Жизнь общества в эпоху новейшей мировой торговли, капиталистической промышленности и развития социализма). Изд. «Сеятель». Ленинград. 1924.

Завдання для пророблення.

1. В чому полягало панування торговельного капіталу над виробництвом—в промисловості і в сільському господарстві.

2. Позаекономічний (феодальний) та економічний (капіталістичний) визиск виробників за доби торговельного капіталізму. Первісне нагромадження.

3 Основні домагання селян-повстанців в західньо-европейських країнах за доби торговельного капіталу.

4. Розкрепачення селянства в державах Західньої Европи: як воно відбувалось і які наслідки мало для сільського господарства і промисловости.

5. Дві основні форми держави за доби торговельного капіталу: абсолютна монархія (Франція) і торгова республіка (Італійські республіки і Нідерландська республіка).

6. Початок утворення національних держав у Західній Европі й причини, що викликали цей процес.

7. Боротьба проти католицької церкви і причини боротьби і наслідки її.

8. Основні класи за доби торговельного капіталізму. Стани і класи.

9. Сільський і промисловий пролетаріят в західньо-европейських країнах за доби торговельного капіталізму.

10. Соціяльний зміст дворянського стану за торговельно-капіталістичної доби.

11. Класові рушійні сили буржуазної революції в Нідерландах та в Англії. Вислід цих революцій.

ЛІТЕРАТУРА.

1) Кулишер.—Лекции по истории экономического быта Западной Европы. Ч. II, отдел III.
2) Ленин.—Собр. Сочин. Том XVIII. Ч. I. Стр. 140 і 203.
3) Кушнер.—Очерк развития общественных форм. (§§ «Рецедивы крепостничества», «Дворянство», «Дворянско-купеческое государство», «Торговое государство»).
4) К. Маркс.—Передмова до критики політичної економії.
5) Кудрявцев.—Великая английская революция.
6) Кареев.—Две английских революции XVII в.
7) А. Конради.—История революции. Т. I.
8) В. Кожевенников.—Великая крестьянская война в Германии.
9) Вознесенский.—Экономический переворот в Западной Европе и реформация.
10) К. Маркс.—Капітал. Том I. Кн. 1.
11) Н. Розенталь.—История Европы в эпоху торгового капитализму.
12) Ф. Енґельс.—Німецька селянська війна.
13) Д. Петрушевский.—Восстание Иота Тайлера.
14) Эд. Бернштейн.—Великая английская революция. Социализм и демократия в великой английской революции.
15) Н. Бухарін.—Теорія історичного матеріялізму (§§ 37 та 51 визначення класи і стану).

---

12. Технічні науки й матеріялістичне мислення за доби торговельного капіталізму в Західній Европі.

13. Що саме критикували сучасники в класовім торговельно-капіталістичнім суспільстві, і що в тій критиці було поступове, а що реакційне.

14. Соціяльний ґрунт ідеалізму за доби торговельного капіталізму.

ЛІТЕРАТУРА.

1) В. Волгин.—Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений. Часть I.
2) В. Волгин.—История социалистических идей. Часть I. ГИЗ РСФСР. 1928.

V. ТОРГОВЕЛЬНИЙ КАПІТАЛІЗМ І КЛАСОВІ ВІЙНИ НА СХОДІ ЕВРОПИ.

34. Торговельний капіталізм на Сході Европи. Великі земельні простори, рідке населення, віддалення від світових ринків (особливо півночи — Московщини), нарешті татарський погром — були за причину того, що на Сході Европи (в Росії і на Україні) торговельний капіталізм розвинувся пізніше як в Західній Европі, пройшов не рівну лінію розвитку (особливо на Україні), відступав кілька разів під натиском феодальної реакції і, кінець кінцем, замість повної перемоги над пережитками феодалізму, став на довгий час до співробітництва з напівфеодальним дворянством.

Та поза цими особливостями, в основі доба торговельного капіталізму на Сході Европи не різниться від доби торговельного капіталізму в Західній Европі. Виробничі взаємини і суперечності доби були і тут ті самі, що і на Заході, хіба з тією різницею, що тут не мало такого бурхливого характеру, як там, первісне нагромадження і в одмінних дещо лагідніших (ніж, приміром, в Англії) формах відбувалась експропріяція дрібного виробника, обезземелення селянства. Важливим є також і те, що на Сході Европи, з причин, вказаних вище, дуже повільно відбувалось відокремлення міського промислу від хліборобства, а в звязку з цим повільно зростали й міста.

Отож суспільні взаємини в продукції залишились довший час ті самі, що і за доби феодалізму Але підо впливом торговельного капіталу феодальний визиск прибрав нового змісту за цієї доби (залишаючись що-до форми старим—позаекономічним).

Якщо за феодалізму дбав феодал лише про те, щоб мати продукти сільського господарства яко споживну вартість, то тепер він заклопотаний тим, аби отой продукт обернути на мінову вартість. Та як і раніш, феодал-поміщик визискує й тепер дрібного виробника «позаекономічним» способом, лише визиск той посилюється.

Отже тут суспільні взаємини в продукції не змінюються, коли не вважати на те, що поміщик доби торговельного капіталізму в Росії й на Україні міцно прикріпляє виробника до засобів виробництва— заводить важке кріпацтво. «Поки панує рабство або ж доки додатковий продукт виробника споживає феодал та його челядь і під владу лихваря попадають рабовласник або феодал, *спосіб виробництва лишається старий;* він починає тільки важче тиснути на робітника»,—каже К. Маркс[1]). Але за цієї ж доби започатковується й новий, буржуазний спосіб виробництва, за якого виробник вільно виходить на ринок, втягується в систему товарового господарства; цей шлях веде селян-

[1]) К. Маркс. Капитал. Том III, часть II, розділ 36 («Докапіталістичні відносини»), стор. 137.

ство до класового розшарування, до буржуазного переродження заможної частини його, що продукує на ринок, вживаючи найманої праці і вкладаючи у господарство власні капітали; на цьому секторі суспільного господарства започатковується й розвивається буржуазне торговельно-капіталістичне нагромадження, що бореться проти феодального нагромадження. Основна суперечність доби—одночасна наявність різних способів виробництва, що ведуть боротьбу поміж себе. Поруч із цим — суперечність між капіталістичною організацією обміну та некапіталістичною організацією виробництва більшости виробників. Суперечності ці виявляються в гострій класовій боротьбі, у війнах проти феодалів, у збройній боротьбі селянства проти поміщиків.

35. Класова боротьба за доби торговельного капіталізму в Росії («смута», разіновщина, пугачовщина). В Росії (на Московській Русі) довелося торговельному капіталові витримати дуже довгу боротьбу проти феодальних суспільних відносин. Але він, кінець-кінцем, таки досяг свого і, як і на Заході, на руїнах феодалізму постала на Московщині сильна монархічна влада, зросла сила торговельно-купецької буржуазної верстви, постала класа дрібних поміщиків (після розгрому феодального боярства та князівства), утворилась крепацька селянська верства, було зламано (пізніше) самостійність і великі впливи феодальної московської православної церкви.

У XVI столітті, як і в попередніх, основною виробничою класою було на Московщині селянство. Селяни поділялись на *залежних і вільних (державних)*. Залежні селяни становили в цей час біля $^2/_3$ всього селянського населення. Вони ще не були закрепачені; хоч і сиділи на поміщицькій землі, проте могли покинути поміщика, заплативши чинш за користування дворищем («пожилое» та «повоз»). Оцим правом селянина кидати одного поміщика і переходити до иншого користувались великі поміщики й бояри: виплачували за селян «повоз» чи «пожилое» і переманювали їх до себе (селяни «відмовлялись» від свого старого пана і йшли до нового). Визиск, що його чинили над селянством і дворяни-поміщики, і феодали-бояри, недостатність інвентаря у селян, низький рівень сільсько-господарської техніки — все це довело селянське господарство (під кінець XVI століття) до упадку, до хронічних неврожаїв. Так, приміром, на початку XVII століття стався дуже великий голод на Московщині. Незаможні і голодні селяни тікали на окраїни, або збивались у великі розбійницькі ватаги. За такого стану важко було поміщикам вести господарство і вони починають вживати заходів до закрепачення селянства (року 1597 видано було урядом «указ о беглых крестьянах», що ним надано було поміщикам право розшукувати селян втікачів і силоміць повертати назад). Селянство виступає в цей час і проти бояр-феодалів і проти дворян-поміщиків. Часом іде воно в спілці зі своїм класовим ворогом дрібним дворянством проти бояр-феодалів; власне служиле дворянство не раз хотіло скористати з селянської сили задля боротьби своєї проти великих землевласників-феодалів і підбивало селян у боярських вотчинах до повстань. Але отака «спілка» селян і дрібних дворян була завше лише хвилевою. — Відома річ, що московське селянство за цієї доби, ще більш як за попередньої, не становило якоїсь однорідної, суцільної маси: розшарування (різне забезпечення землею та інвентарем, різні ступені залежности від поміщиків—геть аж до безпросвітніх одробітків і кабали, лихварства, то-що), початок перетворення селянських

заможних вершків на капіталістичних господарів роз'їдало глибоко селянську масу. Але супроти поміщиків (дворян і бояр) виступало селянство з усіма своїми прошарками яко єдина класа.

На окраїнах Московщини — на Дону та на Уралі — господарили козаки. Козацтво також не являло собою одноцільної соціяльної верстви. Не кажучи вже про козацьку старшину, що мала розбіжні інтереси з рядовим козацтвом, і саме рядове козацтво поділялось на ворожі соціяльні групи, заможне й незаможне козацтво. Між усіма цими групами йшла гостра боротьба. Але оскільки московський уряд накладав важку руку на козацтво, поборюючи козацьку самоуправу та порушуючи господарські інтереси козацтва,—загал козацький був вороже настроєний проти московської політики, проти центрального уряду.

З-поміж феодалів найсильнішим економічно було духівництво — манастирі, що мали великі землі й вели велику торговлю (так, приміром, Соловецький манастир торгував сіллю на всю Московщину, Троїцько-Сергіївський торгував хлібом і так далі). Дрібні поміщики-дворяни зміцняли своє становище, визискуючи селянство, але під кінець XVI століття криза сільського господарства підірвала їхнє становище. Бояри — родовиті феодали втрачали своє колишнє значіння. Торговельна буржуазія й середні та дрібні поміщики-дворяни становили ту силу, що руйнувала феодалів. Дрібні поміщики зазіхали на великі землі («вотчины») бояр і домагались обмежити політичні впливи боярства та зміцнити свою участь у політично-державному житті. Оця боротьба дворянства проти феодалів загострювалась через брак робочих рук. З початку XVI століття поміщицьке господарство продукує хліб задля міського ринку, але на перешкоді йому стає брак робочих рук. Феодали-бояри давали селянам ліпші умови, ніж середні та дрібні дворяни, і тим переманювали їх у свої вотчини; а без селянських робочих рук поміщицьке дворянське господарство занепадало. XVI і початок XVII століття був час гострої боротьби служилого дворянства проти феодалів, дрібного й середнього шляхетського землеволодіння проти великого феодального (боярського).

Значно підноситься за цієї доби велика торговельна буржуазія; набираючи в економічнім житті все більшої ваги, веде вона свою осібну політику й намагається захопити в спілці з дрібно-помістним дворянством державну владу. Проти її здирств виступає дрібна міська буржуазія (ремесники, дрібні торговці, то-що) й міська біднота, але це аж ніяк не підриває її суспільної сили. Торговельний капітал, кінець-кінцем, зумовлює і внутрішню і зовнішню політику Московщини і напрям та характер класової боротьби. Торговельна буржуазія шукає шляхів на далекий і багатий Схід і на Захід Европи і вимагає заборчої політики. Це викликає низку воєн, ведених московськими царями: завоювання Казани й Астрахани—цього шляху на схід по Волзі—Каспійському морю; Ливонські війни за царя Івана Грозного за «вікно в Европу», Балтицьке прибережжя. Вона під'южує дворян на революцію проти феодалів, що в наслідок її року 1564 дворяни-поміщики з купцями захоплюють на Московщині державну владу до своїх рук; з їхньої волі московський цар робиться абсолютним монархом, диктатором, вчинивши страшний погром бояр («опричина»).

Опричина була блоком міської буржуазії й середнього землеволодіння (перед цим торговельна буржуазія не виступала гостро проти бояр-феодалів). На якийсь час було ліквідовано політичне панування

феодальної аристократії й настановлено владу середніх землевласників (дворян) та купців. Однак, за царя Івана Грозного стару феодальну аристократію не було погромлено дорешти. А тут ще й з середнього дворянства постали нові магнати-феодали (з улюбленців царя, то-що).

Сам цар Борис Годунов (цар середніх дворян і купців) почав свою політичну діяльність, як один з магнатів опричини.

Власне буржуазія не дуже то підтримувала Годунова; головною підпорою його було середнє дворянство; та ставши царем, він швидко розірвав і з дворянами через свою політику піднесення сільського господарства. Справа кінчилась, як знаємо, військовим дворянським повстанням проти Бориса, під прапором Дмитрія Самозванця.

Феодальна реакція дала себе відчути гостро на початку XVII століття, коли криза поміщицького господарства підірвала економічну й господарську міць дворянства. Феодали поборювали владу Бориса Годунова, вони убили поміщицького царя Дмитрія Самозванця і лише через свою неорганізованість формально не настановили свого царя й примушені були визнати за царя Шуйського (також боярина, великого магната), обраного московською торговельною буржуазією. Та хоч Шуйський і поспішився сісти на царський престол, не попитавшись феодальної аристократії, проте повів він боярсько-купецьку політику, ворожу дрібному та середньому дворянству. Чотирьохрічне правування Шуйського,—каже проф. М. Покровський,—було немов би одруження з розрахунку торговельного капіталу і боярської вотчини, одруження, що в ньому обоє ненавиділи одне одного і ставились з огидою, але розірвати союз не одважувались. Боярство спілки цієї не могло розірвати хоч би тому, що без допомоги капіталу, без грошей не спроможне було керувати державою [1]).

Та, кінець-кінцем, торговельний капітал досяг свого: феодальну реакцію було поборено й назавжди зліквідовано було політичний феодалізм.

Одним із важніших суспільних явищ цього часу на Московщині було покрепачення селянства. Розвиток обмінного грошового господарства відкривав нові можливості для поміщиків; збіжжя й інші продукти можна було продавати в містах, що розрослись до того часу, або за кордон — за гроші, яким легко можна було найти вжиток. Поміщик був уже заінтересований не тільки в тому, щоб більше збирати з селян усякого збіжжя, худоби і птиці, але й з організації свого власного рільничого господарства. Торговельний капітал, купець, що обслуговував поміщика, довів до того, що визиск селянства збільшився: поміщики почали приневолювати селян, щоб вони давали більше данини натурою та й щоб і більше працювали в поміщикових маєтках. До позаекономічного визиску повільно додавано ще й економічний. Селяни тікали від визиску. У відповідь на це, як ми вже зазначали, поміщики випрохували в московських царів «указы о беглых»—право розшукувати втікачів і силоміць повертати їх назад. Так почалося крепацтво, піонерами якого явились манастирі, що найбільш визискували селян і перші випросили собі право їх покрепачувати.

Під кінець XVI століття визиск селянства поміщиками вже досяг великих розмірів. Панщина, чинші, податки, тяжкі одробітки, кабала викликали загальне невдоволення серед селянства. Селяни тікали на

[1]) М. Покровський. Русская история с древнейших времен. Том II.

Дін, до козаків, бунтувались, особливо в голодні роки. Купці й собі збільшили визиск міської бідноти.

Так дійшло до великої революції на Московщині, що тривала від 1598 до 1613 року [1]). Селянство, козацтво, дрібне дворянство, купецтво й міщанство—ось рушійні сили цієї революції. Але глибше класові інтереси цих революційних верств були різні. Дрібні дворяни, як і велике дворянство та бояри, були заінтересовані в крепацтві, в панщині. Козачі верхи й середняцтво були ближчі до дрібного дворянства, ніж до своєї козачої голоти й покрепаченого селянства. Купецька аристократія і дрібна міська буржуазія мали свої власні класові інтереси, досить близькі до інтересів середнього та дрібного дворянства і ворожі революційній міській бідноті.

Ця розбіжність класових інтересів і виявилась вповні під час революції, коли різні суспільні верстви по черзі захоплювали владу до своїх рук, настановляли своїх царів, намагались завести свої порядки. Цар Борис Годунов, що спирався на середні кола дворянства та почасти на купців, вів боротьбу проти бояр і князів. Але в цей самий час селяни боролись проти середнього та дрібного дворянства. За царя Дмитрія Самозванця (1605—1606 рр.) класова боротьба точилась далі, набираючи чим-раз гостріших форм. Дмитрій пробує опертись не стільки на середніх дворян та купців, скільки на військо й навіть на селян та козаків. Князі й бояри напружують усі свої сили проти Дмитрія і нарешті вбивають його. Як ми вже говорили, московські купці обирають на царя боярина Василя Шуйського (1606—1610)—великого магната. Шуйський налягає на селянство: видає укази, якими покрепачує селянство, веде політику на користь великим купцям, не дбає про інтереси дрібного дворянства й міщанства [2]).

Правування Шуйського викликає нове велике повстання середніх та дрібних дворян, а також і селянства проти земельних магнатів—князів та бояр. На Калужчині, Тульщині й Рязанщині швидко організувалось повстанське селянське військо, на чолі з Болотніковим. Дрібні дворяни організували повстанське військо, на чолі якого став Ляпунов. Військо це прямує на Москву, об'єднується з повстанцями-селянами. Шуйський ледве тримається. Здавалось революція переможе. Але тут в найбільш важливу хвилину, дворяни, бачачи, що в разі перемоги селянства, не завести їм панщини й не бачити своїх маєтків, зраджують селянство й переходять (під проводом Ляпунова) на бік великих дворян-князів та бояр, на бік Шуйського. Після цього Шуйський з дворянами-поміщиками почав громити селянську й міську бідноту. Даремно керівник селянства Болотніков напружував усі свої сили, закликав селянство не покладати зброї, виловлювати й нищити поміщиків,—повстанців було розбито.

Проте, перемога Шуйського не принесла заспокоєння. Не кажучи вже про селянство, з правління Шуйського було невдоволене боярство, козацтво і частина дворянства. В московські справи втручається польський уряд. Використовуючи розклад московського

---

[1]) 1598 року закінчилось царювання старої дінастії на Московщині і на царя було обрано Бориса Годунова.

[2]) Як ми вже зазначали, бояри лише умовно підтримували Шуйського; коли проти нього повстали поміщики і козаки (і взагалі під кінець його правування) феодальна знать не підтримала Шуйського.

державного апарату та невдоволення з правління Шуйського, він підтримує на московського царя самозванця—Дмитрія II.

Спираючись на козаків, селян, на частину дворян-поміщиків та на поляків, Дмитрій II проголошує себе царем і з'являється з своїм військом під Москвою, в Тушині (за що й прозвано його «тушинським»).

Почалась затяжна війна між двома царями: Шуйським і Дмитрієм II,—війна, що не давала ні господарити, ні торгувати. Становище Шуйського захиталось. Бояри, дворяни й купці побачили, що Шуйський не в стані дати їм потрібної безпеки; нарешті, бояри і дворяни скидають його з царства (року 1610); торговельна Москва дотримується нейтралітету і не боронить Шуйського.

Щоб положити кінець революції та усобицям, дворяни й феодальна знать рішають запросити на царство польського королевича Володислава. З батьком королевича укладають умову (конституцію), в якій зазначалось, що Володислав має обстоювати інтереси феодалів і поміщиків. Одначе, з цієї умови нічого не вийшло. Ще не приїхав до Москви королевич, як на Московщину сунули польські поміщики (яким Володислав роздаровував землі московських поміщиків) і польський торговельний капітал. Боярський уряд (так звана «семибоярщина») звівся нінащо: дума перетворилась на дорадчий орган при польському комендантові в Москві.

Московські купці і дворяни, побачивши, що й польський королевич не захистить їхніх класових інтересів, знімають нове повстання, на чолі якого стають нижнєгородський купець Мінін і поміщик князь Пожарський. І купці, і дворяни закликають народ боронити свої «національні інтереси» проти поляків. Духівництво (переважно вище) напружує всі сили, щоб допомогти купцям і дворянам, бо воно боїться перемоги на Московщині католицтва й утрати церковних доходів. Дрібні поміщики й козачі верхи також підтримують повстання.

Повстання закінчується перемогою—Москву звільняють од поляків. Земський собор (поміщицько-купецький з'їзд) обирає року 1613 на царство Михайла Романова, сина митрополіта Філарета. Земський собор стежить за новим царем, пильнує, щоб він стояв на сторожі класових інтересів поміщиків і купців, щоб він служив торговельному капіталові.

Романови зрозуміли, чого від них хочуть, і стали вірно служити купцям та поміщикам. Самі вони робляться найбільшими купцями й поміщиками (цар мав монополію на товари, що йшли з Персії). *Року 1649* Олексій Романов *у інтересах торговельного капіталу взаконює крепацтво на Московщині.* Сила Романових, їхня власть зміцнюється в міру того, як вони і їхній урядовий апарат входять у довір'я купців і поміщиків.

Дворянсько-купецький уряд Романових організує добру поліцію, утворює найману армію (з чужинців, переважно німців), яка згодом перетворюється на постійну, регулярну армію. Управу в селах він віддає поміщикам-дворянам, а в містах—купцям.

Майже 15 років громадянської війни дуже підірвали витворчі сили країни в першій половині XVII століття (що й до того, у XVI столітті, були підірвані аграрною кризою). Однак, не всі класи й групи населення однаково перетерпіли: найбільше дісталося тим, що й до революції не мали міцного економічного ґрунту під ногами. Наслідком

громадянської війни було насамперед закрепачення всього селянства там, де були поміщики, збільшення дворів «бобильських» за рахунок селянських (бобиль—бувший селянин, що залишився і без землі, і без інвентаря). От оцих бобилів насамперед і почали поміщики крепачити, набувати над ними власницькі права (як ми вже говорили, і перед цим—під кінець XVI та на початку XVII стол.—закріплений за поміщиком селянин був немов власністю його, але тепер це набрало більш гострої форми). Одним зі способів до цього була *позика,* що її давав поміщик «бобилеві», а то й — незаможному селянинові (господареві). Ще не закінчилась громадянська війна, а поміщики (серед них насамперед Троїцька лавра) уже розшукували енергійно селян-втікачів, їхніх булих крепаків, не зважаючи на передавненість (року 1649 «Уложение» царя Олексія встановлювало «отдавати беглых крестьян и бобылей из бегов по писцовым книгам всяких чинов людям без *урочных лет*»). Повертали старі суспільні відносини. «Перші три чверті XVII стол. мають—каже М. Покровський—виразно реакційний, чи, инакше, реставраційний характер. Справа йшла до реставрації, до відновлення й зміцнення таких економічних рис, котрі, ще століття тому, здавалось, віджили». Закрепачені нерухомо до маєтків, селяни XVII стол. нагадували «старожильців» колишніх боярських вотчин, що з покоління в покоління сиділи на однім місці, аж доки їх не розворушила опричина. *Чинш натурою,* що вже сто років тому, здавалось, відмирав, тепер, у середині XVII стол., знову став явищем звичайним у маєтках—великих і малих (у боярських вотчинах і дворянських маєтках). В звязку з цим зменшилась площа орної землі у поміщиків, почали занепадати поміщицькі господарства, яко підприємства; *економічно домінантним зробилось дрібне землеволодіння селянського типу* (воно бо, це дрібне землеволодіння, пережило кризу, яка зруйнувала поміщика-підприємця). Неорану землю віддавав поміщик в оренду селянинові. «Відродженню старого типу господарства, з натуральним чиншем, мало розвиненою поміщицькою оранкою, відповідало—зауважує М. Покровський—відродження й старого поземельного права, старого типу володіння. Колишня боярська вотчина XVI стол. являла собою, як правило, лятифундію; помістя, що наступило після неї, було зразком середнього землеволодіння. У XVII столітті ми знову бачимо лятифундії; відродження їх падає цілком на перші роки панування нової династії, коли відбулась прямо таки оргія роздавання великих земель, свого роду реставрація того, що знищила була колись опричина». Особливо багацько землі з селянами роздано було за царя Федора Олексієвича (1676—1682) та за Петра. Отак *дворянство,* заступивши *боярство,* виділило з себе нову *феодальну знать.* Відродження старих економічних форм потягло за собою й відродження старого політичного режиму. Адміністративна реставрація виявилась яскраво у відновленню так званого «*кормления*»: як і колись, почали знову адміністратори, «приказні», стягати з населення собі «на корм» (мовляв, на харчування, на прожиток) збіжжя, худобу й різні продукти. Крім того, землевласники у своїх вотчинах і помістях знову перетворились на повновладних володарів: судили й карали своїх селян, як хотіли (за виключенням справ розбійницьких і т. и.); церква та деякі шляхетські роди і в XVII столітті, як і за феодалізму, користувались імунітетом (особливими привілеями що-до підсудности).

Після великої революції (і «смути») класова боротьба в Росії пішла в таких основних напрямах: селянства проти поміщиків, двох команд-

них клас — торговельної буржуазії і дворянства — між собою, міської бідноти проти міської торговельної буржуазії. Про суперечності між торговельною буржуазією і поміщиками М. Покровський пише: «У дні «смути» велика посадська буржуазія і поміщики були союзниками. Та лише минули оті дні, розвіялась спільна гроза, старий антагонізм швидко прокинувся і корінна суперечність інтересів цих двох клас, що виявлялась у їхньому ставленні до царевої (державної) скарбниці, суперечність між поміщиком, що одержує, і буржуа, що платить, почала відчуватись все гостріше і гостріше»[1]).

Відповіддю на крепацьку політику було нове повстання козачої голоти, надволзького селянства й міської спролетаризованої людности під проводом Степана Разіна року 1670—1671.

Козача голота, челядники, селяни-крепаки, бурлаки, вантажники, міська біднота, ремесники, дрібні крамарі, черемиси, чуваші, мордва, калмики, башкири—всі стали під провід С. Разіна, щоб знищити крепацтво, скинути власть поміщиків і воєвод, зменшити або й зовсім скасувати податки, завести «козачі вольності».

Підпертий бідним козацтвом, Разін осівся (в 1663—1664 роках) із військом у місті Кагальнику й відти керував цілою Донщиною. Року 1670 він зняв велике повстання. Взяв Царицин і Камишін. Послане з Астрахани стрілецьке військо перейшло на сторону Разіна. Повстанці взяли Астрахань, побили воєвод і приказних, а також чимало і «служилих дворян». Всі справи, переховувані в астраханській приказній палаті, було знищено. Церковне майно було забрано до скарбу, купецькі склепи розграбовано. Керувати справами міста було обрано нову демократичну управу.

З Астрахани Разін пішов у напрямку на Москву: взяв Саратов, Самару й підійшов до Симбірська. Повстання захопило величезний простір краю. По Волзі воно докотилось до Нижнього. До повстанців приєднались Арзамас, Пенза, Тамбов. Революційна хвиля докотилась аж до Соловецького манастиря та до Слобідської України.

Але під Симбірськом Разінові не пощастило. Два місяці тривала боротьба за місто. Цар послав своє краще чужоземне військо під проводом князя Барятинського. Не гаразд організоване повстанське військо не витримало боїв із регулярним царським військом і було розбите.

Після цієї поразки, Разін подався на Дон по нове козаче військо. Перемога під Симбірськом підняла дух купців, дворян і духівництва. Вони повсюди гарячково організуються й виступають на допомогу царському війську. Повстанці починають зазнавати одну поразку за однією. Царське військо палить села, виловлює, катує й забиває на смерть тисячі селян та робітників.

За відомостями, які збереглися, під час задушення повстання, царське військо перебило понад 100 тисяч селян і робітників (наприклад, в одному Арзамаському повіті скарано було на горло 11 тисяч чоловіка).

На Дону також почали перемагати купці, дворяни та духівництво. Року 1671 вони взяли і спалили місто Кагальник. Разін попав у полон і був відправлений до Москви, де його, після катування, покарали на смерть.

---

[1]) М. Покровский. Русская история с древнейших времен. Стр. 117. ГИЗ РСФСР. 1923.

Так сумно кінчилось це велике повстання. Та й тяжко було сподіватись иншого, сподіватись того, щоб темна, малосвідома, майже неорганізована, різноманітна своїм складом маса перемогла добре організовану поміщицьку та купецьку класу. Наскільки селянсько-козача маса була малосвідома, видно хоч би з того, що повстанці, винищуючи поміщиків, заявляли, що вони хочуть бути вірними «великому государеві»,—отже зовсім не розуміли того, що «великий государ»—це перший і найбільший купець і дворянин, найвірніший та найзавзятіший оборонець класових інтересів дворян та купців.

Після задавлення повстання, купецько-дворянський крепацько-царський лад на Московщині—в Росії—ще дужче зміцнився. Селян прикрепили до землі вже без визначення терміну і поміщик мав право завше повернути втікача селянина не зважаючи на «урочні літа» (себ-то на передавнення).

За царювання Петра I знову доходило не раз до збройних виступів, але влада командних клас була міцна й ліквідувала ті виступи. Після розгрому стрілецького війська року 1698-го (було скарано на горло щось 2.000 чоловіка), було зламано вільності козачого Дону (року 1707-го). Військові і політичні успіхи уряду Петра I дали новий стимул для розвитку торговельного капіталу. Феодальна реакція була побита. Витворчі суспільні сили швидко пішли наперед: зростала кількість населення, збільшилась значно внутрішня і зовнішня торговля. Уряд намагається допомогти розвиткові промисловости й веде меркантильну політику; він організує мануфактури (рукодільні) й примушує до цього капіталістів. Знищуючи рештки феодальної анархії, російський абсолютизм цього часу остаточно перетворюється на знаряддя поміщицької влади над закрепаченим селянством й купецького капіталу. Дворянсько-купецький зміст абсолютизму яскраво виявився в петровській реформі руського станового (сословного) ладу. На горі суспільної станової структури ця реформа поставила шляхту (власне не поставила, а зафіксувала ті фактичні станові взаємини, що були тоді в наявності); до шляхти (дворян) було зараховано всю земельну аристократію (вотчинну й помістну). Разом з землею, заволоділи дворяни й селянами, що їх всіх об'єднано було під одною назвою підданих дворянства. Заводячи нове подушне оподаткування, замість старого подвірного, реформа зовсім звільняла дворян від «государева тягла» (податок мали платити: селяни-крепаки—74 коп. на рік з душі, селяни державні чорносошні—1 крб. 14 коп. і посадські люди—1 крб. 20 коп. з душі). На дворян покладено було клопіт—дбати про те, щоб податок надходив справно. Отак подуший податок замінив старе прикрепачення через землю на особисте прикрепачення селянина до землевласника.— Одночасно реформа застерегла певні права і за міською торговельно-ремесничою буржуазією, за так званими «регулярними громадянами», (які ділились на дві гільдії: першу, що до неї належали купці, банкіри і громадяни вільних професій, і другу, що до неї належали торговці і ремесники); «нерегулярні», або так звані «подлі» люди, себ-то наймані робітники, то-що — не попали під захист реформи. Купецтву було дозволено купувати, нарівні з дворянством, землю з селянами, за тією лише умовою, щоб працю таких, так званих посесійних, селян використовувано було в промислових підприємствах (указ з дня 18 січня 1721 року). Буржуазії («регулярним» громадянам) надано було право відкуповуватись від військової служби. Нарешті буржуазії було дано станове самоуправління (1720 року): право обирати в кожному місті

«міський магістрат», що до його компетенції належало—«всіх купецьких людей судом відати, торговлю і мануфактури розмножувати і пильнувати за скарбові податки»[1]).

В інтересах торговельного капіталу Московщина веде багато довгих воєн. Від 1700 до 1725 р. (за Петра) тягнеться війна зі шведами за торговельний шлях в Европу—Балтицьке море; намічаються війни з Персією за панування над Каспійським морем; зламується автономне державне самоврядування України, руйнується Польську державу. Московський *торговельний капітал* виходить переможцем у цих війнах і *організує велику самодержавну монархію,* яка існує без великих внутрішніх змін довгі роки.

У другій половині XVIII віку становище селянства в Росії зробилось особливо тяжке. Розвиток торговлі з Заходом, швидке підвищення цін на хліб викликали збільшення панщини. Поміщик, що раніш охоче пускав своїх крепаків на чинш і задовольнявся невеликими грішми, тепер почав впроваджувати панщину, щоб одержати через селянську працю можливо більше сільсько-господарських продуктів. Подекуди селяни примушені були працювати чотири або п'ять днів у тиждень на поміщика й тільки день-два на себе, на свою сем'ю. Селянство жило в гірких злиднях: напівголодне, голе й босе. А до того долучалось ще й повне безправство селянина-крепака, знущання з нього поміщика. Селян мордували й забивали на смерть без усякого суду й слідства, продавали на гурт і вроздріб, родинами й матерів окремо від дітей.

Не маючи змоги терпіти далі, селяни бунтувались; поміщики жорстоко вгамовували їх. Та неспокій наростав усе більше, аж поки вибухло 1773—74 р. на сході Росії величезне народнє повстання, відоме під іменем *пугачовщини* (від імени донського козака Пугачова, що його козаки поставили на провідне місце, назвавши царем Петром III).

За осередок повстання був Урал — уральські *крепаки-робітники* та яїцько-уральські козаки. Становище крепаків-робітників було ще тяжче, ніж селян-крепаків, на дворянських бо уральських заводах та фабриках працювали вони тяжче, як селяни в маєтках.

У вересні 1773 року на Уралі вже палало повстання. Захопивши до своїх рук заводи (в першу чергу гарматні), уральські *робітники-крепаки* почали виробляти та постачати повстанцям зброю, гармати, рушниці. А яїцькі козаки (виходці з Дону), що терпіли насильства від своєї старшини й утиски від петербурзьких чиновників, дали повстанцям досвідчених вояків—стратегів. Козаки знали, що Пугачов є самозванець, але свідомо підтримували його, як знаряддя боротьби за козацькі вільності. Отже розчиною для повстання й головною чинною силою повстанської армії були робітники та козаки; селянство ж було ґрунтом, на якому повстання розгорнулось дуже широко. До московських селян-повстанців, робітників-крепаків та козаків приєдналась киргизи, калмики, татари й башкири. Ці народи терпіли великі утиски від російських дворян, здирство та самоуправство від усякого начальства й не раз бунтувались. В повстанській армії це були найбільш завзяті вояки.

Організатори повстання поширили серед селянства (1773 року) маніфест, немов би від імени царя Петра III (що його удавав із себе Пугачов). В тому маніфесті між иншим говорилось, що всім, хто перебував раніш у крепацтві та підданстві в поміщиків, дарується «вільність

[1]) Н. Розенталь. История Европы в эпоху торгового капитализма. Ст. 147—159, вид. «Прибой», 1927.

і свободу—навіки козаками» й дається в посідання «землю, ліси, сіножаті, рибні лови, соляні озера без купівлі та без чиншу». Закінчувався маніфест закликом вирізувати поміщиків: «Повеліваємо цим нашим іменним указом: які дворяни у своїх маєтках та дідизнах перебувають, то їх, ворогів влади нашої, бунтівників проти імператора та розорителів селянських, ловити, на горло карати й вішати й поводитись із ними так само, як і вони, не маючи в собі християнства, зі своїми селянами чинили».

На початку повстання пішло дуже успішно. Де лише з'являлося повстанське військо, дрібні фортеці відчиняли йому ворота, козацькі залоги хапали своїх офіцерів і видавали повстанцям, а самі переходили до війська «царя-батюшки» (Пугачова). В листопаді, за два місяці після виступу, повстанська армія мала понад тридцять тисяч вояків із доброю для того часу артилерією та кіннотою. Селяни всюди, почувши про Пугачова, дожидались його як визвольника, і як тільки наближались повстанці, нападали на поміщицькі маєтки, виловлювали та винищували дворян-поміщиків і присягали «новому цареві». За короткий час було покарано на смерть не одну сотню дворян, повстанці обложили Оренбург, звоювали Самару, Казань, перебрались на правий берег Волги й захопили Пензу та Саратов. Шлях на Москву був вільний (царська бо армія саме воювала з турками). Дворяни, разом із царицею Катериною, зазнали великого страху. А коли той страх трохи минув, почали рятуватися: організували дворянську армію; крім того, нашвидку замирили з турками й послали проти повстанського війська визначного російського стратега вояку Суворова.

Повстанці почали зазнавати поразки й відступати. Селяни розбігались по своїх селах. Велике повстання сходило нанівець. Найближчі товариші Пугачова, побачивши, що справа програна, щоб урятувати собі життя, видали його дворянам. Після допиту, мордування та знущань Пугачову було відрубано в Москві голову.

Поміщицьке військо ганяло від міста до міста, від села до села й жорстоко задушувало «бунт»; по всіх селах та околицях міст було поставлено шибениці, колеса та інші приладдя для того, щоб мордувати та забивати селян. Волгою пливли плоти з шибеницями й на них теліпалися селяни та робітники-крепаки. Карали й пороли не лише живих, але й мертвих. Керував цією жорстокою розправою над селянством прибічник цариці Катерини Панін. В жовтні 1774 року він писав до «матери-цариці», що повстання задушено й що «вся чернь у такій підлесливій до *законної влади* перебуває покорі, якої раніш вона не мала» і що «башкирські та киргизькі зухвальства майже припинилися».

Так скінчилась пугачовщина—одна з найсумніших спроб селянства здобути собі землю й волю.

Торговельний капіталізм зміцнився та розгорнувся на Московщині, захоплюючи вже ступнево й промислове виробництво.

36. Торговельний капіталізм і класова боротьба на Україні. Великі українські народні селянсько-міщанські війни припадають на першу половину XVII віку; їх викликала тут та сама причина, що і в инших країнах, тоб-то розвиток торговельно-капіталістичної господарської системи. Одначе, в конкретному перебізі, українські селянські війни відрізняються значно від подібних воєн у західньо-европейських країнах; на це склалось багато причин, із них головна є втрата українським суспільством старо-руської української держави (спричинена лихими татарськими погромами, яких не знала ні одна европейська країна) і

включення українських земель у литовсько-польську економічну й політичну державну формацію. Ця причина наклала на українську селянсько-міщанську боротьбу нестерту печать своєрідної національно-релігійної й політичної боротьби. Другою прикметою, що значно різнить українські класові війни цієї доби від західньо-европейських, є участь у цих війнах організованої народньої військової сили — козацтва. Нарешті, вкажімо тут ще й на те, що класова боротьба на Україні за цієї доби, хоч і була яскрава та бурхлива, проте не залишила багатої ідеологічної спадщини: єретично-комуністичні секти в українських селянських війнах зовсім не мали того значіня, як на Заході [1]).

Ми вже говорили, що татарські погроми зовсім підірвали господарську силу й державну організацію українського суспільства. З другої чверти XiV століття українські землі почали входити до складу сильного, як на ті часи великого, Литовського князівства. Знесилені українські феодали не противились цьому; не бувши в силі відродити українську державну організацію, вони сподівались знайти підтримку для оборони своїх класових інтересів у чужій державі. Так поволі, без особливих конфліктів, до 1360 року підпали під владу литовських князів мало не всі українські землі: Чернігівщина, Київщина, Волинь, Поділля. З цього часу пішов прискореним темпом процес централізації політичної влади в Литовському князівстві; литовські князі знищили владу українських князів, настановили всюди своїх адміністраторів з української і литовської шляхти. Таким побитом, під кінець XIV віку Україна перетворилась на провінцію Литви. Литовські князі, прийнявши католицтво (замість православія) і ставши одночасно королями польськими, повели в Литовському князівстві польську (шляхетсько-купецьку) політику. З боку релігійного ця політика виявилась у тому, що *всякі політичні права було надано тільки шляхті католицької віри; так само в містах повноправними громадянами було* проголошено лише городян католицької віри. Українська і білоруська феодальна шляхта, підтримана литовською шляхтою (що обстоювала незалежність Литовського князівства від Польського королівства) все XV століття вела боротьбу проти централістичної політики литовських князів (і польських королів), обстоюючи попередні феодальні порядки в Литовському князівстві. В цій боротьбі вона шукала підтримки в Московських великих князів, що саме входили у смак «собирания Руси» (примушені до того розвитком торговельно-капіталістичних відносин на Московщині). Але централізована влада литовських князів де-далі зміцнювалась, а разом із тим усе настійніше вдиралися на Україну і торговельно-капіталістичні, суспільно-економічні відносини. Те саме діялось і в Галичині, що також була під Польщею; українські феодальні князі намагались кілька разів відстояти незалежність Галичини, шукаючи допомоги в сусідньому молдавському князівстві; та польська державна організація була сильніша: протягом XIV—XV віків в Галичині було винищено феодальних українських князів та бояр; українську людність репрезентувало після цього тільки селянство та міщанство й невелика решта української дрібної шляхти. Тим часом значіння Великого Литовського князівства почало підупадати, і воно поволі перетворилось на польську провінцію. Року 1569 сталось, як відомо, остаточне приєднання українських земель (що були у складі Литовського князівства) безпосередньо до Польського королівства; одночасно й Литовське князівство було ще щільніше звязане (Люблинською унією) з Польським королівством. Так українське суспільство ввійшло до складу польської економічної й політично-державної та соціяльної формації.

Включення українських земель у польську економічну систему приспішило розвиток мінового грошового господарства на Україні, а цей останній заподіяв великі зміни в господарському й суспільному українському житті. У другій половині XVI віку розвинувсь на Заході Европи великий попит на збіжжя й инші хліборобські продукти; це примусило земельну шляхту (Польщі, Литви, України та инших країн) звернути більшу увагу на організацію власного рільничого господарства й викликало велику потребу в селянській праці на поміщицьких дво-

[1]) Релігійний сектантський рух розвинувся на Великій Україні значно пізніше, а саме в XIX віці, і ніколи не мав тих розмірів і суспільного значіння, які мали сектантські рухи в Західній Европі.

рах та фільварках. Академик М. Грушевський пише так про цей переможний хід торговельного капіталу на українські землі і про покрепачення селянства, що йшло разом із цим: «Перед тим із України на Захід вивозили переважно тільки шкури, мед, віск, рибу, худобу. Пізніше прийшов попит на дерево — в районі сплавних балтицьких рік; коли ж тут ліси понищили, тоді стали рубати їх (почавши з половини XVI віку) і в дальших околицях. Селянам казали возити за панщину дерево й поташ (з дерева) до найближчих сплавних міст. Але з другої половини XVI віку починає дедалі більше захоплювати українські землі вивіз збіжжя: знов таки насамперед у краях ближчих до сплавних рік балтицьких—Вісли, Сяну, Буга, Німана,—бо збіжжя, як і лісові товари, ішло тільки в балтицькі порти й відти вже вивозили його далі на Захід—в Англію, Нідерланди, Францію, Еспанію. Але в міру того, як попит збільшився й ціни на збіжжя зростали, починають вивозити його і з дальших околиць до різних пристаней. Оцей вивіз збіжжя великі робить зміни в господарському житті. Перед тим на збіжжя не було попиту; сіяли стільки, щоб тільки прогодуватися; через те шляхта не вела великого рільничого господарства, не забирала під свої поля великих просторів і від селян не жадала багато роботи, задовольняючись чиншем і даниною—медом, шкурою, худобою, вівсом для коней, а також різним збіжжям. Коли ж прийшов попит на збіжжя і стало вигідно сіяти його на продаж, на вивіз, усе це зовсім змінилося. Поміщики збільшують своє орне господарство, розробляють і засівають чим-раз більші поля. Для збільшення своїх фільварків, вони забирають од селян ґрунти, переводять селян із більших ґрунтів на менші, дроблять селянські господарства; заміняють чинші й данини панщиною—роботою селян на панських ґрунтах. Тому, що панщина відбувалася з господарства, шляхта-поміщики старалися намножити тих господарств як-найбільше: відбирали від селян ґрунти й присаджували «загородників» та «халупників», що зовсім не мали поля або мали дуже мало, не платили чиншу, а робили «пішо» панщину. Взагалі поміщицька шляхта користувалася всіма способами, щоб побільшити панщину, і вона в Західній Україні, ближче до вивозу збіжжя, вже у другій половині XVI віку розвивається незвичайно, так що місцями панщину робили вже що-дня, селянин уже не виходив з того панщинного хомута».—Розвиток крепацтва закінчився тим, що в першій половині XVII століття все селянство втратило право на землю: землю вважається шляхетською або королівською; селянина було приковано до того поміщицького маєтку, де він народився, і позбавлено права вільного переходу. Шляхтич-поміщик мав право над життям і маєтком підданого; міг його забити, забрати ґрунт, маєток і за це ні перед ким не відповідав. Селянин не мав жадних прав не тільки політичних, ба звичайних людських.

Та в той час, як погіршувалось становище покрепаченого селянства, шляхетська верства дужче скріпляла своє владуще становище. Правда, вже наприкінці XVI століття всі князі й великі магнати (що з них були раніш мало не самостійні державці у своїх землях) були зрівняні у правах із рядовою шляхтою (хоч, звичайно, і далі, завдяки своєму багатству, підносились над рядовою шляхтою, держачи цілі юрби останньої на своїх дворах); та це не пішло їм на матеріяльну шкоду. Спеціялізуючись на визиску селянства, магнати феодали постаралися скинути з себе всякі инші функції. З них було знято військову службу, звільнено від податків, вони не мали вже майже ніяких обов'язків, а нато-

мість мали всі права, які використовували у своїх класових (станових) інтересах. Шляхті належало законодавство на соймах; шляхта вибирала з-поміж себе суддів і инших урядників: ніхто, крім шляхтичів, не міг дістати жадного уряду світського, а навіть духовного.

Одначе, процес централізації державної політичної влади спинився в Польщі на півдорозі: хоч політичну владу «державців»-князів і було покасовано, проте центральна королівська і взагалі публічна влада була дуже слабка,—польська феодальна шляхта все ще продовжувала своєрідні традиції західньо-европейського феодального середньовіччя (підкопуючи тим політично-економічну міць польської держави).

Відкриття торговельних шляхів на Захід, що про нього й добрі впливи його на оживлення суспільного життя на Україні ми говорили вище, мало й лихі наслідки для розвитку витворчих суспільних сил на Україні. Захопившись постачанням Західній Европі хліба, м'яса, дерева, вовни, поташу, то-що, владущі верстви України і Польщі зосередили всю увагу на хліборобській продукції й занедбали розвиток промислу (задовольняючи потребу в різних промислових виробах довозом їх з Західньої Европи та зі Сходу—через Туреччину). Колишні феодали шляхтичі-поміщики, не покладаючись вже на купців, беруться й самі до експорту збіжжя зі своїх фільварків, а також і довозу з-за кордону предметів розкоши. Маєток великого поміщика перетворюється немов на окремий світ: поміщик веде сам торговлю; для обслуговування своїх підданих промисловими виробами закладає власні ремесничі майстерні (що в них працюють підданці-ремесники); крім панщини, чиншів і данин визискує він селянина ще й через корчму. Отак загальмовано було процес відокремлення рільничої продукції від міської промисловости, загальмовано розвиток внутрішніх мінових взаємин, розвиток міст, розвиток техніки, а тим самим і витворчих суспільних сил.

Шляхта наклала свою важку руку й на міста, гальмуючи їхній політично-економічний розвиток. Міста, що в давнішніх часах були центрами політичного життя, поволі стратили в ньому всяке значіння. З наданням самоврядування, за німецьким правом, міста виключалося з загального складу землі, а знов самі між собою не були вони звязані жадною організацією. Таке відокремлене становище міст віддавало мало не всіх міщан без виїмку в повну залежність од шляхетської управи. На напрям загального законодавства міщани жадного не могли мати впливу, не мали бо права брати участь у соймах; законодавство, як ми були говорили вже вище, лежало в руках поміщицької шляхти, а та систематично кривдила міщанство на користь своєму поміщицькому господарству. Все це, кінець-кінцем, зруйнувало міста культурно й економічно (в цей час вони почали наповнюватися зайшлим безправним народом, між иншим євреями, які, шукаючи якогось заробітку, мусіли пристосовуватись до найтяжчих обставин тодішнього міського життя). В тяжкі умови було поставлено українську міську людність, бо навіть звичайними міщанськими правами українці (православні) не могли користуватися.

Прибивши розвиток міської промисловости й міського життя, шляхетське панування гнітило, нівечило й розвиток хліборобської продукції. Що правда, на око сільське господарство немов би розвивалось, росли фільварки, але той розвиток ішов більше по лінії екстенсивного, грабіжницького господарювання, а не інтенсифікації й поліпшення техніки. В наслідок отакого господарювання Польща, а разом з нею і Укра-

їна, опинились уже в половині XVII століття серед загрозливої економічної й політичної кризи. Одна й друга країна—каже проф. М. Яворський—почали тонути знову в феодальну господарську систему замкнутого господарювання, хоч і не припинилися їхні торговельні взаємини з Заходом. Торговельний капітал нидів, бо в краю внутрішній товарооборот швидко звужувався, міста втрачали характер звязків виробничих підприємств із собою, а панські підприємства, розірвані поміж собою та поміж містами, являли собою *відновлення давніх феодальних вотчин,* звязаних у собі власними потребами й власним задоволенням цих потреб [1]).

Це була яскрава реакція феодалізму — в економічних і політичних відносинах, це була болюча поразка торговельного капіталу на Україні. Та хоч і як занидів торговельний капітал і розгулялася реакційна феодальна шляхта (формально—диктатура шляхетського стану взагалі, а в дійсності — диктатура великопанської, феодальної олігархії — король мав лише фікцію влади),—проте, він не завмер, знайшов собі якесь поле для роботи в господарствах дрібної шляхти, в економічному житті міста і, нарешті, в козацькому господарстві, що виросло на протязі XVI віку як вільне підприємство (рільниче й промислове вкупі) на базі вільних торговельних і виробничих промислів, на Подніпров'ї. А згодом, як підгнила таки добре феодально-поміщицька олігархія, став він до рішучої боротьби проти неї.

Український селянин мав у ті часи дві форми боротьби проти крепацтва й поміщицького визиску та сваволі: збройне повстання проти шляхти і втікачка. Втікачка розвинулась із «уходів» на вільні наддніпрянські простори, утворені татарськими погромами [2]). Сила людей (з Київського Полісся, з Волини й Білоруси) сунула кожної весни до Київщини й розходилась по тутешніх просторах, займаючись ловлею риби, звіра, пасічництвом; пізньої осени ці люди (узброєні)—з запасом меду, риби, шкур, коней або иншої худоби (випасеної на вільних степах)—вертали до своїх селищ—«на волость». Але на волості чекали їх старостинські урядники й відбирали від них, за право користування з «уходів», добру пайку з доробку—«на замок». Це причинилося до того, що сміливіші не верталися на зиму до замків, а зимували в степу. Для одних це був спосіб поправити своє господарство, вибравшися раз-другий у степи на здобич; инші втягувалися в таке уходництво, воно ставало для них джерелом прожитку, і вони лишалися поблизу, при якомусь замку або і в степах. Таке уходництво набрало назви *козацтва.* Господарська діяльність уходників-козаків ішла поруч із «лупленням чабанів татарських» або турецьких, тоб-то з нападами на дрібні татарські загони, що вдиралися в українські степи. З кінця XV віку козачина вбивається в силу й починає вести боротьбу на два фронти: проти татар і турків і проти поміщицької шляхти; з другої половини XVI віку старости починають чим-раз частіше скаржитись польському урядові на «уходи» та на покозачення людности (Грушевський).

Для безпеки від татар, козаки ставили собі «городці»-«січі» в при-

[1]) М. Яворський. Нарис з історії революційної боротьби на Україні. Том І.

[2]) Як відомо, другий страшний погром України вчинила року 1482 кримська татарська орда, заохочувана до цього великим московським князьком Іваном (який хотів таким способом підірвати силу Великого Литовського князівства); під час цього погрому було спустошено Київщину, Волинщину й Поділля (між иншим, розграбовано Київ і забрано багато української людности в полон—для продажу на невільницьких ринках).

датних місцях, звязувались між собою, перетворюючись на великий козацький союз, що через якийсь час почав панувати над цілим так званим «Низовим Дніпром»; центром союзу стає Запоріжжя, дніпровські околиці нижче дніпровських порогів, недоступні для старост литовських і польських, а також (через пороги) і з моря для турків,—з козачою кріпостю, що звалась *Запорізькою Січчю*. Оскільки козаки вели боротьбу з татарами та турками, польський шляхетський уряд мав із них користь і тому дбав спочатку тільки про те, щоб мати козаків завжди в послуху; він настановляв над ними осібних начальників, вилучаючи козаків з-під звичайних властей: старост і міських урядів. Півстолітня завзята боротьба козацької селянської людности з татарами ослабила останніх: татари почали вже рідше навідуватися в українські степи. В незалюдненому краю з'являються оселі мирної хліборобської людности, яка тікала сюди від нестерпного шляхетсько-поміщицького визиску та гніту не тільки з Волини й Поділля, але й з Галичини. Чутка про вільні «безпанські» землі тягла селян і міщан на подніпрянські та побозькі, а далі й задніпрянські пустища; вони осідали тут і господарили оружною рукою під козацьким захистом, готові разом із ним кожної хвилини відбиватися від татарської орди. Запорізька громадська військова організація—каже М. Яворський—була передумовою утворення на Подніпров'ю дрібного торговельно-промислового, вже буржуазного, підприємства. Біля Запоріжжя почали з'являтися індивідуальні, організовані на запорізьких та королівських землях *хуторно-промислові господарства* звязані щільно з місцевим дрібним ринком. Власники цих господарств — це втікачі *міщани,* це втікачі *селяни й дрібна шляхта,* що тікали від феодального гніту (що не лише визискував та гнітив селян і міщан, але й руйнував і дрібне шляхетське господарство).

Феодал-магнат, зрозуміла річ, і собі поспішив на Подніпров'я, як тільки воно ожило трохи, а козацтво стало за надійного захисника від турецьких наїздів. Як тільки якийсь куток заселявся хліборобською людністю, так зараз же приходила шляхта з орендарями, десятниками, збройною силою й поневолювала людність, повертала її в крепацтво, заводила феодальний лад.—Після цього для українського торговельного капіталу, а разом і для українського селянства залишився тільки один спосіб боротися зі шляхетсько-поміщицьким визиском — оружна громадянська війна. Селянство і стає на цей шлях під проводом козачини, яка з цього часу ставить на другому місці війну з турками й кидає свої головні сили у вихор громадянської війни, підносячи її до значіння не тільки соціяльно-економічної, ба й національно-політичної визвольної боротьби. Козацтво стає великою народньою силою; «козачаться» не тільки селяни, але й міщани, що хотіли визволитися з-під шляхетської «опіки». Уряд польський силкується спинити цей процес покозачення людности, але не має потрібної для того сили і козаччина зростала де-далі в більшу силу. Козацькі військові відділи розташовуються серед шляхетських маєтностей Київщини і Брацлавщини, а пізніше—і в дальших околицях. Козаки чинять наїзди на поміщицькі маєтки, піднімають людність на боротьбу зі шляхтою: починаються повстання,—більші й менші; так, приміром, брацлавські селяни й міщани здобули разом із козаками брацлавський замок, прогнали шляхетське військо й так кілька років жили собі «самоправно». Кілька років уся східньо-полуднева Україна геть аж до Полісся була в руках козаків. Бачачи, що з козацтва є вже не аби-яка сила, до нього почали приєдну-

ватись, із ним звязуватись не тільки міщани, але й дрібна українська шляхта, яка також терпіла різні кривди від свавільної шляхти.

Великі селянсько-козацькі українські війни почалися з 1590 року,— при чому *перші війни були звернені* насамперед *проти православної української шляхти,* князів Острозьких і инших (війни під проводом Косинського 1590—1593 років; погром шляхти на Волині та на Білорусі року 1595 під проводом острозького міщанина Наливайка). Занепокоєний шляхетський уряд кидає на козаків поважні військові сили. Року 1596 сталися криваві бої; повстанців було розгромлено, ватажків покарано на смерть із великими муками; ті козаки, що врятувались, подалися на Січ[1]). Цей (лубенський) погром повстанців підбадьорив шляхту, і вона почала ще дужче наполягати на селян і міщан; католицька шляхта підпирає заходи католицького духівництва, направлені до покатоличення українського міщанства та селянства: православних селян та міщан силою навертано до *унії*. Українські православні князі і православні владики, поставлені перед дилемою: або боронити православну віру, або навпаки—зректися своєї віри й національної культури і стати на боці уряду й католицької польської шляхти, — вибирали останне: в цей час мало не всі українські магнати покатоличились і попольщились, православні владики почали прихилятись до унії. Це причинилось до того, що громадянська війна набрала національно-релігійного характеру: боротись проти «ляха-католика» стало синонімом боротьби проти визиску та гніту шляхти взагалі.

По лубенському погромі козаччину було зігнано з волости й соймовим законом покасовано всі права козацького війська та його організацію. Та через якийсь час уряд, потребуючи козацької допомоги у своїх війнах із сусідами, відновив легальне існування козацького війська, і козацтво, після 1603 року, стає наново господарем на Наддніпрянщині, виробляє остаточно форми своєї військово-господарської організації, в центрі якої стає Запорізька Січ. Як і раніш, більшість козаків жила й господарила на волості. На Дніпровому Низу по весні і влітку пробувало по кілька тисяч козаків, що займались господарством — рибальством, ловами, соляним промислом, торговлею з татарами й турками (в певних пограничних містах); але на зиму вони розходились на волость; на Січі (що містилась на тому або иншому Дніпровому острові) залишалось усього кілька сот козаків, які стерегли всякий військовий припас. Військо козаче поділялось на полки, яких офіціяльно нараховувалось на початку XVII століття чотири (по 500 душ у кожному); в дійсності полків було більше і в кожному полку було по кілька тисяч козаків (це видно хоч би з того, що, приміром, в Хотинській війні— за Сагайдачного — козацького війська було близько 40 тисяч, а шляхетсько-королівського, урядового — всього щось із 35 тисяч). Полком керував полковник; полк поділявся на сотні, сотні на курені. На чолі всього війська стояв виборний гетьман; артилерією завідував обозний; військовою канцелярією — писар. У своїх листах військо називало себе «вільним військом запорізьким», або «лицарством запорізьким»; самі себе козаки звуть «товаришами», а ціле військо—«товариством». Козацьке самоврядування мало демократичний характер: геть-

[1]) Ватажків цього повстання спіткала дуже трагічна доля: застукані шляхетським військом, повстанці, щоб урятуватись, видали Наливайка й инших ватажків; шляхта покарала їх на смерть. Наливайка, після тортур, четвертовано; після цього шляхта вдарила на решту безборонних повстанців і вчинила велику різанину.

мана й инших провідників вибирано вільними голосами козаків, всякі більш важні справи йшли на обміркування ради цілого війська. Але раз обраний гетьман і старшина (особливо під час війни) мали велику владу аж до часу заміни їх иншими. *Січ Запорізька* — тоб-то військово-адміністративний осередок козачої людности (що творила в польській державі немов би осібний стан) — розпоряджала всіма силами козацькими — на *Запоріжжю й на волості:* вона була нервом військової козачої організації і взагалі зародком автономної урядової власти для покозаченої людности в межах польської держави. 1613—1620 роки були роками великих козацьких морських походів (по Чорному морю проти турків), які здобули козаччині світову славу і зміцнили її суспільне становище в українському селянстві та міщанстві. Козацтво почало де-далі більше емансипуватись од уряду і звязуватись із українським національно-культурним і релігійним рухом (гетьман Сагайдачний), що мав тоді свій центр у Київі: воно раз-у-раз домагається від королівського уряду полагодити справи православної віри, скасувати унію, а також невтручання уряду в козачі справи. *Дрібна українська шляхта* (дрібне землеволодіння) стає цього часу по боці опозиційного українського міщанства та козацтва. Козаки починають погрожувати шляхетському урядові, що, коли він не вступиться за «православних» і не приборкає магнатів,—«буде біда Польщі». Велика шляхта знову закидала уряд скаргами, що вона не може спокійно господарити у своїх маєтках, що козаки «підбивають» до непослуху селян-крепаків та міщан.

Проф. М. Яворський отаке каже про історичну ролю козацтва українського в розвитку суспільних витворчих сил та класової боротьои за цієї доби: «Козацтво виросло на Подніпров'ї не тільки як синтеза селянської та міщанської опозиції (синтеза, перекинута сюди втікачами із західніх земель, синтеза, що їй волю давали окремі умови бурхливого пограничного життя на безмежних степах), але й як вельми тривалий та дбайливий, *протилежний до феодально-шляхетського, козацький, наполовину буржуазний сектор початкового нагромаджування*».

«На протязі XVI століття козацтво виросло у військово-служилу групу і, підгодувавши себе економічно, почало згодом домагатись для себе від уряду польського окремих станових (сословних) прав, що забезпечували б його перед магнатською сваволею; між иншим домагалися козаки легалізованої *свободи промислів, торговлі та приватної власности на землю.* Тут і почався новий конфлікт, далеко небезпечніший, аніж міщанська та селянська опозиція, бо це був конфлікт з озброєним ворогом. Козацьке питання вельми ускладнило й класову диктатуру шляхти та загострило класові суперечності на Україні далеко більше, аніж безпорадна дотепер селянська та міщанська опозиція проти тієї диктатури. Процес історичної діялектики висовував на чоло цієї класової ворожнечі якраз *козацтво,* що, одиноке на той час серед українського суспільства, *могло репрезентувати собою не тільки селянсько-міщанську опозицію, але й фактичний прогрес* та ставити реальну програму завтрашнього дня, програму, що за постулатами економічних і станових привілеїв для козацтва фактично ставила *домагання ліквідувати на Україні пригнітні шляхетсько-суспільні форми та визволити торговельний капітал од старо-феодальних обіймів велико-панської магнатерії*» [1]).

[1]) М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I, стор. 36.

37. Реформаційний рух на Україні. В основі реформаційного руху в західньо-европейських країнах лежала, як ми вже бачили, боротьба проти економічного й ідеологічного панування папської католицької церкви. Між иншим, ідеологічна боротьба виявлялась і в тому, що церковне життя демократичною організацією й народньою мовою наближалось до народніх мас. Проте, не всюди реформаційний рух проходив у цілому в цих межах. На прикладі Англії та почасти і Франції бачили ми, що реформація набирала своєрідних аристократичних форм, і народні маси, виходячи зі своїх конкретних класових інтересів, підтримували подекуди антиреформаційні, католицькі партії. У своєрідних формах відбувався реформаційний рух і на Україні. Тут пішов він у двох напрямках: по-перше—в напрямі боротьби проти духовних магнатів, князів церкви взагалі (незалежно від того, чи були вони православні, унияти чи католики) і, по-друге, в напрямі боротьби проти унії й католицтва, що несли на Україну не демократизацію церковного устрою, не вживання рідної мови в церквах, а навпаки—консерватизм, реакційні форми, чужу мову.

Ця остання боротьба — проти унії й католицької церкви — врешті формально затушкувала першу. Та инакше й не могло бути. Католицька реакція, опанувавши Польщу в другій половині XVI віку, підбивши під свій вплив урядову політику, своїм натиском на українську (й білоруську) світську й духовну шляхту досягла того, що православні єпископи українські, щоб позбутись неприємностей з боку католицької адміністрації і зрівнятись у правах із католицькими єпископами, визнали власть папи і вступили до католицької церкви. Ще року 1590 владика львівський — Гедеон Балабан, владика луцький — Терлецький, турівський — Пельчицький і холмський— Зборовський списали постанову, щоб піддатися папі. Згодом до них приєднався митрополит Рогоза. З кінцем 1594 року написали вони заяву до папи й короля, де повідомляли про свою постанову піддатися під владу папи і привести до того инше духівництво та громадянство. З кінцем 1595 року Терлецький і новий владика володимирський Потій поїхали до папи і в грудні цього року на святочному засіданні, перед усім двором і кардиналами, зложили перед папою свою покору і присягу на вірність католицькій церкві іменем усіх владик.

Ідучи в «лоно» католицької церкви, православні владики вважали не лише на політичні й релігійні утиски з боку польського уряду: штовхала їх туди і ворожість до тих демократичних порядків, що до якоїсь міри під впливом західньо-европейської реформації почали зміцнюватися в українській православній церкві під кінець XVI віку. Відомо, приміром, як завзято й запально боровся владика львівський Г. Балабан проти львівського братства, проти його втручання в церковні справи й контролю над діяльністю владики. Він ніяк не міг примиритись із тим, щоб «прості холопи» показували, що має бути, а чого не має бути в церковних справах.

Так католицька церква й унія стали на Україні синонімом реакції, однією з причин до довголітньої релігійної боротьби й воєн.

Та поруч із реакційними релігійними впливами докочувались до України, хоч і невеликі, впливи поступові, реформаційні. Звичайно, протестантизм, яко реакція на католицтво, не міг поширитись серед православних на Україні. Але він набрав тут своїх українських, православних форм і виявився у братському русі, в поширенні шкільництва, в ужвавленні літературної діяльности. Так само, як і на Заході Европи,

де реформація викликала переклади на народню мову святого письма (на німецьку, словенську, румунську, литовську й інші), і на Україні припадають на цей час переклади святого письма на народню мову. Протягом другої половини XVI віку постає на Україні кілька культурних огнищ: 1560 року закладено друкарню в Заблудові, пізніше — в Слуцьку, року 1570 закладено в Острозі академію (де навчання провадили трьома мовами — слов'янською, грецькою й латинською); року 1580 вийшла з Острозької друкарні Біблія слов'янською мовою— «найбільший твір слов'янського друкарства». Ці культурні осередки давали православним провідників у боротьбі проти унії й католицтва.

Серед тогочасних українських церковних реформаторів і демократів висунувся на чільне місце визначний публіцист, чернець Іван Вишенський (родом із Галичини), діяльність якого припадає на кінець XVI та на початок XVII віку.

З далекого Атону (де вів він чернече життя) стежив Вишенський за кожним етапом боротьби міщанства й селянства зі шляхтою (духовною і світською), жадібно перечитував тогочасну літературу і в своїх творах, в листах на Україну, він викривав класову позицію духовної шляхти й закликав народ до боротьби з духовними феодалами.

«Да прокляти будут владики, архимандрити й ігумени»,—писав Вишенський, — «которие манастирі і фольварки собі з міст святих починили і самі тілько с слуговинами і приятелями ся в них тілесно і скотсько переховивают, на містах святих лежачи, гроші збирают; з тих доходів, на богомільци христови поданих, дівкам своїм віно готуют, сини одівают, жони украшают, слуги умножают, барви справують, приятелі обагачуют, карети зіждут, возники єдинообразние спрягают, роскош свою паганську ісполняют» [1]).

Духовні владики, князі церкви пішли на унію, кинули православне міщанство та селянство, тому що вони ганяються за догідним життям і з презирством ставляться до простого народу, до холопів. Вони не хочуть того знати, «що всі люди однакові від природи», і що владущі верстви мають перед убогим селянством та міщанством лише ту «перевагу», що ведуть розкішне ледаче життя, користуючи з праці инших. «Ви, біскупи, — пише Вишенський, — знаю, надуєтеся і почнете говорити: ті холопи прості в своїх кучмах і дімках сидять, а ми чейже на столах єпіскопських лежимо; ті холопи з одної мисочки поливку або борщик хлепчуть, а ми чейже по кількадесят полумисків, різними смаками уфарбованих, пожираємо; ті холопи біцьком або муравським гермачком покриваються, а ми в атласі, адамашку й соболевих шубах ходимо; ті холопи самі собі й панове й слуги, а ми чейже барвяноходців по кількадесят маємо; перед тими холопами ніхто славний шапки не здійме, а перед нами й воєводи здіймают і низько кланяються».

Такі писання, такі листи Вишенського з Атону, — зазначає В. Коряк, — мали вплив запальних прокламацій для тодішнього суспільства. Не дивно, отже, що мали вони широкий розголос і ширилися геть усюди. Їх читали цілими гуртами, переписували й пересилали з місця на місце. Вишенський знав це, розумів свою авдиторію і в кінці своїх творів навіть подавав вказівки, як їх читати на зборах гуртом і як на-

[1]) Мимоволі напрошується порівнання з палкою мовою Лютера на початку німецької реформації: «Коли караємо злодіїв мечем, убивців повішанням, а єретиків огнем, то чому не вдаримо з усякою зброєю на цих шкідливих учителів зіпсуття, на попів, кардиналів, єпіскопів і на цілий той рій римської Содоми та не обмиємо наших рук у їхній крові?».

одинці. Сила його писань була не в доказах од риторики та філософії, а в живих картинах панського життя, яке він картав із цілою силою свого темпераменту агітатора. Звертаючись до владик, він писав:

«Чи не ваші милості голодних оголоднюєте та спрагу викликаєте в бідних підданих... що ви надання... на сироти церковні і їх прохарчунок лупите та з гумна стоги і обороги волочите, самі та з своїми слугами проїдаєте їх труд і піт кривавий, лежачи й сидячи, сміючися та граючи пожираєте, горівки перепускані курите, пиво трояке знамените варите й у безодню ненаситного черева вливаєте; самі та з гістьми своїми пересичуєтеся, а сироти церковні голодні, а спрагнені, а піддані бідні з причини своєї неволі річного обходу задоволити не можуть, з дітьми тиснуться, свою пайку зменшують, боячися, чи їм хліба до будучого врожаю дотягне...

Чи не ваші це милості самі обголюєте з обори коні, воли, вівці, у бідних підданих волочите датки грошеві, датки поту й труду від них витягаєте, від них живцем лупите... до каюків зимою і влітку в непогодне веремя гоните, а самі, як боввани, на однім місці просиджуєте... а *бідні піддані день і ніч на вас працюють і мучаться;* а ви, виссавши їхню кров, сили й працю й подвиг і *зробивши їх голими в коморі і оборі,* ваших вирванців, що стоять перед вами, фолпидишами, уторфінами й каразіями зодягаєте... а ці бідолахи піддані й простої серемяжки доброї, чим могли б прикрити свою наготу, не мають. *Ви з їх поту напихаєте повні мішки грошей* золотими, талярами, ортями, четвертаками й потрійниками суми збиваєте, в шкатулах шукаєте місця, де б котрій особі з згаданих було гідно лежати, а ті бідола и шеляга, за що соли купити, не мають».

Іван Вишенський дав глибоке, як на свій час та обставини, розуміння й саркастично-гостру критику класових суперечностей капіталістично-торговельного суспільства. Спеціяльно у справах церковних він дійшов майже до европейського реформаторства, до визнання влади громади церковної над єрархією. «Краще бо вам—писав він до православних міщан і селян—без владик і попів, дияволом поставлених, до церкви ходити та православіє зберегти, ніж з владиками й попами, не від бога званими, в церкві бути».

А в тім не вийшло з Вишенського реформатора церковного на зразок Лютера чи Кальвіна. Його середньовічний аскетизм одривав його від організаційної праці, від реального, бурхливого суспільного життя. Правда, незвичайної сили аскетизм був властивий і Кальвінові, але все ж не в такій мірі, як Вишенському.

Коли Вишенський приїхав із Атону на Україну, Львівське братство чекало від нього, що він стане на чолі міщанського реформаційного руху. Але, прийшовши сюди, він почав картати життя міщанства, вимагаючи аскетичного життя, що львівським громадянам не подобалося так само, як і женевським картання Кальвінове. З цієї причини він так і не став на чолі руху.

Повернувшися з України до Атону, дійшов там Вишенський останнього ступеня аскетизму—оселився в печері, порвавши зі світом. На Атоні й помер цей великий український громадянин свого часу.

То все ж Вишенський залишив після себе значний слід. І листами й особисто, під час перебування на Україні, він зробив великий вплив на українських протестантів, зокрема на Юрія Рогатинця. Багатий міщанин львівський, фабрикант і торговець вибиваних у Львові

шовкових матерій, Рогатинець, належав до протестантської течії в православії. Яко комерсант, він багато їздив, бачив світу, був передовою людиною свого часу і своєї верстви. Йому приписують авторство «*Перестороги*», в котрій, з одного боку, помітний вплив писань Вишенського, але з другого — опозиція до аскетизму. «Пересторога», писана десь року 1605—1606, є ніби маніфест поступової течії українського міщанства з ухилом до протестантизму. Докази проти папи, що маємо в ній, взято з протестантського твору З. Любарта; православіє обороняється в ній, яко віру народню, українську. «Пересторога» закликає до організації шкіл народніх і ширення руської (української) освіти. Реакція одначе не дала можливости розгорнутися реформаційному рухові на Україні [1]).

38. Класова війна на Україні 1648 року (Хмельниччина). Як ми вже не раз зазначали, класова боротьба на Україні в добу торговельного капіталізму сплелася щільно з боротьбою національно-релігійною, при чому в цій боротьбі велику ролю відограваля козаччина. Боротьба ця точилася протягом усієї першої половини XVII віку, але особливої сили набрала вона, перетворившись на велику, всенародню революцію, у другій чверті цього століття, починаючи з великого повстання селянства та міщанства, під проводом і за допомогою козаків,—року 1625. Цього 1625 року, як і попередніх, повстанців було розбито й шляхта жорстоко помстилася за «бунт». Але карами не можна було усунути класові суперечності, які що-далі, то гострішали. Селянство й міщанство знімало одно повстання за одним. Року 1630 запорізькі козаки вирушили на підмогу селянам-крепакам і міщанам, закликаючи своїми універсалами людність до одностайного повстання. Спільними силами було розгромлено королівське військо; уряд пішов на компромісову згоду з козаками. Та ця згода не розвязувала великого соціяльного конфлікту; поміщики й далі силкувалися зміцнити й забезпечити крепацькі порядки, а селянство й міщанство, навпаки, — знести шляхетсько-поміщицький феодальний гніт та привілеї. Так прийшло року 1637 до нового вибуху громадянської війни. На цей раз знову перемогла феодальна шляхта: провідник королівського війська Потоцький пройшов карною експедицією по всій Україні, мордуючи селян і міщан, причетних до повстання; військо козацьке було приборкане й число козаків зменшено; над козаками настановлено старшину із шляхти; на Дніпровому острові Кодаку (в самім серці Запоріжжя) збудовано замок і поставлено в ньому урядову залогу; на волості всюди порозставлено (для остраху й безпеки) урядові військові залоги. Цілих десять років господарили поміщики після цього, як хотіли: відбирали далі від селян останні ґрунти, пасовиська й ставки, примушували працювати ввесь час у своїх фільварках, стягали різні чинші та оренди (здебільшого за посередництвом євреїв); визиск був такий великий, що про нього складено народні пісні, в яких вказується, що шляхта побирала податки навіть із старців (...«а од бідного старця, що він випросить, то одбирали пшоно та яйця», — співається в одній пісні). Не дивно, отже, що серед покрепаченого селянства, міщанства, нижчого українського духівництва, серед козацтва зростало й поглиблювалося величезне невдоволення проти феодально-поміщицького панування; спокій тримався тільки військом.

[1]) М. Грушевський. Історія України-Руси. В. Коряк. Нарис історії української літератури. ДВУ. 1925.

Три громадські сили виступили зразу, немов зговорившися, на дієву арену: козацтво, міська буржуазія (переважно ремеснича) й селянство. Перша й друга з виразною програмою вільного торговельно-капіталістичного нагромаджування, ліквідації пережитків феодалізму, шляхетської монополії й утворення єдиної абсолютної влади. Третя ж сила—селянство—виступила взагалі проти шляхетської системи експлоатації, з мріями дрібного, незалежного ні від кого, самовласницького господаря. За політичне гасло боротьби, що її гегемоном стало козацтво, був широко-демократичний лад, з православною релігійною вивіскою (М. Яворський). Революції співчувала й частина шляхетської, малоземельної служилої дрібноти (хоч, зрозуміла річ, вона й боялась втратити свої шляхетські привілеї), з цієї дрібноти вийшов і проповідник повстання—український чигиринський шляхтич Богдан Хмельницький—«великий хуторянин», як називає його проф. М. Покровський,—що «боронив інтереси козацької і не козацької буржуазії» [1]). Проф. М. Яворський, вказуючи на те, що революція була направлена «проти абсолютної диктатури велико-панської олігархії», зазначає, що «козацтву акомпаніювала частина шляхетської служилої дрібноти», а ще далі каже, що «гегемоном революції було торговельно-промислове козацтво і дрібно-помісні служилі кола» [2]). Можна сказати, що дрібна служила шляхта відограла в українській революції доби торговельного капіталізму таку само ролю, яку відограла вона і в инших країнах (Німеччині, Чехії, Росії й инших).—Всі оці революційні сили мали дуже розбіжні класові інтереси й блокувались лише на короткий час, проти спільного ворога. Козацтво переводило в суті річи дворянську революцію, козацька старшина—це ж майбутні дворяни, що після революції закрепачили наново селянство; дрібна шляхта — це ж поміщики, класові вороги селянства. Селянство також не творило суцільної маси, хоч і виступало яко єдина класа проти феодалів і шляхти; як то ми зазначали вище, вже за доби феодалізму пішло досить глибоке економічне розшарування його. Та тим часом всі ці верстви виступили разом. На чолі повстанців став, як ми вже говорили, український чигиринський шляхтич Б. Хмельницький, якого особисто покривдили старостинські урядники, що забрали в нього хутір, зруйнували господарство й наругалися з його сем'ї. Не знайшовши собі оборони в державному суді, Хмельницький утік на Запоріжжя (року 1647), де запропонував свої сили й військові знання козацтву, що вже й собі було готове до боротьби зі шляхетським режимом; запорізькі козаки обрали Хмельницького на свого гетьмана. Разом із козаками обміркував Хмельницький план повстання; по всій Україні дано було знати, щоб готувалися на весну до повстання під проводом запорожців; на цю вістку селяни й міщани заворушилися. На весну козацьке військо дійсно виступило на боротьбу зі шляхетським урядом Польщі. При першому ж спітканні з урядовими військовими відділами козакам пощастило розбити ті відділи; це підбадьорило селян і міщан, і вони лавами посунули в козацькі загони.

6 травня 1648 року повстанці розгромили (при Княжому Байраці) першу велику частину шляхетського війська, а через якийсь час розбили і другу (під Корсунем); погром був такий великий, що обидва

[1]) М. Покровский. Русская история с древнейших времен. Том II, стор. 185.

[2]) М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I, стор. 44—45.

гетьмани (начальники) королівського війська попали в полон (і були віддані татарам, що прийшли, на заклик козаків, допомагати повстанцям). Розгромивши так дуже королівське військо, Б. Хмельницький послав до короля й визначніших магнатів листи, в яких перепрошував за повстання. Козаки і міщанство ставили собі досить скромні завдання: вони домагалися припинити сваволю великої шляхти та релігійні утиски на православних, — инакше кажучи, сильної центральної власти, що забезпечила б цим верствам можливість мирної господарської діяльности, і релігійної толеранції, що полегшила б їм доступ до різних урядів і відкрила б можливості для політично-громадських упливів у державі; зокрема козацтво домагалося повернути давні порядки козацькі (тоб-то забезпечення прав на автономне самоврядування у країнах козацьких впливів) і збільшити реєстрове козацтво до 12 тисяч. Скасування ж крепацтва, полегкостей для визискуваного й безправного селянства ні козацькі старшини, ні міщанство не допоминалися. Та селянство не чекало на вислід переговорів Хмельницького з королем та магнатами; воно ставало до боротьби в що-найглухіших кутках, виганяло поміщиків-шляхтичів і євреїв-орендарів, забирало шляхетські грунти й заводило «козацькі порядки», тоб-то вільне від шляхетської диктатури самоврядування. Уряд рішив затягти справу з переговорами, а тим часом зібрав нове військо і, не давши відповіди Богдановим посланцям, вдарив на козаків під Пилявцями. Та й на цей раз шляхта програла бій: королівське військо погромлено, і ватажки, з рештою війська, втекли аж до Львова. В Галичині також розгорнулося повстання: селяни й міщани розганяли місцевих адміністраторів та військові залоги й захоплювали шляхетські маєтки. Обложивши козацькі ватажки Львів, взяли з нього данину й далі чекали на відповідь од короля; король обіцяв розглянути козацькі домагання й дати різні полегкості міщанству. Поклавшись на цю відповідь, козацька старшина (на чолі з Б. Хмельницьким) подалася до Київа, щоб там діждатися посланців од короля й уложити умови замирення.

Тут, у Київі, в колах українського козацтва, міщанства й православного духівництва скристалізувалася й зміцнилася думка про те, щоб використати велике народнє повстання, велику громадянську, класову війну для відновлення давно утраченої української державности. Це надавало нового характеру розпочатій війні. Комісари королівського уряду, що приїхали до Київа на початку 1649 року для переговорів із провідниками повстання, застали вже на Україні великі приготовування до дальшої війни. Б. Хмельницький виявив себе досить путящим організатором і потрапив узяти таку лінію політичного й соціяльного поступування, яка цілком відповідала класовим інтересам козацтва, дрібної шляхти та українського міщанства (в той самий час не зачіпаючись гостро із селянством та вдаючи, що боронить також і його інтереси). Цією зручною політикою він перетяг на свій бік багато *дрібної шляхти, не то що православної, а й католицької,* приобіцявши їй, що у відновленій українській державі їй буде не тільки не гірше, а, навпаки, краще, як під польським королем; так само заслужив він довір'я українських церковних владик та міщанства.

Шляхетсько-королівський уряд дуже занепокоївся, довідавшись за нові наміри та плани козаччини, і заходився організовувати нове військо, оголосивши заразом мобілізацію чисто всього регулярного війська. Так прийшло до нових боїв. Але на цей раз козакам не пощастило: козацьке військо зазнало поразки. Б. Хмельницький мусів шукати яко-

гось компромісового порозуміння. У серпні місяці 1649 року дійшло до замирення, яке завершилося так званою Зборівською умовою між козаками й королівським урядом; міщанство й козаки добилися деяких поступок на свою користь; про полегкості для покрепаченого селянства, звичайно, мови не було: панщина залишилася й надалі, і сам Хмельницький почав закликати селян-крепаків до послуху малій і великій поміщицькій шляхті. Так міщанство й козача старшина зрадили селянство, те саме, що винесло було на собі ввесь тягар повстання: повторилося те самісіньке, що мало місце і в західньо-европейських селянських війнах. Не маючи сили боротися далі вже не тільки проти уряду й магнатів, але й проти православних дрібних гнобителів (вчорашніх спільників у боротьбі), селянство почало тікати від панщини й шляхетської помсти на слободи, за московську границю, оселяючись у теперішніх губернях — Харківській, Воронізькій та Курській. Та поступки, що зробив уряд козакам, дрібній українській шляхті, духівництву й міщанам, здавалися дуже малими, рівняючи до намічених перед тим у Київі планів відбудови української держави. Тому Б. Хмельницький розпочав нову війну — на цей раз уже ясно й відверто на те, щоб відбити українські землі від польської держави й організувати їх в окрему українську монархічну державу. Але втомлене й розчароване українське селянство на цей раз уже не підтримало Б. Хмельницького й він зазнав поразки. У вересні 1651 року було уложено (в Білій Церкві) нову угоду між козацькими провідниками й королівським урядом, гіршу від Зборівської. Козаки й міщани не хотіли примиритися з цією умовою, не хотіли відмовитися від думки про національно-державне визволення й почали шукати для себе підтримки у своїх сусідів: у татар та в московського царя. По весні року 1652 Б. Хмельницький починає нову війну проти Польщі. В-осени 1653 року московський собор вирішив розпочати війну з Польщею «за Україну». У січні 1654 року московські посли приїхали до Переяслава й прийняли від Б. Хмельницького й иншої визначної козацької старшини присягу на вірність московському цареві: відносини між Україною й Московщиною було врегульовано особливим (Переяславським) договором, згідно з яким Україна піддавалася під зверхність московського царя, як окрема держава.

Таким побитом, на великих українських народніх війнах XVII віку виграли козацтво (насамперед козача старшина), міщанство й духівництво; козача старшина перетворилася поволі, під гетьманським режимом, на великих поміщиків й за підмогою московських царів запровадила на Україні цілком крепацький устрій. Селянство ж українське програло так само, як і західньо-европейське. Правда, якийсь час сільська людність мала змогу приписуватися до козацтва або до міщанства й тим уникати панщини, та що-дужче скріплялися нові гетьманські державні порядки на Україні, то більше й більше зміцнювалося крепацтво (на ґрунті розвитку мінової, торговельно-капіталістичної господарської суспільної системи).

Запорізьку Січ, це колись революційне гніздо й надію пригноблених селянських і міських мас, перетворили були гетьмани на слухняну їм військову силу, що не мала вже ніякісінького самостійного суспільного значення; остаточно знищив Січ уже московський уряд 1775 року.

39. Покрепачення селянства на гетьманській Україні. Селянські повстання на Україні у XVIII столітті. Після Хмельниччини на Україні залишилось було на якийсь час одно *постільство, народ*—селяни, козаки

й міщани, без поміщиків. Земля, що належала перед тим шляхті, перейшла до рук тих, хто її обробляв.

Та розгром поміщиків не був розгромом торговельного капіталу. Тому, як тільки на Україні трохи уляглось, торговельний капітал пішов розвиватись далі, а за ним почалося і ступневе відновлення крепацтва.

Почалось із того, що козаки, за підтримкою старшини, почали виділятись в окремий стан і заявляти своє виключне право на землю; мовляв, це вони козаки (а не ввесь народ) одвоювали землю від поміщиків. З половини XVII віку земля зробилась «військовою», а все суспільство на Україні поділилось на два стани: *на козаків,* зобов'язаних виконувати військову службу, й *поспільство* (селяни-хлібороби та міщани, торговці й ремесники). Всякі податки й повинності було покладено на поспільство.

Та треба зазначити, що довший час великої різниці між цими двома станами не було. Багатші селяни переходили в козачий стан, бідні козаки—в посполиті (в поспільство).

Гетьмани взяли собі право роздавати «козачу» землю старшині й рядовим козакам у нагороду за службу. *Поспільство* (селяни й міщани), що жили на такій землі, переходили в залежність од власника її, тоб-то поміщика—чи як тоді говорили, державця, і повинні були віддавати поміщикові-державцеві за користування землею певну частину своєї праці.

Таке роздавання землі почалось ще з часів Хмельницького, який універсалом своїм року 1648 потвердив старі права манастирів на землю. Потім Хмельницький потвердив право на землю тим великим землевласникам, які займали великі посади у війську козачому під час великої війни. Після цього роздавання земель гетьманами та полковниками зробилось звичайною справою.

В універсалах Хмельницького й Виговського не говориться про те, що селяни зобов'язані *слухатись* своїх державців-поміщиків. Але вже року 1662 селянам виразно наказується слухатись власника землі й виконувати на його користь деякі повинності. А після цього вже в усіх пізніших універсалах усім посполитим селянам наказувалось слухати й коритись державцям-поміщикам.

Поглиблюється поділ посполитого, вже напівпокрепаченого селянства на три основні групи: 1) *тяглих* селян, тоб-то таких, що мали ґрунт (садибу), польову землю й робочу худобу; 2) *огородників* (чи городників), що мали лише одну садибу, з городом, але не мали землі в полі, і, нарешті, 3) *льозних* селян, що зовсім не мали посілости й не сиділи на однім місці; здебільшого це були зайди з Московщини та Литви.

Отже, вже під кінець XVII та на початку XVIII століття маємо на Україні (переважно на Лівобережжі, Правобережжя бо лежало пусткою, руїною) три основні селянські групи: *заможне селянство, незаможне* й *селянську бідноту.* Ця біднота, льозники, були наймитами й жили виключно з праці в чужому господарстві. Городники, незаможники так само заробляли собі хліб на чужій землі: ті, що мали робочу худобу—*половинщиною,* а ті, що не мали худоби—*скопщиною* (з копи, за сніп).

Поміщики, одержуючи маєтки й села в своє розпорядження, починали дивитись на селян (насамперед, звичайно, на більш заможних, тяглих), як на підданих, а всю землю, що входила в їхню маєтність, вважали за свою власність (хоч формально земля й рахувалась козачою, тоб-то державною).

Спочатку селяни зобов'язані були виконувати на державця лише

деякі, невеликі повинності: гатити греблі, косити сіно, возити дрова, то-що. Але з часом ці повинності збільшувались. Державці (військові старшини), мавши у своїх руках судову й иншу владу, примушували селян усе більше робити на себе й перетворювались, таким робом, на поміщиків. У кінці XVII віку крепацтво на Лівобережній Україні вже зміцніло. Всі посполиті або «панщину робили», або «на чиншу сиділи». *Панщина* досягала трьох і більше днів на тиждень. Крім панщини, селяни повинні були постачати поміщикові певну кількість живности й сільсько-господарських продуктів. Розмір *чиншу* встановляли самі поміщики, як хотіли й могли. За дозвіл женитись селяни також платили державцям-поміщикам.

Під час гетьманування Мазепи селянство вже починає виявляти велике невдоволення з нового крепацтва. Це невдоволення намагався, між иншим, використати військовий канцелярист Петрик, що вступив у боротьбу з Мазепою і в своїх універсалах до народу обіцяв визволити селянство від «драпіжних панів».

Петрик надумав був підняти проти гетьмана та поміщиків запоріжців, що були невдоволені з гетьмана і старшин. Кошовий запорізький Гусак в листах до Мазепи дорікав, що на Україні за гетьманів людям стало гірше, як було раніш, до Хмельниччини. Проте, Петрикові не вдалося підняти запоріжців проти Мазепи і його повстання не розгорнулося ширше.

Селяни записувались у козаки (хоч це й було тяжко зробити), тікали від крепацтва на Запоріжжя та на правий берег Дніпра, до козаків Палієвих, що, почавши від 1689 року, ведуть боротьбу проти поміщиків на Правобережжі. Мазепа скаржився московському цареві, що «цілий український посполитий народ увесь перейнятий свавільним духом».

Цілий XVIII вік крепацтво на Україні зміцнювалося заходами не лише гетьманів та українських поміщиків, але й московських царів та цариць. Поміщики збільшували панщину, чинш і різні податки. Деякі просто грабували селян, відбираючи від них землю, ліси, ставки, бджіл, худобу. Неслухняних селян били киями (як про це свідчать тодішні селянські скарги, що збереглися досі), заковували в колодки. Отож позаекономічний визиск практиковано дуже широко.

До чого доходила сваволя українських поміщиків у першій половині XVIII століття, видно, приміром, із скарги якогось посполитого Шигуненка, поданої ним *гетьманові Апостолові* на державця-поміщика Полуницького. «Я,—пише Шигуненко,—родом із козаків і тому хотів вийти з підданства. Так за це Полуницький, взявши матір мою у двір, потягав її за коси, а потім замкнув у кухні. Та вона відти вирвалась. Так він тоді взяв худоби рогатої п'ять штук, восмеро свиней, четверо овець, двадцять кіп жита, три копи ячменю і сіна вісім возів. А потім і самих нас прогнав з нашого ґрунту власного і поле відібрав»...

Отак поводились поміщики з багатими селянами-крепаками, що доходили зі своїми скаргами аж до гетьмана, а з незаможниками та селянською голотою виробляли, що хотіли.

От що, приміром, писав року 1733 посполитий Андрій Пугач до гадяцького полковника:

«Маючи доньку малолітню Євфросинію, я через своє убозтво віддав її на прогодування та для праці до полковниці пані Мілардовичевої, у якої вона, донька моя, років 18 вчилася ткати килими. Всі ці роки донька моя вірно служила пані Мілардовичевій, не одержуючи ніякої плати. В цьому році, в червні місяці, коли Мілардовичевої не було

вдома, донька прийшла до мене, в манастирське село Малі-Будищі, як до батька, в гості. Але за нею зараз же прибігли панські слуги і забрали її назад до Гадячу. А як привезли її туди, так пані Мілардович негайно веліла слугам розложити і бити її так жорстоко канчуками по спині і животу, що з неї внутрості вийшли. А вона—Мілардовичева, очі повидавлювала і зуби всі повибивала... Від такого нелюдського знущання донька моя, зійшовши кров'ю, на третій день померла, без відповідного обряду церковного»...

Продажні судді та начальники на таке знущання не звернули уваги, а коли бувало суд виносив присуд поміщикові—«поводитись із підданними більш милостиво, як подобає», то державці-поміщики таких присудів просто не слухали.

Тяжко жилося поміщицьким селянам, але не легше було й манастирським. Манастирі на Україні мали великі землі й багато селян-крепаків. До всіх звичайних поміщицьких способів визискування селян манастирі долучали ще й свої власні—неслухняних селян не пускали до церкви й навіть відлучали від церкви, так що люди примушені були ховати людей без церкви, — «самі в саду закопували», як говориться в одному папері від 1730 року.

Від хижацького хазяйнування поміщиків селянське господарство на Лівобережжі руйнувалось. Частина селян кидала ґрунти й свої хати й тинялась од хати до хати, в підсусідках. Поміщики користувались із усякого випадку, щоб забрати собі всю землю. Господарське становище селян було до того тяжке, що селяни були неспроможні виконувати різні державні повинності.

З тридцятих років XVIII століття поміщики починають прохати гетьманів законом заборонити селянам переходити з села до села. І хоч такого закону довгий час ще й не було, проте поміщики самі прикріпляли селян до землі. Нарешті, у грудні 1763 року російський уряд видав указ, який взаконював крепацтво. Та ні указ цей, ані заходи поміщицькі не спинили селянських переходів із одного місця на друге, втікання з України на Запоріжжя.

Щоб покласти край цим селянським переходам, московський уряд видав у травні 1783 року новий указ, в якому, між иншим, говорилось:

«Для певности й вірности в одержанні скарбових доходів в намісництвах: Київському, Чернігівському і в Новгород-Сіверському, і щоб усяке припинити втікання, що шкідливо відбивається на поміщиках і на мешканцях, які в селах залишаються, (наказується) кожному з поселян на своїм залишитися місці і в своєму стані, де він за теперішньою останньою ревізією приписаний є, крім тих, що відлучились до видання цього указу нашого. На випадок же втікання після оголошення цього указу, згідно чинних державних розпорядків чинити».

Цим указом було довершено справу покрепачення селянства на гетьманській Україні [1]). Так, у другій половині XVIII століття торговельний капітал затяг над усім українським селянством — на Лівому і Правому березі — крепацьку петлю.

Року 1791 польський уряд відступив Правобережну Україну назад Росії. З цього часу вся крепацька Україна включилась у російську економічно-політичну систему.

---

[1]) А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне.
М. Е. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Том I, II, III, IV (1922—1923—1925. Госуд. Изд. Укр.).

40. Гайдамаччина. Хвиля великих селянських повстань на Україні припадає на XVIII століття; тереном їх була Західня та Правобережна Україна, яку Москва відступила Польщі 1714 року; направлені вони були, як і війни XVII століття, проти поміщицької шляхти, багатих євреїв-орендарів, що виступали як посередники між селянством та шляхтою, і проти войовничої католицької церкви, що, спираючись на мілітарну підтримку польського уряду, далі силоміць католичила людність (або заводила унію).

Відступаючи Правобережну Україну (тоб-то південну Київщину з сусідніми частинами Брацлавщини) Польщі, Московський уряд вивів відти мало не всіх людей, так що край знову став нагадувати пустку, і польській шляхті, яка знову посунула сюди, довелося вжити багато заходів, щоб залюднити ці простори. Як і півтораста літ тому, сила людей тікала сюди від крепацької неволі з Полісся, Волини і з дальших сторін, і за кільканадцять літ Правобережжя знову вкрилося рясно селами та хуторами, серед яких запишалися шляхетські палати, замки й католицькі манастирі. Поволі шляхта повернула цю нову, спочатку вільну, селянську людність на крепаків, приневолювала працювати на своїх фільварках, платити чинші й данини. А разом із цим постали знову старі класові суперечності між покрепаченим селянством і визискувачем—поміщицькою шляхтою, які підготовили ґрунт для нових повстань.

Що-ж-до дальших, західніх, українських земель, яких Хмельницькому не вдалося відірвати від Польщі, то там ніколи не бракувало підстав для селянських повстань, селянство бо там увесь час перебувало у крепацькій неволі. Тому трохи чи не через увесь XVIII вік на українських землях, що належали до складу Польської держави, відбувалися селянські повстання, для вгамування яких польському урядові доводилось не раз прохати сторонньої допомоги. Кволість центральної польської влади, постійна політична боротьба поміж різними шляхетськими сторонництвами й поміж окремими магнатами, непевне міжнародне становище, в якому ввесь час перебувала Польща,—все це сприяло не тільки вибухові селянських повстань, але й утворенню численних грабіжницьких ватаг люду, вибитого з організованого суспільного життя.—Так, від 1738 до 1745 року на Галицькій Гуцульщині полювала проти шляхти й купців ватага під проводом Олекси Довбуша; на сусідньому з Галичиною Поділлі гуляли ватаги «левенців» та «дейнеків»; на Брацлавщині та на південній Київщині вирізували шляхту гайдамацькі ватаги, що приходили з-за Дніпра та з Запоріжжя. Але до більшого селянського повстання дійшло на Правобережжі допіру року 1734, в часі, коли польська шляхта вела внутрішню боротьбу, поділившися на дві партії у звязку з виборами нового короля. Селянська людність радо зустріла російське військо (що прийшло на Правобережжя на заклик однієї зі шляхетських партій, щоб підтримати кандидата цієї партії на польський королівський престол), вважаючи, що військо це допоможе їй визволитися з-під шляхти (деякі начальники російських полків дійсно закликали селян до повстання проти шляхти). Розгорілося величезне повстання; почавшися на Брацлавщині, повстання захопило потім Поділля, Волинь і докотилося аж до Львова: селяни громили шляхту й багатих євреїв-орендарів. Та так тривало недовго: скоро обрано було нового короля й тим припинено внутрішню колотнечу між шляхтою; новий уряд і вся шляхта обернулася з усією силою проти селянського

повстання, прохаючи допомоги в російського війська, що перебувало в межах Польщі. Москва більш не потребувала повстань, і тому московське військо, що кілька місяців тому закликало селян та міщан повстати, почало тепер укупі з польською шляхтою гамувати їх—ловити й убивати людей. За допомогою від московського війська польській шляхті пощастило дуже скоро привести своїх підданних—селян, до послуху. Року 1735 і 1736 були нові повстання на Правобережній Україні, спричинені наїздом гайдамацьких ватаг з-за Дніпра та з Запоріжжя; за ними пішли дальші, і так колотилося аж до 1750 року, коли знову дійшло до великого повстання, відомого під назвою *Гайдамаччини*. Протягом сливе цілого року Брацлавщина, східнє Поділля і трохи чи не вся Київщина (аж до границь Полісся) була в руках повстання; повстанці взяли й знищили багато міст, містечок і замків,—навіть такі більші тодішні міста, як Гумань, Вінниця, Летичів і Радомишль були захоплені повстанцями. Та селянство не змогло витворити тривкої повстанської організації й використати плоди своїх успіхів: задовольнившись тим, що шляхта повтікала, а євреї-орендарі принишкли, селянські загони розійшлися, не лишивши після себе ніякої організації. Тому не дивно, що через якийсь рік-два поміщицька шляхта знову коверзувала над селянством, як хотіла, і знову штовхала його на збройну боротьбу; обурення покрепаченого селянства цим разом збільшувалося й тим, що уніятське духівництво заходилося навертати православних живосилом (за допомогою польського війська) на унію. По весні 1768 року виникло нове велике селянсько-міщанське повстання, в якому взяли участь і запорожці, відоме під ім'ям *Коліївщини*.

В цей самий час знову прийшло на Правобережну Україну російське військо, щоб допомогти польському урядові вгамувати шляхетський заколот; селянська людність зрозуміла цей прихід так, що немов би то Росія послала своє військо визволяти її від шляхти—Польщі; у звязку з цим пішли чутки про царицині укази, було поширено фальшиву «золоту грамоту», якою цариця ніби-то заохочувала народ винищувати шляхту та багатих євреїв-орендарів. На чолі повстання став запорожець Максим Залізняк, який пройшов із своїми повстанськими загонами через південну Київщину на Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав аж до Гуманщини, здобуваючи по дорозі шляхетські двори, помагаючи селянам бити й проганяти шляхту, уніятських священиків і багатих євреїв-орендарів, що своїм посередництвом між шляхтою й селянами викликали до себе загальне обурення з боку селянства. В Гуманщині приєднався до нього сотник двірських козаків Потоцького Іван Гонта. Разом із Гонтою Залізняк здобув Умань, де зібралася околична шляхта, і вчинив різанину. За той час інші повстанські загони громили шляхту й уніятське духівництво по инших околицях Київщини — на Черкащині, на Поліссю (в околицях Радомишля), біля Василькова, Білої Церкви й Хвастова. Так тривало два місяці. Та коли бунт шляхти було вгамовано, польський уряд попрохав російське військо вгамувати й селянське повстання. Цариця Катерина (що саме діяльно зміцнювала крепацтво в гетьманській Україні) видала маніфеста, в якому вирікалася приписуваних їй грамот і наказувала російському військові задушити повстання. Повстанці про ці розпорядження Катерини не знали нічого, вважали росіян за своїх союзників, не стереглися їх, і тому російському військові пощастило легко розігнати їх та половити провідників (так підступом було захоплено Гонту й Залізняка). В серпні 1768 року гайдамаків судили

в Київі. Залізняка й инших отаманів присудили: «бить кнутом, дать сто п'ятдесят ударів, вирізати ніздрі, поставити на лобі й на лицях указні знаки й вислати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно».

Шляхта могла після цього менше-більше спокійно визискувати селян на Правобережній Україні.

З погляду суспільно-ідеологічного селянські повстання XVIII століття — Коліївщина і Гайдамаччина — стоять не високо. Не тільки Залізняк і Гонта, ба навіть Мелхиседек Значко-Яворський (ігумен Мотрониного манастиря коло Жаботина) не мали ясної суспільно-конструктивної революційної думки. Завданням повстання був план відновлення козаччини, знесення панщини. Але план цей не було розроблено докладно. Максим Залізняк, цей «представник та ватажок наймитсько-селянської стихії», уявляв собі мету повстання лише в самих загальних рисах.

Ідеали суспільної рівности жевріли в цей час у сектантів, що між ними набрала більшого значіння секта *духоборів*. Духоборство появилося як організована сила у другій половині XVIII століття на Катеринославщині і звідти поширилось на все Лівобережжя. Духобори перейняли ідеї утопійного комунізму: вони заперечували приватну власність, соціяльну нерівність, церковні норми й навіть державну організацію. Щоб побороти суспільну нерівність і визиск, закладали вони виробничі комуни й відмовлялись виконувати повинності, покладені державою на населення. Але глибокого впливу на розвиток тогочасної суспільної свідомости та ідеологічної творчости духобори не мали.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ.

*П. Кушнер (Кнышев).—Очерк развития общественных форм. Ком. Унів. ім. Свердлова. Москва. 1927.

Г. Лозовик.—Історія класової боротьби з найстаріших часів.

Н. Кареев.—История Западной Европы в новое время.

А. Трачевский.—Новая история. Том I.

*М. Яворський.—Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I. ДВУ. 1927.

М. Яворський.—Нарис історії України. Част. I і II. Харків. 1923.

М. Грушевский.—Очерк истории украинского народа. Петербург, 1906.

О. Єфименко.—Історія українського народу. Част. I і II. Харків, 1923.

Покровский.—Русская история в самом сжатом очерке. Част. I і II. Изд. 1922.

Рожков.—Город и деревня.

Залкинд.—История русской фабрики.

Ольминский.—Государство, бюрократия и абсолютизм.

Рожков.—Хрестоматия по истории народного хозяйства.

*М. Н. Коваленский.—Учебник русской истории. Часть II. Изд. 2. Гос. Изд. Москва. 1922.

*Н. Рожков.—Учебник истории всеобщей и русской. Вып. II и III. Госуд. Изд. Москва. 1922.

Г. Рожков.—Русская история в сравнительном освещении. Том II, III и IV. Изд. «Книга». Москва. 1923.

Проф. Н. Фирсов.—Крестьянская революция на Руси в XVII в. ГИЗ РСФСР, 1927.

Проф. Ю. Готе.—Смутное время. Очерк истории революционных движений начала XVII столетия. Гос. Изд. 1921.

Г. Лозовик.—На світанку капіталізму. ДВУ. 1926.

С. Сватиков.—Общественное движение в России.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ.

*«Обществоведение». Сборник статей под ред. проф. Н. Тарасова. Том III («Жизнь общества в эпоху океанической торговли, зарождения мировых рынков и капитализма»). Том IV («Жизнь общества в эпоху новейшей мировой торговли, капиталистической промышленности и развития социализма»). Вид. «Сеятель». Петроград. 1924.

*Павлов-Сильванский.—Феодализм в древней Руси. Изд. II-е.

М. Н. Покровский.—Русская история с древнейших времен. Том I—1922, том II—1922, том III—1922.

П. Маслов.—Курс истории народного хозяйства.

М. Яворський.—Україна в епоху капіталізму. Вип. I. ДВУ. 1924.

Г. Плеханов.—История русской общественной мысли. Том I—II.

М. Грушевський.—Історія України-Руси. Томи I, II, III, IV, V, VI, VII і VIII (VIII том видано у Відні 1922 р.).

М. Грушевський.—Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Київ, 1917.

О. Ефименко.—Из истории борьбы малорусского народа с поляками. Петербург. 1905.

Я. Шульгин.—Начерк Коліївщини. Руська істор. бібліотека. Том XX. Львів. 1899.

Викторов.—Крестьянское движение XVII—XVIII века.

Тхоржевский.—Народные волнения при порвых Романовых.

*Кулишер.—Очерки по истории русской промышленности.

Г. В. Плеханов.—История русской общественной мысли. Част. I, II і III (Сочинения т. XX и XXI. Госуд. Изд. РСФСР. Москва. 1925).

М. Покровский.—Очерк истории русской культуры.

Фирсов.—Пугачовщина.

М. Туган-Барановский.—Русская фабрика.

Феноменов.—Разиновщина и Пугачовщина. Изд. «Новая Москва. 1923.

Пажитнов.—Рабочее движение при крепостном праве. Изд. «Красная Новь». Москва. 1923.

Томашівський.—Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка).

Кулишер.—История русской торговли.

Н. П. Василенко.—Очерки по истории Западной Руси и Украины. Издание Оглоблина. Киев. 1916.

А. Лазаревский.—Малороссийские посполитые крестьяне.

М. Слабченко.—Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Том I, II, III і IV. Госуд. Изд. Украины, 1922, 1923—1925. г.

Завдання для пророблення.

1. Особливості розвитку торговельного капіталізму на Сході Европи порівняно до Західньої Европи.
2. Причини виникнення крепацтва на Україні в XIV—XVI століттях та його форми.
3. Основні класи на Україні за доби торговельного капіталізму.
4. Боротьба між шляхтою і містами на Україні за доби торговельного капіталізму (причини її і наслідки).
5. Виникнення панщини на Московщині (в Росії).
6. Яка різниця між старим боярством і дворянством.
7. Форми торговельно-капіталістичного нагромадження в Росії і на Україні.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Яворський.—Нарис історії України. Ч. I і II.
2. Покровский.—Русская история с древн. времен. Т. I.
3. Покровский.—Русская история в самом сжатом очерке. («Разложение московского феодализма»).

4. М. Покровский.—Очерк истории русской культуры. («Городское хозяйство» и «Центральная власть»).
5. Н. Рожков.—Русская история в сравнительно-историческом освещении. Основы социальной динамики.
6. Н. Рожков.—Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в.
7. Лященко.—Очерки аграрной революции в России.
8. М. Грушевський.—Історія України-Руси. Том IV, V, VI, VII, VIII.

---

8. Народня революція на Україні в XVII столітті — Хмельниччина (Причини загострення класових відносин на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII століття. Класове єство козаччини. Об'єктивні завдання революції. Порушні сили революції 1648 р. Роля козацької старшини в революції. Національний момент в революції. Причини, що примусили Україну піти на об'єднання з Московщиною. Причини виникнення крепацтва на гетьманській Україні).

ЛІТЕРАТУРА.

1. М. Яворський.—Нарис історії України, ч. II.
2. Покровский.—Русская история с древн. времен. Т. II. («Борьба за Украину», «Западная Русь XVI—XVIII в.).
3. Єфіменко.—Історія українського народу. Вип. I і II.
4. Яворський.—Україна в епоху капіталізма. Вип. I і II.
5. М. Грушевський.—Історія України-Руси. Том VIII.
6. Яворський—Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I, розділ II.

---

9. Гайдамаччина (Причини занепаду шляхетського господарства в другій половині XVIII стол. на Правобережній Україні. Учасники, перебіг і наслідки Гайдамаччини. Чому Гайдамаччина була скерована проти Польщі, а не проти Росії).

10. Зростання національно-буржуазних елементів на Україні у XVIII столітті. Складання національної системи господарства.

11. Поділ Польщі й скасування української автономії.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Яворський.—Україна в епоху капіталізма.
2. Гермайзе.—Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів. («Україна», 1922, 12 кн.).
3. Яворський.—Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I, розділ III.
4. Сталин.—Марксизм и национальный вопрос.

---

12. Смута і Разіновщина на Московщині. (Економічні передумови смути. Боярство, дворянство, купецтво, селянство. Перебіг революції. Які класи прийшли до влади в наслідок революції. Соціяльно-економічні підвалини дворянсько-купецького блоку.

13. Пугачовщина. (Шляхи торговельно-капіталістичного нагромадження в центральних районах Росії і на східніх околицях. Соціяльно-економічні суперечності на східніх околицях. Порушні сили пугачовщини, перебіг подій, програма руху й причина поразки. Чому пугачовщина виникла в Приуралліі й не перекинулася в інші райони Росії).

ЛІТЕРАТУРА.

1. Покровский.—Русская история с древнейших времен. Том I (гл. VI), т. II (гл. X), т. III («Денежное хозяйство» та инші розділи).
2. Покровский.—Русская история в самом сжатом очерке.
3. Покровский.—Марксизм и особенности исторического развития России (стор. 20—29).
4. Ольминский.—Государство, бюрократия и абсолютизм (гл. IV).
5. Викторов.—Крестьянское движение XVII—XVIII вв. (стор. 18—22).
6. Покровский.—Новые данные о Пугачевщине («Вестник Ком. Академии» № 12).
7. Н. Рожков.—Русская история в сравнительно историческом освещении.

14. Реформаційний рух на Україні.

ЗМІСТ.

Передмова до 3-го видання . . . . . 3—6

I. Вступ.

1. Економічна структура суспільства та ідеологія. 2. Метод дослідження, історична періодизація та систематизація матеріялу. 3. Боротьба за усунення соціяльної нерівности. 4. Предмет історії класової боротьби та соціялізму. 5. Соціялізм і комунізм. 6. Еволюція, революція і реформа . 7—28

II. Класова боротьба та ідеологічне виявлення її в старовинних суспільствах.

7. Техніка й витворчі сили старовинних суспільств. 8. Загальна характеристика економічної структури та соціяльно-політичних взаємин в старовинних суспільствах. 9. Основні риси ідеології старовинних суспільств. 10. Суспільна структура й класова боротьба у Вавилоні, Єгипті й Фінікії. 11. Класова боротьба в Індії, Китаї і Персії. 12. Класова боротьба в старовинній Греччині. 13. Класова боротьба в Римській державі. 14. Античні теорії організації ідеального суспільства. 15. Ідеалізм і матеріялізм у старовинних суспільствах Греччини й Риму. 16. Первісне християнство. 17. Арабське панування. . . . . 28—89

III. Класова боротьба та ідеологічне виявлення її за доби европейського феодалізму.

18. Економічна структура, правно-політична надбудова і загальний характер класової боротьби та ідеології західньо-европейських феодальних суспільств. 19. Класова боротьба та її ідеологічне виявлення за доби західньо-европейського феодалізму. 20. Христові походи европейців на Схід. 21. Феодалізм у Східній Европі. . . . . 90—115

IV. Класові війни в Західній Европі за доби торговельного капіталізму.

22. Загальна характеристика торговельного капіталізму. 23. Перші великі класові війни в Західній Европі. 24. Реформація та селянська війна в Німеччині. 25. Загально-европейський похід проти католицької церкви. 26. Нідерландська революція (XVI стол.). 27. Буржуазна революція в Англії (XVII стол.). 28. Англійські критики торговельно-капіталістичного суспільства (утопії Т. Мора й Ф. Бекона). 29. «Сонячна держава» Т. Компанеля. 30. Французькі критики класового суспільства доби торговельного капіталізму та їхні утопії. 31. Парості матеріялістичного мислення та ідеалізм. 32. Англійські критики капіталістичного суспільства та комуністи-утопісти другої половини XVII віку. 33. Загальний погляд на класову боротьбу та еволюцію суспільної свідомости доби західньо-европейського торговельного капіталізму. . . . . 116—203

V. Торговельний капіталізм і класові війни на Сході Европи.

34. Торговельний капіталізм на Сході Европи. 35. Класова боротьба за доби торговельного капіталізму в Росії («смута», разіновщина, пугачовщина). 36. Торговельнй капіталізм і класова боротьба на Україні. 37. Реформаційний рух на Україні. 38. Класова війна на Україні 1648 р. (Хмельниччина). 39. Покрепачення селянства на гетьманській Україні. Селянські повстання на Україні у XVIII столітті. 40. Гайдамаччина. . . . . 204—237

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Ціна 3 крб. (Р)

126

7,89
(1986)
5417
257
БІБЛІОТЕКА
ОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
II
44643/I

44643
I
П.Христюк
Нарис
історії клас-
сової боротьби
I